HISTORIA MAGISTRA VITAE

VLAD GEORGESCU

Istoria românilor

De la origini pînă în zilele noastre

HISTORIA MAGISTRA VITAE

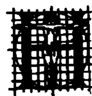

VLAD GEORGESCU

ISTORIA ROMÂNILOR

DE LA ORIGINI PÎNĂ ÎN ZILELE NOASTRE

Ediţia a III-a

HUMANITAS

BUCUREŞTI, 1992

Colecția
HISTORIA MAGISTRA VITAE
este coordonată
de
Stelian Neagoe

Coperta colecției: **Gheorghe Baltoc**

ISBN 973 - 28 - 0265 - 0

Notă asupra ediţiei

În anul 1984, sub egida Academiei Româno-Americane de Ştiinţe şi Arte, a apărut în Statele Unite ale Americii prima versiune românească a lucrării lui Vlad Georgescu *ISTORIA ROMÂNILOR — de la origini pînă în zilele noastre*; machetă, composerzaţ şi montaj: Jon Dumitru - Verlag, München.

Cinci ani mai apoi, în 1989 (şi după numai un an de la regretata trecere în nefiinţă a autorului), *Istoria românilor* a fost tipărită — de aceiaşi editori — într-o a II-a ediţie revăzută şi adăugită. Această nouă ediţie se deschide cu un studiu biografic datorat domnului Mihai Botez şi cu un cuvînt înainte al doamnei Maria Manoliu Manea, preşedinte al Academiei Româno-Americane de Ştiinţe şi Arte.

Textul propriu-zis al ediţiei a II-a este identic cu cel al primei (inclusiv *Eseul bibliografic*); i s-a adăugat doar un ultim capitol * — *România în anii '80* — de cincisprezece pagini tipo (singurul prevăzut cu *note*).

Editura "Humanitas" tipăreşte *ISTORIA ROMÂNILOR — de la origini pînă în zilele noastre* după ediţia din 1989, ataşîndu-i indicele de nume (existent în prima ediţie).

Menţionăm că textul se tipăreşte în integralitatea sa, cu unele inerente puneri de acord cu normele ortografice în vigoare ale limbii române.

Istoria românilor de Vlad Georgescu este o carte de autor. Alţi istorici au conceput ieri, vor gîndi şi vor elabora mîine —

---

* În acest sens, doamna Maria Manoliu Manea preciza, în *Cuvînt înainte*, că *Istoria românilor* a lui Vlad Georgescu se publica "într-o ediţie revizuită şi întregită cu un capitol de concluzii pe baza notelor lăsate de autor".

în felul lor — necesare compendii, sinteze de istorie naţională. Altminteri, însuşi Vlad Georgescu era perfect conştient de temeritatea încercării sale, fapt subliniat în propria-i *Introducere*: "Nu este, desigur, decît un punct de vedere, a cărui punere în pagină a început acum opt ani, pe vremea cînd mă aflam încă în ţară. Altele îl vor completa sau poate chiar schimba; este un lucru aproape inevitabil, deoarece nimeni nu se poate pretinde depozitarul tuturor cunoştinţelor şi nici cunoscătorul adevărului ultim".

O soartă nemiloasă l-a privat pe vizionarul Vlad Georgescu de a fi constatat aievea profeţiile sale din anii optzeci, prăbuşirea totalitarismului comunist în România: "Chiar dacă vremea adevăratelor transformări, ca de atîtea ori în trecut, nu poate veni decît din afară, în momentul restructurării relaţiilor internaţionale, schimbările interne pregătitoare, menite a corecta excesele socialismului şi a prevesti renaşterea, vor veni, probabil, în cele din urmă, din interior".

Editorul

VLAD GEORGESCU (1937—1988)

Vlad Georgescu s-a născut în Bucureşti, la 20 octombrie 1937, într-o familie de boieri ce dăduse vieţii politice româneşti personalităţi de seamă: este astfel suficient să amintim că un bunic din partea tatălui, generalul I. Georgescu, fusese aghiotant al regelui Carol I, iar un bunic din partea mamei, E.M. Porumbaru, proeminent membru al Partidului Liberal, fusese ministru de externe în anii 1914 - 1917 şi apoi preşedinte al Senatului — Camera Superioară a Parlamentului în România dinaintea dictaturilor. Vlad a urmat cursurile Liceului Sf. Sava (în anii '50 — rebotezat de guvernul comunist după numele marelui istoric paşoptist Nicolae Bălcescu, cu care strălucitul elev de atunci avea să se întîlnească peste ani într-un straniu destin : căci amîndoi, istorici şi patrioţi, Bălcescu şi Georgescu, aveau să sfîrşească prea devreme şi printre străini...). Pasionat încă de pe băncile şcolii de istoria românilor, s-a prezentat la concursul de admitere la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti şi a reuşit să devină student al acestei facultăţi (în pofida greutăţilor pe care cei ce veneau, ca el, din familii cu "trecut politic" le aveau de înfruntat la intrarea în învăţămîntul superior). În anii '50, Facultatea de Istorie — ca şi alte facultăţi ale Universităţii din Bucureşti — mai număra încă printre profesori nume mari, rămase din alte timpuri, ca Ion Nestor, D.M. Pippide ori D. Tudor, alături, desigur, de mediocri aliniaţi ori de simpli funcţionari de partid. Remarcat şi apreciat de profesori mari, al căror prestigiu nu putea fi pus în discuţie, protejat şi promovat profesional de aceştia, Vlad Georgescu, ca atîţia alţi colegi de generaţie, a avut un început de carieră promiţător. Repartizat la terminarea studiilor ca cercetător la Muzeul Româno-Rus, condus de "Prinţul Roşu", Scarlat Callimachi, este transferat în 1963, cînd acest muzeu avea să fie desfiinţat, tot ca cercetător, la Institutul de Studii Sud-Est Europene de sub direcţia lui Mihai Berza (fostul adjunct al marelui istoric şi om politic Gh.I. Brătianu la conducerea Institutului de Istorie Universală, desfiinţat de regimul comunist în 1948). Este sigur că formaţia ştiinţifică a tînărului istoric avea să fie puternic influenţată de aceste mari personalităţi. Peste ani, Vlad Georgescu avea să vorbească şi despre rolul pe care l-a jucat în viaţa sa intelectuală întîlnirea cu filozoful şi politicianul Ion Petrovici, eliberat de guvernul comunist din închisoare prin anii '60 şi venerat de tinerii umanişti bucureşteni. Toate acestea dovedesc că Vlad Georgescu a fost un cercetător format în cele mai bune tradiţii ale gîndirii ştiinţifice şi politice româneşti.

Ca mulţi din generaţia sa şi cu formaţia sa, Vlad Georgescu — deşi nu a

fost niciodată membru al Partidului Comunist şi nici nu a avut convingeri comuniste — şi-a pus cu toată sinceritatea capacitatea şi munca în slujba patriei sale, devenită comunistă împotriva voinţei poporului ei după război. Şi mulţi ani, România a folosit serviciile profesionale ale acestui intelectual de elită, şi uneori l-a şi răsplătit pe autor pentru excelenţa performanţei sale profesionale. Astfel, Vlad Georgescu a putut publica în România pînă prin 1973, a fost lăsat să-şi susţină un strălucit doctorat, a conferenţiat fără restricţie în ţara sa. Nu a fost împiedicat să răspundă invitaţiilor unor prestigioase universităţi occidentale de a preda ca profesor invitat, cum s-a întîmplat în 1967, cînd a funcţionat un an ca profesor de istorie a sud-estului european la celebra Universitate a Californiei din Los Angeles (U.C.L.A.); a fost trimis în 1972 - 1973 la Universitatea Columbia din New York, ca profesor la catedra "Nicolae Iorga", înfiinţată de statul român; în sfîrşit, Academia R. S. România i-a decernat un premiu important pentru opera sa istorică într-o vreme în care venerabila instituţie mai păstra încă ceva din tradiţionalul său prestigiu, cu totul năruit astăzi. Nu este deci nici o exagerare în a conchide că, la începutul anilor '70, Vlad Georgescu se impusese ca o valoare de prim rang a ştiinţei istorice din România, iar prestigiul său profesional depăşise hotarele ţării. De altfel, o serie de istorici străini — mai ales din Statele Unite — au beneficiat de sfaturile şi îndrumările sale în cercetările pe care le întreprindeau în acea vreme în legătură cu problemele româneşti, în România sau în ţara lor. Volumul său *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750 - 1831* avea să deschidă seria de prestigioase monografii închinate Europei de sud-est publicate de *East-European Quarterly* (Boulder) şi difuzate de faimoasa Columbia University Press; iar culegerile de documente editate de Vlad Georgescu privind memoriile şi proiectele de reformă în Principatele Române (1769 - 1848) deveniseră de mult texte de referinţă pentru orice cercetător al Epocii Luminilor în Europa de sud-est.

Cariera ştiinţifică a istoricului Vlad Georgescu nu a urmat însă calea pe care s-au înscris alte cariere din România de astăzi. Motivele sînt numeroase şi ţin probabil atît de schimbarea României după anii '70, cît şi de datele personale ale evoluţiei cărturarului. Într-adevăr, cariera istoricului Vlad Georgescu se desfăşurase, să spunem, normal în perioada anilor '60 — epocă ce justifica un oarecare optimism. România îşi afirmase, chiar cu o anume ostentaţie, independenţa faţă de Moscova; după ani de falsificări, istoria naţională se rescria cu oarecare obiectivitate şi profesionalitate; deţinuţii politici fuseseră, în covîrşitoare majoritate, eliberaţi şi domnea o atmosferă de oarecare reconciliere naţională în numele rezistenţei împotriva presiunii sovietice. După ani de izolare ştiinţa şi cultura se deschideau spre Occidentul de care istoria ne rupsese împotriva voinţei noastre şi se vorbea de "liberalizare", "pluralism cultural" şi "reformă economică", într-un limbaj ce nu se deosebea prea mult de cel promovat astăzi de cei ce susţin "glasnost"-ul şi "perestroika."

Toate aceste tendinţe aveau însă să fie modificate dramatic la începutul anilor '70, din motive pe care analiştii politici le discută încă în contradictoriu, dar cu rezultate asupra cărora s-a instalat o tristă unanimitate. România s-a

îndepărtat din nou de Occident şi şi-a folosit autonomia faţă de Moscova spre a promova un stalinism şovin şi xenofob, de inspiraţie maoistă. Cultul ridicol dar sufocant al liderului şi familiei sale este pus în umbră poate numai de bizarele realităţi (desigur neeuropene) ale Coreii de Nord. O epocă de lipsuri materiale, nemaiîntîlnite în Europa în timp de pace, dovedeşte falimentul unei politici economice ce asigură astăzi României rolul de neinvidiat de ţară cu cel mai scăzut nivel de trai al vechiului continent (poate cu excepţia Albaniei). Ştiinţa, cultura şi arta, în loc de liberalizare şi progres prin promovarea valorilor autentice, s-au găsit din nou sub controlul steril al ideologiei şi sub puterea... absolută a unei inepte şi corupte birocraţii de partid. Nu era vorba de "stagnare" ca în U.R.S.S., ci de un evident REGRES prin care avea să treacă România începînd din anii '70 — iată ceea ce Vlad Georgescu a înţeles, poate înaintea altora din generaţia sa. Şi dragostea pentru ţara sa, aceeaşi dragoste care i-a justificat tăcerea de "tovarăş de drum" al regimului comunist din anii '60, îi cerea acum să rupă această tăcere şi să-şi spună răspicat cuvîntul. Şi şi l-a spus, făcîndu-şi în acest fel ceea ce el numea mai tîrziu "datoria". A părăsit voluntar o carieră strălucită şi, desigur, ştiind ce-l aşteaptă, a ales "calea disidenţei", criticînd deschis politica conducerii Partidului Comunist Român şi cerînd reforme. Ca mulţi alţi disidenţi din anii '70, Vlad Georgescu nu-şi făcea iluzii asupra rezultatelor imediate ale acţiunii sale. "Faţă de statul absolutist eu am avut numai arma cuvîntului rostit [...] " scria marele istoric în 1978, adăugînd: "... am rămas cel puţin cu sufletul împăcat, cu mulţumirea că fapta inutilă acuma ar fi putut rodi mîine [...], cred în formula lui Fichte, care spunea că «trebuie să te comporţi ca şi cum de tine şi de fapta ta ar depinde destinul poporului tău»". La scrisori deschise şi texte critice se adaugă şi militantism politic: Vlad Georgescu propune înfiinţarea unui grup independent, "Mişcarea pentru sprijinirea democraţiei", îi redactează un program şi, în perspectiva Conferinţei post-Helsinki de la Madrid, din 1980, privind drepturile omului, încearcă să înfiinţeze grupul "Madrid 80".

"Disidenţa" lui Vlad Georgescu a creat probabil multe probleme conducerii comuniste de la Bucureşti. Nici una dintre "etichetele" pe care poliţia comunistă — desigur nu numai în România — le ataşa celor ce se opuneau puterii totalitare sperînd ca în felul acesta să-i defăimeze în faţa concetăţenilor lor şi a opiniei publice internaţionale nu se potrivea acestui caz de excepţie. Putea fi oare numit "oportunist marginal şi fără valoare profesională, în căutare de ieftină publicitate", un cărturar premiat de Academia statului comunist? Se putea vorbi oare de "lipsă de patriotism" la un cercetător ce-şi făcuse din studiul trecutului neamului său raţiunea întregii sale vieţi? Se putea oare insinua că istoricul dorea numai să emigreze spre a avea o viaţă mai bună — cînd călătorise atît de mult şi refuzase atîtea tentante oferte de stabilire în Occident? Răspunsurile negative sînt evidente. Vlad Georgescu devenea astfel un periculos precedent şi un posibil exemplu de urmat pentru alţi intelectuali de elită. Trebuia deci obligat să tacă ori să plece. Persecuţiile şi presiunile nu l-au convins însă să renunţe la ceea ce el numea "împlinirea datoriei". Vlad Georgescu nu a dat înapoi şi nici nu a făcut cerere de emigrare

așa cum nu o dată i s-a sugerat. Arestat în martie 1977, reținut peste două luni, amenințat cu un proces de înaltă trădare, este eliberat numai în urma protestelor opiniei publice internaționale. Persecuțiile se întețesc. Cu un an mai tîrziu, răspunzînd unei invitații a prestigiosului centru Woodrow Willson al Institutului Smithsonian din Washington, D. C., primește încuviințarea de a pleca împreună cu familia în Statele Unite pentru un an, dar va rămîne în Occident, ca refugiat politic, aproape zece ani, pînă la sfîrșitul vieții.

În exil, Vlad Georgescu își continuă activitatea de cercetător al trecutului românesc și de militant pentru cauza mult încercatului nostru popor. Ca istoric scrie sinteza *Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre* (1984) și publică *Istoria ideilor politice românești* (1369 - 1868), lucrare premiată de Academia Româno-Americană, al cărei membru a fost. Volumul *Politică și istorie* (1981) cuprinde textele sale politice disidente, elaborate în anii grei ai persecuțiilor din România. Numit director al Departamentului românesc al postului de radio american "Europa Liberă", rămîne deosebit de activ în emigrație, ridicîndu-și adesea glasul în sprijinul poporului român suferind în demnitate.

O boală necruțătoare avea însă să-l răpună în plină putere. A murit la 13 noiembrie 1988. Abia împlinise cincizeci și unu de ani.

Mihai Botez

Stanford, California,
octombrie 1989

INTRODUCERE

Unul din aspectele cele mai deprimante ale scrisului istoric contemporan este felul în care politica manipulează trecutul. Vechii noştri cronicari, reluînd o idee veche de cînd istoriografia, arătau că istoria ar trebui cunoscută pentru a sluji drept exemplu şi călăuză viitorului. În istoriografia românească socialistă însă, termenii ecuaţiei au fost inversaţi, trecutul, nu viitorul, a devenit imprevizibil; el este scris şi rescris în funcţie de nevoile politice ale clasei conducătoare, scara valorilor este continuu modificată, personajele şi faptele istorice îşi schimbă mereu conturul, apar sau dispar din istorie, în funcţie de criterii care nu au nimic de a face cu adevărul. Am simţit de aceea nevoia unei cărţi simple, oneste, scurte şi clare care să trateze istoria românilor obiectiv, într-o perspectivă lungă şi în afara pasiunilor de moment.

Nu este, desigur, decît un punct de vedere, a cărui punere în pagină a început acum opt ani, pe vremea cînd mă aflam încă în ţară. Altele îl vor completa sau poate chiar schimba; este un lucru aproape inevitabil, deoarece nimeni nu se poate pretinde depozitarul tuturor cunoştinţelor şi nici cunoscătorul adevărului ultim.

Ar fi cu neputinţă să numesc aici pe foarte numeroşii colegi de breaslă, din ţară sau din afara ei, care m-au ajutat şi îndemnat cu sfaturile şi părerile lor critice. Pe cei dintîi nu-i amintesc, pentru a nu le face situaţia şi mai tristă; dintre cei de pe urmă, mulţumesc îndeosebi lui Vladimir Socor, Pavel Chihaia şi Gelu Ionescu; secţiei de cercetare a Europei Libere îi datoresc lămurirea a numeroase întrebări, mai ales de statistică economică;

Irina Moschuna-Sion a dactilografiat, corectat şi editat cu curaj şi grijă un manuscris lung, deseori greu de înţeles; în sfîrşit, Academiei Româno-Americane îi mulţumesc pentru interesul arătat cărţii şi pentru strădania depusă în vederea tipăririi ei.

I. ANTICHITATEA

1. ORIGINILE

Dacii. Pe pămîntul României de astăzi urmele vieţuirii apar o dată cu începuturile istoriei, grupurile nomade de Pithecantropus erectus fiind probabil producătoarele uneltelor primitive de silex descoperite pe valea Oltului şi în vestul Munteniei, într-o zonă prielnică vieţuirii prin vînătoare şi cules. Către 100 000 î. Hr., omul de Neanderthal, omul *paleoliticului mijlociu*, îşi manifesta prezenţa pe aproape întreg teritoriul de astăzi al României, în Moldova de nord, în Dobrogea, în sudul Transilvaniei, în Oltenia, adăpostit din pricina climatului rece mai ales în peşteri, ştiutor acum nu numai a păstra focul aprins de natură, dar şi a-l produce şi folosi pentru nevoile zilnice. Inventarul peşterilor îl arăta mai mult culegător decît vînător, cu unelte şi arme evoluate faţă de cele ale înaintaşului său. Către 40 000 î. Hr., neanderthalienii cedează locul lui homo sapiens fossilis, moment care marchează începutul procesului de formare a raselor, locuitorii pămîntului românesc aparţinînd ramurii de Cro-Magnon.

Cromagnonii, ale căror unelte şi arme se găsesc răspîndite în chip destul de uniform atît în Transilvania cît şi în Moldova şi Ţara Românească, foloseau deja unelte pentru producerea de unelte; ei au modificat vechea tehnică de cioplire introducînd desprinderea lamelară, au descoperit vîrful de săgeată, au generalizat răzuitoarele, dălţiţele; variaţiile climatului au dus spre sfîrşitul paleoliticului superior la dispariţia sau migraţia spre nord a unor rase de animale — mamutul, leul de peşteră, rinocerul siberian, renul — vînatul împuţinîndu-se, stabilizîndu-se în general la speciile cunoscute şi astăzi: cerbul, căprioara, mistreţul, iepurele. În jur de 8 000 î. Hr. începe trecerea spre neolitic, eră cu climă mai caldă în cursul căreia homo sapiens recens generalizează folosirea arcului şi a toporului cu coadă, descoperă monoxila şi domesticeşte cîinele, pregătind apariţia, după 5 000 î. Hr., a epocii pietrei şlefuite.

Civilizaţia neolitică, bine atestată arheologic pe întregul teritoriu al României, se datorește unor populații noi, eterogene, de tip preponderent mediteranoid, venite din sud, cu componente protoeuropene de tip Cro-Magnon şi brahicefale, apropiate de tipul anatolian. Ca şi în restul continentului, ele au introdus şlefuirea, o nouă tehnică de prelucrare a pietrei, osului, cornului, care a permis şi folosirea altor roci decît silexul; sedentari, locuind în aşezări întărite alcătuite din colibe şi bordeie, oamenii neoliticului au descoperit avantajele cultivării plantelor (cele mai vechi urme de agricultură primitivă datează din mileniul al VI-lea), au domesticit animalele (cornutele mari şi mici, porcul, nu însă şi calul), au inventat torsul, ţesutul şi olăria, îndeletniciri de natură a schimba radical condiţiile existenţei zilnice. Dintre toate civilizaţiile neolitice, cea mai cunoscută este desigur cea numită Cucuteni, cuprinzînd sud-estul Transilvaniei, nord-estul Moldovei şi Munteniei, înfloritoare de la sfîrşitul mileniului al IV-lea şi pînă în jurul anilor 2 000. Mediocră în ceea ce priveşte gradul de perfecţionare a uneltelor, cultura Cucuteni impresionează în schimb prin ceramica sa pictată, tricromă şi prin mulţimea statuetelor antropomorfe, închinate cultului fecundităţii, descoperite în numeroasele sale aşezări, dintre care unele se întind pe suprafeţe de pînă la 6 hectare.

O dată cu începutul mileniului al II-lea, populaţiile spaţiului carpato-danubian încep să păşească în *epoca bronzului*. Etnic şi lingvistic avem de a face cu o populaţie nouă, născută din amestecul vechilor triburi neolitice cu elemente nomade indo-europene, venite din stepele nord-pontice. Este îndeobşte admis că acum se produce restructurarea etnică şi lingvistică ce a dus la apariţia populaţiilor indo-europene pe teritoriul României, iar în cele din urmă la formarea triburilor trace.

Deşi arama nativă era cunoscută şi folosită încă din neolitic, minereurile de cupru din Transilvania, Oltenia, Dobrogea au putut fi puse în valoare numai după însuşirea metalurgiei bronzului, împrumutată probabil din Orientul mesopotamian prin intermediul civilizaţiei egeice. Crescători de vite, oamenii bronzului au neglijat, în general, agricultura, deşi cunoşteau plugul primitiv de lemn, creînd o civilizaţie cu caracter preponderent păstoresc, mult diferită de cea a populaţiilor neolitice. Aşezările lor, întinse, întărite, cu un bogat inventar arheologic compus din topoare de luptă şi muncă, securi, pumnale, săbii, atestă un pronunţat caracter războinic, accentuat probabil şi de apariţia primelor uniuni tribale.

Epoca bronzului, mileniul cuprins între aproximativ 1800 şi 800 î. Hr., a fost probabil perioada în care se poate vorbi de structurarea definitivă a populaţiei trace pe teritoriul carpato-danubian, de separarea ei de ilirii cu care coexistase în cadrul vechiului trunchi indo-european. Desăvîrşirea acestui proces continuă şi la începutul *primei epoci a fierului (Hallstatt)*, cînd, în secolul al VI-lea, putem vorbi de definitiva formare a triburilor istorice trace şi de intrarea lor, consemnată de izvoarele literare, în scena istorică.

Primele unelte de fier descoperite pe teritoriul României datează din secolul al X-lea, tehnologia prelucrării minereului fiind adusă probabil din Anatolia şi din Orientul Apropiat. În secolul al VII-lea apar pe ţărmurile dobrogene şi coloniştii greci, întemeietorii Histriei (657), Tomisului (sec. VII) şi Calatisului (sec. VI), puternice centre economice menite a pune în valoare bogăţiile teritoriilor din dreapta şi stînga Dunării, loc de întîlnire a băştinaşilor cu mai dezvoltata lume grecească. În secolul al VI-lea, băştinaşii au de făcut faţă atît unor infiltrări ilirice din vest cît şi expansiunii scite din est, cea dintîi mai redusă ca număr, cea de a doua ducînd parţial la instaurarea puterii scite asupra unei părţi a tracilor nordici. Istoricii încă nu sînt de acord asupra caracterului scitic sau tracic al agatîrşilor, din centrul Transilvaniei, admiţînd în schimb prezenţa sciţilor în Dobrogea, viitoarea Scythia Minor, de unde vor fi alungaţi de macedoneni abia în secolul al III-lea: este probabil că elemente scite au continuat să se menţină izolat pînă în secolul I î. Hr., cînd au sfîrşit prin a se pierde în masa getă.

Invaziile scite au avut ca primă urmare dislocarea parţială a băştinaşilor din regiunile de cîmpie, împingerea lor spre zona subcarpatică, gruparea lor în jurul unor puternice aşezări de piatră şi pămînt — numai în Moldova au fost descoperite peste 20 de astfel de cetăţi, avînd între 9 şi 45 ha suprafaţă — adevărate reşedinţe aristocratice şi locuri de refugiu pentru populaţia din regiune.

De la sfîrşitul secolului al VI-lea această populaţie are un nume, geţii — romanii îi vor numi daci —, socotiţi de Herodot "cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci"; cea de *a doua vîrstă a fierului* îi găseşte în plin proces evolutiv, poate şi sub influenţa celţilor, care aduc între altele o mai dezvoltată metalurgie a fierului, precum şi roata olarului. Bazileii locali apar suficient de puternici pentru a provoca expediţia lui Alexandru cel Mare la 335 — macedonenii găsesc în cîmpia munteană o puternică cetate de pămînt şi întinse lanuri de grîu — sau chiar pentru a-i înfrînge şi captura urmaşii, aşa

cum face Dromihete, primul rege get pomenit de izvoarele scrise. În anul 291, uniunea sa tribală a reuşit să învingă falangele lui Lysimach, regele Macedoniei, să-l prindă pe rege şi să stabilească apoi întinse legături economice cu lumea elenistică. Urmaşii săi nu vor reuşi însă să menţină unitatea acestei formaţiuni statale, fărîmiţată în mici stăpîniri pînă către anul 80 î. Hr., cînd Burebista va întemeia un puternic stat daco-getic, cu centrul în Dacia propriu-zisă, dar întinzîndu-şi stăpînirea asupra unui întins teritoriu, pînă în Boemia şi Panonia spre apus, pînă la oraşele greceşti de la Pontul Euxin spre răsărit şi sud. În prima parte a lungii sale domnii, Burebista şi-a aşezat centrul de greutate al puterii în cîmpia munteană, urmele capitalei sale, Argedava, există şi astăzi pe rîul Argeş, la cca 20 km de Bucureşti; în cea de a doua parte, regele şi-a mutat reşedinţa în sudul Transilvaniei, ridicînd puternicul sistem de fortificaţii din Munţii Orăştiei, pe care urmaşii săi îl vor dezvolta şi perfecţiona. De aici a intrat probabil în contact cu Pompei (48 î. Hr.), încercînd să închegheze o coaliţie împotriva lui Cezar, ale cărui legiuni ameninţau Dobrogea şi întreaga linie a Dunării.

După moartea lui Pompei, concentrările de trupe romane arătau limpede că noul stăpîn al Romei intenţiona să atace Dacia, plan zădărnicit de asasinarea sa în martie 44; în acelaşi an murea şi Burebista, asasinat de o aristocraţie nemulţumită probabil de politica sa centralizatoare.

Întinsul regat nu a supravieţuit întemeietorului său, Cotyso, Coson, Dicomes, Rholes, Daphyx, Zyraxe domnind peste formaţiuni statale mărunte despre care Strabo spune că nu puteau trimite în războaie mai mult de 40 000 de oşteni. Centrul politic al lumii daco-gete se mută acum definitiv în sudul Transilvaniei unde regii Deceneu, Comosicus, Scorilo, Duras continuă tradiţia politică moştenită de la Burebista, pregătind epoca de mare şi ultimă înflorire din vremea lui Decebal (86 - 106).

Dacia se afla deja de mai multă vreme în zona de influenţă politică şi culturală a Romei. Republica atinsese Dunărea la Porţile de Fier încă din vremea lui Burebista (74 î. Hr.) şi-şi întinsese stăpînirea asupra Pontului stîng, vremelnic între 72 î. Hr. - 61 î. Hr., apoi definitiv în anul 46 d. Hr., cînd întreaga Dobroge este alipită provinciei Moesia; conflictele daco-geţilor cu noii stăpîni ai Balcanilor au devenit cronice în jurul întregului prim secol al erei noastre, invaziile dacice de jaf la sudul Dunării alternînd cu expediţiile de pedepsire romane la nordul fluviului, pînă cînd, sub împăratul Domiţian, ro-

manii hotărăsc lichidarea centrului politic din Munţii Orăştiei, aşa cum lichidaseră pe rînd formaţiunile statale dace din Dobrogea şi din cîmpia munteană.

Dacii se aflau acum sub conducerea lui Decebal, căruia bătrînul rege Duras îi trecuse frînele puterii în anul 87, conştient de nevoia aşezării pe tron a unui rege tînăr, priceput atît în ale diplomaţiei cît şi în ale războiului; noul suveran, el însuşi fiu de rege, se găsea în fruntea unui popor în plină ascensiune şi înfloritoare civilizaţie. Multele dave vădesc existenţa unei populaţii numeroase şi active, grupată în jurul acestor aşezări cu caracter urban, ocupată cu meşteşugurile şi comerţul, legată economic de lumea grecească şi romană, ale cărei produse se găsesc din belşug în săpăturile arheologice, cumpărate şi cu monedele pe care dacii, începînd din secolul al III-lea î. Hr., le băteau regulat, după modelul macedonean, thasian sau al dinarilor romani de argint. Politeişti, dacii au construit la Sarmizegetusa Regia o cetate pe măsura războinicelor clase de nobili (tarabostes), cu sanctuare închinate zeilor Zamolxes, Gebeleizis, Bendis.

Iniţial, conflictul cu romanii s-a desfăşurat în favoarea dacilor, care pradă Moesia în 86 d. Hr. şi înving în anul următor pe generalul Cornelius Fuscus, aventurat imprudent înlăuntrul Daciei; în anul 88 d. Hr. Tettius Iulianus îl învinge însă pe Decebal, dar dacii obţin totuşi de la împăratul Domiţian condiţii de pace foarte favorabile: în schimbul închinării, Decebal primea şi stipendii anuale şi meşteri care să-i întărească cetăţile şi maşini de război. Nu trebuie să mire de aceea corectitudinea cu care şi-a respectat promisiunea de a nu mai ataca provinciile romane şi de a supraveghea populaţiile barbare vecine, oprindu-le de la acţiuni ostile Romei.

La adăpostul acestei avantajoase păci, regatul a continuat să se dezvolte economic şi cultural, devenind un evident pericol potenţial pentru imperiul al cărui client era. Aceasta explică şi neîncetatele reproşuri aduse împăratului de Senat, cît şi decizia luată de Traian de a soluţiona definitiv problema dacă. În vara anului 101 d. Hr., legiunile romane trec Dunărea ajungînd la începutul iernii, după lupte grele, în faţa Sarmizegetusei. Contraatacul daco-sarmatic din Dobrogea a pus pentru o clipă în cumpănă soarta războiului, dar victoria lui Traian la Adamclisi, comemorată ulterior printr-un uriaş monument triumfal păstrat pînă azi, a risipit ultimele îndoieli asupra soartei războiului; învinşi, dacii acceptă condiţiile unei păci draconice — predarea materialului de război şi a meşterilor romani

dezertori, demantelarea cetăţilor, controlarea politicii externe, prezenţa unor garnizoane romane în ţară — pe care nu le respectă însă, răsculîndu-se în anul 105. Romanii trec din nou Dunărea, de astă dată pe podul de piatră construit de Apolodor la Drobeta —Turnu-Severin, atacînd Transilvania din trei părţi, prin Banat, pe valea Oltului şi dinspre Moldova, pe valea Oituzului. Părăsit de toţi aliaţii săi "barbari", Decebal rezistă eroic, întîrziind cu un an asediul capitalei sale, care cade totuşi în vara anului 106. Ajuns din urmă pe cînd încerca să fugă pentru a continua rezistenţa în munţi, regele se sinucide. Sarmizegetusa Regia este distrusă sistematic; la 11 august, izvoarele romane înşiră pentru prima oară Dacia între provinciile imperiului.

Sigiliul Romei. Această sugestivă formulă a lui Iorga exprimă lapidar raportul învinşilor cu învingătorii după cucerire, rolul de matrice jucat de romani, capacitatea lor de a imprima populaţiei noii provincii modelul propriei lor civilizaţii, de a crea structuri care, oricît de mari vor fi modificările ulterioare, se vor menţine pînă astăzi.

Traian a inclus în noua provincie Dacia: Oltenia, Banatul şi Transilvania, alipind Muntenia şi sudul Moldovei Moesiei; majoritatea Moldovei, Maramureşul, Crişana au rămas neocupate, sub stăpînirea dacilor liberi, care vor reveni şi în cîmpia munteană după părăsirea ei de către Hadrian în 119. Sub domnia lui Septimiu Sever, frontiera Daciei a fost din nou mutată spre mijlocul Munteniei, construindu-se un limes de pămînt întărit cu castre, pe linia Turnu-Măgurele — Rucăr, frontieră menţinută pînă în 245 cînd a fost din nou retrasă pe Olt. Înlăuntrul acestor graniţe, romanii au organizat mai întîi o singură provincie (106), apoi două (119), apoi trei (123 - 124), acordîndu-le o atenţie ce vădea dorinţa de a face din această ultimă cucerire a imperiului un puternic şi avansat bastion al lumii romane în faţa barbarilor ce ameninţau imperiul dinspre nord şi răsărit.

Istoricii au dat cifre foarte diferite în privinţa numărului populaţiei Daciei romane, cifre care variază între 1 200 000 şi 650 000; probabil că 500 000 este cifra cea mai rezonabilă, din care 10% a fost reprezentată de armată, pînă la trei legiuni, plus trupele auxiliare, restul fiind colonişti aduşi ex toto orbe Romano şi desigur, dacii, fie cei rămaşi pe loc, după cucerire, fie dacii liberi, colonizaţi ulterior, de pildă pe vremea împăratului Commodus.

Imperiul a urmat o politică oficială şi organizată de colonizare

acordînd pămînt cetăţenilor şi chiar necetăţenilor romani, întemeind oraşe, aducînd grupuri întregi de lucrători specializaţi în exploatarea minelor de aur. Din numele păstrate în inscripţiile descoperite pînă în prezent, 74% sînt de tip italic; din divinităţile adorate, cele italice reprezintă 43,5%; cele orientale 21,3%, restul fiind de origine dacă sau tracă; cu toate acestea, este probabil că elementul colonizator italic a fost redus, marea majoritate a noilor veniţi fiind originari din regiunile învecinate, mai ales din Moesia, Tracia, Dalmaţia, Panonia; numeroşi au fost probabil şi coloniştii din Orientul Apropiat, din Anatolia, Siria, Egipt. Caracterul eterogen al populaţiei colonizatoare nu poate fi pus la îndoială, dar important în procesul romanizării nu a fost elementul biologic, ci factorul cultural. Indiferent de unde veneau, coloniştii reprezentau cultura şi civilizaţia imperiului, aducînd cu ei cel mai puternic instrument de romanizare, limba latină.

Nimeni nu mai poate interpreta astăzi controversatul pasaj al lui Eutropius, redactat în secolul al IV-lea d. Hr., în care se arată că Dacia a fost *exhausta*, secătuită de locuitori, ca o dovadă a completei exterminări a dacilor. De altfel, Eutropius vorbeşte doar de bărbaţi, lăsînd la o parte femeile şi copiii; şi apoi, ce valoare ar fi avut în lumea sclavagistă o ţară pustie, fără locuitori? De ce şi-ar fi lichidat chiar romanii un atît de important izvor de avuţie? Colonizarea, oricît de masivă, n-ar fi putut singură pune în valoare o ţară atît de întinsă, nici n-ar fi putut face, în atît de scurtă vreme, din Dacia, o provincie atît de populată. Înflorirea economică şi culturală a teritoriului cucerit nu se explică decît prin aderarea masei dace la noua stăpînire, asimilarea de către ea a tipului superior de civilizaţie pe care-l reprezentau cuceritorii.

Arheologia îi găseşte de altfel pe daci la tot pasul, punînd în evidentă lumină şi procesul de romanizare; inventarul aşezărilor cercetate vădeşte persistenţa ceramicii de tip tradiţional dacic, alături de vase de factură romană, dar cu elemente decorative locale; locuinţele continuă în bună parte vechiul mod de a construi, uneltele de muncă îşi păstrează încă multă vreme tipologia din epoca independenţei, ca şi piesele de podoabă; cimitirele cercetate arată limpede continuitatea unei populaţii mult prea numeroase pentru a putea fi total nimicită sau alungată. Dacii cuceriţi vor furniza de altfel imperiului numeroase trupe auxiliare, dintre care unele vor apăra în secolul al III-lea chiar şi frontiera de est a Daciei.

Politica oficială proteguitoare, masivul influx de colonişti ro-

mani şi încadrarea dacilor, atraşi de o civilizaţie superioară, în procesul de romanizare, au transformat noua provincie, încă de la începuturile ei, într-o regiune înfloritoare economic, cu un ridicat nivel de civilizaţie şi cultură. Bogăţiile ţării, priceput puse în valoare, au adus Romei însemnate venituri; cultivarea cerealelor, îndeosebi a grîului, a făcut din Dacia unul din principalele grînare ale imperiului; exploatarea minelor de aur din Munţii Apuseni cu ajutorul coloniştilor iliri aduşi din Dalmaţia a reprezentat o importantă sursă de venit pentru tezaurul imperial; minele de fier, argint, aramă, plumb, existente de altfel, ca şi cele de aur, încă din vremea regilor daci, au fost şi ele sistematic puse în valoare, alături de altă mare bogăţie a Daciei, sarea; pentru facilitarea comerţului, la Sarmizegetusa se bătea monedă romană de bronz. Înflorirea economică a fost facilitată şi de întinsa reţea de drumuri construite de romani.

Dacia a fost o provincie cu un ridicat grad de urbanizare; se cunosc nu mai puţin de 12 oraşe din care 8 cu gradul suprem de *colonia*, aproape toate ridicate pe locul vechilor *dave* dacice, ale căror nume de altfel, cu o singură excepţie, le-au şi păstrat. Dintre toate oraşele Daciei, cel mai însemnat a fost desigur Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *colonia* întemeiată chiar de Traian la cca 40 de km de vechea capitală a lui Decebal, metropola politică şi culturală a provinciei, împrejmuită cu ziduri puternice, bogate în palate şi temple, fălindu-se cu un impunător amfiteatru. Populaţia oraşului era probabil în jur de 20 000 de locuitori. Alături de Sarmizegetusa, izvoarele şi cercetările de teren au pus în lumină înfloritoarea viaţă urbană de la Napoca (Cluj), Drobeta (Turnu-Severin), Potaissa (Turda) — sediul legiunii a V-a Macedonica —, Apulum (Alba Iulia), sediul guvernatorului Daciei şi al legiunii a XIII-a Gemina.

Viaţa politică a provinciei nu a fost lipsită încă de la început de frămîntări şi primejdii, venite în primul rînd din partea dacilor liberi din nord şi est care, în alianţă cu vechii lor prieteni sarmaţii, atacau deseori provincia. Hadrian a făcut cu greu faţă unor asemenea atacuri în 117, cînd ele s-au agravat şi datorită răscoalei dacilor din provincia supusă; luptele au continuat şi sub Antoninus Pius (143, 157 - 158) şi sub Marcus Aurelius. După domniile mai liniştite ale lui Commodus, Septimiu Sever şi Caracalla, invaziile dacilor, îndeosebi ale carpilor aliaţi cu goţii, pun la grea încercare pe împăraţii din perioada anarhiei militare, dintre care unii, pentru a-şi celebra victoriile, îşi iau şi titlul de Dacicus; şi Aurelian (270 - 275) a primit acest titlu din partea Senatului, ca şi pe cel de *restitutor patriae*. Cu

toate acestea, provincia care se mai intitula pe monedele bătute la Apulum la 250 *Dacia Felix* a fost părăsită în 274 - 275 de armată şi administraţie, cu speranţa că retragerea graniţei pe Dunăre o va face mai uşor de apărat; au plecat cu armata cei bogaţi, orăşenii, negustorii; au rămas pe loc, neavînd nici de ce, nici unde se duce, ţăranii, marea majoritate a populaţiei daco-romane.

Formarea unui nou popor. Romanizarea Daciei, naşterea unei populaţii daco-romane reprezintă *prima etapă în lungul proces de formare a poporului român;* el nu s-a oprit însă la 275, continuînd pînă la începutul secolului al VI-lea, adică atît timp cît imperiul, puternic la Dunăre şi în Dobrogea, şi-a exercitat influenţa romanizatoare asupra teritoriului de la nordul fluviului, influenţă facilitată desigur şi de permanenta circulaţie de oameni şi de bunuri dintre cele două maluri; romanii şi-au păstrat de altfel multă vreme capete de pod pe teritoriul dac, de la Dierna (Orşova) şi pînă la Barboşi în Moldova, construind chiar, în 328, un nou pod de piatră peste Dunăre, la Sucidava (Celei); prezenţa economică a imperiului este dovedită şi de numeroasele monede emise de urmaşii lui Aurelian, descoperite în Dacia. Constantin cel Mare pare de altfel să fi restaurat stăpînirea romană directă în jumătatea de sud a Olteniei şi Munteniei, construind pentru apărare un val uriaş de pămînt, lung de peste 700 de km, de la Drobeta la Brăila, val care mai există şi astăzi, avînd în unele locuri o adîncime de 2 m şi o lăţime totală de 30 m. Capetele de pod romane de pe malul nordic al Dunării nu au fost abandonate decît după domnia lui Iustinian.

Cercetările arheologice confirmă de altfel prezenţa populaţiei daco-romane pe vechiul teritoriu al provinciei. La Sarmizegetusa, amfiteatrul şi alte clădiri publice sînt folosite ca locuinţe de o populaţie nevoiaşă încă cel puţin un secol după părăsire; urme asemănătoare au fost identificate şi la Napoca, Porolissum, Apulum, precum şi în numeroase aşezări de tip rural, ale căror cimitire vădesc un avansat proces de formare al populaţiei noi, romanice, cu tradiţii şi obiceiuri amestecate, moştenite atît de la daci cît şi de la romani. O astfel de aşezare a fost săpată la Bratei (Mediaş), dînd la lumină cel mai mare cimitir cunoscut din Dacia, cca 500 de morminte din secolele IV - V şi un bogat inventar compus din obiecte de sticlă şi metal, monede, ceramică, fragmente de arme. Uneltele şi ceramica sînt de caracter dacic sau provincial roman, inventarul mormintelor este predominant dacic, ritualul de înmormîntare este roman. Descoperiri asemănătoare au fost făcute şi în alte regiuni ale Daciei.

După 313, anul recunoaşterii religiei creştine în tot imperiul, această populaţie trebuie să fi fost în mare măsură creştinată; spre deosebire de alte popoare, creştinismul daco-roman nu este un creştinism oficial, nu se impune prin misionari sau creştinare în masă; el este un creştinism popular, răspîndit spontan prin numeroasele comunităţi creştine existente de-a lungul Dunării. Obiecte creştine — geme sau opaiţe cu semnul crucii, altare romane refolosite avînd săpate însemne creştine, fragmentul de candelabru cu inscripţia *Ego Zenovius votum posui*, fragmentul de inscripţie latină creştină de la Porolissum — au fost găsite în numeroase vechi centre romane. Originea latină a creştinismului român este atestată şi de faptul că terminologia de bază, dumnezeu (dominus deus), biserică (basilica), cruce (crux), creştin (christianus), sfînt (sanctus), lege (lex), înger (angellus), a boteza (baptizare), este de origine latină.

Peste această populaţie daco-romană s-a întins, după retragerea romanilor, autoritatea diferitelor seminţii migratoare care s-au succedat neîntrerupt asupra Europei de centru şi sud-est timp de aproape un mileniu. Goţii domină Dacia între 275 şi 376, aşezaţi îndeosebi în Moldova şi cîmpia munteană, dar infiltrîndu-se după 300 şi în Transilvania. Venirea hunilor îi determină să treacă Dunărea în Bizanţ, urmele lor dispărînd cu totul după venirea acestei prime seminţii de origine asiatică, care-şi va stabili centrul politic în Panonia, ţinînd de acolo sub ascultare şi Dacia. Hunii pun capăt în mod definitiv urmelor de viaţă urbană, împingînd populaţia spre zone mai ferite; raritatea urmelor hunice pe teritoriul României indică probabil faptul că uniunea lor, chiar şi în momentul maximei înfloriri, sub Attila, s-a mulţumit doar cu încasarea impozitelor de la cei pe care izvoarele îi numesc semnificativ carpodaci, fără a se aşeza efectiv în fosta provincie romană. După destrămarea statului hunic (454) dominaţia asupra Daciei a fost preluată de gepizi, populaţie germanică ce jucase rolul principal în înfrîngerea fiilor lui Attila, avînd centrul puterii, ca şi hunii, tot în Panonia. Nici gepizii nu au lăsat prea multe urme pe teritoriul României, pînă la înfrîngerea şi înlocuirea lor de către avari în 567; avarii vor domina timp de peste două secole întreaga Europă centrală şi de răsărit, dînd puternice lovituri Imperiului bizantin a cărui graniţă de nord o vor forţa nu o dată, cel mai grav în 602 cînd atacul lor va deschide drum liber slavilor spre inima Balcanilor.

Slavii sînt atestaţi arheologic în Moldova şi Muntenia de la începutul secolului al VI-lea, în Transilvania de la mijlocul celui urmă-

tor, veniţi din patria lor de origine, aflată între Vistula şi Nistru: aliaţi cu avarii, ei s-au aşezat pe teritoriul de astăzi al României sub oblăduirea acestora, aducînd în general o civilizaţie mai puţin evoluată decît cea a băştinaşilor, meşteşuguri mai puţin dezvoltate, o ceramică mai primitivă, întrerupînd legăturile comerciale cu sudul Dunării, ruralizînd şi mai accentuat viaţa întregii regiuni. În anul 602, profitînd de prăbuşirea frontierei bizantine la Dunăre şi de asasinarea împăratului Mauriciu, slavii se revarsă în imperiu stabilindu-se masiv şi definitiv în Balcani, colonizînd întinse regiuni, pînă în sudul Greciei, întrerupînd, pentru prima dată de la cucerirea Daciei, contactele nord-dunărenilor cu imperiul. În acelaşi timp însă, dislocarea unei însemnate mase slave de la nord la sud a produs schimbări importante în echilibrul etniilor, micşorînd rolul elementului romanic în Balcani, dar întărind ponderea sa în Dacia. În nord, populaţia romanică va sfîrşi prin a asimila masa slavă rămasă, în sud, slavii vor fi aceia care-i vor asimila pe băştinaşi, schimbînd cu totul aspectul etnic al uneia din cele mai romanizate provincii din întregul imperiu.

Începînd cu secolul al VI-lea intrăm deci în cea de *a doua etapă a formării poporului român;* impactul civilizator al imperiului încetează, atît datorită interpunerii masei slave între el şi protoromâni, cît şi datorită transformărilor interne care-l vor transforma din imperiu roman în imperiu grecesc. Influenţele romanizatoare nu s-au putut exercita decît pînă la această dată, de acum înainte nu mai avem de a face cu un proces de romanizare, ci cu unul de menţinere a ei şi de asimilare a populaţiilor slave aşezate în mijlocul protoromânilor; deşi ultimii slavi vor fi asimilaţi, românizaţi abia în secolul al XII-lea, putem socoti că începînd cu secolele IX—X se poate vorbi de un popor român definitiv constituit.

Motivaţii extraştiinţifice au făcut ca încă din veacul al XVIII-lea problema formării poporului român să devină un subiect de aprigă controversă, cu implicaţii politice; învăţaţi saşi şi maghiari, negînd cu totul continuitatea dacilor în Dacia romană şi a daco-romanilor după părăsirea ei de către romani, au aşezat vatra sa de formare la sudul Dunării; istoricii bulgari, neputînd admite etnogeneza românilor pe teritoriul lor, i-au mutat spre Bosnia şi Muntenegru, cît mai aproape de graniţa Albaniei, spre supărarea istoricilor sîrbi, care au socotit întotdeauna această zonă drept leagăn al poporului lor; prezenţa elementelor romanice a fost negată şi în răsărit, istoricii ruşi desprinzînd Moldova din trunchiul românesc şi incluzînd-o în aria de preponderenţă slavă şi ulterior de influenţă rusă.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au arătat că nu se mai poate vorbi în nici un caz de o singură vatră de formare a celui mai numeros popor sud-est european, indiferent de localizarea ei; poporul român este rezultatul unui îndelung proces de etnogeneză, început cu romanizarea dacilor, încheiat cu românizarea slavilor; el s-a desfăşurat pe o întinsă arie geografică, atît la nordul cît şi la sudul Dunării, unitar pînă la căderea frontierei imperiului (602), urmînd apoi direcţii diferite; ramura nordică a evoluat spre ceea ce alcătuieşte astăzi poporul român, în timp ce ramura sudică, împinsă de slavi spre vestul peninsulei Balcanice, a dat naştere aromânilor, vlahilor balcanici.

Îndelungat a fost şi procesul de formare a limbii române, proces care a evoluat paralel cu cel de formare a noului popor. Genealogic, limba română este urmarea limbii latine populare vorbite pe teritoriul cuprins între provincia Dacia, Munţii Balcani şi Marea Neagră. În prima etapă, ea a înglobat elemente din idiomul tracic, vorbit de populaţia în curs de romanizare, idiom din care nu se cunosc astăzi mai mult de 70—80 de cuvinte, iar ulterior a suferit o puternică influenţă slavă, păstrîndu-şi însă aproape neschimbată structura gramaticală latină. Impactul slav a fost important mai ales în lexic, cercetările recente socotind că între 16 şi 20% din cuvintele fondului lexical de bază sînt de origine slavă. Evoluţia limbii latine populare spre protoromână, căreia îi aparţine probabil expresia "torna, torna fratre" rostită de un soldat băştinaş din armata bizantină la 587, şi apoi spre română a fost unitară pînă la invazia slavă, cînd dialectul daco-roman a început să se despartă de cele trei dialecte sud-dunărene, aromân, istroromân şi meglenoromân. Este probabil că cele 4 dialecte şi-au definitivat personalitatea în secolele IX—X, adică o dată cu desăvîrşirea formării poporului român şi cu reintrarea sa în atenţia izvoarelor scrise.

Această desăvîrşire a avut loc în condiţii internaţionale extrem de complicate, datorate în primul rînd necontenitei revărsări de populaţii migratoare asupra spaţiului central şi sud-est european. Dacă impactul primului ţarat bulgar, înfiinţat la 681, desfiinţat de bizantini la 1018, a fost limitat, apariţia ungurilor, la sfîrşitul secolului al IX-lea, şi a cumanilor, în secolul al XII-lea, a produs schimbări de fond în echilibrul etnic şi politic din zonă; un element important l-a constituit şi revenirea bizantinilor la Dunăre şi refacerea parţială a frontierei căzute la 602.

Bizantinii sînt de altfel cei dintîi care se referă la români, în primul rînd la vlahii balcanici. Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913 - 959) îi numeşte *romani*, deosebindu-i de *romei*, adică de bizantini; Kedrenos, la sfîrşitul secolului al X-lea, le marchează prezenţa în anul 976 în Vlahia Mare, unde în 980 este menţionată şi o primă formaţiune politică autonomă; în cea de a doua jumătate a veacului al XI-lea, cronicarul Kekaumenos aminteşte pentru prima dată de luptele lui Traian cu Decebal, afirmînd limpede că vlahii sînt urmaşii vechilor colonişti; fără echivoc este şi Kynnamos atunci cînd scrie, referindu-se la evenimentele din 1167, că vlahii, de această dată este vorba de cei nord-dunăreni, "sînt coloni veniţi de demult din Italia"; despre aceiaşi vlahi nord-dunăreni vorbeşte şi Nicetas Honiates referindu-se la evenimente petrecute în 1164.

Dar izvoarele bizantine nu sînt singurele care-i menţionează pe români în această perioadă; o geografie armeană aminteşte de o ţară *Balak* pentru secolele VIII—IX; varegii, atît de importanţi în rosturile politice ale estului european, pomenesc în mai multe rînduri de *Blakumen, Blokumannland* (vlahii, ţara vlahilor), în texte din secolul al XI-lea, avînd desigur în vedere pe românii din Moldova, cu care se aflau în contact. Notarul anonim al regelui maghiar Bela (secolul al XII-lea) arată că, la aşezarea lor în cîmpia Tisei şi a Dunării, ungurii au găsit acolo "Slavi, Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum", informaţie reluată şi de alte izvoare maghiare; cronica rusă atribuită lui Nestor ştie şi ea că noii veniţi "începură să lupte cu valahii şi cu slavii care locuiau aceste ţări"; şi *Cîntecul Nibelungilor* aminteşte un "Herzog Râmunc uzer Vlachen lant".

Ungurii se instalează în Panonia spre sfîrşitul secolului al IX-lea venind din stepa Niprului pe care sînt nevoiţi s-o părăsească goniţi din spate de pecenegi; drumul spre cîmpia Tisei pare să fi ocolit Transilvania pe la nord îndreptîndu-se apoi spre ea din apus, fapt care explică în bună parte numele dat provinciei, acela de *ţara de dincolo de păduri* (Trans-silva); acelaşi procedeu îl vor folosi şi în cazul Ţării Româneşti, pe care o vor numi, odată ajunşi la Munţii Carpaţi, *ţara de dincolo de munţi* (Terra Transalpina). La venire, conform informaţiilor transmise de Gesta Hungarorum redactată de Notarul Anonim spre sfîrşitul secolului al XII-lea, pe baza unei cronici mai vechi şi a tradiţiei orale, ei s-au lovit de trei voievodate, acela al lui Menumorut în Crişana, al lui Glad în Banat şi al lui Gelu în centrul Transilvaniei, avînd capitalele respectiv la Biharea (lîngă

Oradea), la Morisena (Cenad) şi la Dăbîca (în apropierea Clujului). Cercetările arheologice au localizat cu precizie aceste voievodate scoţînd la lumină numeroase aşezări, 20 în ţara lui Menumorut, 60 în cea a lui Glad, peste 40 în cea a lui Gelu, dintre care unele întărite cu însemnate fortificaţii, vădind existenţa unei populaţii numeroase îndeletnicindu-se cu agricultura, creşterea vitelor, aflată în raporturi comerciale intense cu Ţaratul bulgar, de care primele două atîrnau probabil şi politic, şi prin acesta cu lumea bizantină; există şi unii istorici care consideră că în ciuda întinderii bulgarilor pînă la Tisa, Menumorut era vasalul împăratului de la Constantinopol, şi nu al ţarului de la Plisca.

Cele dintîi atacuri maghiare, conduse de Arpad însuşi, s-au îndreptat împotriva voievodatelor din Crişana şi Banat; cetatea de la Satu-Mare este ocupată după trei zile de lupte, iar capitala lui Menumorut după 13. Învinşi, băştinaşii au acceptat învoiala prin care fiica voievodului a luat în căsătorie pe fiul lui Arpad, principatul revenind astfel ungurilor pe cale matrimonială, după moartea lui Menumorut. Din Crişana, maghiarii s-au îndreptat împotriva Banatului învingînd o oaste alcătuită din "Cumani (de fapt pecenegi), Bulgari atque Blachi" a lui Glad, cucerind şi cele două cetăţi de la Cuvin (Keve) şi Orşova; apoi, sub conducerea lui Tuhutum, unul din triburile maghiare a pătruns în Transilvania prin porţile Mezeşului, învingîndu-l pe Gelu, "dux Blacorum", ucigîndu-l apoi într-o nouă bătălie, pe cînd voievodul încerca să se retragă la Dăbîca, "ad castrum suum".

Cu excepţia statului lui Menumorut anexat de îndată, roadele incursiunilor din Banat şi Transilvania par a fi fost repede pierdute, ungurii neavînd încă nici potenţialul uman, nici capacitatea necesare organizării unor cuceriri atît de întinse, din Moravia şi Croaţia pînă în Transilvania, unde urmele lor arheologice sînt, în orice caz, în veacul al X-lea, foarte puţin numeroase. Băştinaşii, români, slavi, elemente maghiare rămase de pe urma primului val, au continuat să vieţuiască în cadrul vechilor voievodate amestecaţi şi cu pecenegii veniţi din stepa nord-pontică la sfîrşitul veacului al X-lea, numeroşi mai ales în Moldova, Muntenia şi sudul Transilvaniei, unde izvoarele amintesc de o pădure a pecenegilor şi românilor (silva Blacorum et Bissenorum). Ofensiva maghiară nu va fi reluată decît după creştinare, cînd regele Ştefan cel Sfînt, luînd ca pretext refuzul voievodului transilvan Gyla de a se creştina, a ocupat ţara, înlocuindu-l cu dregătorii săi (1003 - 1004). Gyla pare să fi fost de neam peceneg;

izvoare bizantine vorbesc despre existenţa unui trib peceneg numit Gylas, iar una din "vieţile" regelui sfînt menţionează luptele purtate de acesta cu pecenegii în inima Transilvaniei. Cu toată această cucerire, organizarea efectivă a voievodatului ca parte a regatului maghiar nu va avea loc decît după expulzarea definitivă a pecenegilor din Transilvania şi trecerea lor în Dobrogea (1085). Integrarea Banatului a mers în schimb mai repede, Ahtum, urmaşul lui Glad, voievod de credinţă ortodoxă, cu capitala la Cenad, unde fiinţa şi o mînăstire întemeiată de călugări bizantini, fiind repede învins şi înlăturat. În secolul al XII-lea, pentru a-şi întări poziţiile în Transilvania, regele apostolic a colonizat la graniţele ei sudice şi răsăritene pe secui şi pe saşi, iar în prima jumătate a secolului al XIII-lea a aşezat cavaleri teutoni în Ţara Bîrsei şi cavaleri ioaniţi în Banat.

În tot acest răstimp, teritoriul viitoarelor principate ale Moldovei şi Ţării Româneşti fusese scena unor mari prefaceri economice şi sociale. Cercetările de teren arată o rapidă înmulţire a aşezărilor în secolele XII-XIII. Moldova, regiunea de cîmpie din dreapta Siretului, era locuită de *bîrladnici*, suficient de puternici pentru a ajuta Haliciul împotriva Kievului (1159), în timp ce sudul aparţinea *brodnicilor* şi *bolohovenilor*; în Muntenia cele mai multe aşezări se găsesc pe cursurile inferioare ale Buzăului, Argeşului precum şi pe linia Dunării; în Oltenia ele se grupează cu precădere pe valea Jiului. Cercetările de teren infirmă prin aceste descoperiri o veche şi frecvent invocată teorie care susţinea retragerea populaţiei la munte şi părăsirea zonei de cîmpie. Dimpotrivă, pînă la invazia tătară din 1241, zonele cele mai dens populate se află la cîmpie, în lungul cursurilor de apă, zone puternic împădurite, care ofereau suficientă protecţie în caz de primejdie.

Spre mijlocul veacului al XIII-lea această numeroasă populaţie începe să se organizeze în voievodate dependente de Ungaria, dar vădind de timpuriu tendinţe de emancipare de sub tutela regatului apostolic. La 1247, conform diplomei acordate de Bela al IV-lea cavalerilor ioaniţi, fiinţau pe teritoriul viitoarei Ţări Româneşti 3 voievodate; Litovoi îşi avea centrul puterii în regiunea Tg. Jiului, hotarele cnezatului său cuprinzînd nordul Olteniei, cel al lui Farcaş în vestul Munteniei, cel al lui Seneslau, numit în diplomă "voievodul românilor", în centrul şi sudul ei.

Procesul de unificare a acestor formaţiuni statale, grăbit probabil şi de venirea de peste munţi a unor elemente româneşti gonite de catolicizarea impusă de regii Ungariei la recomandarea papei, pare

să fi pornit de la cnezatul lui Litovoi, pe care-l găsim în luptă cu ungurii la 1277 din pricina unor teritorii socotite de rege ca atîr-nînd de coroană, dar pentru care voievodul nu voia să plătească tribut; Litovoi este ucis în luptă, fratele său Barbat este prins şi obligat nu numai să se răscumpere, dar şi să recunoască suzeranitatea maghiară. Urmaşul lui Barbat a fost probabil Tihomir, iar urmaşul lui Tihomir, fiul său Basarab; acesta a lăţit sistematic fruntariile statului său, atingînd spre sud Dunărea, spre răsărit sudul Moldovei, pînă spre Chilia; în 1323 oştile sale participă la luptele dintre bulgari şi bizantini, iar în anii următori le aflăm în conflict cu tătarii, îndepărtaţi cu încetul de pe teritoriul ţării; în 1327, papa Ioan al XXII-lea îi cere să sprijine activitatea unei misiuni dominicane; în 1330 îl aflăm din nou amestecat în conflictele dintre statele balcanice, tot de partea bulgarilor.

Basarab era încă vasalul regelui maghiar Carol-Robert, care-l numeşte "voievodul nostru", dar nici creşterea puterii sale, nici politica externă activă pe care o ducea pe cont propriu în sud şi în răsărit nu puteau fi pe placul Ungariei. De aceea, în 1330, îndată după înfrîngerea bulgarilor şi românilor de către sîrbi la Velbujd, luînd drept pretext ocuparea de către Basarab a unor teritorii socotite ca aparţinînd coroanei, Carol-Robert porneşte o expediţie împotriva acelui pe care-l numeşte în mai multe rînduri "răzvrătit", "nesupus", "necredincios". După reocuparea Severinului şi respingerea cererilor de pace ale voievodului, care se oferea să recunoască suveranitatea regelui şi care promitea pe deasupra un tribut anual şi o despăgubire specială de 7 000 de mărci de argint (74 kg aur), Carol-Robert pătrunde în Ţara Românească, ajunge pînă la Argeş, dar este obligat să se retragă spre Transilvania fără a fi reuşit să angajeze o luptă decisivă cu oastea românilor; surprinsă în munţi, la Posada, pe drumul de întoarcere, oştirea maghiară este zdrobită de Basarab, regele însuşi reuşind să scape cu multă greutate prin fugă. Bătălia de la Posada a însemnat sfîrşitul suzeranităţii maghiare şi apariţia primului stat românesc independent.

Apariţia celui de al doilea nu va întîrzia mult. După 1241, teritoriul Moldovei s-a aflat sub stăpînirea Hoardei de Aur, dar procesul de concentrare a puterii a urmat şi aici acelaşi curs ca şi în Ţara Românească; deşi izvoarele scrise sînt mai sărace în informaţii privind cnezatele premergătoare întemeierii decît în principatul vecin, ele menţionează totuşi un voievod român la 1247 — Olaha — şi o populaţie războinică — blacii — în conflict cu rutenii din sudul

Poloniei la 1277; blacii îşi aveau deci formaţiunea politică undeva în nordul Moldovei, premergătoare poate "ţării valahilor" (Walahen Lant) amintită de Ottokar de Styria la 1307 - 1308. Spre sud, acolo unde papa Nicolae al III-lea hotăra să se reorganizeze în 1297 episcopia catolică a Milcoviei, izvoarele amintesc atît în 1281 cît şi în 1299 de o altă "ţară a valahilor", ţară aflată în rapid proces de feudalizare din moment ce "maiores terrae", cum îi numeşte cancelaria papală la 1332, îşi permiteau să cotropească bunurile şi pămînturile episcopiei. Conflictele băştinaşilor cu catolicii sprijiniţi de unguri par să fi fost destul de frecvente în toată această perioadă, "schismaticii", deci românii ortodocşi fiind deseori pomeniţi în corespondenţa regilor apostolici cu scaunul papal.

La mijlocul secolului al XIV-lea, puterea Hoardei de Aur se afla în declin, iar ofensiva polonă şi maghiară în plin progres; după campaniile victorioase din 1345 şi 1352 - 1353, Ludovic de Anjou, urmaşul lui Carol-Robert, a organizat în Moldova de nord o marcă militară de graniţă condusă de Dragoş, voievodul maramureşean ale cărui oşti participaseră la campaniile împotriva tătarilor. Lui Dragoş i-a urmat fiul său Sas, apoi fiul acestuia Balc, Drăgoşeştii urmărind parcă să întemeieze o dinastie. Domniile le- au fost însă scurte, iar dinastia nu s-a menţinut decît pînă la 1359, cînd căpeteniile locale, nemulţumite probabil de prezenţa ungurilor şi a catolicilor, se răscoală împotriva ducilor români numiţi de rege. Venit tot din Maramureş, al cărui voievod fusese înainte de a intra în conflict cu Ludovic şi a se răscula împotriva ungurilor, Bogdan I îl înlătură pe Balc înscăunîndu-se ca domn independent al Moldovei; expediţiile regelui, care, spune cronica maghiară, "mai în fiecare an pornea război ...împotriva moldovenilor", nu l-au putut aduce la ascultare. Ca şi Ţara Românească, Moldova îşi făcea intrarea în rîndul statelor independente printr-un act de voinţă, impus cu sabia.

II. EVUL DE MIJLOC (sec. XIV — 1716)

2. SOCIETATEA

A existat un feudalism românesc? Istoriografia antebelică nici nu şi-a pus această întrebare, cea postbelică, marxistă, a răspuns afirmativ. Fiind o orînduire socială şi economică obiectivă şi inevitabilă, feudalismul a existat deci şi la români, aşa cum a existat şi la alte popoare est şi sud-est europene. Argumentul este desigur discutabil; istoriografia oficială socoteşte cu prea multă certitudine drept feudală o societate ale cărei caracteristici esenţiale sînt de multe ori destul de departe de modelul clasic al feudalismului. Pe de altă parte, plecînd de la aceste caracteristici, istoricii apuseni neagă orice trăsătură feudală societăţilor neoccidentale. Dacă criteriul de definire al feudalismului este existenţa sau inexistenţa deplină în răsărit a modelului clasic franco-englez, atunci cu siguranţă că nici Bizanţul, nici Rusia, nici Principatele nu aparţin lumii feudale. Este însă greşit să căutăm în Moldova şi Ţara Românească toate formele clasice ale feudalismului apusean şi, negăsindu-le, să respingem cu totul existenţa unui feudalism românesc. Elementele feudale de netăgăduit au existat în principate, negeneralizate, deseori rămase la jumătatea evoluţiei, dar aparţinînd totuşi, ca tipologie, modelului feudal. Iniţial, relaţia domn-boier s-a asemănat oarecum vasalităţii apusene; raporturile boier-ţăran, deşi s-au cristalizat tîrziu, au avut totuşi un netăgăduit caracter feudal; stăpînirea pămîntului a urmat de asemenea regulile societăţii feudale. Toate aceste elemente ne fac să considerăm că societatea românească din veacurile XIV - XVIII a cunoscut numeroase elemente care îndreptăţesc caracterizarea sa drept feudală. Un feudalism desigur diluat, periferic, convieţuind cu numeroase alte elemente de esenţă nefeudală, cum ar fi circulaţia monetară sau existenţa unei puteri centrale absolute, dar totuşi feudalism. Pentru moment nu există alt termen care ar putea defini mai corect structurile economice şi sociale dominante ale veacului de mijloc.

Viaţa economică. În momentul întemeierii, Moldova avea probabil o populaţie de cca 400 000 de locuitori, Ţara Românească de cca 500 000, iar Transilvania de cca 900 000. Sporul demografic, în creştere încă din secolul al X-lea, a continuat moderat pînă la sfîrşitul veacului al XV-lea, cînd a început să scadă în Principate datorită frecventelor războaie, invazii, conflicte interne între pretendenţii la tron sau între facţiunile boiereşti. La începutul veacului al XVI-lea, Ţara Românească nu avea mai mult de 400 000 de suflete, iar la sfîrşitul său, cele trei mii de sate cunoscute indică, dacă socotim 20 de case de sat şi 5 persoane de casă, o populaţie de cca 300 000 de locuitori; Moldova urmaşilor lui Ştefan cel Mare avea probabil mai puţini locuitori decît la întemeiere şi fireşte mai puţini decît Ţara Românească. În veacul al XVII-lea perioadele de stagnare par să alterneze cu cele de creştere, populaţia înmulţindu-se totuşi constant, atingînd la începutul veacului al XVIII-lea cca 800 000 de valahi şi 500 000 de moldoveni; în aceeaşi perioadă Transilvania avea probabil către 2 000 000 de locuitori.

Zonele de concentrare demografică au fost în tot acest răstimp grupate în regiunea subcarpatică, pe ambele versante ale Carpaţilor, care în unele cazuri s-au aflat de altfel mult timp sub aceeaşi stăpînire voievodală românească; pînă la venirea turcilor zona Dunării a fost şi ea intens populată, cîmpia munteană şi zona deschisă a Moldovei depopulîndu-se apoi treptat, pînă în veacul al XIX-lea, din pricina otomanilor, a tătarilor, a războaielor turco-polone şi turco-ruse. Nesiguranţa a ruinat comerţul altădată atît de înfloritor al Dunării şi a făcut impracticabilă agricultura în cea mai favorabilă zonă agrară a Principatelor. Cîmpia nu va fi pusă economic în valoare decît după 1829, cînd va redeveni una din zonele intens populate ale ţării.

Mişcarea de populaţie dintre cele trei Principate nu poate fi lesne urmărită pentru această epocă. Ea trebuie să fi fost constantă la Milcov, nemenţionată de izvoare deoarece se socotea probabil în firea lucrurilor. Ştirile nu sînt prea numeroase nici în privinţa trecerii ardelenilor în Principate sau a moldo- valahilor în Ardeal; probabil că, după trecerea valului de emigrări ardelene spre sud şi răsărit de Carpaţi, emigrări care au stat parţial la baza întemeierii Moldovei şi a Ţării Româneşti, procentul celor trecuţi în Principate nu a fost nici constant, nici însemnat, deşi fenomenul este menţionat încă din veacul al XIII-lea cînd, la 1234, papa Grigore al IX-lea îl sfătuieşte pe coregentul maghiar Bela să nu mai îngăduie români-

lor ardeleni să treacă peste munţi deoarece sfirşesc prin a se asimila cu valahii. Emigrarea spre Principate este mai frecventă în veacul al XVII-lea, des amintită de izvoare; în 1635, de pildă, emisarii lui Vasile Lupu al Moldovei îndemnau pe faţă ţăranii din regiunea Clujului să treacă în Moldova; în 1662, principele ardelean Apafy cerea bistriţenilor să oprească trecerea sărăcimii spre Moldova; în 1692, guvernul Transilvaniei notifică împăratului Leopold că emigrările peste munţi către Principate sînt greu de stăvilit. Acest fenomen se va intensifica în veacul al XVIII-lea, ţărănimea socotind regimul din Principate mai puţin apăsător decît cel austriac din Transilvania.

De altfel, ţările române au fost, în întreaga perioadă ce face obiectul acestui capitol, ţări de imigraţie. Fără a mai menţiona aportul demografic al ultimilor migratori, pecenegi, cumani, maghiari sau colonişti apuseni aşezaţi în Transilvania, semnalăm afluxul constant de elemente balcanice trecute în Principate după căderea statelor creştine sud-dunărene sub turci, mai ales bulgari, sîrbi, greci. Cu toată această imigraţie, sporul demografic este lent, vădind de la bun început greutăţile progresului economic şi social într-o zonă geopolitică lipsită de stabilitate.

Agricultura şi creşterea vitelor au constituit principalele forme de activitate economică în tot cursul evului mediu. Dintre cereale se cultiva în ordine meiul, grîul, ovăzul, meiul fiind şi în ţările române, ca de altfel în întreaga zonă de sud a Europei, principala hrană a omului medieval. Cereală de primăvară, uşor de cultivat, meiul a fost folosit pentru facerea mămăligii încă de pe vremea dacilor, rămînînd alimentul de bază pînă la înlocuirea sa cu porumbul în veacul al XVIII-lea. Grîul, cultivat mai ales pentru uzul clasei stăpînitoare, a fost puţin răspîndit în Moldova şi Ţara Românească pînă la începutul veacului al XVI-lea, cantităţile necesare fiind importate din Transilvania; se cultiva grîul de primăvară, slab productiv şi slab nutritiv, cel de toamnă, mai productiv şi mai nutritiv, fiind introdus în Transilvania abia în secolul al XVI-lea, iar în Principate în veacul al XVIII-lea. După 1500, moldovenii şi muntenii încep şi ei să exporte grîu, mai ales la turci, mărturie desigur a creşterii producţiei de grîu rămas totuşi încă multă vreme o cultură de lux; a pătruns în schimb, venind de la Veneţia prin Ungaria şi Serbia, porumbul, cereală de origine nord-americană, uşor de cultivat şi, fapt deloc neglijabil, neinclusă în redevenţele cerute de turci; ardelenii au introdus porumbul probabil la începutul veacului al XVII-lea, moldo-valahii la sfîrşitul lui, el devenind pentru cîteva secole alimentul de bază al ţăranului român.

În afara meiului, grîului, porumbului, documentele mai amintesc culturile de ovăz — în Transilvania, cea de a doua plantă, după grîu —, de orz, folosit la fabricarea pîinii şi a berii şi ca plantă furajeră, de secară, cunoscută ca şi orzul încă de la daci. În Transilvania, brăzdarele de fier reapar în veacul al XIV-lea, dacii le cunoscuseră, fireşte ca şi romanii; asolamentul trienal şi folosirea îngrăşămintelor apar ceva mai tîrziu; în Principate întinsele zone necultivate şi slaba densitate a populaţiei au impus practica folosirii unui lot pînă la epuizare, trecîndu-se apoi la altul; asolamentul bienal se practica în veacul al XVI-lea, dar frecventele defrişări arată că metoda căutării de noi pămînturi era preferată punerii în valoare intensive a celor vechi; plugul de lemn a reprezentat în tot cursul evului mediu principala unealtă a agricultorilor din Principate.

Pe lîngă cereale, viile — celebre încă de pe vremea lui Burebista —, livezile, grădinile — destul de sărace în legume —, albinăritul întregeau cu produsele lor o alimentaţie tradiţională, substanţială, deşi nu prea variată, axată în principal pe carnea furnizată de numeroasele vite ale ţării. Într-adevăr, creşterea vitelor a reprezentat în secolele XVI-XVII principala bogăţie a Moldovei şi Ţării Româneşti, precum şi o însemnată ocupaţie a românilor ardeleni. Se creşteau cornute mari, cai, cornute mici, îndeosebi oi — numai ocolul Cîmpulungului dădea anual, la începutul secolului al XVIII-lea, o producţie de 240 000 de miei. Boierimea avea numeroase turme; despre tatăl lui Constantin Brîncoveanu se ştie, de pildă, că avea 12 000 de iepe, 30 000 de oi, 4 000 de boi, 1 000 de bivoli, 4 000 de porci, pe care le exporta atît în Balcani cît şi în Europa Centrală. Principatele erau străbătute anual şi de turmele păstorilor ardeleni care coborau în septembrie la Dunăre pentru iernat. Menţionată în documente încă din vremea domniei lui Mircea cel Bătrîn (1386 - 1418), această transhumanţă a ajuns să numere la începutul veacului al XVIII-lea pînă la 300 000 de oi anual aducînd nu numai însemnate venituri vistieriei Principatelor, dar reprezentînd şi un element de legătură între românii de pe cele două versante ale Carpaţilor.

Meşteşugurile au cunoscut o rapidă dezvoltare în veacul al XIV-lea atît în Principate cît şi în Transilvania. În condiţiile dominaţiei economiei naturale, industriile casnice, atît pe domeniile boiereşti cît şi în gospodăriile ţărăneşti, au continuat încă multă vreme să reprezinte singura cale de obţinere a produselor de îmbrăcăminte, a celor alimentare, a celor legate de construcţiile mai mărunte. Spe-

cializarea este relativ lentă, ca şi deplina rupere a meşteşugarului de agricultură, mulţi meseriaşi, mai ales la sate, ocupîndu-se şi de cultivarea pămîntului. Spre mijlocul veacului al XV-lea, progresul este însă evident, izvoarele vremii menţionînd prelucrarea metalelor, a lemnului şi a pietrei, a pieilor, ţesutul, olăria, morăritul, meşteşugurile alimentare drept principalele activităţi meşteşugăreşti ale românilor. Unele, cele legate de îmbrăcăminte de pildă, vor cunoaşte o perioadă de declin în veacul al XVII-lea, mai ales pe timpul lungilor domnii ale lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. Se adaugă acum exploatarea lemnului, atît pentru export cît şi pentru obţinerea cenuşei de potasă necesară la fabricarea sticlei şi a săpunului, şi avîntul meşteşugurilor legate de prelucrarea metalelor preţioase. Postăvăria a cunoscut o mare înflorire încă din veacul al XVI-lea, mai ales în Transilvania.

Manufacturile s-au întemeiat tîrziu, greu şi au avut, în general, o viaţă scurtă. Dacă în Transilvania, mai ferită de primejdii şi beneficiind şi de priceperea tehnologică a saşilor, ele apar încă din prima jumătate a veacului al XVI-lea, producînd hîrtie şi postavuri, în Principate întemeierea lor întîrzie cu un secol. Matei Basarab (1632 - 1654) a întemeiat două mori de hîrtie şi o sticlărie, aceasta din urmă funcţionînd şi în vremea lui Constantin Brîncoveanu; o moară de hîrtie a întemeiat şi Şerban Cantacuzino (1678 - 1688). Încercările celor trei domni nu au avut însă decît un succes limitat, manufacturile domneşti avînd o existenţă scurtă, ele neizbutind să se impună în viaţa economică a ţării; apare evidentă lipsa de continuitate, datorată vremurilor tulburi.

Aceeaşi cauză se află şi la originea nedezvoltării pe măsura posibilităţilor a mineritului; călătorii străini arată încă din veacul al XVI-lea că românii nu-şi pun în valoare subsolul de teama exploatării turceşti, explicaţie reluată la începutul secolului al XVIII-lea şi de domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir. Singura bogăţie constant exploatată a fost sarea, din belşug răspîndită în toate cele trei Principate. Deşi tehnica extragerii a rămas pe durata întregii epoci feudale rudimentară, săparea de gropi căptuşite cu nuiele, cantităţile au fost în continuă creştere, sarea fiind foarte căutată pe pieţele sud-dunărene.

Evoluţia exploatării celorlalte minereuri a fost mai puţin constantă. Muntenii extrăgeau şi reduceau minereul de fier şi aramă la Baia de Fier şi la Baia de Aramă încă din timpul lui Mircea cel Bătrîn, dar activitatea de extragere a scăzut în veacul al XVI-lea,

cînd minele au fost în majoritate părăsite pentru aproape un secol; în vremea lui Matei Basarab, Baia de Aramă producea anual 700 tone de cupru, producţia scăzînd apoi, spre sfîrşitul veacului, la 250 tone.

În afara sării, fierului şi cuprului, Principatele au mai produs în secolele XIV—XVII sulf, chihlimbar, salpetru, metale preţioase, iar Transilvania plumb, mercur, aur şi argint. Spre deosebire de Principate, tehnologia extragerii şi prelucrării metalelor a cunoscut în Transilvania o perioadă de înflorire în veacul al XVII-lea, criza mineritului apărînd aici doar spre sfîrşitul secolului, pricinuită de frămîntările politice care se vor încheia cu anexarea principatului de către habsburgi.

Începînd cu veacul al XIV-lea avem şi primele ştiri despre exploatarea petrolului, cel dintîi puţ de păcură funcţionînd în Moldova la 1440, în Ţara Românească la 1517. Termenul, de origine latină, sugerează însă cunoaşterea străveche a acestei bogăţii, extrasă deocamdată numai în zona subcarpatică şi folosită doar la nevoile casnice.

Acestea erau produsele pe care economia veacurilor XIV-XVII le punea la îndemîna *comerţului*. Îndelungata dominaţie a economiei naturale, insecuritatea drumurilor, existenţa vămilor interne, proasta stare a căilor de comunicaţie nu au fost factori de natură a stimula negoţul, nici pe cel intern, nici pe cel internaţional, deşi atît Moldova cît şi Ţara Românească erau străbătute în evul mediu, încă înainte de întemeiere, de mari drumuri comerciale care legau Marea Baltică cu Marea Neagră, Europa Centrală cu Balcanii.

Redusă la început, piaţa internă s-a dezvoltat totuşi secol de secol, punînd în circulaţie, la preţuri rămase scăzute tot timpul, îndeosebi produsele domeniilor feudale şi ale gospodăriior ţărăneşti; negoţul se făcea în numeroasele tîrguri periodice, la bîlciuri, în bazare — termenul apare la 1500 —, sau în numeroasele prăvălii pe care boierii, mînăstirile, negustorii le aveau în oraşe începînd de la sfîrşitul veacului al XVI-lea. La începutul celui următor apar caravanseraiurile, iar la mijlocul lui hanurile, masive construcţii împrejmuite cu ziduri, înlăuntrul cărora negustorii băştinaşi şi străini puteau poposi şi depozita mărfuri de vînzare sau de tranzit. În capitala valahă călătorii străini amintesc de nu mai puţin de 7 hanuri în anul 1666; foarte cunoscut era hanul lui Şerban-Vodă, numit astfel după domnitorul Şerban Cantacuzino, han folosit pînă la începutul veacului al XIX-lea.

Comerţul internaţional a fost mereu activ pe teritoriul României, atît cel de tranzit cît şi cel cu produsele locului. În veacul al XIII-lea, comerţul Mării Negre se afla în mîna genovezilor, ale căror cetăţi de la gurile Dunării (Vicina) sau din Crimeea (Caffa) au cunoscut o lungă prosperitate datorată comerţului de tranzit şi achiziţionării de cereale şi produse animaliere româneşti. Pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea, comerţul celor trei Principate a fost îndreptat cu precădere spre Europa de centru şi de nord, cornutele mari, pieile, cerealele, mierea, ceara fiind vîndute cu însemnate cîştiguri în Austria, Germania, Veneţia, Polonia. Se aduceau în schimb stofe şi mătăsuri, unelte, arme, diferite produse meşteşugăreşti şi manufacturiere, mărfuri legate de traiul luxos al clasei stăpînitoare. Comerţul se afla în bună parte în mîna băştinaşilor, apoi a negustorilor lioveni, veneţieni sau raguzani, saşi, aceştia din urmă fiind, prin oraşele lor cetăţi din sudul Transilvaniei, şi un însemnat factor în comerţul de tranzit. Domnitorii români au încurajat de altfel sistematic comerţul acestor negustori, acordîndu-le numeroase privilegii începînd cu anul 1368. Orientarea spre Europa a comerţului românesc a început să se schimbe numai în veacul al XVI-lea, mai ales după căderea Ungariei sub otomani (1526), însemnătatea Constantinopolului fiind însă în continuă creştere pînă cînd, spre sfîrşitul veacului, Poarta va deveni principalul achizitor al produselor româneşti.

Această reorientare, cu grave urmări pentru viaţa economică a ţării, nu a fost rezultatul unor cauze naturale economice, ci urmarea presiunii politice. Căderea Caffei (1475) precum şi transformarea în raia a sudului Moldovei dintre Prut şi Nistru au dat o primă lovitură comerţului occidental în Principate, eliminîndu-l apoi treptat din Marea Neagră, devenită la sfîrşitul veacului al XVI-lea un lac turcesc. Pe de altă parte, căderea Ungariei (1526) şi intrarea Transilvaniei sub suzeranitatea sultanului au îngreunat relaţiile comerciale cu Europa, aducînd întreaga zonă carpato-dunăreană sub influenţa directă a turcilor. Urmarea imediată a acestei stări de fapt a fost instaurarea treptată, începînd din 1568, a monopolului otoman asupra comerţului extern al Principatelor, monopol rezultat din nevoia Porţii de a-şi asigura constant şi în cantităţi îndestulătoare o seamă de produse alimentare sau de altă natură. Pînă la fanarioţi, obligaţia de a vinde numai pe piaţa otomană nu a fost însă nici deplină, nici cu totul păgubitoare, cîştigurile băneşti fiind însemnate. Erau oprite de la exportul spre alte ţări grîul şi oile, apoi silitra şi lemnul,

rămînînd aşadar libere la export vitele, principala bogăţie a ţării, porcinele, mierea, ceara, peştele etc. Obligativitatea vînzării grîului la Constantinopol explică în bună parte succesul porumbului, cultivat în cantităţi din ce în ce mai mari tocmai deoarece nu era cerut de Poartă.

Orienta..a spre sud a comerţului Principatelor, orientare care nu se va schimba pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, a dus fireşte la slăbirea vechilor legături cu oraşele din sudul Transilvaniei şi al Poloniei, foştii parteneri principali de schimb, dar nu a întrerupt totuşi legăturile comerciale cu nordul şi centrul Europei. Comerţul cu Europa a înflorit din nou în veacul al XVII-lea, cu Polonia, Veneţia, ţările germanice, cu Rusia — la 1656 ţarul Alexei Mihailovici acorda un privilegiu comercial moldovenilor — şi chiar cu Anglia, care avea, conform tratatului încheiat cu Petru Şchiopul la 1588, dreptul de a cumpăra şi vinde liber în Moldova, cu plata unei vămi de 3% ad valorem. De la mijlocul veacului al XVII-lea şi pînă după 1690, negustorii scoţieni stabiliţi în judeţul Hîrlău, Cîrligătură şi Vaslui au căutat să facă rentabil şi comerţul cu potasă, dar au fost nevoite să renunţe în cele din urmă datorită evenimentelor internaţionale neprielnice care transformaseră Moldova şi Polonia, prin care trecea drumul potasei spre Anglia, în permanent teatru de război.

Deşi lipsesc statisticile, se poate socoti că pînă la începutul veacului al XVII-lea exportul a depăşit importul, vînzarea vitelor şi a produselor agricole aducînd însemnate cîştiguri clasei boiereşti, principala producătoare a bunurilor exportate, îngăduindu-i un stil de viaţă opulent, îmbinînd ostentativa opulenţă orientală cu rafinamentul civilizaţiei europene.

La începuturile existenţei sale, comerţul s-a întemeiat pe moneda "naţională"; începînd cu Vlaicu-Vodă (1365) în Ţara Românească şi cu Petru Muşat (1377) în Moldova, domnitorii au bătut cu regularitate moneda de argint şi de bronz, pînă la 1477 în cel dintîi principat, pînă la 1527 în cel de al doilea, vădind astfel existenţa unei economii active şi sănătoase; după Basarab Laiotă şi Ştefăniţă-Vodă greutăţile economice şi politice — dreptul regalian de a bate monedă fiind contestat de Poartă — duc la întreruperea emisiunilor monetare, reluate doar sporadic în Moldova la 1558, 1562-1564, 1573, 1595, 1597 - 1600, 1662 - 1665, în Ţara Românească la 1658 şi 1713, îndeosebi de către voievozi care doreau să-şi manifeste şi în acest fel caracterul suveran. Eşecul politicii monetare a dus în cele

din urmă la generalizarea folosirii monedei otomane, în paralel cu cea poloneză, austriacă, veneţiană şi olandeză, fenomen negativ, care lega preţul produselor de fluctuaţiile unor monede — cea otomană, de pildă, s-a depreciat continuu începînd din secolul al XVI-lea — străine intereselor româneşti.

Clasele sociale. Procesul de stratificare socială apare vizibil încă în aşezările din secolele IX-X, materialul arheologic vădind existenţa unor categorii privilegiate vieţuind în relativă bogăţie alături de o populaţie nevoiaşă; cele trei voievodate menţionate de *Gesta Hungarorum* în Transilvania şi Banat în secolul al X-lea erau desigur deja structurate conform modelului feudal, deşi despre clasa nobiliară propriu-zisă nu avem ştiri decît de la sfîrşitul secolului al X-lea cînd *Legenda Sancti Gerardi* vorbeşte de *nobiles*. Procesul de feudalizare a cunoscut o evoluţie rapidă în secolele XI-XII, mai ales în Transilvania, unde regatul maghiar şi religia catolică au introdus după creştinare modelul occidental, adaptat fireşte realităţilor sociale şi economice locale, întemeiat în primul rînd pe destrămarea obştilor săteşti; pe teritoriul viitoarelor Principate, izvoarele amintesc de *nobiles* şi *subditi* în 1227, de *maiores terrae* şi *rustici* în 1247, termeni care atestă lămurit existenţa feudalilor şi a unei categorii ţărăneşti dependente. Clasa stăpînitoare a evului de mijloc precede aşadar întemeierea, trăgîndu-şi puterea din stăpînirea asupra pămîntului şi avînd o funcţie precumpănitor militară; boierimea apare în documente ca o clasă socială diferenţiată în cel puţin trei categorii, după mărimea moşiei şi felul dobîndirii ei. În *Descriptio Moldaviae*, Cantemir socoteşte că "în vechime" Moldova avea 5 000 de curţi boiereşti, ceea ce înseamnă o clasă foarte numeroasă, între 5% şi 10% din populaţia ţării, procent care nu se explică decît dacă se cuprindeau în boierime toţi stăpînii de pămînt, inclusiv răzeşii, aşa cum de altfel afirmă şi Cantemir.

Este probabil că la întemeierea Principatelor feudalii au fost primii care au devenit sfetnici şi dregători, furnizînd domniei instrumente de putere fără de care i-ar fi fost nevoios să cîrmuiască. Există însă încă în primele documente dregători care nu sînt feudali şi feudali care nu sînt dregători; cu vremea, între cele două sensuri, boier = stăpînitor de pămînt şi boier = dregător, a avut loc o mişcare de convergenţă, cei dintîi intrînd în funcţii pentru a participa la conducerea statului, ceilalţi dobîndind pămînt pentru a adăuga prestigiului de membru al administraţiei şi pe cel de membru al clasei sociale stăpînitoare. Deşi rolul funcţiei a fost în creştere

începînd cu veacul al XVI-lea, totuşi, pînă la începutul secolului al XVIII-lea principalul criteriu al boierimii a continuat să fie moşia, stăpînită ereditar; abia reforma lui C. Mavrocordat (1739) a modificat vechea stare de lucruri introducînd drept criteriu de nobleţe rangurile administrative acordate de Vodă. Acest proces a corespuns de altfel cu micşorarea numărului boierilor, atît din pricina sîngeroaselor lupte dintre partide cît şi datorită decăderii unei însemnate părţi a boierimii mici în rîndurile ţărănimii, el fiind acum probabil jumătate din cel amintit de Cantemir pentru evul mediu timpuriu.

Boierii datorau domnului, ca în orice societate feudală, "slujbă" în Ţara Românească, "credinţă şi slujbă" în Moldova, obligaţii vasalice de natură în primul rînd militară. În schimbul lor stăpîneau pămîntul şi se bucurau pe domeniile lor de diferite privilegii, între care şi de imunitate.

Procesul de formare a domeniului feudal nu este lămurit încă în toate aspectele sale; originile se află probabil în cotropirea pămîntului obştilor săteşti atît înainte cît şi după întemeiere, în daniile domneşti care răsplăteau slujbe militare deosebite; *dominium eminens* se întindea asupra întregului pămînt al ţării, puterea centrală avînd nu numai dreptul confirmării la moştenire, ci şi pe cel de reluare a domeniului în cazul stingerii descendenţei masculine sau, fireşte, în caz de hiclenie. Iniţial reduse ca număr de sate, domeniile au cunoscut o creştere însemnată secol de secol; în veacul al XV-lea se cunosc domenii moldovene de peste 50 de sate, muntene de peste 100, procesul atingînd punctul culminant în veacul al XVII-lea cînd ele se şi grupează teritorial; Mihai Viteazul a pornit de la o zestre de 4 sate, ajungînd să stăpînească la urcarea pe tron 44; credincioşii săi Buzeşti, al căror domeniu începuse să se formeze la 1461, stăpîneau, la 1656, 136 de sate cu o populaţie de peste 20 000 de suflete; în Moldova, Nestor Ureche, tatăl cronicarului, stăpînea în aceeaşi perioadă 97 de sate, Miron Costin şi Iordache Ruset, spre sfîrşitul veacului, 89 şi respectiv 167, domenii întinse, bogate, aducînd însemnate venituri băneşti atît din dăjdii cît şi din comerţul cu vite; despre părintele lui Constantin Brîncoveanu se ştie că exporta anual 1000 de boi, despre veniturile Buzeştilor se ştie că atingeau anual aproximativ 800 000 de aspri. Independenţa economică a boierimii, a celei mari îndeosebi, explică de altfel şi turbulenţa sa politică, conflictele permanente cu autoritatea domnească, pe care graţie puterii sale economice, politice şi militare a putut s-o ţină deseori în

frîu. Multe din aceste domenii se bucurau de imunitate, domnia acordînd boierului dreptul de a exercita atribuţiile sale administrative şi poliţieneşti, de a ridica dări şi de a judeca; fenomenul nu s- a generalizat totuşi, procentul satelor cu imunitate nedepăşind 12,5% pînă la 1500, 20,2% pînă la 1600 din totalul satelor menţionate de documente. În Ţara Românească, în veacul al XVII- lea, imunitatea administrativă şi judecătorească dispare, rămînînd numai privilegiul transferării către boier a unor venituri datorate în chip obişnuit domniei.

În epoca feudală valoarea unui domeniu nu se măsura prin întindere, ci prin numărul de sate pe care-l cuprindea, nu prin pămînt, ci prin oamenii care-l locuiau, munca ţăranului fiind principalul izvor de bogăţie. Obştile ţărăneşti, ale căror începuturi se pierd în negurile epocii migraţiilor, au continuat să reprezinte şi în vremea feudală principalul cadru de vieţuire ţărănească, minat continuu dar niciodată distrus de instituţiile noii orînduiri de ale cărei nedreptăţi a reuşit să ferească pînă tîrziu o însemnată parte a populaţiei rurale. Alcătuind o unitate economică, cu pămîntul stăpînit în devălmăşie, bucurîndu-se de autoconducere — drept de judecată, responsabilitate colectivă pentru delictele penale săvîrşite pe teritoriul ei, responsabilitate fiscală colectivă —, obştea nu s-a destrămat decît cu încetul, o dată cu trecerea pămîntului în proprietatea privată a membrilor ei şi cu infiltrarea în obşte a unor elemente străine, feudalizate, care şi-au însuşit o parte a vechii proprietăţi colective; în felul acesta multe obşti au fost aservite, membrii lor pierzîndu-şi statutul de om liber, devenind dependenţi. În Transilvania, apariţia ţărănimii dependente se poate urmări în documente de la sfîrşitul veacului al XI-lea, procesul luînd însă proporţii de masă abia în veacul al XIV-lea; obşti libere, româneşti sau secuieşti, au continuat totuşi să se menţină multă vreme, cele dintîi în ţara Făgăraşului, în Haţeg şi Maramureş, celelalte în sacunele secuieşti. În Principate, aservirea a cunoscut un ritm mai lent, satele de răzeşi fiind probabil mai numeroase decît cele de iobagi pînă în veacul al XVI-lea, iar în zonele de munte şi după această dată.

Obligaţiile ţăranilor dependenţi români, în Transilvania români şi maghiari, nu difereau de cele ale oricărei ţărănimi aservite, ele decurgînd din dreptul de folosire ereditară a lotului de pămînt acordat de feudal, de pe care ei nu puteau fi alungaţi, dar de pe care se puteau strămuta liber. Pentru acest drept de folosinţă, iobagii datorau în primul rînd dijma de 10% din produse, apoi renta în muncă

şi renta în bani. În Ardeal, românii datorau dijmă din produsele agricole şi din vin şi statului, iar catolicii şi bisericii. Obligaţiile în muncă erau apăsătoare mai ales în Transilvania, o zi pe an pînă la 1514, o zi pe săptămînă după această dată, trei zile pe săptămînă în veacul al XVII-lea; în Principate cuantumul rentei în muncă a fost mai redus, documentele nu-l precizează, el fiind stabilit probabil prin înţelegere după nevoile boierului, care prefera în general celelalte forme ale rentei. Cît despre renta în bani, menţionată prima dată în Transilvania în secolul al XII-lea, în Principate, în veacul al XV-lea, ea nu a fost niciodată însemnată în epoca feudală, obligaţiile băneşti fiind impuse ţărănimii mai mult de către stat decît de feudali. Faţă de stat, ţărănimea avea de altfel şi alte îndatoriri, obligaţii în muncă sau participarea la oaste în caz de nevoie.

Curba exploatării a cunoscut o linie ascendentă, paralel cu intensificarea procesului de aservire; dările au crescut neîncetat, obligaţiile în muncă la fel, dijmele s-au extins cu vremea la toate produsele, apăsarea fiscală a statului s-a accentuat. În paralel, statul a îngrădit continuu, pînă la completa desfiinţare, principalul drept al iobagilor, cel de strămutare. Acest proces nu este specific ţărilor române, el a avut loc în întreaga Europă de răsărit, ţăranii fiind legaţi definitiv de glie în Boemia în 1487, în Polonia în 1496, în Rusia în 1649; în Transilvania, Dieta hotărăşte în 1514 că, drept pedeapsă pentru răzvrătirea lor, ţăranii, "pierzîndu-şi prin această vinovăţie a necredinţei libertatea, potrivit căreia aveau putinţa să se mute dintr-un loc în altul, să fie supuşi domnilor de pămînt printr-o deplină şi veşnică servie". În Ungaria, dreptul de strămutare a fost reacordat în 1530, dar în Transilvania şerbia a rămas definitivă şi ereditară pînă la sfîrşitul veacului al XVIII-lea.

Şerbia a fost reglementată oficial şi în Principate; pustiirea satelor, risipirea locuitorilor din pricina fiscalităţii şi a războaielor cu turcii l-au obligat pe Mihai Viteazul să-i lege pe ţărani de glie, probabil în 1595; prevederi asemănătoare apar şi în tratatul moldovenilor cu ardelenii (1595) şi în hotărîrea lui Miron Barnovski din 1628. Prin aceste măsuri, iobagii moldo-valahi şi-au pierdut dreptul de strămutare, drept pe care, teoretic, nu-l vor recăpăta decît în 1746/1749.

Înrăutăţirea condiţiei ţărănimii, atît din cauza apăsării feudalilor cît şi a statului, a fost mai accentuată în Transilvania decît în Principate, fapt care explică şi cele două mari războaie ţărăneşti izbucnite la interval de mai puţin de un secol. În 1437, cererea de a plăti şi

dările restante în noua monedă revalorizată a provocat răscoala ţăranilor români şi maghiari sprijiniţi de orăşenimea săracă şi, în prima parte, de mica nobilime pe cale de ruinare. Condusă de Anton Nagy, "stegarul obştii locuitorilor români şi unguri", şi de Mihail Românul, răsculaţii au înfrînt trupele nobilimii, obţinînd micşorarea obligaţiilor feudale şi stricta respectare a dreptului de strămutare; coalizarea claselor privilegiate, nobilimea maghiară, patriciatul săsesc, secuimea, a dus însă după luni de lupte la înfrîngerea răsculaţilor şi la abrogarea drepturilor obţinute. Abuzurile nobilimii au provocat un nou război ţărănesc în 1514, cel condus de Gh. Doja, încheiat, ca şi răscoala de la Bobîlna, cu înfrîngerea răsculaţilor şi legiferarea unor obligaţii feudale şi mai aspre.

În Principate, conflictele dinte ţărani şi boieri au îmbrăcat forme mai puţin violente, ele manifestîndu-se îndeosebi prin nerespectarea sarcinilor, prin fugă şi haiducie; posibilitatea răscumpărării din şerbie a îndreptat pe mulţi iobagi spre această cale legală de îmbunătăţire a condiţiei lor, fie individual, fie prin răscumpărarea întregului sat; în ciuda preţurilor foarte ridicate — se cunosc sate care îşi răscumpărau libertatea cu 40 000, 60 000 sau chiar 150 000 aspri (1617), se cunosc cazuri de iobagi care dădeau pînă la 70 de oi în schimbul eliberării (1701) — fenomenul răscumpărării de şerbie se întîlneşte frecvent în întregul veac al XVII-lea.

Raporturile dintre boierime şi ţărănime au urmat şi în ţările române calea neprogresistă urmată peste tot la est de Elba, obligaţiile feudale nu s-au atenuat pe măsura dezvoltării pieţei interne şi externe, a producţiei de mărfuri, a capitalismului, ci, dimpotrivă, s-au agravat, statul şi clasa stăpînitoare găsind soluţia creşterii veniturilor nu prin eliberarea muncii şi folosirea celei salariate, ci prin aservirea ei.

Slăbiciunea *orăşenimii* a fost în mare parte responsabilă de această involuţie a feudalismului est-european, deci şi românesc. Viaţa urbană, atît de înfloritoare în Dacia, dispare cu totul la venirea hunilor, menţinîndu-se încă un timp doar în Dobrogea şi pe graniţa Dunării. Centre administrative voievodale reapar în veacul al IX-lea, dar gradul lor de urbanizare nu se poate stabili. Recucerirea liniei Dunării şi a Dobrogei de către bizantini (976), întemeierea de cetăţi regale şi episcopale în Transilvania (secolul al XI-lea) au stimulat dezvoltarea vieţii orăşeneşti şi a comerţului, pînă la vremelnica lor decădere în veacul al XIII-lea din pricina invaziei tătare. În a doua jumătate a veacului, numărul aşezărilor se înmulţeşte pe

întregul teritoriu al României, nu numai în Transilvania mai ferită de primejdii, dar şi în Moldova şi Ţara Românească; o listă de oraşe moldoveneşti, alcătuită la Kiev între 1387 - 1392, menţionează 14 centre; numărul creşte la 36 în veacul al XV-lea, la 39 în cel de al XVI-lea, apoi scade la 37 în 1677, cînd Miron Costin dă lista lor completă. În Ţara Românească documentele menţionează 15 oraşe în veacul al XV-lea, 29 la sfîrşitul celui de al XVII-lea.

Majoritatea acestor oraşe existau încă înainte de apariţia Principatelor, legate în primul rînd de comerţul de tranzit atît de activ în regiune; după întemeierea Moldovei şi Ţării Româneşti, crearea de oraşe a devenit un drept exclusiv al domniei, toate oraşele, vechi sau noi, fiind socotite proprietate a acesteia, iar locuitorii lor avînd obligaţii numai faţă de domn.

Numărul mare de oraşe şi tîrguri menţionate în documente nu trebuie să ne înşele asupra ponderii lor economice şi sociale, marea lor majoritate avînd o populaţie redusă, între 1 000 şi 2 500 de locuitori; oraşele mari nu depăşeau nici ele cîteva mii de locuitori; în veacul al XV-lea, Tîrgovişte şi Sibiul aveau în jur de 5 000 locuitori, Clujul 6 000, Braşovul între 8 000 şi 10 000. Mai populate erau doar Chilia şi Cetatea Albă, puternicele cetăţi negustoreşti din sudul Moldovei, care numărau fiecare, în preajma căderii sub turci, în jur de 20 000 de locuitori. Numărul orăşenimii a crescut în veacul al XVII-lea, Iaşii aveau la mijlocul veacului probabil 50 000 de locuitori, Bucureştii la sfîrşitul lui cam tot atîţia, dar marea majoritate a tîrgurilor au continuat să aibă o populaţie redusă.

Oameni liberi, orăşenii alcătuiau o comunitate economică şi administrativă funcţionînd pe baza unor privilegii date de domnie; în Transilvania, dreptul de autodeterminare, mai ales în oraşele săseşti, a fost deplin şi respectat; în Principate, deşi organele orăşeneşti alese de obşte aveau atribuţii administrative, judecătoreşti, fiscale, domnul a menţinut tot timpul în paralel şi dregători domneşti. Autonomia orăşenească nu a fost nici întinsă, nici respectată, ea aplicîndu-se de regulă în probleme mărunte de administraţie, mai ales după veacul al XVI-lea, cînd boierimea a început să-şi construiască curţi la oraşe. Interesul domniei pentru oraşe a fost tot timpul limitat, relaţiile dintre puterea centrală şi orăşenime înrăutăţindu-se continuu, ajungînd la conflicte deschise în veacul al XVIII-lea, cînd fanarioţii vor trata oraşele ca pe nişte obşti dependente de care puteau dispune după voie.

Locuitorii oraşului erau în majoritate meşteşugari şi negustori,

ocupaţi atît cu îndeletnicirile burgheze, cît şi cu agricultura, ocupaţie de care oraşul nu s-a despărţit niciodată în cursul evului mediu, ceea ce i-a dat, mai ales în Principate, un caracter semi-rural, des semnalat de relatările călătorilor străini; diferenţierea meşteşugarilor şi accentuarea specializării au dus la crearea breslelor, mai întîi în oraşele săseşti, unde primele statute datează din secolul al XIV-lea, apoi şi în Principate, unde prima frăţie, asociaţie profesională şi religioasă de întrajutorare, este semnalată la Suceava în 1540; frăţiile se vor transforma în bresle propriu-zise abia în veacul al XVII-lea, prima menţiune de breaslă propriu-zisă datînd din 1641.

Orăşenimea română nu a reuşit să devină, în epoca de care ne ocupăm, o forţă socială şi economică capabilă să joace un rol politic însemnat, ea nu a devenit cea de a treia stare, intermediară între puterea centrală şi nobilime. În Transilvania românii au putut pătrunde doar tîrziu şi în număr mic în oraşele închise germane şi maghiare, şi aşezîndu-se mai mult în suburbii; în Principate, după un început promiţător, oraşele au stagnat din punct de vedere economic sau chiar au cunoscut o perioadă de decădere, de pildă spre sfîrşitul veacului al XVII-lea. Ponderea orăşenimii în viaţa internă a Principatelor nu a făcut decît să reflecte această situaţie.

Structurile politice. Principatele româneşti apar în veacul al XIV-lea ca urmare a unor acte unilaterale de voinţă, impuse şi menţinute de clasa feudalilor prin război, împotriva fostului suzeran, Regatul maghiar. Noile state apar încă de la început solid alcătuite din punct de vedere instituţional, fapt care nu se poate explica decît prin existenţa unor structuri prestatale de tip voievodal pe temelia cărora s-au putut înălţa instituţiile noilor state. Importanţa lor a fost cu atît mai mare cu cît atît muntenii cît şi moldovenii au respins de la început modelul maghiar, deşi acesta le era fără îndoială bine cunoscut, nevoind probabil să adopte pentru Principatele abia create instituţiile statului de a cărui hegemonie căutau să se dezbare; prevederile Diplomei Ioaniţilor, purtarea cavalerilor teutoni, experienţa episcopiei Milcoviei, eşecul răscoalei lui Litovoi preveniseră de mult boierimea asupra planurilor expansioniste ale regatului apostolic, respins şi datorită ostilităţilor ortodocşilor faţă de catolicism. Nu trebuie să mire de aceea interesul clasei stăpînitoare româneşti pentru modelul bizantin, receptat fie direct, fie prin filiera sud-slavă, model ce venea încununat de aureola imperială avînd în acelaşi timp avantajul împrumutului de la un stat depărtat,

fără prezență politică în zonă. De la Constantinopol, românii au luat în primul rînd structura şi ierarhia religioasă, încadrînd prin aceasta Principatele în familia statelor ortodoxe, fapt greu în urmări nu numai pentru viața politică, dar şi pentru structurile de cultură şi civilizație. Orientarea spre polul răsăritean al civilizației europene a rupt unitatea românilor ardeleni şi moldo-valahi, făcînd imposibilă constituirea lor într-un organism comun, a cărui existență ar fi schimbat poate cursul istoriei în zonă. În afara mitropoliilor, Bizanțul a mai împrumutat modelul unor dregătorii, transmițînd totodată un anumit tip de civilizație care va dăinui pînă în veacul al XVIII-lea; nu întîmplător, primul edificiu princiar al Basarabilor, mitropolia înălțată în capitala de la Curtea de Argeş (cca 1352), a fost construit în cel mai pur stil bizantin.

Din punctul de vedere al *formei de guvernămînt*, Principatele se încadrează încă de la întemeiere în categoria domniilor absolute, formă monarhică mereu afirmată de domnitori, de la Basarab I la Brîncoveanu şi Cantemir. La români, domnia nu a apărut ca la maghiari sau bulgari, ca rezultat al investiturii de la Roma sau Bizanț, ea s-a născut pe cale internă şi caracterul său absolut s-a justificat în primul rînd prin originea sa divină. Cancelariile folosesc încă din veacul al XIV-lea formula "prin grația lui Dumnezeu" şi vocabula *Io* cu sens de "cel ales de Dumnezeu"; Ştefan cel Mare, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați sînt cîteva exemple de domni care au afirmat răspicat că se socotesc "aleşii lui Dumnezeu şi unşii lui", afirmație pe care de altfel n-au pus-o la îndoială nici ideologii boierimii din veacul al XVII-lea. Ureche admite că pe domn "Dumnezeu l-au lăsat şi județul său ceresc pre pămînt i-au dat", idee admisă între alții şi de Miron Costin, Dosoftei, Radu Greceanu, Antim Ivireanul şi fireşte de Cantemir.

Caracterul absolut al domniei s-a manifestat şi prin aspectul său dinastic. Deşi legea țării a menținut în tot cursul evului mediu un mod de succesiune ereditaro-electiv, care prevedea obligativitatea alegerii de către boierime a domnului din rîndul familiei cîrmuitoare, a Basarabilor în Țara Românească, a Muşatinilor în Moldova, practica asocierii la domnie a fiului cel mare precum şi politica centralizatoare a domnilor au dus în fapt la menținerea tronului înlăuntrul acestor dinastii pînă la începutul veacului al XVII-lea.

În sfîrşit, caracterul absolutist al puterii domneşti rezultă şi din analiza funcțiilor sale. Principele este mare voievod, termen slav semnificînd conducător de oşti, şi domn, termen latin cu înțeles de

stăpîn; diplomatica cancelariei îl mai numeşte şi autocrat, sau traduce acest termen grecesc cu de *sine stăpînitor* sau *singur stăpînitor*; el are dominium eminens, stăpîneşte deci întreg pămîntul ţării, exercită funcţia legislativă, administrează ţara, împarte dreptatea, exercită funcţia militară.

Însemnele puterii şi ceremonialul curţii au fost pe măsura acestui absolutism; domnii poartă pînă la sfîrşitul veacului al XVI-lea coroana de tip apusean, deschisă, cu 3 sau 5 fleurons, lucrată din aur, încrustată cu pietre; după recunoaşterea suzeranităţii sultanului, coroana este tot mai rar folosită, deşi domnii continuă să fie reprezentaţi cu ea în tablourile votive. Brîncoveanu a fost probabil ultimul voievod care şi-a comandat o somptuoasă coroană şi care a avut îndrăzneala s-o poarte. Pe lîngă coroană, hlamida şi granatza, schiptrul (stindardul), topuzul, uneori şi sceptrul întregeau galeria însemnelor unor monarhi care nu s-au sfiit să cultive şi ideea imperială în epocile de putere şi bogăţie, socotindu-se apărătorii ortodoxiei balcanice şi continuatorii tradiţiei politice bizantine în Balcani.

Funcţionarea regimului domnesc autoritar nu a fost nici lină, nici lipsită de momente în care existenţa sa a fost pusă la îndoială de puternica clasă a feudalilor. Domnia s-a întărit cu încetul, domn după domn lărgindu-şi şi autoritatea, puterea economică şi militară, restrîngînd imunităţile domeniilor. Veacurile XIV - XVI reprezintă epoca de înflorire a regimului domnesc, care nu a putut fi împiedicat de a centraliza funcţiile statului nici de acţiunea centrifugă a boierimii, nici de amestecul puterilor vecine. Opoziţia nobiliară s-a manifestat des şi violent, provocînd lungi războaie civile cum ar fi cele muntene dintre 1418 - 1456 şi cele moldovene dintre 1432 - 1457, complotînd împotriva domnilor, urmărind schimbarea celor autoritari cu alţii pe care să-i poată tutela, ţintind de fiecare dată la fărîmiţarea puterii centrale. Uneori boierimea a reuşit să-şi impună candidaţii pe tron, dar de cele mai multe ori ea a plătit cu mult sînge dorinţa-i de independenţă şi dominaţie.

Schimbarea condiţiilor sociale şi politice interne, stingerea vechilor dinastii, precum şi accentuarea pericolului extern în veacul al XVII-lea au modificat în mare măsură atît poziţia boierimii cît şi raporturile ei cu domnia. În noile condiţii, fărîmiţarea autorităţii centrale nu mai slujea intereselor nobiliare, statul centralizat vădindu-se cel mai sigur instrument de apărare a intereselor boiereşti cu condiţia dominării sale de către clasa conducătoare. Aceasta a dus la apariţia teoriei *statului boieresc*, regim politic care va înlocui în

cea mai mare parte a veacului al XVII-lea vechiul regim domnesc. Esenţa sa se exprimă prin preluarea directă a puterii de către boierime, alegerea unor domni slabi, tutelarea politicii lor, împiedicarea formării unor noi dinastii.

Teoretic, programul statului boieresc a fost expus în texte extrem de limpezi, cum ar fi tratatul de la Alba Iulia (1595), încheiat de boierii munteni cu principele Transilvaniei împotriva instrucţiunilor lui Mihai Viteazul, sau *Jalba şi cererile domnilor boieri moldoveni* (1684) adresată regelui Poloniei, prin care boierii revendicau un statut asemănător celui al nobilimii poloneze. Scrierile istorice, îndeosebi cele moldovene, Ureche, Costin, au supus şi ele unei vehemente critici absolutismul domnesc mergînd pînă la justificarea regicidului. Practic, regimul nobiliar s-a manifestat atît prin ungerea unor domni manevrabili cît şi prin acapararea directă a tronului de către membrii unei familii boiereşti; Buzeştii de pildă s-au mulţumit cu locotenenţa domnească şi cu dirijarea din umbră (1600 - 1611), dar Movileştii nu s-au sfiit să urce în scaun, fiind prima familie boierească devenită voievodală fără a avea legături de sînge în linie directă cu vechea dinastie, creînd ei înşişi o dinastie care a dat Principatelor mai mulţi domni (1595 - 1634); Cantacuzinii, după o perioadă de luptă cu Bălenii şi cîrmuire prin intermediari (1663 - 1678), urcă în scaun pe Şerban-Vodă; un important rol în întărirea şi menţinerea regimului boieresc au avut şi Costinii, Roseteştii, Brîncovenii.

În veacul al XVII-lea, clasa boierească a căutat să devină o stare, să creeze pe plan politic un echivalent al statutului său social. Problema adunărilor de stări nu este încă pe deplin lămurită în istoriografia română, dar cei mai mulţi istorici înclină a socoti că se poate vorbi despre asemenea adunări începînd cu secolul al XV-lea. Marea Adunare a Ţării se încheagă încă de atunci ca un organ la care domnia face apel ori de cîte ori erau luate măsuri grave, afectînd întreaga ţară sau la care ţara apela atunci cînd trebuia ales domnul. Adunările nu s-au întrunit periodic, au păstrat un caracter de adunare extraordinară, ale "ţării" spun documentele, de fapt numai ale boierimii şi clerului; orăşenimea apare rar, ţărănimea, cea liberă fireşte, şi mai rar. Pe măsura centralizării statului şi întăririi domniei absolute, rolul adunării scade, iar în veacul al XVII-lea domnia a căutat să-i limiteze şi mai mult atribuţiile, mai ales după încercările boierimii de a se manifesta ca o stare, cu statut, drepturi şi privilegii recunoscute.

În Principate problema puterii nu s-a pus deci decît pentru nobilime şi domnie, luînd forma confruntării şi alternării regimului domnesc şi a celui nobiliar. Ca şi în cazul Poloniei, lupta dintre boieri şi domni a fost în defavoarea ţării, slăbind-o în momentele de criză internaţională, deschizînd calea intervenţiei străine care a înlăturat în cele din urmă atît regimul domnesc cît şi pe cel nobiliar, instaurînd despotismul fanariot, de tip oriental.

În cadrul formei de guvernămînt şi al regimurilor politice analizate mai sus, *instituţiile* statului au cunoscut o evoluţie lentă, închegîndu-se după întemeiere şi pînă la începutul veacului al XV-lea, funcţionînd apoi stabil şi fără transformă de fond pînă în veacul al XVII-lea, cînd modificarea unora din funcţiunile statului şi modernizarea altora au schimbat întrucîtva unele instituţii, fără a modifica însă fundamental caracterul lor tradiţional.

Administraţia ţării a fost exercitată de puterea centrală cu ajutorul sfatului domnesc, numit de la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi divan. Iniţial formă a obligaţiei feudale de consilium, el era alcătuit din mari boieri participînd ca feudali, nu ca dregători. Cu timpul, ca urmare a centralizării statului, compunerea sfatului s-a restrîns la dregători, boierii fără funcţie dispărînd cu totul din sfat în veacul al XVI-lea. Într-o perioadă în care toate puterile erau concentrate în mîinile domnului, acest organ domnesc a avut o largă sferă de atribuţii, mergînd de la administraţie la judecată sau rezolvarea unor probleme de politică externă. În general, domnii au numit în sfat rude şi fideli — în sfaturile lui Mihai Viteazul figurează 36 de rude domneşti, în cele ale lui Matei Basarab, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brîncoveanu respectiv 16, 22 şi 19 — demnitatea, deşi neretribuită, fiind un izvor de netăgăduită putere şi influenţă politică.

În tot cursul epocii feudale *dregătorii* erau ai domniei, nu ai ţării, înlocuiţi după placul voievodului, fără nici o îngrădire. Influenţaţi de modelul bizantin şi sud-slav, ei au reprezentat iniţial aparatul prin care domnia îşi administra domeniul şi teritoriul rămas în afara domeniilor feudalilor, titlurile reflectînd fidel natura funcţiei respective, obligaţiile lor la Curte, în jurul domnului. Extinderea autorităţii domneşti pe măsura restrîngerii privilegiilor feudalilor a lărgit sfera de activitate a dregătorilor, impunînd specializarea lor, preeminenţa dregătorilor ţării asupra celor de la Curte. Logofătul, şeful cancelariei domneşti, vornicul, administratorul vieţii interne, vistiernicul, responsabilul finanţelor au devenit din veacul al XV-

lea principalii dregători, urmaţi în ierarhie de cei cu atribuţii militare; multe dregătorii au continuat însă să rămînă pînă în veacul al XVII-lea cu atribuţii diverse, nediferenţiate, şi administrative şi judecătoreşti şi fiscale, procesul de specializare mărginindu-se la cîteva mari dregătorii centrale. Modernizarea aparatului administrativ a fost îngreunată şi de frecventele schimbări de domn şi de luptele dintre domni şi boieri, dregătoriile fiind în general lipsite de stabilitate; dintre cei 23 de dregători cunoscuţi ai lui Vlad Ţepeş (1456 - 1462) doar trei s-au menţinut tot timpul domniei, ceilalţi fiind schimbaţi la un an sau doi; între 1501 şi 1546, Moldova a schimbat 6 logofeţi şi 6 spătari, iar de la 1546 pînă la 1600, 12 logofeţi şi 25 de spătari. În Ţara Românească se cunosc 17 vistiernici între 1501 - 1546, 41 între 1546 - 1600. Instabilitatea funcţiilor s-a menţinut şi în veacul al XVII-lea.

La sfîrşitul epocii de care ne ocupăm, Cantemir arată că în Moldova existau 278 de dregătorii dintre care 8 de rangul întîi, zise "de sfat" (logofătul, doi vornici, hatmanul, vistiernicul, postelnicul, spătarul, paharnicul), 40 de rangul al doilea, zise de "divan", şi 230 de dregătorii mărunte. Cifrele lui Cantemir, chiar aproximative, îngăduie trei concluzii importante pentru istoria socială şi instituţională a Moldovei; ele arată mai întîi că boierimea era încă departe de a se identifica cu boieria (funcţia), aspectul social precumpănind încă asupra celui administrativ, situaţie care se va schimba radical o dată cu venirea fanarioţilor; vădesc apoi o tendinţă de ierarhizare şi concentrare a puterii în mîna cîtorva dregători, celelalte funcţii avînd importanţă secundară; vădesc în sfîrşit, prin procentul neînsemnat pe care-l reprezintă dregătorii, că procesul de funcţionarizare, de preferare a funcţiei în dauna unei activităţi productive, nu începuse încă să roadă societatea românească.

Principalele funcţii ale domniei şi dregătorilor ei au fost, în afara cîrmuirii de zi cu zi, cele judecătoreşti şi fiscale. Împărţirea dreptăţii a fost întotdeauna o funcţie absolută a domniei, neîngrădită şi neatacată, îndeplinită de domn în mijlocul divanului său. În afara divanului domnesc, societatea feudală nu a cunoscut alte instanţe stabile, domnia putînd delega atribuţii judiciare oricărui dregător, central sau local, boierilor sau mînăstirilor pentru domeniile acestora, precum şi obştilor săteşti. Nesepararea dreptului de a da sentinţe de puterea pedepsirii, în condiţiile în care pedepsele se răscumpărau, de cele mai multe ori, cu amenzi grele, a făcut din judecăţi o mare sursă de venit pentru toţi dregătorii şi implicit un teren de abuzuri

cu atît mai mari cu cît legislaţia scrisă a apărut tîrziu şi s-a impus numai parţial. Într-adevăr, dreptul consuetudinal a fost principalul criteriu de împărţire a dreptăţii încă înainte de întemeierea Principatelor, "obiceiul pămîntului" rămînînd precumpănitor asupra oricăror altor forme de drept pînă la sfîrşitul epocii feudale. Sub forma nomocanoanelor, dreptul romano-bizantin şi cel canonic au pătruns în secolul al XV-lea, cînd muntenii copiază *Zakonicul* slav (1451), iar moldovenii *Syntagma* lui Matei Vlastares, o culegere de legi civile şi penale bizantine; pravile bisericeşti, în slavonă sau română, s-au alcătuit des în veacurile XVI-XVII, ele fiind folosite deseori, datorită rolului important al bisericii şi în probleme civile, penale, procesuale. Codurile civile propriu-zise apar în veacul al XVII-lea, unele folosite în manuscris, ca, de pildă, *Pravila* lui Eustratie (1632), altele tipărite, ca, de pildă, *Cartea românească de învăţătură*, Iaşi, 1646, sau *Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652; bazate atît pe izvoarele bizantine cît şi pe lucrările juristului apusean Farinaccius, ultimele două s-au aplicat pînă în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Din punct de vedere juridic, sfîrşitul epocii feudale este marcat deci de un fenomen progresist, evidenţiat de creşterea rolului legii scrise.

Cealaltă funcţie internă importantă a cîrmuirii, cea fiscală, a înregistrat şi ea schimbări importante între veacurile XIV - XVII. Iniţial veniturile domniei şi ale statului — separarea cămării domneşti de vistieria ţării se va face abia în secolul al XVI-lea — erau reprezentate de renta percepută pe domeniile voievodale, precum şi de cea datorată de tîrguri şi de ţărănime; dijma în cereale, animale, stupi, vin etc., precum şi muncile legate de cosit, transport, tăiat lemne, lucrul la iazuri şi mori au reprezentat în veacurile XIV - XVII o însemnată sursă de bogăţie pentru puterea centrală. Venituri băneşti directe au adus în toată această perioadă vămile, ocnele de sare, amenzile, iar de la începutul veacului al XV-lea birul, obligaţie fiscală de care boierimea şi clerul erau în principiu scutite. Instaurarea suzeranităţii otomane şi creşterea continuă a tributului, paralel cu creşterea nevoilor băneşti ale puterii centrale, au făcut din biruri, în veacul al XVI-lea, principala sarcină a locuitorilor către domnie şi principala sursă de venit a acesteia. Cuantumul birului a crescut continuu, ca şi bunurile impozabile, astfel încît la sfîrşitul secolului al XVII-lea, vreme de grea apăsare fiscală, locuitorii datorau statului aproximativ 60 de dări, faţă de cca 20 la începutul secolului. După nevoi, birurile se puteau încasa de mai multe

ori pe an şi, tot după nevoi, domnia putea impune şi clasele privilegiate. Mărimea şi mulţimea birurilor, percepute nemilos graţie perfecţionărilor lui Matei Basarab şi Constantin Brîncoveanu, convertirea multor obligaţii în natură în bani, amenzile grele percepute la judecăţi, precum şi sumele obţinute prin arendarea salinelor şi vămilor explică veniturile foarte ridicate ale domniei; bogăţia statului începea tot mai mult să se întemeieze pe împovărarea locuitorilor săi, veniturile sale rezultînd mai mult din fiscalitate decît din dezvoltarea funcţiei economice.

Istoria instituţională a românilor transilvăneni. Istoria românilor de peste munţi a urmat un alt curs decît cea a muntenilor şi moldovenilor; după cucerirea voievodatelor lui Menumorut, Glad, Gelu, prezenţa maghiară în Transilvania pare să se fi limitat la vîrfurile feudale care au înlocuit pe vechii voievozi, organizarea teritoriului după noi lupte purtate de Ştefan cel Sfînt prinzînd formă abia în secolele XI - XII. La 1113 se menţionează primul "principe" al Transilvaniei şi primul comitat (Bihor), aflat la graniţa cu Panonia. În veacul al XII-lea mai apar încă 9 comitate, iar la 1176 cel de al doilea voievod cunoscut.

Feudalizarea societăţii ardelene a dus la maghiarizarea treptată a nobililor români, a cnejilor din Haţeg şi a voievozilor maramureşeni de pildă, care-şi pierd etnia pînă în veacul al XV-lea, lipsindu-şi poporul de o clasă politică conducătoare, furnizînd în schimb regatului apostolic nu numai un rege, un voievod al Transilvaniei şi un primat al bisericii catolice, dar şi numeroşi oşteni, demnitari, cărturari. Lipsiţi de conducători, românii au participat din ce în ce mai rar la congregaţiile generale, sfîrşind prin a fi înlăturaţi complet din viaţa politică a ţării, condusă de stările privilegiate, nu de ţărănime. Răsculaţii de la Bobîlna au căutat să se transforme într-un fel de stare ţărănească, cerînd recunoaşterea "ca obşte a locuitorilor maghiari şi români din aceste părţi ale Transilvaniei" (universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum in his partibus Transilvaniae), dar victoria feudalilor a avut un efect contrar, consfinţind prin "uniunea frăţească" intitulată Unio Trium Nationum (1437) monopolul politic al nobilimii maghiare, al patriciatului săsesc, al secuilor şi excluderea românilor de la orice drept ca popor aparte; regimul de segregaţie care lovea majoritatea populaţiei ardelene a fost împins şi mai departe în veacul al XVI-lea, mai întîi prin şerbirea definitivă a ţărănimii (1514, 1517), apoi prin admiterea a numai patru religii recepte, catolică, luterană, calvină, unitariană, şi declararea celei ortodoxe drept religie doar tolerată.

Prăbuşirea Ungariei (1526), înfiinţarea paşalîcului de la Buda şi transformarea Transilvaniei în principat autonom vasal sultanului (1541) nu au modificat cu nimic statutul românilor, înlăuntrul noului stat clasa politică maghiară refuzînd constant recunoaşterea existenţei lor politice ca naţiune. Asemenea popoarelor creştine din Balcani, românii ardeleni au fost lipsiţi de o clasă politică şi de un statut politic propriu, singura instituţie cu care se puteau identifica fiind biserica ortodoxă.

Mînăstirile sînt menţionate încă din secolul al XI-lea, cînd Ahtum, urmaşul lui Gelu, înzestrează cu privilegii mînăstirea ortodoxă din Cenad, dar ştiri despre o organizare ierarhică propriu-zisă nu avem decît din veacul al XIV-lea: la 1370 fiinţa o mitropolie la Severin, creată de patriarhia ecumenică, cu jurisdicţie asupra Olteniei, Banatului şi sudului Transilvaniei; în 1391 tot patriarhia întemeiază un exarhat pentru Ardeal, condus de egumenul mînăstirii maramureşene Peri; în 1455 se înfiinţează episcopia ortodoxă de Muncaci, în veacul al XVI-lea cea de Vad, în 1557 cea a Geoagiului. În tot acest timp, ortodoxia ardeleană s-a aflat în strînse legături cu cea din Principate, domnii munteni mai ales sprijinind-o constant cu bani, cărţi, ofrande, înălţînd biserici; domnitorul Neagoe Basarab (1512 - 1521) a zidit biserici la Zărneşti şi Almaşul Mare, Nicodim a întemeiat mînăstirea Prislop din Haţeg (1398), mulţi domni au înzestrat biserica Scheilor Braşovului. Tratatul lui Mihai Viteazul cu Sigismund Báthory (1595) a aşezat ortodoxia transilvană sub autoritatea mitropoliei muntene, ierarhii ei fiind de acum înainte hirotonisiţi la Tîrgovişte; la Alba Iulia, Mihai a zidit un nou lăcaş pentru mitropolia română a Ardealului, mitropolie care a continuat să se bucure în tot cursul veacului al XVII-lea de generozitatea voievozilor din Principate, subvenţii anuale, daruri de cărţi şi obiecte de cult etc. Au continuat şi ctitoririle, cele mai numeroase fiind cele ridicate de Brîncoveanu la Făgăraş, Sîmbăta, Ocna-Sibiului.

Dar ortodoxia, religie tolerată, nu receptă, nu putea oferi românilor cadrul instituţional prin care să se poată manifesta şi politic ca naţiune, slujitorii ei neîmpărtăşind nici unul din privilegiile de care se bucurau preoţii religiilor admise. Mihai Viteazul a obţinut unele privilegii economice pentru clerul ortodox, dar nici scurta sa domnie în Transilvania, nici interesul celor doi principi Rákóczi pentru ortodocşi nu i-au scos din statutul de inferioritate în care se aflau.

Diploma leopoldină (1691), prin care Habsburgii luau în stăpînire Transilvania, angajîndu-se să-i respecte toate legile, deci şi sistemul celor trei naţiuni şi patru religii privilegiate, nu prevestea nimic bun pentru români. Dorinţa lor de a găsi o cale instituţională de ieşire din starea de tolerare, precum şi interesul Austriei de a întări catolicismul faţă de religiile protestante au apropiat pe români de Viena ajungîndu-se la ideea trecerii la catolicism şi a intrării pe această cale într-una din categoriile privilegiate.

Iniţiativa iezuiţilor a fost repede îmbrăţişată de ierarhia ortodoxă, un prim sinod prezidat de mitropolitul Teofil (1697) acceptînd condiţiile unirii, în primul rînd cele patru puncte dogmatice care deosebeau religia Apusului de cea a Răsăritului, dar cu respectarea ritualului, canoanelor şi calendarului ortodox; sinodul cerea în schimb recunoaşterea uniţilor ca fii ai patriei, accesul lor la funcţii, primirea în şcolile catolice. După ce un al doilea sinod, convocat de urmaşul lui Teofil, Atanasie (1698), şi-a reafirmat dorinţa de unire, împăratul a emis prima diplomă leopoldină (1699), urmată la scurt timp de cea de-a doua diplomă leopoldină (1701); cea dintîi extindea privilegiile clerului catolic asupra clerului unit, scoţîndu-l din iobăgie, scutindu-l de dări, dijme, vămi, deschizîndu-i posibilitatea accesului la prerogative nobiliare; cea de a doua, smulsă cu pricepere de Atanasie, devenit episcop catolic (1701), lărgea cercul privilegiaţilor la orice unit, indiferent de condiţia sa socială, fie şi ţăran.

În ciuda hainei sale religioase, unirea a fost în primul rînd o acţiune politică, românii urmărind să-şi modifice statutul de toleraţi prin intermediul bisericii catolice. Stările ardelene au văzut de altfel din prima clipă pericolul pe care-l reprezentau diplomele pentru regimul constituit, exprimîndu-şi în 1698 şi în 1699 opoziţia faţă de includerea românilor uniţi în rîndul privilegiaţilor. Opoziţia lor a făcut ca cea de a doua Diplomă leopoldină să nu se aplice niciodată, românii obţinînd astfel în cele din urmă mult mai puţin decît ceruseră şi decît le promisese împăratul, noul stăpîn al Transilvaniei.

3. STATUTUL INTERNAȚIONAL ȘI POLITICA EXTERNĂ

Obiectivele politicii externe românești au variat firește de la epocă la epocă, în raport cu diplomația partenerilor existenți; ele au avut însă tot timpul drept principal scop afirmarea individualității statelor românești, menținerea sau recucerirea independenței, apărarea teritoriului, păstrarea hotarelor istorice.

Primii domni se socotesc exclusiv de origine divină și "singuri stăpînitori", deci autocrați, creînd prin statutul lor neatîrnat o tradiție politică la care se vor referi toți cei care ulterior vor dori să le urmeze exemplul. Despot-Vodă își proclama dorința "să slobozim această țară de tiranie și s-o aducem în starea bună, cum a fost odată, pe vremea luminaților mei înaintași" (1561), iar Mihai Viteazul e mîndru că prin el "principatul însuși a fost readus la vechea libertate" (1595); statutul de independență a fost un scop constant urmărit în veacul al XVII- lea, limpede mărturisit de domnitori ca Mihnea al III-lea (1659), Constantin Șerban (1660). Grigore I. Ghica (1673), Ștefan Petriceicu (1673), Șerban Cantacuzino (1687, 1688), Constantin Brîncoveanu (1688, 1701), Dimitrie Cantemir (1711) sau de cărturari luminați precum Miron Costin (1684) sau stolnicul Constantin Cantacuzino (1704, 1705), acesta din urmă lăudînd în mod deosebit puterea de rezistență a românilor, care au știut, spre deosebire de alte popoare vecine, să-și mențină un stat separat, cu structuri politice proprii, în ciuda greutăților.

Semnificativă pentru constanța cu care românii și-au afirmat existența de sine stătătoare este și insistența cu care și-au exprimat fidelitatea pentru frontierele istorice ale țării, refuzînd să recunoască anexiunile, încălcările, faptele împlinite.

Amlașul și Făgărașul, posesiunile ardelene ale muntenilor, pierdute la 1476, continuă să apară în titulatura oficială a domnilor pînă la 1688; unii voievozi, ca de pildă Petru Aron (1456), se angajează "să nu înstrăinăm pămîntul sau moșii ale Moldovei", alții promit

întregirea hotarelor râşluite de turci la Dunăre. Despot îşi afirmă limpede dorinţa reluării Bugeacului, Mihai vorbeşte în 1595 de reîntregirea principatului "între hotarele şi graniţele vechi", Miron Costin scrie un capitol "Ţinuturile luate de turci". Reîntregirea Moldovei şi respectarea integrităţii ei teritoriale au fost incluse şi în tratatul dintre Cantemir şi Petru I, domnitorul aducînd în scrieri ulterioare argumente istorice în favoarea acestui limpede iredentism.

Este greu de desluşit din izvoare care dintre partenerii diplomatici erau socotiţi de contemporani mai primejdioşi pentru ţară. Deşi Ungaria şi Polonia au reprezentat întotdeauna spatele indispensabil al frontului antiotoman, românii au fost tot atît de conştienţi de planurile anexioniste ale vecinilor creştini pe cît erau de lămuriţi în privinţa intenţiilor otomane. La vremuri de restrişte românii au cerut întotdeauna ajutor Budei şi Cracoviei, dar deseori cu teama că aliatul nu doreşte în fond decît să ia locul turcului. Cu amar realism scria Ştefan cel Mare spre sfîrşitul domniei lui că "în părţile acestea numai eu am rămas, că din două părţi este păgînitatea cea grea iar din trei părţi, măcar că se numesc creştini dar îmi sînt mai rei decît păgînii". Teama de vecinii creştini se va accentua în veacul al XVII-lea, cînd politica vădit expansionistă a Austriei şi Poloniei va risipi orice iluzie în privinţa promisiunilor liberatoare repetate cu dărnicie; regatele şi imperiile vecine au reprezentat întotdeauna pentru români o grea dilemă diplomatică, căreia nu-i vor găsi rezolvarea în epoca de care ne ocupăm.

În privinţa otomanilor în schimb, lucrurile au fost de la început clare. Ameninţarea de transformare în paşalîcuri a planat pînă tîrziu asupra Principatelor şi clasa politică era conştientă de acest lucru. Actul prin care boierii moldoveni acceptă să plătească tribut (1456) este deosebit de lămuritor în această privinţă, el arată că pentru ca "ţara noastră să nu se piardă trebuie să înlăturăm nevoia cum vom putea şi să ne plecăm capul în faţa celei păgînităţi, să găsim şi să le dăm cu ce vom putea să-i îmblînzim pînă cînd milostivul Dumnezeu se va îndura ca să putem avea iarăşi ajutor de la Dumnezeu şi să găsim aliaţii noştri, aşa cum au avut înaintaşii noştri"; la 1523 Ştefăniţă vodă al Moldovei se temea că Ţara Românească va deveni paşalîc, iar la 1566 boierii munteni exprimau acelaşi sentiment atunci cînd scriau că "vor pune turc de va domni ţara noastră şi vor turci pe toţi creştinii". Textele răspîndesc imaginea unui imperiu care nu ştie decît să spolieze "toată mintea şi înţelepciunea lor iaşte

mîna cea întinsă", scria Neagoe Basarab, dar căruia oricît i s-ar da tot nu poate fi mulţumit şi faţă de reacţiile căruia nu poate exista nici un fel de previziune şi siguranţă. De aceea, pe faţă cînd se simţeau tari, în ascuns cînd mijloacele le erau puţine, românii şi-au afirmat o constantă opoziţie faţă de Poartă, dorinţa de a i se opune, credinţa că otomanii nu vor reuşi să cuprindă Europa.

Încă de la întemeiere, Principatele şi-au manifestat o psihologie akritică, de pavăze la frontiera ameninţată a Europei; românii s-au socotit tot timpul un bastion avansat al creştinătăţii, o barieră în faţa pericolelor care, dinspre sud, ameninţau Europa cu nimicirea. Spiritul de cruciadă apare limpede încă de la Vlaicu-Vodă, cel dintîi voievod de altfel care s-a lovit cu turcii, exprimat apoi nu numai de domni puternici şi activi în lupta antiotomană, ca Mircea cel Bătrîn, Ştefan cel Mare, Radu de la Afumaţi, dar şi în scrisorile unor voievozi prudenţi, temători a lupta pe faţă cu turcii, ca Alexandru Aldea, Basarab cel Bătrîn, Radu cel Mare, Neagoe Basarab. La toţi, Principatele apar ca "poarta creştinătăţii" care dacă va cădea "atunci toată creştinătatea va fi în primejdie".

În veacul al XVI-lea, după căderea Ungariei şi trecerea Principatelor din starea de ţări tributare în cea de ţări vasale, ideea de cruciadă pierde din intensitate, ea apare numai la domni care au plănuit sau purtat războaie antiotomane, Despot, Ioan-Vodă, Aron Tiranul, Mihai Viteazul; tonul lor este încă tonul lui Ştefan, ţara lor este "scut al întregii lumi creştine", rostul lor este de a uni interesele dezbinate ale europenilor în faţa Semilunei.

După eşecul războiului eliberator dus de Mihai, retorica antiotomană continuă să răzbată din documentele vremii, dar ea este din ce în ce mai rar rostită pe faţă, iar vorbele sînt din ce în ce mai puţin urmate de fapte. Domnii nu-şi mai afirmă decît pe ascuns ostilitatea faţă de sultan, îi doresc înfrîngerea, se bucură de victoriile creştine, dar îşi mărturisesc neputinţa de a se ridica la luptă înainte ca Europa să fi obţinut victorii hotărîtoare; diplomaţia Principatelor continuă încă să facă din independenţă scopul său principal, unelteşte împotriva Porţii, informează pe austrieci şi ruşi asupra planurilor, mişcărilor, potenţialului ei militar, promite ridicarea la luptă a românilor şi a Balcanilor; foarte puţini au fost domnitorii care nu şi-au afirmat un program politic antiotoman, chiar dacă împrejurările internaţionale i-au împiedicat să-l pună în practică.

Mijloacele şi metodele prin care românii au căutat să-şi împlinească obiectivele în faţa partenerilor diplomatici au variat şi ele de

la secol la secol. Soluţiile militare au dominat prima parte a istoriei Principatelor, susţinute de o vie activitate diplomatică şi de un sistem de alianţe eficient, mijloacele diplomatice, mai puţin sprijinite cu arme, au precumpănit spre sfîrşitul epocii feudale.

Principatele, apărute pe harta politică a Europei ca urmare a unor victorii militare asupra Regatului maghiar, au putut conta încă de la întemeiere pe o forţă militară numeroasă, instrument bine organizat în mîna domniei, pentru exercitarea funcţiei sale externe. Voievodul conta în primul rînd pe "oastea mică", alcătuită din cetele ridicate de pe domeniile sale, din oraşe şi din satele libere şi din steagurile boierilor, puse la dispoziţia domniei în cadrul obligaţiei feudale de auxilium. În funcţie de domeniu, boierii puteau avea pînă la 100 de oşteni, bine înarmaţi, care asigurau în mod obişnuit paza domeniului şi a curţii boiereşti. Pe lîngă "oastea mică", domnii apelau în caz de nevoie extremă la "oastea cea mare", alcătuită din ţăranii obligaţi a-şi îndeplini obligaţia militară faţă de domnie la cererea acesteia.

Războaiele feudale, mai ales cele purtate în afara graniţelor ţării, au fost duse de obicei cu oastea mică, care nu număra în veacurile XIV - XV mai mult de 10 000 - 12 000 de oşteni, la care se adăugau, de la începutul secolului al XV-lea, cîteva sute de mercenari unguri, poloni, germani: cu oastea cea mare, ridicată prima dată de Mircea cel Bătrîn, ultima oară de Ioan-Vodă cel Cumplit(1574), fiecare Principat putea arunca în luptă pînă la 40 000 de oşteni.

Cea mai numeroasă oştire medievală a fost cea a lui Mihai Viteazul, 50 000 de soldaţi, din care 10 000 mercenari, efectivele scăzînd apoi constant în veacul al XVII-lea, cînd Principatele n-au mai purtat decît rareori războaie pe cont propriu; la mijlocul veacului Vasile Lupu mai are încă 35 000 de oşteni, Matei Basarab, 40 000, dar la începutul celui următor Cantemir nu prevedea pentru armata pe care dorea să o reorganizeze cu ajutor rus decît efective modeste de 17 000 de oameni; probabil că la Stănileşti au luptat şi mai puţini.

De la întemeiere la fanarioţi, armata a cunoscut deci transformări radicale; oastea cea mare, singura care putea mobiliza ţara întreagă împotriva pericolului extern, şi-a pierdut treptat însemnătatea în favoarea oastei domneşti şi a steagurilor boiereşti; şi rolul acestor steaguri s-a micşorat cu vremea ca urmare a centralizării statului şi a scăderii caracterului militar al boierimii, crescînd în schimb rolul trupelor recrutate din mica nobilime şi din ţărani liberi, dornici de a sluji în schimbul unor privilegii de ordin social şi economic.

Scăderea puterii militare a Principatelor a fost şi rezultatul unor complexe transformări sociale. Aservirea ţărănimii a îngrădit din ce în ce mai mult baza de masă a armatei, mutînd centrul de greutate de pe oastea cea mare pe oastea domnească, alcătuită din oşteni de profesie. Pe de altă parte, imposibilitatea ţinerii pasului cu progresele tehnologice a micşorat capacitatea de luptă a oştirii, incapabilă de a mai obţine singură victoriile din trecut. Decăderea militară se explică şi prin accentuarea dominaţiei otomane, Poarta nemaiîngăduind ridicarea de oştiri numeroase, opunîndu-se modernizării lor de teama folosirii armatei împotriva ei.

Pînă la începutul secolului al XVIII-lea, românii au reuşit să cîştige numeroase bătălii împotriva tuturor celor care au căutat să-i domine, maghiari, poloni, tătari, dar mai ales turci. De regulă, victoriile hotărîtoare, cele care au oprit invaziile — 1394, 1462, 1475, 1595 — au fost obţinute de români singuri, fără aliaţi, dar încă din veacul al XIV-lea a apărut evident faptul că o bătălie cîştigată nu înseamnă şi cîştigarea războiului. În condiţiile în care pericolul extern era permanent şi de natură a periclita siguranţa statului, a apărut evidenţa necesităţii încadrării Principatelor într-un sistem de alianţe de natură a favoriza o existenţă politică stabilă şi o rezistenţă prelungită în caz de nevoie.

Statele creştine din Balcani au căzut sub otomani înainte ca românii să fi putut stabili legături de durată cu ele, în ciuda înrudirilor Basarabilor cu urmaşii lui Ştefan Duşan şi cu ţarii bulgari; muntenii participă la bătălia balcanicilor cu turcii de la Cirmen (1371) şi la cruciada de la Nicopole (1396), dar tot ce mai puteau face după această dată era să ofere azil dinastiei bulgare alungate din ţara transformată în paşalîc. Legăturile cu Ungaria fuseseră reluate la 1355, dar pacea va fi des întreruptă de războaie pînă la încheierea tratatului dintre Mircea cel Bătrîn şi Sigismund de Luxemburg (1395) care, îndreptat împotriva Semilunii, stabilea prin formula "prieten prietenilor şi duşman duşmanilor" cadrul unei colaborări politice şi militare care va dura pînă la căderea Ungariei sub turci (1526); aproape toţi principii români au admis suzeranitatea regilor apostolici, tratate noi fiind încheiate în 1426, 1455, 1507, 1511, 1517. Pentru a contrabalansa însă influenţa maghiară, Mircea a încheiat o alianţă, fără clauză omagială însă, cu Polonia (1389), reînnoind-o apoi în cîteva rînduri pînă la 1411, dată după care relaţiile bilaterale pe bază de tratat dintre cele două ţări încetează. Moldovenii, deve-

niţi şi ei independenţi prin război, vor relua legăturile cu Ungaria abia prin tratatul din 1435, reînnoindu-l apoi în 1450, 1453, 1475; tratatele cu Polonia au fost mai numeroase, cel dintîi fiind semnat la 1387, cel de pe urmă la 1595, lung interval în care unii domni au recunoscut însă şi suzeranitatea maghiară. Dacă ţinem seama de faptul că în aceeaşi perioadă Principatele plăteau şi Porţii tribut, putem remarca un important principiu pe care s-a bazat diplomaţia română medievală şi anume plurivasalitatea; Mircea recunoaşte suzeranitatea Poloniei în 1387, a Ungariei în 1395, a Porţii în 1417; Petru Aron se închină sultanului şi regelui polon în acelaşi an; Ştefan cel Mare plăteşte tribut sultanului, se recunoaşte vasalul Poloniei în 1459, 1462, 1485, al regelui maghiar în 1475, dar alternează aceste acte de închinare cu momente de oprire a plăţii tributului (1473 - 1487, 1500 - 1504) sau de revocare — unilaterală — a suzeranităţii maghiare sau polone. În practică, vasalitatea dublă sau triplă echivala cu anularea vasalităţii, plurivasalitatea vădindu-se un bun mijloc de a pune în contrazicere interesele suzeranilor şi de a asigura românilor o independenţă de fapt.

Căderea Ungariei a însemnat o grea lovitură pentru Principate, lipsindu-le de principalul lor aliat în lupta antiotomană; în condiţiile în care Polonia a urmat în tot cursul veacului al XVI-lea o politică turcofilă, mergînd pînă la a refuza omagiul unor domnitori pentru a nu supăra Poarta, diplomaţia română s-a îndreptat spre Habsburgi, cu care Moldova încheie tratate de alianţă la 1535 şi 1572, Ţara Românească în 1598, inaugurîndu-se astfel o nouă orientare care se va accentua în veacul al XVII-lea.

Eşecul războiului de independenţă şi unificare, purtat de Mihai Viteazul, nu a modificat esenţial linia tradiţională a diplomaţiei româneşti. Condiţiile internaţionale erau însă mai neprielnice; otomanii s-au extins teritorial pînă la 1672, ajungînd să încercuiască practic ţările române, Polonia în decădere s-a arătat incapabilă a opune rezistenţă şi a acorda ajutor, imperialii au devenit activi abia spre sfîrşitul veacului, Rusia tot atunci, iar cazacii, vechi rezervor de mercenari pentru domnii români, şi-au arătat "sprijinul" mai mult prin expediţii de jaf decît prin lupte cu turcii, cărora de altfel li s-au şi supus în cele din urmă.

În lipsa unui sprijin extern efectiv, Transilvania, Ţara Românească şi Moldova s-au întors la vechea politică de alianţe între ele, practicată cu succes de Iancu de Hunedoara şi Mihai Viteazul; dacă tratatele din 1605 şi 1608 n-au reuşit să-şi atingă scopul, turcii res-

taurîndu-şi autoritatea asupra tuturor celor trei Principate, sistemul de alianţe dintre cei doi G. Rákóczi, Matei Basarab şi Vasile Lupu, continuat şi de urmaşii acestora, a contribuit la stabilizarea atmosferei politice în zonă, întrezărindu-se chiar, în 1659 - 1661, posibilitatea scuturării dominaţiei otomane. Alianţa celor trei voievozi, sprijinită şi de căpeteniile bulgare refugiate la Tîrgovişte, a avut tot timpul un caracter antiotoman, urmărind scoaterea celor trei Principate din sistemul politic otoman; răscoala lui Mihnea al III-lea (1659), atacul lui Constantin Şerban asupra Moldovei (1661) şi abolirea suzeranităţii turceşti de către dieta transilvană (1661) reprezintă ultimele manifestări ale unei politici antiotomane purtate de cele trei ţări pe cont propriu şi cu mijloace militare.

În jumătatea a doua a veacului, diplomaţia românilor este extrem de activă, stimulată şi de evenimente care anunţau transformări de fond pe scara politică a Europei şi mari primejdii pentru statutul internaţional al Principatelor; rînd pe rînd ele caută alianţa Poloniei, Austriei, Rusiei, încercînd să continue vechiul joc al plurivasalităţii, dar Polonia le refuză alianţa, austriecii oferă prea puţin faţă de ceea ce cereau românii, doar ruşii acceptă să încheie un tratat favorabil cu Moldova (1711). Tot mai lipsiţi de mijloace diplomatice şi militare necesare susţinerii vechilor obiective, românii vor sfîrşi prin a-şi vedea diminuat statutul internaţional, fără a se putea opune forţelor externe care restructurau harta politică a Europei centrale şi de sud-est.

Statutul internaţional al ţărilor române a fost rezultatul raportului dintre politica partenerilor diplomatici, obiectivele politicii externe româneşti şi mijloacele pe care aceştia le aveau la îndemînă pentru a-şi pune în aplicare obiectivele şi a contracara politica statelor vecine. A fost, în tot cursul evului mediu, rezultatul instabil al unui raport de forţe aplecat fie în favoarea românilor, fie în cea a uneia din marile puteri vecine; a rămas în general prielnic Principatelor pînă în veacul al XVI-lea, deteriorîndu-se apoi treptat pînă la începutul veacului al XVIII-lea, cînd, datorită unui complex nefavorabil de raporturi internaţionale, capătă trăsături negative, depărtat atît faţă de vechiul statut politic cît şi faţă de dorinţele şi programul clasei politice româneşti.

Statutul Principatelor s-a definit încă din veacul al XIV-lea în raport cu doi factori, marile puteri creştine de la apusul, nordul şi răsăritul lor şi marea putere islamică venind dinspre sud. Faţă de cele dintîi, Principatele au început prin a-şi afirma independenţa,

acceptînd apoi, la sfîrşitul veacului al XVI-lea, să depună omagii de vasalitate, care nu le ştirbeau însă cu nimic independenţa. Dar, din nefericire pentru români, statutul lor internaţional nu a fost determinat în veacurile XIV - XVII de relaţiile cu vecinii creştini, ci de evoluţia raporturilor cu Poarta, principala putere militară a vremii.

Muntenii plătesc pentru prima dată tribut în 1417, moldovenii în 1456, inaugurînd un regim tributar care va dura pînă în prima jumătate a veacului următor. Considerate teritoriu al legămîntului, dar-al-ahd, categorie intermediară între teritoriu al războiului, dar-al-hard; şi al păcii, dar-al-islam, Principatele şi-au răscumpărat prin tribut pacea, menţinîndu-şi în felul acesta structura politică independentă faţă de Poartă, obligîndu-se însă a nu întreprinde acţiuni ostile musulmanilor. Regimul tributar a avut un caracter provizoriu, el a decurs din neputinţa Porţii de a cuceri Principatele şi din neputinţa Principatelor de a se menţine pe deplin independente, el fiind încălcat fie de o parte, fie de cealaltă, în funcţie de raportul real de forţe. Mărturie a acestei situaţii provizorii stau atît frecventele întreruperi ale plăţii tributului, muntenii plătesc regulat numai din 1462, moldovenii numai după 1538, cît şi încercările repetate ale turcilor de a înlocui regimul tributar cu cel de vasalitate, care însemna o mai strînsă dependenţă faţă de Poartă; în Ţara Românească, sultanii reuşesc să impună domni filo-turci încă din veacul al XV-lea, dar în Moldova prima urcare în scaun de către Poartă are loc abia la 1538, prima cumpărare a tronului la Constantinopol abia la 1541; în realitate, atîta timp cît Principatele au putut conta pe sprijinul Ungariei, regimul dominaţiei otomane a fost limitat, instabil, revocabil.

Bătălia de la Mohács (1526) a schimbat însă în mod fundamental situaţia politică din Europa centrală şi de sud-est; noul rege al Ungariei, Ioan Zápolya, se închină Porţii la 1529 şi este instalat la Buda de însuşi Soliman Magnificul; în 1541, Ungaria devine paşalîc, iar Transilvania un principat autonom supus Porţii, în aceste condiţii dramatice se modifică şi statutul internaţional al Principatelor, expediţia lui Soliman în Moldova (1538) încheindu-se cu înlăturarea lui Petru Rareş şi instalarea unui vasal credincios. În Ţara Românească, domnii slabi de după Neagoe Basarab şi Radu de la Afumaţi vor desăvîrşi între 1529 şi 1545 vasalizarea ţării, Radu Paisie (1535 - 1545) fiind primul domn depus de sultan şi exilat după bunul său plac.

Regimul de vasalitate se deosebea de cel tributar prin îngustarea

substanţială a funcţiilor statului, prin uzurparea unor drepturi de către Poartă, prin dublarea dominaţiei politice cu cea economică. Autonomia internă este respectată, frontierele continuă să despartă două state, dar politica externă devine subordonată Porţii, dreptul de a încheia tratate este mai întîi limitat, apoi anulat, armata este obligată să însoţească trupele otomane în campaniile acestora. Domnii sînt încă aleşi de ţară o vreme, dar trebuie confirmaţi de sultan, iar apoi, din ce în ce mai des, sultanul îi numeşte direct, fără a mai consulta boierimea; durata domniilor se scurtează, în Moldova durata este de 7 - 8 ani între 1359 - 1538, de 2 - 6 ani între 1538 - 1711; domnii filo-turci se înconjoară de gărzi otomane, cetăţile sînt demolate, capitalele sînt mutate de la Suceava la Iaşi şi de la Tîrgovişte la Bucureşti, în zone de cîmpie, deschise, aproape de frontiera imperiului, pentru a putea fi uşor controlate. Dominaţia politică otomană a cunoscut frecvent variaţii, ea s-a atenuat considerabil pe vremea domnilor puternici şi s-a accentuat în perioadele de criză internă şi internaţională; chiar şi în momentele cele mai dificile pentru români însă, ea a menţinut vechile structuri de stat, Poarta mulţumindu-se cu dominarea indirectă, aducătoare de avantaje economice şi politice fără riscul unor noi războaie şi fără greutăţile pe care le-ar fi necesitat instaurarea administraţiei directe otomane asupra unui teritoriu cu o populaţie compact creştină, avînd o lungă tradiţie politică şi o clasă conducătoare care-şi arătase în repetate rînduri hotărîrea de a menţine individualitatea poporului şi a statului, de a face în aşa fel încît românii să nu împărtăşească soarta statelor balcanice şi a Ungariei.

Dar dominaţia otomană nu s-a mărginit doar la aspectul politic, încă de la început aceasta a fost dublată şi de una economică, tributul, peşcheşurile, obligaţiile în natură şi muncă, monopolul asupra comerţului devenind tot atîtea căi de exploatare economică, de secătuire a resurselor în scopuri străine intereselor ţării. Pînă la mijlocul veacului al XVI-lea, cuantumul tributului s-a menţinut în limite rezonabile, cunoscînd şi ani de neplată şi perioade de scădere. Moldovenii plătesc în 1456, 3 000 de galbeni, în 1481, 6 000, în 1503, 4 000, sub Rareş (1527 - 1538), 10 000; cuantumul haraciului muntean între 1417 - 1462, plătit de altfel cu destule întreruperi, nu este cunoscut, dar se ştie că Vlad Ţepeş plătea înainte de răscoală (1462) 10 000 de galbeni, iar Radu cel Mare, în 1503, 8 000. Accentuarea aservirii politice după 1538 a dus şi la majorarea tributului, cel moldovean crescînd rapid la 30 000 de galbeni în 1553, la 65 000 de

galbeni în 1593, cel muntean la 65 000 de galbeni în 1567 şi la fantastica sumă de 155 000 de galbeni în 1593; Transilvania, devenită şi ea stat tributar, a plătit în această perioadă între 10 000 şi 15 000 de galbeni.

Scurta perioadă de independenţă cîştigată de Mihai Viteazul a avut repercusiuni imediate şi asupra tributului, care scade la 32 000 de galbeni sub Radu Şerban (1601 - 1611) în Ţara Românească şi la 30 000 de galbeni sub Movileşti în Moldova, începînd apoi din nou să crească; Matei Basarab plăteşte 65 000 de galbeni, Vasile Lupu 75 000, Brîncoveanu 92 000: la sfîrşitul veacului al XVII-lea, Moldova plătea însă numai 26 000 de galbeni, mai puţin decît Transilvania al cărei tribut, în preziua trecerii sub austrieci, era de 40 000 de galbeni.

Dar tributul, oricît de ridicat, nu a fost totuşi obligaţia cea mai grea a ţărilor române faţă de Poartă. Iniţial ocazionale şi simbolice, apoi anuale, peşcheşurile — daruri în bani sau natură au ajuns să depăşească spre sfîrşitul veacului al XVI-lea tributul, devenind prin evantaiul din ce în ce mai larg al persoanelor care trebuiau gratificate, ca şi prin creşterea valorii darurilor, o necesitate extrem de oneroasă; vieţuind într-un sistem politic care făcea din corupţie un instrument al puterii, domnii au fost nevoiţi să cheltuiască sume uriaşe pentru cîştigarea bunăvoinţei sultanului, a vizirilor şi dregătorilor centrali, a paşalelor de la Dunăre, practic a tuturor demnitarilor cu care veneau în contact. Uriaşe au fost şi sumele cheltuite cu cumpărarea domniei, prima menţiune a unei cumpărări datînd din 1541 cînd Rareş plăteşte peste 100 000 de galbeni pentru redobîndirea tronului. Spre sfîrşitul veacului, luptele dintre pretendenţi au dus la creşterea nemăsurată a acestor cheltuieli, Mihnea Turcitul şi Petru Cercel plătesc în jur de un milion de galbeni, pentru a scădea apoi, Matei Basarab obţine tronul cu numai 400 000 de galbeni, rămînînd totuşi la un nivel foarte ridicat. La mijlocul veacului al XVII-lea apar în schimb confirmările de domnie, una anuală (mucaerul mic), alta trienală (mucaerul mare), aceasta din urmă egalînd în general valoarea sumei plătite la înscăunare. Cumpărarea şi confirmarea domniei au reprezentat în veacurile XVI - XVII principalul mijloc de stoarcere economică a românilor de către otomani, cu atît mai apăsător cu cît era arbitrar, nesupus nici unei reglementări.

Alături de tribut, peşcheşuri, cumpărarea domniei şi mucaeruri, ţările române mai erau obligate la prestaţii în bani şi natură, cele

dintîi extraordinare, Transilvania plătește de pildă în 1658 și 1663 contribuții de război de 300 000 de galbeni, celelalte, și fixe și ocazionale, uneori plătite, alteori scăzute din valoarea tributului, de cele mai multe ori însă gratuite. Primele cereri datează din 1542 cînd Poarta reclamă 500 de cai pentru transporturile armatei, ele înmulțindu-se ulterior, furniturile de vite, oi, miere, ceară, cherestea, care de transport, salahori fiind frecvent cerute de otomanii angajați în ultimele lor războaie ofensive.

În sfîrșit, ultima formă a dominației economice otomane a fost monopolul instaurat asupra comerțului exterior românesc, monopol despre care a fost vorba la capitolul referitor la structurile economice.

Dominația economică otomană nu a fost tot timpul la fel de apăsătoare, gradul său de intensitate a variat de la epocă la epocă, determinat în primul rînd de evoluția raporturilor politice românootomane. Presiunea economică apare mai tîrziu decît cea politică, rămîne în limite reduse pînă la mijlocul veacului al XVI-lea, agravîndu-se apoi dramatic după schimbarea regimului tributar în regim vasalic, momentul de vîrf fiind probabil deceniul 1581 - 1590, cînd Țara Românească trimitea anual la Constantinopol, sub diferite forme, o sumă medie de 650 000 de galbeni; războaiele lui Mihai Viteazul au ușurat obligațiile țării, urmașul său Radu Șerban cheltuind anual cu turcii în jur de 100 000 de galbeni; deși cuantumul exploatării a crescut din nou spre sfîrșitul veacului al XVII-lea, cheltuielile anuale ale lui Brîncoveanu se cifrează la cca 200 000 de galbeni; el nu va mai atinge decît sub fanarioți valoarea pierderilor suferite în jumătatea a doua a secolului al XVI-lea.

Încercările românilor de a modifica acest regim al dominației otomane au fost numeroase și constante, de multe ori violente. Grație lor instaurarea stăpînirii otomane a fost întîrziată, iar formele ei atenuate, evitîndu-se în primul rînd dominația directă practicată de turci în Balcani încă din veacul al XIV-lea.

Rezistenței militare a lui Mircea cel Bătrîn (1386 - 1418) i se datorește fără îndoială supraviețuirea politică a Țării Românești în epoca în care turcii reușeau să lichideze țaratele bulgare și sîrbe; otomanii trec Dunărea pentru prima oară în 1391, apoi revin în 1394, dar la Rovine muntenii cîștigă prima mare bătălie asupra unui dușman condus chiar de sultan. La Nicopole (1396), același sultan, Baiazid Ilderim, învinge oștirea cruciată alături de care se afla probabil și Mircea, dar nici expediția de pedepsire a sultanului din 1397

nu reuşeşte să îngenuncheze Ţara Românească; în anii următori, profitînd de luptele dintre urmaşii lui Baiazid, Mircea îşi consolidează poziţia în Balcani, recucereşte Dobrogea, înscăunează ca sultan pe Musa, întreprinde expediţii la sudul Dunării deşi căderea lui Musa şi invazia turcă din ultimul an de domnie l-au obligat să răscumpere pacea, lunga sa domnie a marcat un moment hotărîtor în istoria relaţiilor româno-otomane determinînd un echilibru politic care, în ciuda frecventelor sale dezechilibrări, va dăinui multe secole.

Războaiele cu turcii au continuat în tot cursul secolului al XV-lea, cu sorţi schimbători, dar, în general, cu rezultate favorabile pentru românii care au reuşit să reziste presiunii otomane şi să întîrzie înaintarea Semilunii spre Europa centrală. Sub conducerea lui Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei apoi guvernator al Ungariei, maghiarii şi românii au obţinut numeroase succese militare, încununate prin victoria din 1456 care l-a oprit pe Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanţului, sub zidurile Belgradului; sub Vlad Ţepeş (1456 - 1462), muntenii îl înving pe acelaşi sultan în 1462, sub Ştefan cel Mare (1457 - 1504), moldovenii cîştigă marea victorie de la Vaslui (1475) şi-l obligă pe Mahomed al II-lea să părăsească Moldova, după noua campanie din 1476, evitînd din nou cucerirea ţării şi transformarea ei în paşalîc.

După introducerea regimului de vasalitate, opoziţia militară faţă de Poartă ca şi încercările de modificare a regimului dominaţiei se atenuează simţitor, ţările române avînd din ce în ce mai slabe mijloace proprii de rezistenţă. Ioan Vodă cel Cumplit (1572 - 1574) mai porneşte singur împotriva Porţii, cîştigă cîteva bătălii, dar pierde războiul învederînd o concluzie din care multe generaţii de români au făcut o axiomă: statutul internaţional al Principatelor nu mai putea fi modificat decît în împrejurări externe prielnice şi numai cu ajutorul militar al puterilor europene. De aici interesul cu care clasa politică românească a urmărit evoluţia relaţiilor creştino-musulmane, folosind orice prilej pentru a-şi pune în aplicare planurile de eliberare.

Un astfel de prilej s-a ivit la sfîrşitul veacului al XVI-lea, cînd "Liga Sfîntă", grupînd pe Habsburgi, papalitatea, Spania, unele principate germane şi italiene, şi-a propus alungarea otomanilor din Europa. Accentuarea presiunii turceşti, creşterea exploatării economice, perspectiva transformării în paşalîc au determinat o largă solidaritate socială, ridicarea la luptă a tuturor claselor sociale în

egală măsură lovite de politica Porţii. Transilvania şi Moldova au aderat la Ligă în 1594, iar Mihai Viteazul (1593 - 1601), aliat cu Moldova şi în tratative de alianţă cu Transilvania, a răsculat Ţara Românească în noiembrie 1595, atacînd şi cucerind cetăţile turceşti de pe linia Dunării pînă la Chilia şi Cetatea Albă, singurul cap de pod otoman pe teritoriul românesc rămînînd Cetatea Giurgiului. În ianuarie 1595, trupele sale obţin victorii hotărîtoare asupra tătarilor la Putinei şi Stăneşti, asupra tătarilor şi turcilor la Rusciuk, în Bulgaria. Luptele pe linia Dunării au continuat în tot cursul primăverii anului 1595, interval în care turcii şi-au pregătit campania care trebuia să-l îngenuncheze pe Mihai, iar acesta, la rîndul său, a acceptat suzeranitatea lui Sigismund Báthory, principele Ardealului, în schimbul promisiunii de ajutor militar. În august, marele vizir Sinan-paşa a reuşit să treacă Dunărea şi să se îndrepte spre Bucureşti, dar la Călugăreni, într-o zonă deluroasă, împădurită, străbătută de un rîu şi presărată cu mlaştini, armata lui Mihai a repurtat una din cele mai mari biruinţe din istoria românilor, obligîndu-l pe Sinan să se retragă. Disproporţia de forţe era însă prea mare pentru ca muntenii să rişte o nouă bătălie decisivă, de aceea Mihai s-a retras spre munţi aşteptînd sosirea ajutoarelor ardelene şi moldovene, în timp ce turcii au ocupat Bucureştii şi Tîrgovişte, luînd măsuri pentru transformarea ţării în paşalîc. Ocupaţia a fost însă de scurtă durată, Mihai, Sigismund şi Ştefan Răzvan, domnul Moldovei, reuşind să-i alunge pe otomani din Principat şi să-i zdrobească complet în timp ce încercau să se retragă peste Dunăre.

Abolirea dominaţiei turceşti a întărit considerabil poziţia internaţională a Ţării Româneşti; Mihai reuşeşte să anuleze treptat clauzele nefavorabile ale tratatului cu Sigismund, declarîndu-l în cele din urmă caduc, şi să încheie, după noi lupte purtate pînă aproape de Munţii Balcani, armistiţiu (1596) şi pace (1598) cu sultanul şi să semneze un tratat cu Habsburgii (1598), care recunoştea suzeranitatea împăratului asupra voievodului, dar fără nici o obligaţie politică sau economică din partea acestuia. În 1598, Mihai era fără îndoială factorul principal al coaliţiei creştine, către el se îndreptau speranţele popoarelor supuse din Balcani, dornice de eliberare: "Poate vreţi să vă împăcaţi cu păgînii, pentru Dumnezeu, te rugăm pe Măria Ta să nu crezi nimic vorbelor turcului... aici toată creştinătatea e aplecată către Măria Ta, cum o va dovedi şi la judecata de pe urmă", scria voievodului Dionisie Rally mitropolitul grec de Tîrnovo. În 1598, Mihai a mai purtat lupte cu turcii atacînd cetăţile de pe malul

otoman al Dunării şi din Dobrogea, încurajînd şi sprijinind răscoala bulgarilor din Tîrnovo care proclamaseră ţar pe Şişman al III-lea, dar după aceea conflictele cu Poarta au încetat, Mihai îndreptîndu-şi atenţia spre Transilvania şi Moldova, care, trecute sub stăpînirea unor principi filopoloni şi filoturci, urmăreau pacea cu sultanul şi scoaterea lui Mihai din scaunul muntean. În 1599, cardinalul Andrei Báthory, urmaşul lui Sigismund, cerea lui Mihai să abdice şi să părăsească ţara; în aceste condiţii, cu acordul imperialilor, Mihai pătrunde în Transilvania, învinge oastea cardinalului la Şelimbăr (octombrie 1599) şi-şi instaurează cîrmuirea asupra Principatului. Peste numai cîteva luni, atunci cînd devenise evidentă imposibilitatea unei înţelegeri cu Polonia, Mihai trece în Moldova (mai 1600) şi în mai puţin de o lună cucereşte întreaga ţară, luîndu-şi titlul de "domn al Ţării Româneşti şi Ardealului şi Moldovei".

Unificarea celor trei Principate a fost însă de scurtă durată, căderea domnului fiind urmărită de toţi cei ale căror interese se aflau în conflict cu politica sa; Habsburgii nu puteau accepta pretenţiile lui Mihai de a păstra Transilvania pentru sine şi urmaşii săi, Movileştii sprijiniţi de Polonia nu puteau renunţa la Moldova, iar nobilimea maghiară nu s-a supus decît de nevoie cîrmuirii unui domn muntean, adept al centralizării statului şi pe deasupra înclinat a favoriza populaţia majoritară românească. Convergenţa acestor interese a dus la căderea lui Mihai; în septembrie 1600, nobilimea ardeleană se răscoală şi în alianţă cu trupele imperiale comandate de Gh. Basta obţine victoria de la Mirăslău; tot în septembrie, polonezii restaurează pe Ieremia Movilă la Suceava, iar turcii atacă Ţara Românească. Lovit din toate părţile, Mihai ia calea exilului. În locul său, cu acordul Porţii, polonii l-au instalat pe Simion Movilă. Domnia i-a fost însă de scurtă durată, ţara răsculîndu-se sub conducerea Buzeştilor în momentul în care soarta părea să surîdă din nou lui Mihai care, la Praga, reuşeşte să-l convingă pe Rudolf al II-lea de dreptatea cauzei sale. Ajutat de Basta, Mihai revine în Transilvania, obţine victoria de la Gorăslău (3 august 1601), dar îndată după aceasta este asasinat de austrieci; fapta lui Basta punea capăt nu numai celei mai glorioase pagini de istorie medievală românească, dar şi speranţelor de modificare a statutului internaţional al Principatelor.

O analiză obiectivă arată că epopeea lui Mihai nu putea izbîndi, scopurile urmărite erau prea grandioase pentru potenţialul uman, economic şi militar al Ţării Româneşti; nici unificarea celor trei ţări nu putea avea încă baza naţională care i-ar fi asigurat trăinicie, iar

interesele românilor se aflau în prea evidentă contrazicere cu cele ale maghiarilor, polonilor, imperialilor. Cu toate acestea, urmările strălucitei domnii a lui Mihai au fost imediate şi importante, regimul politic şi economic al dominaţiei otomane atenuîndu-se considerabil.

În veacul al XVII-lea românii nu vor mai încerca decît rareori să scuture suzeranitatea Porţii şi să-şi recîştige independenţa pe calea războiului. Dacă răscoala domnului Moldovei Gaspar Graţiani a fost repede înfrîntă (1620), războiul lui Mihnea al III-lea (1658 - 1659), admiratorul lui Mihai Viteazul, a trezit la început unele speranţe. Sprijinit de mica boierime şi în alianţă cu Transilvania, domnul muntean a reînnoit tactica ilustrului său predecesor atacînd linia Dunării, cucerind cetăţile de pe malul românesc, asediindu-le pe cele de pe malul otoman, Silistra, Rusciuk, Nicopole, Hîrşova. Intervenţia tătarilor l-a obligat însă în cele din urmă să se refugieze în Transilvania.

Din acest moment şi pînă la ultima răscoală antiotomană, cea a lui Cantemir (1711), clasa politică românească a preferat să mizeze, pentru modificarea statutului internaţional al Principatelor, pe cartea diplomaţiei; mai ales după asediul Vienei (1683), alcătuirea Sfintei Ligi şi prăbuşirea succesivă a poziţiilor otomane în Europa centrală şi de sud-est, ea s-a angajat într-un joc diplomatic pe cît de periculos pe atît de inevitabil, al cărui scop era atît înlăturarea suzeranităţii otomane cît şi evitarea pretenţiilor pe care marile puteri creştine vecine le puteau avea asupra ţărilor române. Domnitorii şi boierimea au căutat să înjghebeze un sistem de alianţe care să le asigure o cît mai mare libertate de mişcare, pregătindu-se de acţiuni militare, dar evitînd mereu să-şi proclame pe faţă programul, mereu nesiguri de planurile reale ale partenerilor de tratative; în 1683 - 1685 moldovenii caută alianţa lui Sobieski, cu care negociază chiar un proiect de tratat de alianţă, apoi se îndreaptă spre Habsburgi, cu care Constantin Cantemir încheie un tratat (1691), reînnoit de urmaşul său Constantin Duca (1694) şi spre Moscova, vizitată de soliile domnilor Antioh Cantemir şi Mihai Racoviţă şi cu care Constantin Duca spera să încheie în 1702 un tratat de alianţă asemănător celui moldo-rus din 1656. Aceeaşi febrilitate diplomatică se constată şi la munteni. După ani de tratative şi ezitări, Şerban Cantacuzino (1678 - 1688) se decide să recunoască suzeranitatea Austriei (1688), dar cu menţinerea independenţei statului, a domniei absolute şi ereditare, a retrocedării vechilor posesiuni muntene

din Transilvania la care se adăuga Banatul, condiţii greu acceptabile pentru imperialii care nu aveau nici un interes să sprijine formarea unui stat românesc atît de puternic. Pentru negocierea condiţiilor închinării, domnul a trimis la Viena o solie de 200 de persoane condusă de fratele său, dar moartea sa subită (octombrie 1688) a blocat negocierile, urmaşul său Constantin Brîncoveanu (1688 - 1714) evitînd a se angaja deschis de partea imperialilor. Neîncrezător faţă de austrieci, el a intrat în contact cu ruşii încă din 1693, afirmîndu-şi prin solii, între care cele mai însemnate au fost conduse de Gheorghe Castriotul (1698) şi David Corbea (1702, 1705, 1706), intenţia de a se răscula împotriva Porţii şi a se alia cu ţarul, dacă armata acestuia va porni în campanie. Ca şi înaintaşul său, Brîncoveanu şi unchii săi Cantacuzini vorbesc în numele întregii creştinătăţi balcanice, cerînd eliberarea ei şi gonirea turcilor din Europa. Aceste strînse legături explică de altfel încrederea cu care Petru I a aşteptat ajutorul muntenilor în cursul campaniei din 1711 şi învinuirea de trădare adusă domnului, atunci cînd acesta a preferat, spre deosebire de Cantemir, să păstreze neutralitatea.

Sub scurta domnie a lui Cantemir (1710 - 1711), Moldova întreprinde ultima sa încercare de eliberare pe cale militară. Fiu şi frate de domn, socotit un credincios al sultanului, Cantemir a primit tronul cu misiunea de a supraveghea şi dezvălui legăturile Brîncoveanului cu creştinii; planurile sale s-au dovedit a fi însă încă de la început cu totul altele.

Bun cunoscător al turcilor în mijlocul cărora trăise vreme îndelungată şi alături de care participase la unele campanii nefericite împotriva imperialilor, Cantemir se convinsese de decăderea Porţii şi credea, asemenea multor altora, că sfîrşitul dominaţiei ei în Europa era inevitabil. De aceea, încă de pe vremea şederii sale la Constantinopol, el promisese ambasadorului P. Tolstoi că în cazul urmării pe tron va urma o politică de apropiere de Rusia. Îndată după sosirea la Iaşi el a intrat în legătură cu Petru I trimiţîndu-i un proiect de tratat pe care ţarul l-a acceptat şi întărit în aprilie 1711 la Luck; Rusia, aflată deja în război cu Poarta, promitea să sprijine lupta de eliberare a Moldovei, iar după eliberare să nu se amestece în treburile ei interne, lăsînd-o spre cîrmuire lui Cantemir şi urmaşilor săi. Tratatul prevedea înlăturarea regimului boieresc şi revenirea la domnia absolută şi ereditară, iar în exterior retrocedarea tuturor teritoriilor cucerite de turci; Rusia se angaja să respecte frontierele întregite ale Moldovei şi să nu îngăduie nici o încălcare

a lor. Domnitorul recunoştea în schimb suzeranitatea ţarului şi promitea să i se alăture cu oştirea, îndată ce ruşii se vor apropia de graniţele ţării.

În mai 1711, Cantemir a lansat o violentă proclamaţie antiotomană chemînd ţara la arme, dar Brîncoveanu, deşi îşi adusese oastea în tabăra de la Urlaţi, s-a temut să-i urmeze pilda şi să-şi ţină făgăduielile; în iulie, la Stănileşti pe Prut, trupele turco-tătare, mult superioare numericeşte, au reuşit să-i înconjoare pe ruşi şi pe moldoveni şi să impună o pace care îngăduia ţarului să se retragă, dar care lăsa Moldova, mai departe în seama Porţii. Cantemir lua calea exilului, urmat de cîteva mii de moldoveni.

După trei ani, acuzat de trădare şi uneltiri cu creştinii, îşi pierdea tronul şi Brîncoveanu, ucis apoi cu cei patru fii ai săi, la Constantinopol; după încă doi, pierdea şi urmaşul său Ştefan Cantacuzino (1714 - 1716), acuzat şi el de legături tainice cu imperialii. Politica externă a românilor primea aşadar la începutul veacului al XVIII-lea grele lovituri, eşecul repetatelor încercări de modificare a regimului dominaţiei otomane avînd ca urmare nu înlăturarea, ci agravarea ei. Politica lui Brîncoveanu şi a Cantacuzinilor în Ţara Românească, cea a lui Cantemir în Moldova au arătat limpede otomanilor că nu pot conta pe domnii români şi i-au obligat să găsească o metodă mai directă şi eficace de dominare a Principatelor; urmarea a fost instaurarea regimului fanariot.

4. BIZANŢ DUPĂ BIZANŢ: CIVILIZAŢIA MEDIEVALĂ

Mediul cultural predominant prin şi în care s-a manifestat civilizaţia română medievală a fost cel reprezentat de clasa boierească. Spre deosebire de celelalte civilizaţii sud-est europene, devenite după cucerirea otomană precumpănitor ţărăneşti, manifestările de cultură din Ţara Românească şi Moldova au fost legate de curţile domneşti şi boiereşti, de clerul înalt, de patronajul şi sprijinul material al clasei feudale.

Bizanţ după Bizanţ, fericita formulă a lui Iorga, explică sugestiv paradoxul evoluţiei culturale româneşti, dezvoltarea expresiei sale bizantine îndeosebi după căderea Bizanţului. Într-adevăr, săpăturile arheologice de la Curtea de Argeş, reşedinţa primilor voievozi munteni, ca şi cele de la Baia şi Suceava, cele dintîi capitale ale Moldovei, arată că, din punctul de vedere al civilizaţiei materiale, boierimea se afla mult mai aproape de Buda şi Cracovia decît de Constantinopol, Ungaria şi Polonia fiind pentru românii veacurilor XIV-XV o lume mult mai familiară decît cea a îndepărtatului Bizanţ, cu care de altfel nu aveau nici o legătură directă. Conştiinţa europeană era de altminteri evidentă şi des afirmată de Muşatini şi Basarabi, care se considerau parte a lumii europene, apărătorii ei la marginea primejduită de păgîni.

Creşterea influenţei bizantine a venit treptat, pe măsura creşterii influenţei otomane, a căderii Ungariei, a politicii poloneze de împăciuire cu Poarta. Căderea statelor creştine balcanice a înmulţit numărul fugarilor ortodocşi trecuţi în Principate. Rămaşi singurii domni creştini din Balcani, principii români s-au identificat cu o tradiţie imperială pe care acum nu o mai revendica nimeni; patronajul lor s-a extins asupra întregii lumi ortodoxe, aşa cum altădată se întinsese şi patronajul autocratului. Elementele de protocol, costumul, unele obiceiuri îmbracă o mai accentuată haină bizantină, încurajată şi de numeroşii cărturari greci care se refugiaseră pe la

curţile domneşti. Nu încape îndoială că, în veacul al XVII-lea, formele bizantine erau mult mai puternice decît fuseseră cu trei secole înainte. Reprezentările de voievozi sînt foarte sugestive în această privinţă: Mircea cel Bătrîn (1386 - 1418) e zugrăvit în tipic costum de cavaler apusean, în timp ce Brîncoveanu (1688 - 1714) ne apare în opulenta ţinută bizantino-orientală.

Se poate socoti că lupta dintre formele orientalizante şi cele europene de civilizaţie a stat în cumpănă pînă la începutul veacului al XVIII-lea. Înfruntarea sau, poate mai bine spus, împletirea lor nu a fost fără roade, dînd naştere în general unei culturi eclectice, dar nu lipsite deseori de originalitate. Pînă la fanarioţi, românii şi-au păstrat de fapt două feţe, una europeană, o alta orientalizată, datorită influenţelor sud- dunărene. Poate că cea mai sugestivă exemplificare a acestei complexe şi în fond nefireşti situaţii a fost Dimitrie Cantemir, înfăţişat în două tablouri diferite, o dată în costum oriental, o dată îmbrăcat "nemţeşte"; această dublare reprezenta pentru generaţia lui o dilemă prin care vechii voievozi şi boieri nu fuseseră obligaţi să treacă.

Ieremia Movilă (1595 - 1606) a fost cel dintîi domn care a sesizat conflictul dintre valorile orientale şi cele europene din cultura ţării sale şi care a regretat venirea de influenţe sud-dunărene, străine, socotea el, tradiţiei şi obiceiurilor pămîntene; în realitate, efectul lor nu a fost numai negativ, atîta timp cît ele nu au devenit predominante şi exclusiviste, aşa cum vor deveni în veacul al XVIII-lea; Orientul şi Occidentul s-au împletit armonios de multe ori, dînd naştere la originale opere de artă.

Instituţiile prin intermediul cărora societatea şi-a difuzat cu precădere valorile culturale au fost *şcoala şi cartea*, manuscrisă sau tipărită. Despre şcoli nu avem documente decît din veacul al XV-lea; este probabil că în primele decenii de existenţă a statelor româneşti pregătirea intelectuală să se fi făcut numai în preajma mînăstirilor de către preoţi şi călugări; aici vor fi învăţat să scrie şi să citească româneşte şi slavoneşte copiştii de manuscrise, grămăticii de cancelarie, clericii. Şcolile mînăstireşti continuă să joace rolul principal, şi în veacurile XV-XVI se bucură de faimă mai ales cele de la Neamţ şi Putna în Moldova, din Scheii Braşovului în Transilvania, dar alături de ele încep să funcţioneze şi şcoli orăşeneşti şi şcoli întemeiate de domnie; pentru studii mai înalte, moldovenii şi străinii locuind în Moldova îşi trimiteau feciorii la universităţile de la Cracovia şi Viena, numărul studenţilor din Baia, Bacău, Suceava,

Roman, Iaşi, Siret înregistraţi în matricolele celor două universităţi pînă la moartea lui Ştefan cel Mare (1504) fiind de 18. Între 1561-1563, Despot-Vodă al Moldovei a întemeiat un colegiu la Cotnari, cu profesori germani şi cu un program de studiu influenţat de Reformă, colegiu care nu s-a putut menţine, fiind transformat într-o şcoală latinească, cu profesori iezuiţi, apoi într-o obişnuită şcoală de grămătici; iezuiţii aveau elevi şi la Iaşi, unde şcoala lor, frecventată şi de odrasle boiereşti, a funcţionat de la sfîrşitul veacului al XVI-lea şi pînă la începutul celui de al XVIII-lea.

Contemporanii nu par să fi fost prea mulţumiţi de starea învăţămîntului, ceea ce explică numeroasele apeluri la întemeierea de şcoli, la luminare prin învăţătură. Regretele mitropolitului Varlaam "pentru lipsa dascălilor şi a învăţăturii" (1643) se regăsesc în numeroase scrieri, deşi călătorii străini menţionau totuşi la Iaşi, la mijlocul veacului al XVII-lea, 20 de şcoli; numărul elevilor era însă, fără îndoială, mic; la sate învăţămîntul era încă exclusiv în mîna preoţilor, iar şcolile superioare, întemeiate în capitale de domni, funcţionau fără regularitate.

Încercările de a crea instituţii de învăţămînt de nivel superior nu au lipsit însă; la 1639, cu ajutorul profesorilor trimişi de Petru Movilă, mitropolitul român al Kievului, Vasile Lupu creează la Iaşi un colegiu cu limba de predare latină; în 1646, la Tîrgovişte, Matei Basarab întemeiază unul greco-latin, dar ambele şcoli vor funcţiona puţină vreme, frămîntările politice din jumătatea a doua a veacului al XVII-lea fiind puţin favorabile dezvoltării învăţămîntului. În Transilvania, progresele au fost ceva mai rapide, legate îndeosebi de dorinţa calvinilor de a atrage pe ortodocşi prin funcţionarea unor şcoli calvine de limbă română; în 1624 G. Bethlen a dat drept fiilor de iobagi să frecventeze şcolile principatului, iar în 1675 sinodul a hotărît ca fiecare preot să ţină şcoală cu copiii satului. Se cunosc şi cîteva cazuri de şcoli săteşti susţinute financiar de ţărani; tot în Transilvania avea să se tipărească în 1699 şi prima carte didactică în limba română.

Spre sfîrşitul veacului al XVII-lea începe să înflorească din nou învăţămîntul şi în Principate, mai ales după întemeierea Academiei domneşti de către Şerban Cantacuzino (1678 - 1688) şi reorganizarea ei de către Brîncoveanu (1688 - 1714), instituţie aflată la graniţa dintre gimnaziu şi colegiu; renumiţi profesori ai Orientului creştin predau aici filozofia, ştiinţele naturale, literatura clasică etc. La Iaşi, o academie asemănătoare a fost creată de Antioh Cantemir în 1707

şi reorganizată de Nicolae Mavrocordat în 1714. De la început, cursurile academiilor au fost gratuite şi deschise tuturor indiferent de apartenenţa socială, majoritatea elevilor fiind copii de meseriaşi şi negustori, mici boieri sărăciţi, boierimea mare preferînd să-şi educe odraslele acasă, cu profesori particulari, sau să-i trimită în străinătate, la Padova de preferinţă, sau chiar la Paris, unde învăţa la 1 700 Radu Cantacuzino, probabil cel dintîi student român în Franţa. Încă de la întemeiere, academiile au fost frecventate de numeroşi elevi din Balcani, ele devenind, alături de Marea Şcoală a Patriarhiei de la Constantinopol, principalele centre ale învăţămîntului în răsăritul ortodox.

Alături de şcoală, *cartea* a jucat un important rol în difuzarea valorilor culturale; manuscrisele au reprezentat în întreaga epocă feudală principala formă sub care a circulat cartea, meseria de copist fiind nu numai foarte răspîndită, dar şi bine remunerată. Carte de oameni bogaţi, manuscrisul avea în veacul al XVI-lea valoarea unei moşii medii, preţul său rămînînd ridicat şi în veacul al XVII-lea. Cărţile manuscrise se lasă prin testament urmaşilor, în vreme de primejdie sînt puse la adăpost alături de lucrurile de preţ, iar atunci cînd se pierd, se răscumpără. Interesantă în această privinţă este povestea *Evangheliarului* de la Humor, scris la 1473, trimis în Transilvania în 1538 pentru a nu cădea în mîna turcilor, ajuns totuşi la Constantinopol, dar retrimis mînăstirii în 1541 prin grija lui Petru Rareş; la 1653 manuscrisul se pierde din nou; furat de cazaci, dar este răscumpărat de Gheorghe Ştefan (1653-1658) şi înapoiat mînăstirii.

În veacul al XVI-lea se introduce şi *tiparul*, mai întîi în Ţara Românească apoi în Transilvania. Între 1508 şi 1582 tiparniţele de la Tîrgovişte (1508) *, Sibiu (1544), Braşov (1557), Cluj (1570), Alba Iulia (1587), Sebeş (1580), Orăştie (1582) au tipărit 52 de cărţi, 14 în română, 35 în slavonă, 3 în slavo- română, cele mai multe la îndemnul şi cheltuiala domniei, care-şi afirmă repetat dorinţa de "á umple bisericile cu cărţi". Toate sînt cărţi de cult, imprimate în ateliere modeste, cu tiraj de pînă la 500 de exemplare, la început de tipografi veniţi din Serbia cu învăţătură la Veneţia, apoi de tipografi români, între ei cel mai cunoscut fiind diaconul Coresi, editor pînă în 1582 a nu mai puţin de 36 de cărţi.

În 1582 tipografiile româneşti îşi întrerup activitatea, reluînd-o abia în 1653 în Ţara Românească, la iniţiativa lui Matei Basarab şi

* *Datele indică anul primei tipăriri.*

cu ajutorul tehnic al meşterilor trimişi de la Kiev de Petru Movilă. Prefeţele domnului socotesc tiparul "comoară mai scumpă decît toate comorile pămînteşti", "hrană şi adăpare sufletească", părere exprimată şi de Vasile Lupu, întemeietorul tipografiei moldave la 1642. Urmaşii celor doi voievozi n-au mai avut însă răgazul sprijinirii tiparului care se întrerupe din nou pînă în 1678 în Ţara Românească, pînă în 1679 în Moldova; acelaşi proces tipografic mereu întrerupt se constată şi în Transilvania, unde nu se tipăresc cărţi româneşti între 1582-1639 şi nici de la 1656 şi pînă la sfîrşitul veacului. În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea în schimb, tiparul cunoaşte o mare înflorire; în Ţara Românească funcţionau sub Brâncoveanu nu mai puţin de 6 tipografii, tiparniţele producînd volume atît pentru uzul românilor cît şi pentru cel al grecilor, armenilor, slavilor de sud, arabilor, turcilor. În total, în veacul al XVII-lea (1601-1700), s-au tipărit 113 cărţi din care 61 în română, 11 în slavă, 20 bilingve slavo-române, 17 în greacă, 2 bilingve greco-române, una în latină, una în armeană; o statistică a cărţilor apărute sub domnia lui Brîncoveanu (1688 - 1714) arată că sub acest domn au apărut în tipografiile româneşti de la Snagov (1696), Buzău (1691), Rîmnic (1705), Tîrgovişte (1709), Bucureşti (1716) şi în cea grecească de la Bucureşti (1690), 42 de cărţi greceşti, 39 româneşti, 22 slavo-române, meritul principal revenind mitropolitului Antim Ivireanul, cu ajutorul căruia s-au întemeiat tipografii şi în Gruzia şi Siria.

Tot din această perioadă avem informaţii şi despre bibliotecile care găzduiau aceste cărţi, alături de altele cumpărate în întreaga Europă; cunoscute erau mai ales cele ale lui Brîncoveanu şi ale Stolnicului Cantacuzino, cataloagele lor vădind o mare bogăţie şi diversitate. Toate aceste fapte justifică concluzia că sfîrşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui următor reprezintă, din punctul de vedere al instituţiilor şi instrumentelor culturale, o epocă de înflorire.

Spiritualitatea medievală, izvorîtă din mediul amintit, structurată conform unui model eclectic, şi bizantin şi apusean, vehiculată prin cărţi şi şcoală, a cunoscut o evoluţie sinuoasă, valorile dominante variind de la secol la secol.

Cultura medievală nu s-a exprimat numai în limba *română;* ca urmaşi ai romanităţii orientale românii au folosit şi latina, ca parte a bisericii ortodoxe au cultivat şi celelalte limbi sacre, *slavona* şi *greaca*, introducîndu-le în biserica şi cancelaria domnească, în cul-

tură în general. Nu se poate stabili încă cu certitudine momentul în care daco-romanii deveniţi români au schimbat din pricini religioase şi sub influenţa statelor feudale din sud liturghia latină cu cea slavă. Fenomenul s-a petrecut probabil în veacul al X-lea, nu al XV-lea cum credeau Cantemir şi cărturarii din veacul al XVIII-lea, şi aceasta a însemnat integrarea culturii scrise româneşti, pentru 6 veacuri, în zona de cultură slavă; în tot acest răstimp latina a fost folosită rar în acte interne, frecvent în cele externe — există 10 texte diplomatice în latină din veacul al XIV-lea, 26 din al XV-lea, 36 din cel de al XVI-lea, intermitent în şcoli, fără a reuşi însă să se generalizeze ca limbă de cultură, în primul rînd datorită faptului că reprezenta lumea catolică, de care românii se fereau şi politiceşte şi spiritualiceşte.

Ca şi în alte ţări, conflictul dintre limba oficială, limba moartă, şi limba vie, vorbită de popor, a început de timpuriu; *Apostolul*, *Psaltirea* şi *Psalmii* sînt traduşi în Maramureş încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea, manuscrisele fiind apoi recopiate în Moldova, unde *Apostolul* şi *Evanghelia* erau traduse şi direct, probabil înainte de 1532. Muntenii traduc *Evanghelia* între 1512 - 1518 şi încep să folosească limba română în corespondenţe particulare atestate din 1521; spre mijlocul veacului, cărţile sfinte încep să fie şi tipărite, nu numai copiate, deoarece, arată Coresi în 1564, "mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi românii n-avem şi Cristos zice ... cine citeşte să înţeleagă", căci "ce folos este lor dacă popa grăieşte în limbă străină rumânilor".

Cu toată această activitate de traducere şi tipărire în româneşte a cărţilor de cult, limba poporului s-a impus mai greu în biserică decît în cancelaria domnească şi în administraţie; textele juridice, cronicile istorice încep să se scrie în limba ţării din veacul al XVI-lea, importanţa slavonei de cancelarie descrescînd rapid în veacul al XVII-lea, dar în biserică slujbele au continuat încă multă vreme să se ţină într-o limbă necunoscută credincioşilor, înlocuirea ei definitivă avînd loc numai după tipărirea Liturghiei (1679) în Moldova şi a Bibliei (1688) în Ţara Românească; spre deosebire de ceea ce s-a afirmat deseori, rolul bisericii în această privinţă a fost în general, conservator, tipografiile mitropolitane continuînd să mai tipărească cărţi slavoneşti în Moldova pînă în 1731, în Ţara Românească pînă în 1745.

Înlocuirea slavonei cu româna a fost, fără îndoială, un fenomen obiectiv, asemănător celui petrecut în toate ţările europene; el a fost

însă grăbit de atitudinea conştientă a cărturarilor care, redescoperindu-şi în veacul al XVI-lea originea romană, s-au străduit să dovedească latinitatea limbii române şi s-o impună ca limbă de cultură; dacă la Coresi, care face cel dintîi apropierea dintre români şi romani, latinitatea românei este încă vag presupusă, Luca Stroici o afirma răspicat în 1593, transcriind *Tatăl nostru* cu litere latine şi însoţindu-l cu explicaţii privind originea românilor. Scrierile istorice ale lui Ureche (1647), Miron Costin (1677) conţin capitole speciale închinate limbii române şi originii ei, iar Udrişte Năsturel (1647) mărturiseşte că, după ce a descoperit că latina este nouă vădit înrudită... în minte şi în inimă nu mai purtam aproape nici un alt gînd decît să învăţ această limbă, noaptea şi ziua fără încetare exersîndu-mă".

Cantemir, care-şi tipăreşte prima carte în română (1698), dar care scrie după aceea aproape numai în latineşte, nu se mulţumeşte doar cu afirmarea latinităţii limbii române; pentru el necultivarea limbii române şi folosirea slavonei a reprezentat un fenomen negativ care a ţinut în loc întreaga dezvoltare a culturii; cărturarul socoteşte că slavona a fost introdusă în veacul al XV-lea de către Teoctist, din prea mult zel ortodox, şi-l socoteşte pe mitropolit pentru aceasta "ctitorul cel dintîi al barbariei în care este azi împotmolită Moldova". Pentru autorul lui *Descriptio Moldaviae* (1716), slavonismul a fost o cauză de regres cultural, iar introducerea limbii române în biserică şi tipărirea de cărţi româneşti au reprezentat începutul procesului de renaştere, cultura începînd din nou "să trezească şi să vină iarăşi la lumină din adîncul întuneric al barbariei".

Aşadar, la începutul secolului al XVIII-lea, cărturarii considerau perioada slavonă a culturii române o epocă de întuneric, interpretare justificată doar pe jumătate; în realitate slavonismul cultural românesc, dominant pînă în veacul al XVI-lea, nu a fost lipsit de realizări valoroase cu care cultura românească se poate mîndri. O bogată literatură religioasă, juridică, primele cronici, numeroase traduceri stau mărturie pentru importanţa pe care haina slavonă a culturii a avut-o timp de secole. Tot atît de adevărat este însă şi faptul că de o spiritualitate cu adevărat creatoare şi specific românească nu se poate vorbi decît după înlăturarea acestei haine străine care, oricît de valoroasă, era totuşi o formă moartă, străină fondului cultural autohton pe care nu avea cum să-l reprezinte. În vremea slavonismului, fondul era rupt de formă, sufletul de cuvînt, împiedicîndu-se astfel o sinteză care singură poate duce la adevărata creaţie.

Despre o asemenea etapă creatoare în dezvoltarea culturii nu se poate vorbi deci decît din veacul al XVI-lea, pînă atunci cărturarii mărginindu-se a scrie în slavonă, după modele bizantine, imnuri religioase, oraţii, rugăciuni, vieţi de sfinţi; literatura populară, bogată fără îndoială, nu se poate data pentru acea vreme, iar cea de curte, scrisă şi spusă pentru desfătarea boierilor şi a domnului, s-a păstrat şi ea în redactări mult mai tîrziu; ştim numai că la Tîrgovişte cît şi la Suceava se aflau cîntăreţi renumiţi pentru felul în care ştiau tălmăci baladele; de la sfîrşitul veacului al XV-lea se păstrează şi prima traducere a tratatului de morală feudală *Floarea Darurilor*, copiat, apoi retradus în mai multe rînduri, tipărit în cele din urmă la 1700.

Primele decenii ale veacului al XVI-lea, în schimb, reprezintă pentru cultură o epocă de remarcabilă înflorire, elementul creator manifestîndu-se în paralel cu dezvoltarea instrumentelor de răspîndire a culturii, cum ar fi tiparul; de la urmaşul şi ginerele lui Radu cel Mare, ctitorul tiparului muntean, a rămas prima operă originală a literaturii române, *Învăţăturile...* lui Neagoe Basarab (1512 - 1521), sfaturi morale, politice, militare, de comportament, adresate fiului său, Teodosie, gen literar parenetic pe care-l vor ilustra în veacul al XVII-lea şi alţi cărturari; dacă adăugăm că, tot la curtea lui Neagoe, Gavril Protul scrie în greceşte *Viaţa mitropolitului Nifon* şi tot voievodului i se datoreşte înălţarea monumentalei biserici episcopale de la Curtea de Argeş (1517), atît de somptuoasă şi ciudată prin elmentele ei de tip armean şi georgian, atît de nebizantină, putem afirma că începutul secolului al XVI-lea reprezintă una din epocile cele mai înfloritoare ale culturii muntene, căreia aservirea faţă de turci îi va pune repede capăt şi care nu se va repeta decît peste mai mult de un secol.

Un fenomen asemănător se remarcă şi în Moldova. Urmaşii lui Ştefan îi continuă tradiţia, încurajează dezvoltarea istoriografiei de curte, vechea cronică a Moldovei, scrisă la porunca lui Ştefan este adăugită şi continuată de *Letopiseţul anonim al Moldovei* şi *Letopiseţul de la Putna* şi de cronicile numite moldo-germane, moldo-polone şi moldo-ruse; episcopul Macarie de Roman redactează la îndemnul lui Petru Rareş o cronică cuprinzînd evenimentele anilor 1504 - 1552, egumenul Eftimie reia firul lor din 1541 pînă în 1554, iar Azarie le continuă pînă în 1574; vocaţia istoriografică a cărturarilor români este prezentă şi în Ţara Românească unde se scrie la sfîrşitul veacului prima cronică de "partid" glorificînd faptele unei

familii boiereşti, a Buzeştilor. În istoria artei moldovene, secolul al XVI-lea rămîne mai ales prin atît de impresionantele mînăstiri pictate din Bucovina, între ele Voroneţul (zidit şi pictat în interior între 1488-1496, în exterior în 1547), Moldoviţa (1532 - 1537) şi Suceviţa (1582-1596).

Pe realizările veacurilor XIV-XVI s-a înălţat interesanta cultură a veacului al XVII-lea, vreme de apogeu pentru întreaga civilizaţie română premodernă. Fenomenul se explică printr-un complex de împrejurări care a permis nu numai o dezvoltare accentuată şi continuă a mijloacelor de răspîndire a culturii şi a structurilor culturale tradiţionale, dar şi o adevărată înflorire a spiritului creator. Constatăm în primul rînd existenţa unor perioade de stabilitate internă datorate unor lungi domnii — Matei Basarab (1632 - 1654), Vasile Lupu (1634 - 1653), Constantin Brîncoveanu (1688 - 1714) — devenite prin ele însele adevărate epoci culturale cu trăsături specifice; stimulatoare pentru dezvoltarea culturii a fost şi existenţa unor puternice şi bogate familii boiereşti care şi-au impus în anumite momente nu numai programul politic, dar şi un model cultural. Constatăm apoi, pe plan internaţional, existenţa unor neîncetate frămîntări, schimbări, generatoare de noi perspective, dătătoare uneori de speranţe, alteori de dezamăgiri, stimulatoare în orice caz pentru gîndirea cărturarilor, obligînd la meditaţie şi atitudine. Veacul al XVII-lea a fost un secol de intense şi constante contacte cu cultura occidentală, românii circulă frecvent în Europa, unii învaţă la şcolile ei, iar apusenii aflaţi în Principate, la curţile domneşti, mai ales ca secretari, ca medici, sînt numeroşi.

Înflorirea culturală a fost posibilă şi datorită dezvoltării generale a condiţiilor de existenţă; clasa boierească are mijloacele necesare ducerii unui trai îmbelşugat, locuieşte în conace spaţioase şi confortabile, cum ar fi cel al lui Udrişte Năsturel de la Hereşti (1644), al lui Pîrvu Cantacuzino de la Măgureni (1667) sau cel al postelnicului Constantin Cantacuzino de la Filipeşti (mijlocul secolului al XVII-lea). Domnii afişează un lux ostentativ, înalţă palate domneşti luxoase, cel de la Potlogi (1699), cel de la Mogoşoaia (1702), îşi comandă coroane voievodale somptuoase în Transilvania, duc un mod de trai în care opulenţa Orientului se îmbină cu rafinamentul Occidentului.

Pe lîngă unele mari mînăstiri se formează acum adevărate centre de cultură, sprijinite de domnie şi depăşind cu mult sfera culturii ecleziastice; între ele se cuvine a aminti mai ales Trei Ierarhii lui

Vasile Lupu şi Hurezul lui Brîncoveanu, ambele în egală măsură şcoli, ateliere artistice, tipografii, ambele definind un specific stil cultural care şi-a pus pecetea pe epoca respectivă.

Probabil că dintre toate realizările secolului al XVII-lea, cele mai originale au fost obţinute în istoriografie. Nicicînd pînă atunci ţările române nu avuseseră parte de atît de numeroase scrieri istorice. *Letopiseţul Ţării Moldovei* (1647) al vornicului Grigore Ureche este încă la nivelul cronicii, dar cu Miron Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei* (1675), *Cronica Ţărilor Moldovei şi Munteniei* (1677), *Poema Polonă* (1684), *De neamul moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor* (1675), cu stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Româneşti* (1716) şi mai ales cu Dimitrie Cantemir, *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae* (1716), *Descriptio Moldaviae* (1716), *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* (1723), istoriografia a depăşit definitiv faza cronicilor medievale, dînd la iveală lucrări temeinice, solid documentate şi mai ales pline de un suflu nou, înnoitor, datorat apariţiei conştiinţei etnice.

Conştiinţa etnică a reprezentat la români prima treaptă a conştiinţei lor naţionale; ea s-a închegat în cursul unui lung proces, început în veacul al XIV-lea, încheiat la începutul veacului al XVII-lea. Nu întîmplător ea a fost formulată mai ales de istorici; trezirea conştiinţei etnice la un popor împărţit politiceşte între trei principate diferite însemna în primul rînd descoperirea originilor, a unităţii sale de origine, limbă şi cultură.

Primul text care face o distincţie clară între români şi străini pare să fie privilegiul lui Vlaicu Vodă (1396) acordat mînăstirii atonite Cutlumuz, în care "românii noştri" sînt puşi de trei ori în opoziţie cu grecii, fapt cu atît mai semnificativ cu cît în plin ev mediu şi într-un act referitor la un lăcaş monastic, identitatea de religie ar trebui să precumpănească asupra elementului etnic. Că moldovenii şi muntenii erau de acelaşi neam o ştia şi Ştefan cel Mare, din moment ce folosea de două ori, în acelaşi document (1478), termenul de "cealaltă Ţară Românească" pentru Valahia; cronicile veacului al XVI-lea se referă curent la evenimentele petrecute în ambele principate; în 1561, Despot-Vodă încerca să stimuleze zelul războinic şi antiotoman al boierilor moldoveni cu formula "voi vitejilor şi neam războinic, ce vă coborîţi din vitejii romani care au făcut să tremure lumea", iar munteanul Coresi, care traducea pe *romanus* cu *rumân*, îşi adresa cărţile sale tipărite în Transilvania (1563, 1564, 1577) tu-

turor "fraţilor rumânilor". La 1599, un grup de boieri munteni doreau o colaborare politică cu moldovenii deoarece "sîntem toţi de o lege şi o limbă".

Aceste formulări pan-româneşti se înmulţesc în veacul al XVII-lea, în texte foarte felurite, scrise atît în cele două principate ale Moldovei şi Ţării Româneşti cît şi în Transilvania; mitropolitul muntean Varlaam se adresa în 1643 la "toată seminţia românească, pretutindeni unde se află pravoslavnici într-această limbă", o formulă reluată şi de mitropolitul Dosoftei al Moldovei în 1679. În Transilvania, un alt mitropolit, Teodosie, ştia în aceeaşi perioadă că neamul său nu locuieşte doar în Transilvania, ci că s-au "răsfirat rumânii printr-alte ţări". Pentru el, Moldova şi Ţara Românească fuseseră aşadar "umplute cu oameni veniţi din Transilvania".

Dar cel mai închegat a fost exprimată conştiinţa etnică în istoriografie, începînd cu Ureche şi terminînd cu Cantemir. *Letopiseţul* (1647) vornicului insistă îndelung şi cu numeroase argumente asupra faptului că muntenii, moldovenii şi ardelenii "toţi de la Rîm se trag"; şi pentru Miron Costin (1675, 1677, 1684) faptul că "poporul român se trage din Italia" este o axiomă. El se întinde pe numeroase pagini pentru a povesti cucerirea Daciei, colonizarea romană, retragerea aureliană, continuitatea elementului roman în Dacia părăsită de oficialităţi. Aria iniţială de formare a poporului său i se pare a fi fost cea mărginită de Nistru, mare, Dunăre, Panonia şi Podolia. Pentru prima dată în istoriografia românească, Costin se interesează şi de vlahii balcanici, pînă atunci ignoraţi de istorici.

Sinteza întregii probleme o va face la începutul veacului al XVIII-lea Dimitrie Cantemir; ideile generale fuseseră deja de mult exprimate, dar savantul principe a ştiut aduce noi argumente în favoarea lor şi da întregii teorii a originii române, a continuităţii şi unităţii de origine un caracter închegat şi unitar care îi lipsise deseori; graţie prestigiului lui Cantemir şi răspîndirii scrierilor sale pe ambele părţi ale Carpaţilor, conştiinţa etnică s-a generalizat în rîndurile clasei politice şi ale cărturarilor, devenind baza teoretică pe care se va înălţa, cîteva generaţii mai tîrziu, conştiinţa naţională.

S-a pus deseori întrebarea dacă conştiinţa etnică a istoricilor şi oamenilor politici din veacul al XVII-lea nu a fost cumva dublată şi de o conştiinţă politică? I-a împins oare ideea unităţii de origine şi către ideea unităţii politice? Textele existente nu îngăduie încă tragerea unei asemenea concluzii, deşi unele pasaje indică o oarecare

tendinţă de unificare politică pe temeiuri etnice. Astfel, în 1642 Vasile Lupu al Moldovei socotea posibilă cucerirea Transilvaniei de către trupele moldovene şi muntene, deoarece "în Ardeal mai mult de o treime sînt români, cărora făcîndu-le slobozenie, îndată-i vom aţîţa asupra ungurilor". Oarecare interes politic pentru Transilvania răzbate şi din corespondenţele lui Brîncoveanu şi ale stolnicului, ale căror planuri de eliberare pan-balcanică se referă uneori, în 1702 de pildă, şi la "românii din Transilvania". În general însă, conştiinţa etnică nu a fost dublată de intenţia unificării politice şi nici chiar un domn atît de activ politiceşte cum a fost Dimitrie Cantemir nu s-a gîndit să o folosească în planurile sale diplomatice.

Diplomaţia şi politica par să fi fost de altminteri preocupări principale ale clasei politice româneşti din veacul al XVII-lea. Documentele şi mărturiile epocii mărturisesc o fervoare diplomatică şi o obsesie politică pînă atunci rar întîlnite. Ridicarea Austriei şi Rusiei, treptata scădere a Porţii dădeau boierimii sentimentul unor schimbări iminente şi o îndemnau la acţiune. Luptele interne pentru putere, fărîmiţarea boierilor în facţiuni rivale gata să se extermine reciproc pentru a-şi putea impune alesul pe tron, uneltirile cu puterile vecine, cînd cu una, cînd cu alta, se ţin lanţ. Opţiunile cele mai de negîndit par acum posibile, clasa politică pare decisă să scape de păgîni şi să-şi recîştige vechea independenţă. Dar deseori ezită, se teme de turci, dar nu are încredere nici în creştini, ar vrea să se avînte, dar riscul o sperie totuşi, promite să se ridice, dar apoi se opreşte la jumătatea drumului, neîncrezătoare în promisiunile Vienei sau Moscovei. Cantemir merge pînă la capătul drumului şi se răscoală, dar Brîncoveanu şovăie să-l urmeze, deşi promisese s-o facă. Amîndouă opţiunile vor sfîrşi prin a eşua, amîndoi principii îşi vor pierde scaunele în complicatul joc diplomatic ale cărui iţe le puteau trage numai în parte. În fond, veacul al XVII-lea se termină printr-o înfrîngere de proporţii a boierimii române, care sperase să poată folosi noua conjunctură internaţională pentru a se emancipa de stăpînirile străine, dar care va sfîrşi prin a cădea sub turci mai adînc ca niciodată şi care-şi va pierde prin venirea fanarioţilor cea mai mare parte a puterii ei politice şi militare.

Contemporanii par să fi înţeles că sînt actorii unei drame cu lungi şi grele implicaţii. Sînt activi politiceşte, riscul jocului nu le displace, dar mărturisesc deseori un sentiment de descurajare; sînt neliniştiţi, conştienţi de instabilitatea vremurilor, ar vrea să le

stăpînească, dar vorba lui Costin "nu sînt vremurile sub om ci bietul om sub vremi". Le pare rău, asemenea lui Ureche, că țara se află "în calea răutăților". Au sentimentul că viața le e dominată de factori exteriori pe care nu-i pot controla. Reiau teme mai vechi ale răsăritului ortodox privind caracterul precar al existenței umane, cum ar fi aceea a "vieții lunecoase"; "vremurile aspre", "aceste cumplite vremi de acum care cu toate primejdiile acestui pămînt covîrșite sînt" (Costin) îi fac pesimiști, așa cum nu fuseseră bunicii și strămoșii lor.

Evenimentele le-au îndreptățit pesimismul; niciodată ca pînă atunci un sfîrșit de veac nu cunoscuse o atît de mare concentrare de oameni politici pricepuți și de cărturari. Dar în același timp, ca rareori în trecut, o epocă și-a jertfit cu atîta cruzime capetele luminate; în numai două, trei decenii, cei mai mulți dintre cei ce contribuiseră prin opera lor la strălucirea culturală a vremii erau fie forțați să se exileze (Milescu, Dosoftei, Cantemir, Neculce), fie uciși (Costin, Stolnicul Cantacuzino, A. Ivireanul, Brîncoveanu).

Eșecul veacului al XVII-lea deschidea drum liber epocii fanariote.

III. DESPOTISM ŞI ILUMINISM (1716—1831)

5. EPOCA FANARIOTĂ. HABSBURGII ÎN TRANSILVANIA

Fanariotismul, structura specifiă a veacului al XVIII-lea, a reprezentat un fenomen extrem de controversat în istoriografia română, veche şi nouă. Cei mai mulţi istorici au înnegrit fanariotismul, insistînd asupra laturilor sale negative, alţii, din şcoala lui Iorga mai ales, au căutat oarecum să-l reabiliteze. Şi unii şi alţii însă au privit fanariotismul mai ales prin prisma luptei dintre români şi greci, aşezînd astfel conceptul pe un alunecos teren naţional. Fără a nega acest aspect şi considerînd că elementele negative ale fenomenului au cumpănit în chip evident asupra celor pozitive, trebuie totuşi să înţelegem fanariotismul ca un fenomen mai larg, ale cărui rădăcini au apărut încă din veacurile XVI - XVII şi în care elementul etnic nu este întotdeauna esenţial. Fanarioţii au fost nu numai greci, dar şi români, albanezi, bulgari; fanariotismul a fost o structură socială, politică şi de cultură în care se puteau integra toţi cei dornici să accepte şi să respecte un anume sistem de valori, bazat pe ortodoxismul conservator, pe tradiţionalism antioccidental şi pe respectarea legăturii de credinţă faţă de Poartă. Nu toţi grecii au recunoscut aceste principii şi de aceea nu toţi grecii au fost fanarioţi, unii adoptînd chiar dimpotrivă o limpede poziţie antifanariotă. În fond, putem socoti pe fanarioţi ca pe un fel de pre-partid politic, divers ca alcătuire, dar bazat pe interese comune. Atunci cînd şi diversitatea etnică şi interesele s-au îngustat, fanariotismul a încetat să mai existe ca forţă socială şi politică, diferitele sale componente încadrîndu-se în mişcările naţionale respective, fie în cea grecească, fie în cea românească.

Primii domni fanarioţi au fost de altfel mai mult români decît greci, ceea ce arată limpede că fanariotismul se putea învăţa, dobîndi, indiferent de etnie. Mavrocordaţii erau înrudiţi de mult cu familiile băştinaşe, Racoviţă şi Callimachi (Călmaşul) erau moldoveni curaţi, iar Ghiculeştii, care veniseră din Albania, se împămînte-

niseră de aproape un secol. Se poate spune că pînă la 1774 Principatele au fost dominate de fanarioţi români, deseori grecizaţi sub raport cultural, dar aparţinînd totuşi prin origine poporului pe care-l cîrmuiau. Aceasta nu înseamnă însă în nici un fel că erau mai buni cîrmuitori decît fanarioţii neromâni; decenii la rînd, pentru fanarioţi, interesele politice ale castei au fost mai importante decît cele naţionale.

Rolul elementului grecesc a început să devină precumpănitor numai în jumătatea a doua a veacului, îndeosebi după 1774, fanarioţii români pierzîndu-şi treptat influenţa la Constantinopol, fiind excluşi în primul rînd de la importanta funcţie de dragoman, pierzînd apoi şi scaunele domneşti, pe care de acum înainte pînă la 1821 nu le vor mai ocupa decît case levantine precum Ipsilanti, Moruzi, Caragea, Suţu. Unele familii se vor de-fanariotiza, reintrînd fie în partida pămînteană (Racoviţă, Ghica), fie în cea naţională grecească (Mavrocordaţii, Ipsilanti); altele se vor scinda; la neamul Callimachi, pe pildă, o ramură se va reromâniza, o alta grecizată vă rămîne fidelă Porţii chiar şi după 1821.

Toate aceste fapte arată caracterul complex al fenomenului fanariot, neputinţa de a-l respinge sau accepta nediferenţiat. Ceea ce este important este nu atît originea etnică a domnului cît faptul că epoca a fost percepută încă din veacul al XVIII-lea ca o perioadă aparte a istoriei românilor, ca o vreme în care cursul firesc al evoluţiei a fost schimbat şi forţat să urmeze o curbă descrescătoare în comparaţie cu trecutul. De cele mai multe ori, acest trecut este idealizat, înfăţişat ca o epocă de aur; contemporanilor, învăţaţi să gîndească evoluţia în cicluri, propriul lor secol le apărea în schimb ca o epocă decăzută, de fier.

Principala trăsătură care deosebeşte epoca fanariotă de cele premergătoare este noul caracter al *regimului dominaţiei otomane*, mult mai apăsător atît din punct de vedere politic cît şi economic. Relaţiile politice româno-otomane s-au aplecat continuu după 1601 în favoarea Porţii, dar Principatele au putut totuşi să-şi menţină pînă la 1711/1716 cea mai mare parte a funcţiilor externe, precum şi un rol important în diplomaţia sud-estului european. Cu instaurarea fanarioţilor, Principatele sînt complet integrate sistemului politic şi militar otoman, încetînd a mai avea o politică externă şi o diplomaţie proprie. Domnii devin un element al administraţiei şi politicii imperiale, numiţi, revocaţi, re-numiţi după bunul plac al sultanului şi în potrivire nu cu interesele ţării, ci cu ale imperiului. Politica ex-

ternă atît de activă la 1711/1716 încetează cu desăvîrşire, în tot cursul veacului fanariot domnii încheind un singur tratat extern, o înţelegere comercială cu Austria (1784). În rest, politica lor externă s-a limitat a reprezenta interesele imperiului, a unelti uneori în ascuns cu ruşii sau cu austriecii şi a juca rolul de informatori ai Porţii asupra evenimentelor petrecute în Europa.

Semnificativă pentru descreşterea rolului internaţional al Principatelor este decăderea puterii lor militare. Cantemir şi Brîncoveanu mai avuseseră încă oştiri suficient de bine alcătuite pentru ca şi ruşii şi austriecii să le dorească colaborarea. După ei nici o oştire românească nu va mai lupta sub steagul ţării, iar în 1739 Constantin Mavrocordat va desfiinţa cu totul vechea organizare militară, devenită în noile împrejurări inutilă. Mulţi contemporani au socotit această măsură ca menită a slăbi Principatele şi a le lăsa neapărate, la cheremul Porţii. Boierii pămînteni au cerut în repetate rînduri refacerea oştirii, şi detaşamente neregulate de voluntari au participat la toate războaiele ruso-austriece împotriva turcilor; dar armata regulată, menită a apăra ţara, nu s-a mai putut reface parţial decît la 1831/1832.

Faptul că în tot cursul veacului al XVIII-lea apărarea Principatelor a fost asumată direct de Poartă nu a fost în favoarea românilor. Moldova şi Ţara Românească au fost transformate după 1711/1716 în principalul teren de înfruntare dintre marile puteri vecine; între 1711 şi 1829, de la pacea de la Prut la tratatul de la Adrianopol, Principatele au fost ocupate timp de 25 de ani de armatele statelor beligerante; 7 războaie (1711, 1716 - 1718, 1736 - 1739, 1768 - 1774, 1787 - 1792, 1806 - 1812, 1828 - 1829) s-au purtat pe teritoriul lor, provocînd distrugeri, împiedicînd dezvoltarea firească a economiei. Diminuarea statutului internaţional al Principatelor se poate vedea şi din numeroasele planuri de împărţire a lor între marile puteri, cît şi din pierderile teritoriale pe care le-au suferit de mai multe ori. Primii care au anexat părţi din teritoriul românesc au fost austriecii; în 1718, tratatul de la Passarowitz le-a cedat Oltenia, spre disperarea boierimii locale, speriată că va ajunge sub administraţia autoritară şi centralizatoare a Habsburgilor "mai rău decît ungurii" (1736).

Oltenia a fost retrocedată Ţării Româneşti în 1739, dar Viena şi-a răscumpărat pierderea în 1775 anexînd nordul Moldovei, pe care-l va numi Bucovina. Acestor anexări, ca şi repetatelor ocupaţii militare austriece li se datoreşte probabil lipsa de popularitate de care s-au bucurat imperialii printre români în tot cursul veacului al XVIII-lea.

Cu ruşii, relaţiile au fost mai apropiate pînă la 1792, cînd noua mare putere europeană a ajuns pentru prima dată cu graniţa pe Nistru. Din acel moment, vechile bune relaţii şi-au schimbat caracterul, ruşii vădindu-se în fond tot atît de periculoşi intereselor Principatelor ca şi turcii sau austriecii. Ocupaţia rusească din 1806 - 1812, încheiată prin pacea de la Bucureşti şi prin înjumătăţirea Moldovei, a spulberat ultimele speranţe în privinţa bunelor intenţii ale ţarului. Boierii au protestat în repetate rînduri împotriva luării Basarabiei, iar populaţia Bucureştiului şi-a manifestat bucuria la retragerea armatelor imperiale împănînd uniforme ruseşti şi dîndu-le foc în piaţa oraşului. Dionisie Eclesiarhul, un cronicar contemporan, a exprimat cel mai bine sentimentele locuitorilor faţă de o armată care venise să-i elibereze, dar care se purtase mai aspru aproape decît otomanii: "nu le mai ajungea case sau loc a încăpea... şi nu-i mai putea sătura şi încă şi fura tot ce găsea".

Conştienţi de greutatea menţinerii unei identităţi politice proprii într-o zonă geopolitică atît de disputată de marile puteri vecine, boierii au căutat să internaţionalizeze problema Principatelor, transformîndu-le în state neutre tampon, menite a preveni ciocnirea intereselor divergente ale Rusiei, Austriei şi Turciei. Pentru prima dată, ideea statului tampon, pus sub protecţia Rusiei, Austriei şi Prusiei, a fost exprimată de divanul muntean la 1772. Ea a fost reluată apoi în mai multe rînduri atît de munteni cît şi de moldoveni (1774, 1783, 1787, 1791, 1807, 1829), cu scopul mărturisit de a face din Principate "une barrière redoutable entre le nord et le midi" (memoriul moldovenesc către Napoleon, 1807).

Modificarea relaţiilor directe româno-otomane şi internaţionalizarea statutului Principatelor nu s-a putut realiza decît parţial în veacul al XVIII-lea. Tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) a acordat Rusiei dreptul de a interveni în favoarea Principatelor la Constantinopol şi a îngăduit înfiinţarea de consulate la Bucureşti şi Iaşi; cel rusesc s-a deschis la 1782, urmat la puţin timp de cel austriac (1783), prusac (1785), francez (1796), englez (1801). Prezenţa consulilor europeni a îngrădit oarecum arbitrariul Porţii, îngăduind românilor să se plîngă direct marilor puteri atunci cînd abuzurile otomanilor deveneau prea apăsătoare. Graţie intervenţiei acestora, îndeosebi graţie intervenţiei Petersburgului, sultanii au fost nevoiţi să emită mai multe hatişerifuri de privilegii (1774, 1783, 1784, 1791, 1792, 1802), care puneau relaţiile economice româno-otomane, teoretic cel puţin, într-un context legal şi controlabil.

În practică însă, ele nu au fost respectate, exploatarea economică a Principatelor de către turci intensificîndu-se neîncetat, atingînd la începutul veacului al XIX-lea limite niciodată cunoscute pînă atunci.

Dacă cuantumul tributului a fost aproape tot timpul constant, iar după 1821 a cunoscut chiar o scădere, revenind la nivelul pe care-l avusese în veacul al XVI-lea, în 1831 haraciul Țării Românești era de numai 439 500 lei, celelalte obligații bănești au crescut necontenit, atingînd cifre de-a dreptul astronomice. Peșcheșurile îndeosebi, atît cele către sultan cît și cele către înalții dregători ai Porții, au apăsat greu asupra bugetului țării în primul rînd datorită caracterului lor arbitrar și abuziv; numai în 1777 Grigore Ghica al Moldovei a trebuit să plătească peșcheșuri în valoare de 865 888 lei; cu cîțiva ani mai înainte, în 1768, Constantin Mavrocordat scosese din visteria Țării Românești 2 522 113 lei pentru a plăti haraciul, peșcheșurile și alte contribuții extraordinare. Cumpărarea și confirmarea domniei, atît cea de un an cît și cea mare, de trei ani, au devenit și ele mai apăsătoare, în direct raport cu obiceiul acum generalizat de a numi pe fanariotul care promite mai mulți bani. Este probabil ca cheltuielile legate de cumpărarea și mai ales de păstrarea domniei să fi fost obligația financiară cea mai apăsătoare. Scurgerea de capital românesc spre Constantinopol a fost în continuă creștere, ridicîndu-se pentru perioada 1812 - 1820, numai pentru Țara Românească, la suma de circa 120 000 000 piaștri. În 1822 - 1823, 45% din totalul cheltuielilor visteriei Moldovei mergeau la turci; după retragerea în 1826 a armatelor de ocupație care reprimaseră revoluția de la 1821, procentul a scăzut la circa 22%.

Ruinătoare pentru economia Principatelor au fost și cererile de furnituri, dese și grele în ciuda hatișerifurilor oficiale de privilegii care le reglementau; mari cantități de grîne, vite, cherestea, silistră luau calea Constantinopolului neplătite, sau plătite la un preț impus, mult sub valoarea prețului pieței. S-a generalizat acum și practica monopolului otoman asupra comerțului extern românesc, monopol care cerea ca anumite produse să fie vîndute cu precădere negustorilor otomani, exportul spre alte țări fiind îngăduit numai după îndestularea acestora. Dreptul otomanilor de a cumpăra cu prioritate a fost stabilit în 1751; zece ani mai tîrziu, sultanii interziceau exportul de vite și produse animaliere spre alte piețe decît cele

ale imperiului. Nu toate aceste restricţii au fost respectate întocmai, contrabanda spre Rusia şi Austria fiind mereu însemnată, de multe ori încurajată şi de domnie. Existenţa monopolului comercial otoman, precum şi obligaţia de a vinde produsele turcilor la preţuri fixate de aceştia au reprezentat însă una din cauzele principale ale stagnării economice a Principatelor în veacul al XVIII-lea.

Exploatării directe otomane i s-a adăugat şi un jaf fanariot necunoscut pînă atunci în istoria românilor, deşi nici vechii domni, Brîncoveanu, de pildă, nu se sfiiseră să practice o foarte apăsătoare politică fiscală. Fanarioţii aduceau însă cu ei o nouă mentalitate politică; termenul de domnie era scurt, îmbogăţirea trebuia făcută repede, scaunul nu se putea cîştiga, apăra sau recuceri decît cu galbeni. Semnificativă pentru noua mentalitate este evoluţia cuvîntului *chiverneo*, care însemnă în greceşte a guverna, a administra, dar care a devenit în româneşte *chivernisealǎ*. A guverna înseamnă deci pentru fanarioţii veacului al XVIII-lea a se căpătui. Un semnificativ exemplu în această privinţă l-a constituit ultimul domn fanariot muntean, care a sosit la Bucureşti în 1819 cu o datorie de 5 milioane de piaştri şi cu o suită de 820 persoane, din care 9 copii şi 80 de rude, toţi în căutare de chivernisealǎ. În numai trei ani, vodă a reuşit să adune, după estimările contemporanilor, 28 657 000 piaştri; precursorul său, I. Caragea, ar fi strîns, între 1812 şi 1818, aproape 20 de milioane de piaştri.

Accentuarea dominaţiei otomane şi diminuarea funcţiilor externe ale statului au avut o influenţă negativă şi asupra *instituţiilor* ţării, a evoluţiei funcţiilor interne, de la domnie la administraţie.

După 1716 domnul a încetat a mai fi o instituţie reprezentativă a ţării, devenind o instituţie ca toate celelalte în cadrul sistemului administrativ otoman, un paşă cu două tuiuri, răspunzător doar sultanului pentru faptele sale. Mînia acestuia a scurtat de altminteri cu multă uşurinţă şi cu pilduitoare frecvenţă capetele domnilor care nu i se supuneau întru totul. Asemenea execuţii, după cea a Brîncoveanului din 1714 şi a Cantacuzinilor din 1716, au avut loc în 1777, 1790, 1799, 1807, 1821, în acel ultim an al epocii fanariote pierzîndu-şi viaţa fostul domn al Moldovei, Scarlat Callimachi. Termenele de domnie au fost şi ele mult scurtate, iar cîrmuirile lungi, de felul celei a lui Brîncoveanu, au dispărut cu totul. Între 1716 şi 1769, de pildă, timp deci de numai 53 de ani, au cîrmuit în Ţara Românească 20 de principi; între Kuciuk-Kainargi (1774) şi revoluţia din 1821, în răstimp deci de 47 de ani, acelaşi tron a fost ocupat de 19 domni.

Cu domnii atît de instabile, cîrmuirea ţării nu putea fireşte fi decît o treabă de azi pe mîine, lipsită de stabilitate şi perspectivă.

Degradarea instituţiei domneşti se poate urmări şi în titulatura folosită de cancelaria otomană; vechii voievozi, cei independenţi, fuseseră numiţi *hakim* (stăpîn, domn) sau chiar *tekur* (rege), în timp ce fanarioţilor nu li se spune, de cele mai multe ori, decît *bey*. Cu toate acestea, în ciuda supunerii lor necontenite faţă de Poartă, domnii fanarioţi şi-au păstrat faţă de supuşi cele mai multe din atribuţiile autocrate ale vechilor voievozi. Ceremonialul tradiţional a fost păstrat aproape neschimbat, iar unii domni au folosit în titulatura internă şi formula "domn prin graţia lui Dumnezeu". Faţă de padişah, singurul izvor real al puterii în epoca fanariotă, formula era fireşte lipsită de orice semnificaţie; faţă de pămînteni însă, ea avea rostul să le aducă aminte că autoritatea princiară era neîngrădită şi absolută.

Absolutismul domnesc s-a ciocnit în primul rînd de instituţia prin care boierimea căutase în trecut să domine statul, marea adunare a ţării. Rostul ei principal fusese alegerea domnilor şi rezolvarea unor probleme de natură extraordinară, interne sau externe. Decăderea ei, începută încă din veacul al XVII-lea, s-a accentuat sub fanarioţi; ultima alegere a unui domn de către adunarea ţării a avut loc în 1730, iar ultima sa reuniune, dedicată desfiinţării şerbiei, a avut loc în 1749. După această dată, absolutismul domnesc nu a mai avut de a face cu nici o instituţie organizată capabilă să i se împotrivească, opoziţia boierimii manifestîndu-se fi prin arzuri către Poartă, fie prin comploturi, fie pe timpul ocupaţiilor austriece şi ruse cînd domnii se refugiuau întotdeauna la sudul Dunării, iar puterea era preluată de boieri. Sub o formă modernizată, dar nu departe totuşi de vechile adunări de stări medievale, instituţia va renaşte între 1831 şi 1848 cînd, sub numele de Adunarea Obştească, va deveni alături de domnie principalul organ de administrare a ţării şi precursoarea parlamentului modern.

Instabilitatea precum şi racilele domniei s-au extins, cum era şi firesc, asupra întregului aparat administrativ. Numărul dregătorilor a fost înmulţit peste măsură; numai în trei luni, îndată după intrarea sa în Bucureşti (1752), Matei Ghica a făcut 30 de stolnici, 20 de paharnici şi 50 de serdari. Caftanul a devenit nu numai simbolul statutului social, dar şi un lesnicios mijloc pentru domnie de a aduna bani.

Aşa cum domnia se cumpăra de la turci, caftanul se cumpăra de

la domn. Cum veniturile dregătorilor era reprezentate în principal de procente din impozite, amenzi, taxe, încasări felurite, dregătoria a devenit repede principalul mijloc de îmbogăţire şi o directă invitaţie la corupţie. În aceste condiţii, nu este de mirare că principala funcţie a statului în epoca fanariotă a fost cea fiscală, întregul aparat de stat, de la vodă la cel mai mărunt slujbaş, fiind preocupat de ideea de a stoarce cît mai mulţi bani de la populaţie. Birul (impozitul direct), de care boierii, clerul şi unele categorii privilegiate erau scutite, a crescut necontenit, ajungînd de la 16 taleri pe ani de liudă (categorie fiscală colectivă grupînd mai multe familii) în 1775 la 215 taleri în 1819. În afara birului, contribuabilii mai plăteau numeroase dări indirecte pe avere (dijmărit, pe porci şi stupi, gostina pe oi, vădrăritul pe vin, fumăritul pe pivniţe, cîrciumi, prăvălii, văcăritul pe vite etc.), precum şi dări extraordinare menite a împlini nevoile de moment ale domniei. Apăsarea fiscală, caracterul ei arbitrar şi imprevizibil, datorat în primul rînd neîncetatelor cereri băneşti ale Porţii, au făcut imposibilă orice acumulare de capital şi riscantă orice investiţie.

Unul din paradoxurile epocii fanariote constă în faptul că degradarea instituţiilor şi stagnarea economică au avut loc în condiţiile în care Principatele au continuat totuşi să-şi menţină o relativă autonomie faţă de Poartă. Puţinii turci care achiziţionaseră proprietăţi în Principate sînt definitiv scoşi din ţară la 1756 şi, după această dată, nici un otoman n-a mai putut achiziţiona proprietăţi la nordul Dunării; la 1775, sultanul a interzis formal accesul turcilor în Principate, în afara negustorilor "număraţi şi rînduiţi", cu teşcherea de la domnie. La Bucureşti, negustorii otomani puteau trage numai la anumite hanuri, iar prin tîrguri ispravnicii aveau "păzitori pentru turci", special însărcinaţi cu prinderea celor care ar fi intrat în ţară "hoţeşte". În acelaşi timp, autonomia legislativă, judecătorească şi administrativă a Principatelor nu a fost niciodată încălcată. Şi totuşi, din punct de vedere economic de pildă, Principatele au cunoscut după 1716 o epocă de decădere, în timp ce Grecia, aflată sub directa administraţie otomană, a trecut printr-o perioadă de înflorire. Cazul Principatelor arată destul de limpede că obiectivele unei dominaţii străine se pot atinge foarte uşor prin controlarea unor pîrghii esenţiale chiar şi fără o dominaţie directă.

Economia şi viaţa socială. Instabilitatea politică, apăsarea economică, desele războaie dintre turci, ruşi şi austrieci, pierderile teritoriale au făcut ca, din punct de vedere *demografic*, Principatele să

cunoască pînă la jumătatea veacului al XVIII-lea o perioadă de stagnare sau chiar de regres. Sporul natural a fost scăzut, iar emigrarea de români ardeleni, aşezaţi în Moldova şi Ţara Românească de domnie cu privilegii fiscale, tocmai pentru a înmulţi mîna de lucru, nu a putut suplini decît în mică măsură fuga sătenilor, fie pe alte moşii, fie chiar la sudul Dunării; nu se cunosc cazuri de migrări peste munţi în Transilvania, ţăranii ortodocşi continuînd să socotească regimul din Principate, arbitrar dar dezorganizat, mai puţin apăsător decît riguroasa administraţie austriacă, pe deasupra şi "papistaşă".

Date precise privind fluctuaţia populaţiei Principatelor sînt greu de găsit, izvoarele cele mai serioase par a fi rapoartele consulare ruse, franceze şi prusace care dau în general cifre apropiate. Un raport consular francez din 1806 socotea de pildă că Ţara Românească avea 1 200 000, iar Moldova 1 000 000 de locuitori, număr care s-a menţinut constant pînă la 1812 cînd, prin cedarea Basarabiei, peste 200 000 de moldoveni au devenit supuşi ai Rusiei. Din motive greu de explicat, ţinînd seama de grelele condiţii economice şi politice dintre 1812 şi 1831, indicele demografic a cunoscut totuşi o neîncetată creştere în cele două decenii premergătoare Regulamentelor Organice; o statistică oficială moldovenească din 1825 aşează numărul moldovenilor la 1 100 490; rapoartele ruseşti (1823) dau pentru Ţara Românească cifra de 1 976 809 locuitori, în timp ce izvoarele franceze (1831) o ridică la 2 032 362. Dincolo de caracterul relativ al acestor cifre, se poate socoti că Moldova şi Ţara Românească aveau împreună, la începuturile istoriei lor moderne, ceva mai mult de trei milioane de locuitori.

Agricultura şi creşterea vitelor au continuat să reprezinte pentru toată această perioadă principala activitate economică. Domnii au socotit mereu că "aceasta este treaba întîi a ţării, adecă lucrarea pămîntului" (pitac din 1802) şi au luat numeroase măsuri pentru a asigura mîna de lucru necesară agriculturii, mai ales spre sfîrşitul veacului al XVIII-lea; procesele sătenilor au fost întrerupte pe timpul verii, ispravnicii au primit porunci să îndemne "pe toţi locuitorii ţinutului să are şi să semene cît mai mult iar care dintre locuitori nu-şi va cunoaşte folosul... să-i silească şi peste voia lor" (pitac din 1794).

În ciuda acestui zel, agricultura Principatelor nu a înregistrat nici un progres vizibil în veacul al XVIII-lea, rămînînd foarte aproape de nivelul pe care îl atinsese înainte de epoca fanariotă. Suprafeţele cultivate au rămas relativ reduse, cu atît mai mult cu cît mănoasa

cîmpie a Dunării nu putea fi pusă în valoare din pricina deselor invazii turceşti şi a nesiguranţei generale din acea regiune de frontieră cu imperiul. Mîna de lucru era rară, cea calificată greu de găsit. Lipsa de capital a făcut dificilă introducerea unor perfecţionări tehnice, utilajul folosit la începutul secolului al XIX-lea nefiind mult diferit de cel întrebuinţat pe vremea lui Brîncoveanu. Recoltele au fost în general slabe, anii buni fiind aproape tot atît de numeroşi ca şi cei loviţi de secete sau epizotii. Dominaţia otomană şi monopolul turcesc asupra comerţului Principatelor au avut un efect direct asupra culturilor, locul grîului fiind luat treptat de porumb; cel dintîi era cerut la Constantinopol, cel de al doilea nu avea nici o căutare pe piaţa otomană. Un element extern a stat aşadar la baza procesului care a făcut din porumb principalul aliment al ţărănimii, grîul rămînînd mai departe doar un aliment al clasei stăpînitoare. Nu există cifre demne de încredere privind producţia cerealieră a Principatelor înainte de 1831; dacă ar fi să dăm crezare consulului englez Wilkinson, Ţara Românească ar fi produs în perioada imediat premergătoare revoluţiei de la 1821 10 milioane de chile constantinopolitane (cca 256 000 tone) anual, o cifră foarte modestă. Neputinţa dezvoltării unei agriculturi eficiente a făcut ca pînă la pacea de la Adrianopol, care a deschis cîmpia Dunării culturilor de cereale, creşterea vitelor să continue a fi principalul izvor de bogăţie al ţării.

Meşteşugurile şi manufacturile. În vorbe, domnii fanarioţi au încurajat dezvoltarea meşteşugurilor şi a manufacturilor, ca şi sultanii otomani de altfel; un hrisov domnesc din 1794 arată că "cea dintîi îndestulare a unei ţări este înmulţirea negustorimii şi mai vîrtos a felurilor de meşteşuguri şi lucruri de mînă, încît nu numai că nu au trebuinţă acea ţară de lucruri ce vin din părţi străine să piarză atîţia bani, ci încă să cîştige trimiţînd la alte părţi... şi cu acest mijloc atît îndestularea cît şi mijlocirea chiverniselii se înmulţeşte". În practică însă, această abordare mercantilistă a problemelor economice a fost îngrădită de o realitate politică ce făcea dezvoltarea meşteşugurilor şi a "lucrurilor de mînă" aproape cu neputinţă. Călătorii străini şi consulii marilor puteri remarcau la începutul veacului al XIX-lea, aşa cum remarcase şi Cantemir cu un secol mai înainte, că românii în mod conştient nu exploatează bogatul lor subsol, pentru a nu îmbogăţi pe domni şi turci; sub ocupaţiile ruse din 1806 - 1812 şi 1828 - 1834, ofiţerii ţarului au întreprins cercetări de teren, identificînd, spre supărarea boierimii şi a negustorilor, numeroase bogăţii minerale, mai ales cupru, mercur şi aur, pe care n-au apucat să le

exploateze. Minele de cupru şi fier din Oltenia au fost abandonate după 1739, astfel încît industria extractivă a Principatelor s-a limitat la extracţia de sare, vîndută cu profit mai ales în Turcia şi Polonia, şi la puţurile de petrol. În 1831, existau în Ţara Românească 120 de lucrători "păcureţi"; în 1834, numărul puţurilor era de 84, fiecare cu o producţie medie de 80 - 100 kilograme pe zi. Adîncimea maximă nu depăşea 300 de metri.

Neputinţa practicării unei politici vamale protecţioniste, lipsa de capital, precum şi neexistenţa unei pieţe interne suficient de dezvoltate au reprezentat piedici aproape insurmontabile în calea înfiinţării de manufacturi. Iniţiativele au aparţinut nu atît domniei cît boierilor şi negustorilor, singurii în măsură a avea bani necesari investiţiei; unele porneau cu un capital destul de modest, fabrica de sticlă de la Tg. Jiu de pildă, înfiinţată la sfîrşitul veacului al XVIII-lea, avea doar 1 004 taleri; în schimb manufactura de hîrtie de la Catichea (1793) a fost întemeiată cu un capital de 32 000 de taleri. Mîna de lucru era de obicei furnizată de satele din jur, meşterii străini fiind folosiţi doar în cazurile cînd era necesară o calificare superioară. Majoritatea manufacturilor produceau mărfuri de consum, cum ar fi postavuri, sticlărie, produse alimentare, îmbrăcăminte, hîrtie, ceramică, tăbăcărie, articole de iluminat, săpunuri, bere, toate destinate pieţei interne. Producţia trebuie să fi fost totuşi destul de rentabilă din moment ce statistica francezului Bois le Comte găsea, în Valahia anului 1831, 1 068 de "fabrici".

Avatarurile industriei manufacturiere sînt cel mai bine exemplificate de istoria manufacturii de postav de la Pociovalişte (Ilfov), înfiinţată de boierul R. Slătineanu la 1766, închisă (1768), repusă în funcţie (1784), din nou închisă, din nou redeschisă (1794), mutată apoi la Bucureşti (1796); o asemenea instabilitate, pricinuită îndeosebi de împrejurări extraeconomice, nu era fireşte de natură a îngădui înflorirea manufacturilor.

În aceste condiţii, economia Principatelor a putut oferi *comerţului* extern numai produse agrare şi animaliere, trebuind să importe toate celelalte produse din Europa sau din Imperiul otoman. Căile de comunicaţie rudimentare, în 1796 un transport de poştă făcea de la Bucureşti la Focşani 30 de ore, de la Bucureşti la Ploieşti 13 ore, au îngreuiat mult transportul de mărfuri, îndeosebi cel al cerealelor şi al produselor perisabile. De aceea, principalul produs al exportului a continuat să fie reprezentat de vite; la începutul veacului al XIX-lea Moldova exporta circa 100 000 de vite, cifră care

a scăzut din pricina evenimentelor militare din 1821 la numai 32 000 în 1822. În acelaşi an, Ţara Românească exporta totuşi în Transilvania 50 000 de porci; la începutul secolului, Moldova avea circa 20 000 de cai de vînzare anual, iar gelepii otomani cumpărau din ambele Principate, în fiecare an, în jur de 600 000 de oi. Se exportau de asemenea blănuri, piei de animale, lînă, cînepă, ceară, peşte, şi spre Constantinopol, grîu. Între 1812 şi 1819, 57,4% din exportul românesc era orientat către Imperiul otoman, 42,6% luînd calea Austriei, Poloniei şi Rusiei; 62,1% din importuri veneau de la sudul Dunării, 37,9% din Europa, aproape totul din Germania şi Austria.

Balanţa comercială a fost excedentară în tot cursul veacului al XVIII-lea, exportul de vite mai ales aducînd însemnate cîştiguri, repede înghiţite însă de lăcomia otomană şi fanariotă. Uriaşele sume care luau drumul Constantinopolului şi al Fanarului au făcut ca, din punct de vedere românesc, excedentul comercial să fie fără de folos; acumularea de capital s-a dovedit imposibilă în condiţiile dominaţiei otomane. Epoca fanariotă a întîrziat în chip considerabil atît naşterea capitalismului cît şi maturizarea economică a clasei de mijloc.

Clasele sociale. Structura populaţiei Principatelor nu a cunoscut modificări esenţiale în veacul al XVIII-lea, în comparaţie cu perioada anterioară. Procesul de urbanizare a urmat totuşi un curs continuu, numărul oraşelor şi tîrgurilor moldoveneşti crescînd de la 15, la începutul veacului al XVIII-lea, la 33, în 1830. Cele mai multe nu aveau decît cîteva mii de locuitori, dar Bucureştiul şi Iaşul au cunoscut o creştere demografică însemnată; capitala Ţării Româneşti avea la sfîrşitul veacului al XVIII-lea 50 000 de locuitori, în 1832, 70 000 de locuitori. În acelaşi an, populaţia Iaşului număra 48 148 de locuitori. Populaţia urbană nu a depăşit însă niciodată mai mult de 10% din totalul numărului locuitorilor, procent care vădeşte caracterul covîrşitor rural al societăţii româneşti pre-regulamentare.

Boierimea. În ciuda limitărilor impuse de regimul fanariot şi a reducerii rolului său politic în problemele externe, boierimea a continuat să rămînă clasa conducătoare a Principatelor şi să-şi menţină o poziţie socială şi economică privilegiată de care fanarioţii nu au putut, şi probabil nu au vrut, să se atingă. Influxul de elemente balcanice, mai ales greceşti, nu i-au modificat în chip esenţial caracterul naţional, boieri greci venind şi plecînd de cele mai multe ori o dată cu domnul care-i patrona. Conflictul dintre boierimea pămînteană şi fanarioţi, conflict care s-a manifestat în chip continuu pînă la

1821, nu a rămas însă cu totul fără urmări, reforma din anul 1739 a lui Constantin Mavrocordat aducînd însemnate schimbări în structura însăşi a clasei boiereşti. Boierimea tradiţională fusese o clasă cu caracter militar, răsplătită pentru serviciile domniei cu moşii domneşti; apoi, acest caracter se împletise cu cel de dregător, boieria căpătîndu-se şi ca urmare a exercitării unei dregătorii. Cu toate acestea, pînă la începutul veacului al XVIII-lea, elementul de sînge şi stăpînirea moşiei au continuat să reprezinte atribuţiile esenţiale ale boieriei. Reforma din 1739 a modificat acest caracter tradiţional al clasei conducătoare, titlul de boier devenind un simplu rang, nelegat nici de moşie, nici de dregătorie, ci doar de bunăvoinţa domnului, care-l acorda la bunul său plac. Putea astfel deveni boier oricine se bucura de favoarea domniei, indiferent dacă ocupa sau nu o funcţie, indiferent dacă stăpînea sau nu o moşie. Prin această reformă, domnii fanarioţi şi-au făurit un foarte util instrument de manevrare a nobilimii pămîntene, obligînd-o să intre în graţiile sale pentru a-şi menţine statutul social. Rangurile au fost împărţite în categorii, de la boierii cei veliţi (mari) la boiernaşi, fiecare categorie cu privilegiile ei fiscale, economice şi sociale specifice, dintre care cel mai important a fost probabil scutirea de dări.

Deşi mulţi domni au practicat vînzarea de titluri ca mijloc de îmbogăţire, numărul boierilor a rămas totuşi redus; în 1832, numărul familiilor boiereşti muntene de toate categoriile era de numai 766, ceea ce înseamnă că, adăugînd pe toţi membrii familiei, boierimea Ţării Româneşti reprezenta aproximativ 2% din populaţia ţării; în Moldova numărul era probabil puţin mai ridicat datorită procentului mare de boieri mici.

Veacul al XVIII-lea a cunoscut un neîncetat proces de unificare a trupurilor de moşie răsfirate şi de formare a latifundiilor; împrejurările economice nefavorabile au împiedicat însă transformarea moşiei într-o mare exploatare agricolă, veniturile principale nevenind din vînzarea produselor ei, ci din uiumul cîrciumilor şi al morilor, din dijma ţăranilor şi din plata în bani a clăcii. Puţinele date statistice existente arată că pe rezervele boiereşti păşunile şi fîneţele depăşeau ca suprafaţă terenul arabil; în 1825, de pildă, pe moşia de 1 741 hectare a lui D. Roset, marele boier îşi păstrase în exploatare directă numai 670 hectare, din care păşunile şi fîneţele acopereau 77%, iar terenul de arătură, 21%. Moşiile nu vor deveni mari producătoare de cereale decît după abolirea monopolului tur-

cesc şi deschiderea prin tratatul de la Adrianopol (1892) a comerţului internaţional.

Ţărănimea şi relaţiile agrare. Procesul de rumânire şi legare de glie a ţărănimii libere, început încă din vremea lui Mihai Viteazul, a continuat şi în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; cu toate acestea, în Oltenia, de pildă, statistica din 1722 arată că 48% din totalul satelor erau încă răzăşeşti, un procent probabil valabil şi pentru restul ţării. Fuga continuă a ţăranilor de pe o moşie pe alta, precum şi neîncetatele războaie între ruşi, austrieci şi turci (1711, 1716 - 1718, 1736 - 1739) au obligat însă atît domnia cît şi boierimea să regîndească esenţa relaţiilor agrare şi să propună soluţii de natură a stabiliza economia şi finanţele ţării. Ca urmare, la 1746 în Ţara Românească, la 1749 în Moldova, şerbia a fost desfiinţată, rumânii şi vecinii fiind eliberaţi din iobăgie; rumânii au fost obligaţi să plătească o despăgubire de 10 taleri şi să presteze o rentă în muncă de 12 zile anual; vecinii s-au răscumpărat fără despăgubire, dar renta lor în muncă a fost mărită la 24 de zile, cu nart (normă). Foştii şerbi au devenit în acest fel clăcaşi, liberi din punct de vedere juridic, dar lipsiţi de pămînt, lipsiţi deci de un mijloc propriu de subzistenţă. Actele oficiale explică şi justifică abolirea şerbiei printr-un motiv aproape iluminist, anume caracterul ei nenatural; anaforaua divanului insistă îndelung asupra necesităţii abolirii unei instituţii care ţine fiinţe umane în servitute. Şerbia este declarată ca ceva nefiresc, de care un adevărat creştin trebuie să se lepede. Este limpede însă că adevăratul motiv a fost cu totul altul şi anume nevoia stabilizării mişcării populaţiei şi asigurarea perceperii regulate a birurilor.

Eliberarea din şerbie nu a rezolvat în nici un fel problema agrară şi nici nu a îmbunătăţit în chip simţitor situaţia ţărănimii. În acelaşi timp, obligînd pe boier să dea în folosinţă loturi clăcaşilor, ea a blocat şi posibilitatea transformării moşiei în proprietate alodială de tip burghez; în fond, reformele din 1746/1749 nu au folosit nici ţărănimii nici boierimii, perpetuînd vechile relaţii agrare de tip feudal, singura diferenţă fiind noul statut juridic de om liber al ţăranului.

Relativa înapoiere economică a Principatelor şi, în primul rînd, lipsa stimulului pe care l-ar fi reprezentat posibilitatea vînzării produselor agricole pe piaţa externă au făcut ca relaţiile boier-ţăran să nu cunoască dincoace de Carpaţi caracterul exploziv pe care l-au avut în Transilvania. Boierimea a căutat în cîteva rînduri să mă-

rească numărul zilelor de clacă, propunînd chiar şi zeciuiala zilelor anului, dar de cele mai multe ori nici cele 12 zile nu au putut fi impuse, numărul lor rămînînd de obicei la libera învoială între boier şi ţăran. De regulă, claca era convertită în bani; în Moldova, preţul zilei de muncă a urcat de la 1 leu la începutul veacului la 2 lei spre sfîrşitul lui; în Ţara Românească el a trecut de la 15 bani la începutul epocii fanariote la 1 leu la 1818. Aceste obligaţii erau mult mai uşoare decît cele datorate de ţăranii ardeleni, ruşi sau germani; erau mult inferioare şi celor 52 de zile de clacă pe an introduse în Oltenia de guvernatorul austriac în 1722. Regimul agrar blînd din Principate explică fuga ţăranilor ardeleni peste munţi, precum şi numărul mare de balcanici care veneau în Principate peste Dunăre. În ciuda clăcii şi în ciuda dijmei, pînă la 1831 principalul duşman al ţăranului nu a fost boierul, ci dregătorul, apăsarea fiscală a statului fiind mult mai greu de suportat decît cea a proprietarului moşiei.

Intrarea Principatelor în circuitul economic internaţional după 1829, neaşteptata posibilitate de a exporta produsele agricole supuse pînă atunci monopolului comercial turcesc şi perspectiva îmbietoare de a putea transforma moşia într-o mare producătoare de cereale au schimbat radical caracterul relaţiilor agrare. Regulamentele Organice (1831/1832) au legiferat obligaţia proprietarului de a asigura ţăranului loc de casă, loc de arătură şi păşune în schimbul unei clăci de 12 zile pe an, dar nartul impus de Regulamente ridica în realitate cuantumul clăcii anuale la 56 de zile în Ţara Românească şi la 84 de zile în Moldova. Pe de altă parte, pămîntul dat ţăranilor era cu totul insuficient pentru nevoile lor, terenul de arătură fiind de numai trei pogoane în Ţara Românească, de numai 1,5 fălci în Moldova; loturile de păşune erau şi ele insuficiente, limitate în ambele Principate la 5 vite. În aceste condiţii, ţăranii au fost obligaţi să facă învoieli suplimentare pentru pămînt, în condiţii înrobitoare. Regulamentele Organice au urmărit să transforme moşia în proprietate deplină şi să socotească pe ţărani persoane care "şed" pe moşie, plătind chirie în muncă şi dijmă pentru loturile luate în folosinţă; principalul apăsător al satului nu mai era acum statul şi fiscalitatea — toate dările au fost contopite la 1831 într-o capitaţie unică de 30 de lei pe an —, ci proprietarul şi boierescul. Această nouă situaţie explică caracterul exploziv pe care îl vor lua relaţiile agrare în Principate după 1831/1832.

Burghezia. În 1714, Dimitrie Cantemir scria: "tîrgoveţi le zicem

acelora ce trăiesc prin cetăţi şi prin tîrguri"; o statistică din 1755 o alta din 1762 înşiră însă nu mai puţin de 8 categorii de locuitori ai oraşului, ceea ce arată că din punct de vedere social conceptul de clasă de mijloc nu era încă prea bine conturat; sînt menţionaţi, în primul rînd, meşteşugarii şi negustorii, dar şi slujbaşii administrativi, ţiganii robi, ţăranii locuind la marginea oraşului şi trăind de fapt din agricultură, clericii şi boierii. Acest caracter neomogen al oraşului şi al orăşenimii s-a menţinut pînă în epoca regulamentară. În vorbe, domnii fanarioţi şi-au afirmat în repetate rînduri interesul pentru dezvoltarea şi bunăstarea burgheziei, în practică însă ei au manifestat un dezinteres aproape total pentru oraşe, tratîndu-le ca pe simple moşii ale domniei; veacul al XVIII-lea nu a fost, nici din punct de vedere economic, nici din punct de vedere politic, o perioadă favorabilă afirmării clasei de mijloc. Baza ei economică a rămas limitată, iar influenţa ei politică minimă; pînă la 1831, burghezia nu a întreprins nici o acţiune politică pe cont propriu, urmînd fidel de cele mai multe ori iniţiative boiereşti, mai ales în momentele de conflict cu domnia. În Occident, burghezia s-a aliat de obicei cu puterea centrală împotriva nobilimii, în Principate ea s-a aliat cu boierimea împotriva domnilor, o alianţă din care nu a tras de altfel prea multe foloase.

Cu toate acestea, numărul meşteşugarilor a fost în continuă creştere, înmulţindu-se în primul rînd diferitele ramuri ale breslelor producătoare de îmbrăcăminte, apoi cele legate de industria construcţiilor şi de cea alimentară. Din toate activităţile meşteşugăreşti, dinamica cea mai accentuată au cunoscut-o probabil breslele legate de construcţii, ai căror membri au crescut numai în Bucureşti de la 81 în 1820 la 390 în 1832.

Dacă ar fi să ne luăm după numărul prăvăliilor existente, atunci negustorii trebuie să fi fost destul de numeroşi chiar şi în epocile tulburi din punct de vedere economic; în 1824, de pildă, Bucureştiul avea 1 514 prăvălii, cele mai multe desfăcînd produse alimentare şi de îmbrăcăminte. Numărul relativ mare de hanuri atestă de asemenea o activitate comercială intensă. Negustorimea avea întinse legături de afaceri cu lumea balcanică şi, prin companiile zise greceşti de la Sibiu şi Braşov, cu Europa centrală. Cu toate acestea, în ciuda unor cazuri izolate de negustori cu influenţă financiară şi politică, clasa negustorească a rămas pînă la 1831 - 1832 o forţă socială şi economică slabă, fără influenţă asupra evenimentelor. Spre deo-

sebire de Grecia sau Serbia, rolul ei în mişcarea de redeşteptare naţională a fost nesemnificativ.

Habsburgii în Transilvania. Trecerea Transilvaniei sub stăpînirea habsburgică a modificat în chip substanţial statutul politic al Principatului, limitîndu-i autonomia internă, lichidîndu-i funcţia externă şi aducînd clasa politică maghiară în completă supunere faţă de Viena; locul vechilor principi a fost luat de un guvernator, numit direct de împărat, fără consultarea dietei. Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea, încheiată prin pacea de la Satu Mare (1711), nu a putut modifica cu nimic noul regim politic al Transilvaniei, guvernată tot mai direct de imperiali. Centralismul habsburgic s-a făcut simţit cu deosebită vigoare pe vremea absolutismului luminat al lui Iosif al II-lea, reformele sale ţinînd în chip mărturisit la ştergerea deosebirilor regionale şi la crearea unui stat strict centralizat, condus de la Viena. Anularea reformelor sale după 1790 a redat nobilimii maghiare cîte ceva din vechea ei influenţă, dar autonomia Principatului a rămas totuşi limitată.

Pentru români, lupta dintre împăratul de la Viena şi nobilimea maghiară nu a avut decît o semnificaţie relativă, dar ei par să fi nutrit de cele mai multe ori speranţa că guvernul central le va sprijini lupta cu autorităţile locale. Aceasta fusese de altminteri şi motivaţia ascunsă a actului unirii cu Roma. În realitate, presiunea nobilimii a dus la neaplicarea în practică a celei de a doua Diplome leopoldine (1701) şi la menţinerea românilor în situaţia de naţiune tolerată, fără nici un fel de drepturi politice. Singurul avantaj imediat al unirii a fost ameliorarea situaţiei economice a clerului unit; faţă de marile speranţe puse în unire, aceasta era desigur foarte puţin.

Din punct de vedere social, structura populaţiei transilvane nu se deosebea prea mult de cea existentă în Principate; la începutul veacului al XVIII-lea, ţărănimea reprezenta circa 93% din populaţie, nobilimea circa 4%, orăşenimea circa 3%; 73% din locuitori erau iobagi, un procent mult mai ridicat decît în Principate unde numărul ţăranilor neclăcaşi a rămas însemnat pînă la începutul veacului al XIX-lea. Nobilimea, precumpănitor maghiară, era şi ea mai numeroasă decît boierimea moldo-valahă. La 1784 - 1787, după statistici austriece, din cei 2 489 147 de locuitori ai Principatului (inclusiv Banatul, Crişana şi Maramureşul) românii reprezentau 63,5%, maghiarii 24,1%, saşii şi şvabii 12,4%.

Persecuţiile religioase împotriva ortodocşilor, precum şi siste-

mul mai perfecţionat al iobăgiei austro-ungare au făcut ca mulţi români ardeleni să fugă peste munţi în Moldova şi Ţara Românească, unde boierii în căutare de braţe de muncă îi primeau întotdeauna bine şi unde domnia acorda colonîştilor însemnate privilegii fiscale. Ca şi în veacul al XVII-lea, emisarii boierilor umblau destul de frecvent prin satele ardelene în vederea unor astfel de recrutări, o acţiune pe care autorităţile austriece au căutat s-o oprească nu o dată. În 1746, Maria Tereza a instituit o comisie care să cerceteze cauzele acestei emigrări peste munţi, iar autorităţile de frontieră au primit ordin s-o împiedice. Cu toate acestea, mişcarea de populaţie dinspre Transilvania înspre Principate nu a modificat în chip esenţial raportul dintre cele trei etnii, numărul celor care s-au stabilit în Moldova şi Ţara Românească fiind totuşi redus, nedepăşind pentru perioada 1739 - 1831 cifra de 60 000 de suflete. În 1832, catagrafia Ţării Româneşti înregistra 225 sate de "unguri", adică de săteni veniţi din "ţara ungurească".

În absenţa unei nobilimi naţionale, conducerea luptei românilor pentru drepturi politice a fost asumată mai ales de cler. Vreme de aproape un sfert de veac, ea a fost dominată de impunătoarea figură a lui Inochentie Micu-Clain, episcop unit (1728 - 1751), baron al imperiului şi membru al dietei Transilvaniei; în zeci de memorii el a cerut includerea românilor între "naţiunile" recunoscute de constituţia ţării şi abolirea statutului de toleraţi în care-i aduseseră cele trei naţiuni regnicolore, nobilimea maghiară, secuii şi patriciatul săsesc. Influenţat de *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir, episcopul a insistat în repetate rînduri asupra drepturilor istorice ale românilor în Transilvania, drepturi decurgînd din originea romană şi din existenţa lor continuă din cele mai vechi timpuri pe teritoriul Principatelor. Activismul său politic a sfîrşit însă prin a nemulţumi Viena; episcopul a fost forţat să se exileze la Roma, locul său fiind luat de clerici cu vederi mai puţin radicale, dispuşi să vorbească, pentru moment cel puţin, numai în numele uniţilor, şi nu al poporului român în general.

Domnia luminată a împăratului Iosif al II-lea a trezit multe speranţe în ţărănimea română, ale cărei condiţii de existenţă cunoscuseră o continuă înrăutăţire; renta în muncă de o zi pe săptămînă, fixată în 1514, crescuse la mijlocul veacului al XVIII-lea la 4 zile pe săptămînă pentru iobagii lucrînd cu braţele, la 3 zile pentru iobagii lucrînd cu vitele şi la 2 zile pentru jeleri; aceasta înseamnă că robota

unui iobag se putea ridica la 208 zile pe an, un cuantum care explică de ce unii ţărani preferau să-şi lase satele şi să fugă în Principate, unde ea nu depăşea niciodată 12 zile. Într-un asemenea context, spusele moţului Horia, căruia împăratul i-ar fi promis ajutor şi sprijin împotriva nobililor, au fost uşor crezute de ţărani; în octombrie 1784, ei au răsculat Apusenii, încercînd să-şi facă singuri dreptate, în numele împăratului. Promisiunile false au devenit repede programul răscoalei; Horia a cerut desfiinţarea nobilimii, împărţirea pămînturilor, plata impozitelor de către toţi locuitorii. În noiembrie, la tratativele cu trimişii imperiali, s-au adăugat desfiinţarea iobăgiei şi recunoaşterea drepturilor românilor de a se înrola în regimentele de grăniceri. În tot acest timp, răscoala a cuprins întreaga Transilvanie îmbrăcînd un sîngeros caracter de jacquerie; i-a pus capăt în decembrie doar venirea iernii şi prinderea prin trădare a lui Horia, Cloşca şi Crişan.

Tragerea pe roată a lui Horia şi Cloşca a avut loc în public, în prezenţa a sute de ţărani aduşi special pentru intimidare şi învăţătură de minte. Răscoala nu a trecut totuşi fără urmări; în august 1785, o patentă imperială desfiinţa în mod oficial iobăgia în Transilvania; ca şi în Principate însă, reforma nu a îmbunătăţit decît parţial condiţia ţărănimii; robota a rămas apăsătoare, între două zile pe săptămînă, deci pînă la 156 de zile anual, dijmele au continuat să micşoreze cu o zecime toate produsele ţărăneşti. Fără pămînt, libertatea personală acordată de împărat s-a dovedit a fi prea puţin pentru a schimba în mod radical condiţia ţărănimii.

Pe patul de moarte, în 1790, de teama revoluţiei franceze şi sub puternica presiune a nobilimii conservatoare, împăratul şi-a anulat toate reformele, cu singura excepţie a edictului de toleranţă şi a patentei de desfiinţare a iobăgiei. Dieta Transilvaniei şi "naţiunile" regnicolore şi-au primit înapoi cele mai multe din drepturile pe care Viena şi le însuşise pe vremea despotismului luminat. În confuza atmosferă politică ce a urmat morţii împăratului, românii transilvăneni au socotit util să-şi prezinte din nou revendicările şi programul; în martie 1791 ei au înaintat Vienei *Supplex Libellus Valachorum*, lungă şi patetică pledoarie în favoarea drepturilor populaţiei majoritare a Principatului.

Supplex-ul nu reprezintă un punct de vedere sau revendicări originale, aproape toate ideile sale se regăsesc în memoriile episcopului Clain: şi afirmarea originii romane şi teoria continuităţii şi cere-

rea de a trece românii între naţiunile regnicolore şi egalitatea stărilor române cu stările corespunzătoare ale celorlalte trei naţiuni şi cererea de abolire a statutului de toleraţi. În aparenţă, *Supplex*-ul este un text destul de nemodern, el nu propune schimbarea sistemului, ci doar lărgirea sa prin includerea şi a românilor; în practică însă, acceptarea acestor cereri ar fi dus foarte repede la modificarea raporturilor de forţe şi la trecerea puterii în mîna naţiunii majoritare. Viena a refuzat de aceea să primească memoriul şi l-a trimis dietei transilvane, unde a fost respins cu indignare. Strădaniile unui secol, începute prin actul unirii, încoronate prin prezentarea *Supplex*-ului, s-au dovedit a fi zadarnice. Din punct de vedere economic, starea ţărănimii era mai grea ca oricînd; din punct de vedere religios, românii erau mai dezbinaţi ca orişicînd, împărţiţi între o biserică ortodoxă şi una unită. În fond, pentru români, regimul european austriac, cu redingotă şi perucă, s-a arătat a fi tot atît de neprielnic ca şi regimul oriental fanariot, cu giubea şi calpac.

6. REFORMĂ ŞI REVOLUŢIE

Absolutismul luminat. Cuvintele aspre pe care cei mai mulţi dintre pămînteni le-au avut pentru fanariotism nu trebuie să ne facă să credem că domnii investiţi de sultani după 1711/1716 ar fi fost doar simple unelte primitive ale padişahului, lipsite de orice cultură şi preocupaţi numai de grabnice cîştiguri materiale; unii au fost într-adevăr astfel, dar alături de ei întîlnim şi domni care, fără să-şi uite interesul şi nevoia de galbeni, au încercat totuşi să cîrmuiască cu înţelepciune, înţelegînd că, în fond, buna stare a ţării nu poate fi decît în folosul şi al cîrmuitorului. Influenţaţi de ideile epocii luminilor şi de modelele europene ale despoţilor luminaţi, ei au căutat să introducă şi în Principate reforme sociale şi administrative modernizate, care să întărească puterea centrală, să ordoneze administraţia şi să aducă turbulenta boierime pămînteană sub ascultarea domniei. Un astfel de despot luminat a fost Constantin Mavrocordat, ale cărui numeroase domnii, 6 în Ţara Românească, 4 în Moldova, au acoperit răstimpul dintre 1730 şi 1769.

Om de carte, fecior şi nepot de principi cărturari, înconjurat de secretari apuseni şi de sfetnici iezuiţi, influenţat de cărţile celebrei sale biblioteci pe care mai tîrziu va încerca s-o cumpere regele Franţei, Mavrocordat a introdus înte 1740 şi 1749 un şir de tipice reforme iluministe; îngrijorat de fuga locuitorilor de pe moşii ca reacţie a mulţimii dărilor şi a apăsării fiscale, el a unificat sistemul de impunere, introducînd o dare fixă, ridicată de patru ori pe an; a desfiinţat numeroase dări indirecte cum ar fi pogonăritul şi văcăritul; a îngrădit abuzurile fiscale, desfiinţînd între altele răspunderea colectivă a satelor. Toate aceste reforme erau în chip evident menite a introduce un climat de stabilitate fiscală şi a preveni viitoarele spargeri de sate. Aceasta însemna implicit creşterea numărului de contribuabili şi mărirea veniturilor domniei.

Alte reforme au fost introduse în organizarea judecătorească şi

administrativă, urmărind crearea unui climat de mai mare ordine şi eficienţă; pentru prima dată, dregătorii au început a primi lefuri, în locul vechiului sistem al havalelelor; judeţele şi ţinuturile au fost încredinţate unor ispravnici, direct răspunzători faţă de domnie. În sfîrşit, în 1746 şi 1749, Mavrocordat a desfiinţat şerbia în ambele Principate justificîndu-şi reforma cu argumente luate din arsenalul iluminismului european, deşi motivele ei reale erau de natură fiscală, nu umanitară.

Dornic a-şi vedea numele lăudat de Europa, Mavrocordat şi-a publicat reformele din 1740 - 1741 în *Mercure de France* (1741) sub pomposul titlu de *Constitution*; ca în cazul celor mai mulţi despoţi luminaţi europeni însă, reformele se vor dovedi a fi de scurtă durată, insuficient de temeinice pentru a rezista atît asaltului boierimii cît şi presiunilor financiare ale Porţii. Nevoia de bani îl va face să renunţe la darea fixă, să mărească numărul sferturilor şi să înmulţească din nou dările indirecte. Instabilitatea politică, determinată în primul rînd de cauze externe, a făcut centralizarea puterii imposibilă. Boierimea a fost slăbită de reforma dregătorilor şi de desfiinţarea vechii organizări militare a Principatului, dar puterea ei a rămas totuşi mare şi greu de controlat. Întărirea puterii în dauna nobilimii, visul atîtor despoţi luminaţi, nu s-a putut realiza decît în parte. Cînd a murit în 1769, lovit peste cap de un oştean al ţarului, cele mai multe din reformele sale erau deja abandonate.

Nici un alt domn fanariot nu a încercat cu atîta insistenţă să introducă reforme în viaţa socială şi politică a Principatelor. Cei mai mulţi au căutat să reformeze sistemul fiscal, dar haoticele şi mereu crescutele cereri de bani ale Porţii nu i-au lăsat niciodată răgazul de timp punerii lor în practică. Nici reforma aparatului administrativ n-a putut fi pusă în lucrare, deşi n-au lipsit nici ideile şi nici iniţiativele; la 1821, aparatul de stat moldovenesc şi valah nu se deosebea în liniile sale esenţiale de cel din vremea lui Cantemir şi Brîncoveanu.

Singurul domeniu în care despotismul luminat fanariot a dat oarecare roade a fost acela al codificării legislative şi al alcătuirii de coduri moderne. Codurile laice ale veacului al XVII-lea, *Cartea românească de învăţătură* (1646), *Pravila de la Govora* (1652), *Îndreptarea legii* (1652), bazate pe obiceiul pămîntului, pe izvoarele romano-bizantine şi pe scrierile italianului P. Farinacius, nu mai reflectau decît incomplet noile realităţi sociale şi juridice. Cu toate acestea, iniţiativa înlocuirii lor a apărut abia în a doua jumătate a

veacului al XVIII-lea cînd, la îndemnul domnilor Ştefan Racoviţă (1764 - 1765), Scarlat Ghica (1765 - 1766) şi Alexandru Ipsilanti (1774 - 1782), juristul Mihai Fotino a alcătuit trei proiecte de coduri (între care şi unul agrar), nepuse însă în aplicare din cauza caracterului lor prea apăsat bizantin, nepotrivit realităţilor locale. Primul cod fanariot se va tipări totuşi peste cîţiva ani (1780), redactat de acelaşi Fotino, din iniţiativa lui Vodă Ipsilanti; *Pravilniceasca condica*, cum a fost el numit, se va aplica în Ţara Românească pînă în preajma revoluţiei lui Tudor Vladimirescu cînd va fi înlocuit de legiuirea lui Caragea (1818).

Primele două decenii ale veacului al XIX-lea au fost ani de febrile iniţiative legislative, unele rămase doar în stare de proiect, ca de pildă încercarea lui Alexandru Moruzi de a alcătui un complet cod civil (1804 - 1806), altele aplicate doar cîţiva ani, spre pildă *Manualul de legi* al lui Alexandru Donici (1814); altele, în sfîrşit, adoptate şi aplicate apoi cu succes vreme îndelungată chiar şi după căderea regimului fanariot.

Atît *Codul Callimachi* (1817) cît şi *Legiuirea Caragea* (1818) s-au alcătuit din iniţiativa ultimilor doi penultimi domni fanarioţi, Scarlat Callimachi în Moldova şi Ioan Caragea în Ţara Românească, de către jurişti de profesie, cu temeinică pregătire teoretică; în Moldova, principalul autor a fost braşoveanul Christian Flechtenmacher, în Ţara Românească, influenţa precumpănitoare a avut-o Nestor Craiovescu. Codul moldovenesc este aproape în întregime bazat pe codul civil austriac din 1811; ambele legiuiri sînt de asemenea tributare codului lui Napoleon. Atît de mîndru a fost Scarlat Callimachi de opera sa legislativă încît a dăruit unul din primele exemplare tipărite rectorului Universităţii din Oxford. Codurile s-au dovedit a fi într-adevăr folositoare, ele aplicîndu-se neîntrerupt pînă în 1865; au fost probabil împlinirea cea mai de durată a despoţilor luminaţi fanarioţi, una din puţinele pe care partida naţională victorioasă la 1821 nu a dorit s-o înlăture.

"Nici un lucru nu este mai drept şi mai cu cale la datoria domnilor cărora li s-au încredinţat de la Dumnezeu stăpîniri, decît folosul obştei", scrie Alexandru Ipsilanti, domn al Ţării Româneşti (1774 - 1782) şi al Moldovei (1786 - 1788), unul din cei cîţiva fanarioţi care s-au vrut nu numai despoţi, dar şi luminaţi. Din nefericire şi pentru ei şi pentru ţară, de cele mai multe ori aceasta s-a dovedit a fi o iluzie; puterea nu le venea de la Dumnezeu, ci de la padişah, cum de altfel avea s-o cunoască şi Ipsilanti însuşi, ucis din simplă bănuială de necredinţă în 1807. Cu astfel de suzerani, luminile celor cîţiva

domni fanarioţi luminaţi au fost repede stinse de despotism; stăpînirea otomană, fie şi indirectă, ca în cazul Principatelor, nu îngăduia nici o altă formă de guvernare.

Reformismul boieresc. Conflictul dintre domnia fanariotă şi boierimea pămînteană a dominat cu tărie întreaga politică internă a Principatelor între 1711 şi 1821. Lupta dintre "greci" şi "români" nu trebuie înţeleasă în sens strict etnic, uneori boieri neaoşi au susţinut interese străine, alteori boieri greci de origine s-au aflat la conducerea partidelor pămîntene. Conflictul dintre cele două partide a fost politic, nu etnic, învîrtindu-se în jurul problemei puterii, a statutului Principatelor, a raporturilor cu Constantinopolul. Avîndu-şi baza puterii la Stambul, impuşi şi menţinuţi în scaun de turci, fanarioţii au fost în chip firesc fideli sultanului, legaţi de patriarhia ecumenică şi ostili oricărei politici care ar fi scos Principatele din zona de influenţă şi de civilizaţie a Porţii. Pe de altă parte, marea boierime, îndepărtată de la putere, condusă şi compusă în mare parte de urmaşii învinşilor de la 1711/1716, s-a aşezat în chip hotărît pe o poziţie anti-fanariotă, singura care i-ar fi îngăduit revenirea la plutire. Conflictul dintre cele două grupări va dura mai bine de un secol, încheindu-se la 1821, graţie unui norocos concurs de împrejurări internaţionale abil folosite, cu victoria partidei pămîntene.

Mişcările anti-fanariote au început încă din 1716, cînd muntenii şi l-au ales domn pe Gheorghe, feciorul lui Şerban Cantacuzino; un an mai tîrziu, fanariotizatul moldovean Mihai Racoviţă a reprimat cu multă greutate o răscoală anti-grecească spijinită de austrieci. De acum înainte, moldovenii vor complota necontenit pînă la 1739, îndemnaţi de nepoţii lui Dimitrie Cantemir şi de ruşi; în Ţara Românească, un alt Racoviţă, fanariot român, nu va putea înfrînge opoziţia marii boierimi în 1753 decît trimiţînd pe cei mai îndîrjiţi complotişti într-un depărtat exil cipriot. Conduşi de Manolache Bogdan şi de Ioniţă Cuza, sprijiniţi şi de masonii care tocmai îşi făcuseră apariţia la Iaşi, moldovenii vor unelti din nou în 1778. Cele două căpetenii îşi vor pierde capetele, alţi boieri vor lua din nou drumul exilului pe la mînăstiri. Relaţiile domniei cu boierimea au fost încordate aproape fără încetare în ultimele două decenii ale epocii fanariote, cînd comploturile s-au ţinut lanţ (1813, 1816, 1818, 1820), iar vîrfurile partidei naţionale au avut de mai multe ori parte de arestări şi exilări (Grigore Ghica, Constantin Bălăceanu, Constantin Filipescu). Otrăvirea lui Alexandru Suţu (ianuarie 1820) nu

s-a făcut desigur fără amestecul boierimii, ai cărei conducători, cei trei mari bani, Grigore Ghica, Grigore Brîncoveanu şi Barbu Văcărescu, îl însărcinaseră deja pe Tudor Valdimirescu cu organizarea răscoalei naţionale; o lună mai tîrziu, conduşi de Iordache Rosetti-Rosnovanu, moldovenii vor profita pentru a-l forţa pe Mihail Suţu, ultimul domn fanariot, să părăsească ţara.

Au fost perioade în care protipendada a avut parte de putere; pe timpul numeroaselor războaie creştino-otomane, domnii se retrăgeau de regulă pe la serhaturi, lăsînd cîrmuirea în mîna divanurilor. Astfel au stat lucrurile în 1736 - 1739, 1769 - 1774, 1787 - 1792, 1806 - 1812. De fiecare dată, boierii şi-au expus programul de guvernare în importante texte, semnificative pentru orientarea lor politică şi direcţia pe care voiau să îndrepte ţara. Între altele, mai importante au fost convenţia moldo-rusă din 1739, memoriile muntene şi moldovene din 1769, 1772 şi 1774, programul divanului muntean din 1791, proiectele moldovene de reformă din 1802, 1807 şi 1810, violentul memoriu anti-grecesc al boierimii muntene din 1811, memoriile moldovene din 1817 - 1818.

Principala preocupare a programelor pămîntene a fost problema formei de guvernămînt a Principatelor; între 1716 şi 1821, boierimea a cerut de 40 de ori înlocuirea fanarioţilor cu domni aleşi de ţară, repetîndu-şi cererea la Constantinopol, Petersburg, Viena sau Paris aproape stereotip, ori de cîte ori înlăturarea domnilor străini li se părea probabilă sau posibilă; este limpede că ea a fost tot timpul ostilă oricărui tip de absolutism fanariot, luminat sau nu, şi că recîştigarea puterii politice a fost cheia de boltă a programului său politic pînă la 1821.

Nu toate proiectele de reformă erau însă de acord asupra celei mai potrivite forme de guvernămînt pentru Principate. În 1769, de pildă, partida naţională, condusă de mitropolitul Gavril Callimachi al Moldovei, ar fi dorit instaurarea unei republici aristocratice conduse de 12 mari boieri, cu largi puteri legislative şi judecătoreşti; administraţia directă, deci puterea executivă, ar fi fost lăsată boierimii mici şi mijlocii. Proiectul prevede de asemenea adoptarea de pravile, cu caracter de act fundamental, reforme în economie, cultură şi în sistemul dregătoresc; un proiect similar a propus Dumitrache Sturza prin al său *Plan, sau formă de oblăduire republiciască aristo- dimocraticească* (1802); puterea executivă ar fi revenit unui divan compus din boierii veliţi, cea judecătorească unui alt divan

alcătuit din boierii de treapta a doua, cea legislativă ambelor divane reunite. Sturza mai propunea înfiinţarea unui al treilea divan, ales din toate categoriile sociale cu atribuţii mai ales fiscale.

Alte proiecte ar fi preferat instaurarea unui stat boieresc cu menţinerea unei domnii "mărginite"; la 1782, de pildă, programul intitulat *Unirea boierilor pămînteni* îşi propunea să vegheze ca nici un domn, moldovean sau fanariot, să nu vatăme "cinstea boierimii şi folosul patriei şi cu toţii făţiş şi nefăţiş să stăm la datorie ca să se dea dreptăţile şi pronomiile statului boieresc şi patriei". Marele vistier Iordache Rosetti-Rosnovanu a scris în 1817 - 1818 nu mai puţin de 8 proiecte de reformă, propunînd instaurarea unui regim politic în care domnia să fie un simplu organ de supraveghere şi control, puterea reală trecînd în mîna unei Adunări Obşteşti şi a unui divan controlat de boierime.

Ideea de stat nobiliar nu era deloc nouă, lupta dintre autoritatea centrală şi clasa boierească străbătuse întregul veac al XVII-lea, ea îmbracă însă acum o semnificaţie nouă, deoarece reprezenta înfruntarea pentru putere dintre o boierime naţională şi o domnie reprezentînd interese străine. Din punct de vedere social, programele boiereşti nu aduceau nimic nou, situaţia ţărănimii nu era uşurată, pentru sate exploatarea pămînteană putea fi tot atît de grea ca şi cea fanariotă; din punct de vedere al ţării însă, punerea lor în practică ar fi însemnat un mare pas înainte, ar fi limitat stoarcerea bogăţiilor ei de către străini, deschizînd calea progresului economic şi social. Aceasta cu atît mai mult cu cît, spre deosebire de fanarioţi ale căror existenţă şi interese erau strîns legate de Poartă, programele pămîntene amintite au militat toate pentru independenţă sau, atunci cînd revendicarea acesteia nu era posibilă, pentru o întărită autonomie.

Epoca revoluţiilor. Prelungitele ocupaţii militare austro-ruse, cea dintre 1769 - 1774, cea dintre 1787 - 1792, au contribuit mult la fisurarea zidului pe care fanarioţii se străduiseră să-l ridice în jurul ţării pentru a o feri de influenţa ideilor europene. După 1774 mai ales, bibliotecile boierilor se umplu cu cărţi de factură iluministă, iar francmasonii, dovediţi la Bucureşti încă din 1743, alcătuiesc, în 1772, la Iaşi, sub influenţa ofiţerilor ruşi, o primă lojă masonică. Patriarhia ecumenică i-a anatemizat, domnii, Mavrogheni în special, li s-au opus cu îndîrjire, ceea ce nu i-a împiedicat însă să se înmulţească şi să numere în rîndurile lor numeroşi boieri şi clerici înalţi, mulţi figuri de frunte ale partidei naţionale.

Boierimea şi domnia au primit cu surprinzătoare simpatie izbucnirea revoluţiei franceze de la 1789 şi nu au făcut nimic pentru a opri propaganda revoluţionară care se revărsa în Bucureşti şi Iaşi sub ocrotirea consulilor francezi, a unor iacobini mărturisiţi, Hortolan de pildă, sau a altora care, asemenea lui Fleury, se lăudau că ar fi contribuit la căderea lui Ludovic al XVI-lea. Amîndoi vizitau frecvent saloanele marilor boieri, în timp ce la Iaşi, spre indignarea consulatului rus, doctorul Ioan Piuariu Molnar recita versuri cu circulaţie în satele ardeleneşti, închinate lui Napoleon: "Bună parte nu-i departe, vin de grabă, ne fă dreptate". De la Paris Talleyrand însuşi se îngrijea de trimiterea în Principate a buletinelor oficiale şi a proclamaţiilor împăratului; cu singura excepţie a perioadei campaniei din Egipt, domnii s-au arătat foarte interesaţi în stabilirea de relaţii cu Franţa, căreia îi trimiteau de altfel, prin ambasada de la Viena, o asiduă şi retorică corespondenţă.

Este probabil că nici boierimea nici domnia nu făceau o prea limpede deosebire între republică şi imperiu; fanarioţii i-au cultivat pe francezi pentru că aceştia se aflau în bune relaţii cu Poarta şi pentru că sperau să-şi creeze un nou punct de sprijin în complicatul joc de influenţe de la Constantinopol. Boierimea pe de altă parte, influenţată de ideile de libertate naţională propagate atît de republică cît şi de imperiu, idei care se potriveau atît de bine propriului ei program politic, a socotit că francezii o pot ajuta să scape de fanarioţi şi să recucerească puterea. Ea a preluat însă numai o parte a mesajului revoluţionar, cel extern, ignorînd în schimb cu totul aspectul său democratic de egalitate socială; ea a adresat numeroase memorii împăratului, în 1802, în 1807, în 1810 propunînd foarte avansate reforme de natură politică, vorbind de independenţă, unire, progres naţional, dar lăsînd la o parte orice măsură de reorganizare internă în folosul ţărănimii sau al clasei de mijloc. În chip destul de paradoxal, marea boierime a crezut că poate folosi influenţa franceză pentru a scăpa de fanarioţi, doar pentru a le înlocui regimul cu propriul său stat nobiliar.

Sfîrşitul veacului al XVIII-lea a marcat şi trezirea la viaţa politică a boierimii mici, mai liberală din punct de vedere filozofic şi dornică să joace un rol propriu în cîrmuirea ţării; textele ei, ca de pildă manifestul adresat mitropolitului Moldovei Iacob Stamate (1796), insistă asupra necesităţii adoptării de reforme interne, ame-

ninţînd cu răscoala sau, cum o va face un pamflet din 1804, cu "cugetul nesupunerii franţuzeşti". Cîţiva ani mai tîrziu, un alt manifest îşi exprimă mirarea că veliţii "nu citesc gazete, altfel ar şti ce se petrece acum în Spania, la Neapole şi în alte ţări şi că privilegiile popoarelor cresc pretudindeni". Conflictul dintre boierimea mare, conservatoare, şi cea mică, liberală, ţinut în surdină pînă la 1821 de existenţa pericolului comun fanariot, va exploda cu putere după înlăturarea acestuia, devenind principalul element al politicii interne româneşti pînă spre mijlocul veacului al XIX-lea.

Pămîntenii nu trebuiau însă să privească pînă în Spania şi Italia pentru a vedea cum ideile noi de renaştere politică transformau viaţa popoarelor. Mai aproape de ei, în Serbia, se ducea din 1804 o aspră luptă de eliberare naţională, pe care şi domnii şi boierii au privit-o cu aprobare şi căreia i-au dat ajutor în bani şi provizii. Înfiinţarea Eteriei în 1814 a adus spiritul revoluţionar balcanic şi mai aproape de români, mulţi dintre boierii greci devenind membri ai acestei organizaţii, al cărei scop mărturisit era eliberarea Balcanilor de turci; se poate spune că, în ultimul deceniu al epocii fanariote, lumea creştină sud-est europeană cunoştea un proces de continuă radicalizare politică şi că o iminentă schimbare era aşteptată din diferite motive de aproape toate categoriile sociale.

În acest context, marii boieri munteni Grigore Ghica, Grigore Brîncoveanu şi Barbu Văcărescu, toţi trei vel-bani, avînd deci rangurile cele mai înalte ale ţării, au hotărît organizarea unei răscoale care să redea Principatelor vechile privilegii încălcate de turci şi de fanarioţi; alegerea lor pentru un conducător militar a căzut, probabil în decembrie 1820, pe slugerul Tudor Vladimirescu, mic boier de origine răzăşească şi fost comandant de panduri pe timpul războiului ruso-turc de la 1806 - 1812. Slugerul avea deci experienţă militară, se bucura de ocrotirea Rusiei, al cărei sudit era, se afla în strînse legături cu Eteria încă de pe vremea şederii sale la Viena şi, mai presus de orice, era cunoscut pentru ostilitatea şi răbufnirile sale anti-fanariote şi anti-turceşti; ca arendaş şi proprietar, ca zapciu, vătaf de plai şi polcovnic de poteră, ca fost om de casă al boierilor Glogoveni, Vladimirescu se vădise un tipic reprezentant al noii clase în ascensiune, îmbogăţită din comerţul internaţional cu vite, deseori silnică faţă de ţărani, ambiţioasă şi dornică să joace un rol politic.

În decembrie 1820, Tudor a încheiat o înţelegere de colaborare

militară cu Eteria, iar la 15 ianuarie 1821 cei trei mari bani l-au investit oficial şi în scris cu conducerea răscoalei: "te-am ales să ridici norodul cu arme şi să urmezi precum eşti povăţuit", pentru ca "să se facă folos neamului creştinesc şi patriei noastre"; o zi mai tîrziu, aceiaşi trei boieri îi dădeau drept locotenent pe Dimitrie Macedonski, făcînd şi mai explicit scopul întregii mişcări: "vremea dorită... a sosit şi este cu putinţă cu ajutorul lui Dumnezeu de a ne mîntui". Amîndoi, Tudor şi Macedonski, au părăsit Bucureştii în noaptea de 17 spre 18 ianuarie 1821 cu o gardă dată de spătărie, marele spătar nu era altul decît Grigore Brîncoveanu, îndreptîndu-se spre Oltenia spre a răscula pe panduri; la 18 ianuarie, la anunţul morţii domnului Alexandru Suţu, otrăvit probabil de eterişti, cei trei bani au preluat conducerea ţării proclamîndu-se caimacami; o zi mai tîrziu, consulul rus Pini, la curent cu complotul, a recunoscut noua cîrmuire.

Programul mişcării, cunoscut sub numele de *Cererile norodului românesc*, deşi poartă data de 17 ianuarie, fusese redactat la Bucureşti încă din decembrie 1820; foarte anti-grecesc, el era în aparenţă îndreptat împotriva fanarioţilor, nu a Porţii; în realitate alungarea grecilor era doar primul pas pe calea cuceririi independenţei. Tudor însuşi avea să declare pandurilor că "pornirea aceasta e din porunca ţarului Alexandru al Rusiei şi priveşte nu numai mîntuirea noastră ci şi a întregului neam grecesc... Noi vom înlesni trecerea prinţului Ipsilanti peste Dunăre ca să meargă spre mîntuirea patriei sale. Ruşii ne vor ajuta ca să cuprindem cetăţile turceşti de la marginea Dunării ce sînt în partea noastră şi apoi ne vor lăsa liberi şi independenţi". Discursul lui Tudor dezvăluie cele două elemente esenţiale pe care se baza răscoala: alianţa cu Eteria şi convingerea că Rusia va sprijini necondiţionat cele două mişcări anti-otomane.

Evenimentele au luat însă o direcţie neaşteptată; ridicarea grecilor şi a românilor venea chiar în clipa în care, adunaţi la Laybach, monarhii Sfintei Alianţe se consultau asupra modului de stăvilire a valului revoluţionar care străbătea Italia şi Spania. Ca întemeietor al conservatoarei alianţe de la Viena, Alexandru I nu putea sprijini pe faţă o răscoală împotriva unui monarh legiuit, chiar dacă simpatiile sale personale mergeau în acea direcţie. Este puţin probabil ca ţarul să fi dat vreodată eteriştilor altceva decît astfel de asigurări de simpatie; aceştia le-au luat însă drept promisiuni de ajutor şi le-au transmis astfel românilor. În acest fel, întreaga ridicare de la 1821

era întemeiată pe speranţe ce nu aveau cum să se împlinească; la 18 februarie, consulatul rus de la Bucureşti îl dezavua public pe Tudor, iar la 23 februarie, Capodistria însuşi îi retrăgea decoraţia, sudeţia şi gradul de locotenent din armata rusă, toate obţinute pe timpul războiului de la 1806 - 1812. Cîteva săptămîni mai tîrziu, de la Laybach, ţarul condamna şi răscoala lui Ipsilanti; în felul acesta, eteriştii, Tudor şi marii boieri, care organizaseră răscoala, se vedeau lipsiţi de sprijinul pe care contaseră, de a cărui iminenţă se autoconvinseseră şi fără de care nu aveau cum ieşi învingători din confruntarea militară cu otomanii.

Lăsaţi singuri, Tudor şi Ipsilanti şi-au măcinat repede puţina încredere pe care o avuseseră unul în altul; românii se aliaseră cu eteriştii cu condiţia ca aceştia să treacă spre Grecia, un plan care acum nu se mai putea înfăptui. Rămas în ţară, Ipsilanti şi-a instaurat conducerea asupra părţii de nord-est a Principatului, venind astfel în conflict cu pămîntenii care nu înţelegeau să scape de fanarioţi doar pentru a cădea sub cîrmuirea eteristă. Între timp, Tudor a ocupat Bucureştii (21 martie), sechestrînd la Belvedere o parte a marii boierimi şi conducînd ţara aproape ca un domn, punîndu-şi fund alb la calpac, în semn domnesc, şi luîndu-şi titlul de "cîrmuitorul oştirilor ţării". La 5 aprilie, el îşi reafirma ca principal scop "să ne mîntuim ţara" şi lua măsuri de apărare militară a capitalei.

Caracterul mişcării se modificase însă între timp în chip simţitor, elementul social tinzînd să precumpănească asupra celui naţional. Tudor nu a urmărit ridicarea ţărănimii, măsurile sale nu au depăşit mărunte acţiuni de uşurare a birului; de cele mai multe ori el a căutat chiar să-i înfrîneze pe ţărani şi să-i apere pe boieri de al căror sprijin politic avea neapărată nevoie. Clăcaşii nu s-au mişcat de altminteri, lipsindu-l de baza de masă care ar fi dat poate mişcării un caracter de răscoală populară. Cu toate acestea, tensiunea socială era ridicată, după spusele unui arendaş contemporan, "nu pot să poruncesc rumânilor şi scăunaşilor deoarece nu sînt cei dinainte... acum ei sînt stăpîni şi eu mă tem mai mult de ei"; "nimeni nu ne ascultă".

Dezavuarea ţarului, accentuarea caracterului social al mişcării, precum şi iminenţa intrării trupelor turceşti în ţară au provocat fuga peste graniţă, în Transilvania, a celei mai mari părţi a boierimii, în frunte cu cei trei bani, Ghica, Văcărescu şi Brîncoveanu; lăsat singur, Tudor a încercat să iasă din criză apropiindu-se de turci, pre-

zentîndu-le mişcarea ca avînd un caracter strict anti-fanariot, în nici un fel ostil Porţii; la 15 mai el părăsea Bucureştiul îndreptîndu-se spre nordul Olteniei, unde intenţiona să se întărească şi să stabilească o bază de rezistenţă pînă la încheierea unei înţelegeri cu turcii. Bănuindu-i intenţiile, eteriştii au reuşit însă să-l prindă la Goleşti; acuzat de trădare, el a fost judecat în grabă de un tribunal eterist şi executat, în iunie, la Tîrgovişte. După moartea sa, în care răsculaţii n-au vrut să creadă multă vreme, pandurii s-au risipit, nevoind să lupte alături de Ipsilanti. În august, detaşamentele de eterişti vor fi complet nimicite de turci, în bătălia de la Drăgăşani.

Programul maximal al răscoalei a rămas astfel neîmplinit, dar foarte priceputa diplomaţie a boierilor a reuşit totuşi să obţină pentru ţară cîştiguri preţioase; în 1821 şi 1822 ei au redactat nu mai puţin de 75 de memorii şi proiecte de reformă, pe care le- au înaintat ruşilor, turcilor şi austriecilor, cerînd recunoaşterea a numeroase drepturi naţionale şi, în primul rînd, reacordarea dreptului de a avea domni pămînteni. În septembrie 1822, Poarta a acceptat înlocuirea fanarioţilor numindu-l pe Grigore al IV-lea Ghica domn al Ţării Româneşti şi pe Ioniţă Sandu Sturdza domn al Moldovei.

Perioada cuprinsă între răscoala de la 1821 şi adoptarea Regulamentelor Organice a fost probabil una din epocile cele mai interesante din istoria modernă a Principatelor. Contemporanii s- au lăsat prinşi de frenezia speranţei, de nădejdea înnoirilor, au socotit că suferinţele lor şi ale ţării au încetat; "Iată dreptatea; iată veacul cel înăurit", exclama Ionică Tăutu, dînd glas sentimentului generalizat de încredere în viitor. Între 1821 şi 1830, muntenii şi moldovenii au redactat zeci de memorii şi proiecte de reformă, de apeluri şi proclamaţii, discutînd în fel şi chip modul în care trebuie ctitorită epoca anunţată de P. Mumuleanu cu formula "fraţilor simpatrioţi, un veac nou ni s-a ivit".

Veacul nu era însă de aur pentru toţi locuitorii, pentru ţărani mai ales, al căror trai nu se îmbunătăţise peste noapte doar prin simpla înlocuire a fanarioţilor cu pămînteni. Cît priveşte boierimea, ea s-a scindat după 1821 în două tabere rivale şi duşmane, fiecare ţintind a monopoliza puterea şi a cîrmui în potrivire cu viziunea sa politică. Conflictul ideologic şi politic dintre marea şi mica boierime va deveni de aici înainte un element permanent al scenei politice româneşti, atît conservatismul cît şi liberalismul veacului al XIX-lea trăgîndu-şi originile din lupta de idei a acestei perioade.

Înfruntarea dintre cele două partide a îmbrăcat o formă acută cu deosebire în Moldova unde, profitînd de fuga peste graniţă a marilor boieri, domnitorul Ioniţă Sandu Sturdza s-a înconjurat de mici boieri novatori dornici a reforma ţara după principiile carbonare expuse de I. Tăutu în a sa *Constituţie a celor 77 de ponturi* (1822), cunoscută şi sub numele de *Constituţia cărvunarilor*; proiectul propunea introducerea în Moldova a unui regim constituţional, bazat pe separarea puterilor, pe reformarea şi modernizarea administraţiei; propunea de asemenea numeroase măsuri de încurajare a industriei, agriculturii, comerţului, de dezvoltare a oraşelor. Regimul lui Tăutu era departe de a fi un regim reprezentativ, puterea politică era lăsată încă în mîna boierimii. Dar cărvunarii dădeau termenului un sens foarte larg, clasa lor boierească includea multe elemente burgheze şi intelectuale şi excludea practic de la conducere vechea protipendadă; nu e de mirare deci că aceasta a atacat constituţia lui Tăutu în numeroase scrieri, învinuind-o de spirit revoluţionar, de anarhism, de dorinţa de a răsturna legiuita ordine socială; chiar şi Grigore al IV-lea Ghica, domnul Ţării Româneşti, s-a alăturat acestui cor de acuzaţii, declarînd ideea de "constituţie... şi formă de guvernămînt reprezentativă" drept nepotrivită şi "ridicolă". Cu toate acestea, el a convocat în 1827 o comisie pentru pregătirea unui regulament fundamental, în fond a unei constituţii.

Ocupaţia militară otomană a Principatelor a durat pînă la 1826 şi în asemenea condiţii reorganizarea administraţiei s-a dovedit a fi greu de împlinit; cei doi principi au încercat în repetate rînduri să-şi manifeste autonomia, în 1824 de pildă au încercat să refacă armata pămînteană desfiinţată de fanarioţi în 1741, dar aproape toate iniţiativele le-au fost oprite de turci; stînjenitoarea prezenţă şi influenţa otomană nu au luat sfîrşit decît prin convenţia de la Akkerman (1826), care promitea Principatelor o reală autonomie şi le permitea să purceadă la reorganizarea lor internă; după mai puţin de doi ani, ele erau însă din nou ocupate, de astă dată de ruşi, sub a căror stăpînire vor rămîne pînă în 1834.

Războiul ruso-turc de la 1828 - 1829, încheiat prin pacea de la Adrianopol, a avut însemnate urmări pentru ţară, aşezînd relaţiile ei cu Poarta pe baze cu totul noi, întărindu-i autonomia, desfiinţînd raialele şi monopolul comercial turcesc, scoţîndu-le practic, cu excepţia unui modest tribut, din sfera de dominaţie politică şi economică a Imperiului. Tratatul prevedea de asemenea reorganizarea

neîntîrziată a administrației lor interne pe temeiul unor Regulamente Organice; consiliile de redactare și-au început lucrul înainte chiar de sfîrșitul războiului înaintîndu-și apoi proiectul, spre aprobare, la Petersburg; după cîteva luni de dezbateri în Obșteștile Adunări Extraordinare de Revizie de la București și Iași (1831), Regulamentele au intrat în vigoare la sfîrșitul anului 1831 în Țara Românească, la 1 ianuarie 1832 în Moldova.

Regulamentele Organice reprezintă o curioasă și eclectică primă constituție românească, punînd alături de principii generale, referitoare la organizarea societății, la forma sa de guvernămînt, la structura socială, tot felul de articole privind mărunte probleme de administrație și organizare; Regulamentul Țării Românești avea 371 de articole, cel al Moldovei 425, multe inspirate de cele peste 100 de proiecte redactate în deceniul premergător punerii lor în aplicare. Prevederile instituționale erau fără îndoială noi și modernizatoare: introduceau un regim de domnie constituțională, în care autoritatea principelui era contrabalansată de o Adunare Obștească cu largi atribuții legislative și de control ; introducea separarea deplină a puterilor, un principiu nou în viața politică a Principatelor; uniformiza și moderniza administrația; adopta numeroase măsuri de stimulare a economiei, cum ar fi libertatea comerțului intern și internațional; punea ordine în regimul impozitelor, înlocuind vechiul haos fiscal cu o dare unică numită capitație.

Multe măsuri de modernizare se opreau însă la jumătate; boierimea rămînea scutită de dări; domnia era constituțională, dar adunările nu erau și reprezentative, fiind alcătuite aproape numai din boieri; iar relațiile agrare erau restructurate, în ciuda bunelor intenții arătate de Kiseleff, în defavoarea țăranilor.

Din punct de vedere extern, principala schimbare introdusă prin tratatul de la Adrianopol, legiferată apoi de Regulamente, a fost introducerea protectoratului rusesc. Sultanul a rămas suzeranul nominal, dar adevăratul stăpîn al Principatelor a devenit țarul. Influența rusă a crescut și mai mult prin introducerea în Regulamente, în ciuda opoziției Adunărilor Obștești, a așa-numitului "articol adițional", care dădea dreptul Petersburgului să se opună oricărei reforme interne dacă o socotea în defavoarea Rusiei. Ca urmare Regulamentele au început a fi privite de români ca un instrument de amestec rusesc în treburile interne ale țării; în același timp, pentru țărănime și burghezie, ele erau un instrument de dominare al

marii boierimi. De aceea, cu trecerea anilor, elementele negative ale acestor prime constituţii româneşti au început să precumpănească asupra celor pozitive. La 1848, revoluţionarii le-au denunţat cu pasiune ca un obstacol în calea progresului şi apoi le-au ars în piaţa publică.

Cu toate acestea, meritele Regulamentelor sînt de netăgăduit; părtinitoare cum erau, ele au reprezentat totuşi acte fundamentale cu caracter constituţional cum nu existau în nici unul din marile imperii autocrate vecine. În numai cîţiva ani, ele au readus pe români în lumea nouă, imperfectă dar totuşi europeană, de care epoca fanariotă îi ţinuse despărţiţi mai bine de un secol. La 1848, ele deveniseră în adevăr o piedică pentru progresul social şi politic al ţării; la 1831 însă ele fuseseră un prim pas firesc şi necesar spre modernitate.

7. ILUMINISMUL ŞI CONŞTIINŢA NAŢIONALĂ

Între Orient şi Occident. Veacul al XVIII-lea reprezintă o perioadă de ruptură a contactelor cu Europa, de întrerupere a frecventelor legături pe care clasele conducătoare şi cărturarii le avuseseră pînă atunci cu restul continentului. Textele de la începutul secolului nu fac încă nici o deosebire între Principate şi Europa, Balcanii nu rămîn în afara zonei de civilizaţie europeană, în ciuda stăpînirii otomane; pentru Cantemir, de pildă, ţara sa se asemăna în ceea ce priveşte trăsăturile esenţiale cu "neamurile de frunte din Europa" şi nici unul din contemporanii săi nu şi-ar fi închipuit că o călătorie în Polonia, Ungaria sau Austria însemna o intrare în altă zonă de cultură şi civilizaţie.

Epoca fanariotă a rupt acest sentiment de comunitate pe care îl avuseseră cărturarii veacului al XVII-lea faţă de Europa; noul regim politic, reprezentantul unui suveran ostil puterilor creştine nu numai din punct de vedere politic ci şi din acela al modului de viaţă, a făcut contactele directe dificile, a privit cu suspiciune pe cei care le mai întreţineau, le-au restrîns la un mic cerc de demnitari, a căror fidelitate putea fi uşor controlată. De altminteri, chiar şi contactele fanarioţilor cu europenii erau văzute cu neîncredere de Poartă; cînd feciorii lui Alexandru Ipsilanti au plecat fără îngăduinţă la Viena (1782), domnitorul şi-a părăsit de îndată tronul, ştiind prea bine că sultanul nu va mai avea încredere într-un domn ai cărui copii fugiseră în Apus. Ca urmare a acestei situaţii, conceptul de Europa s-a îngustat, Europa a devenit o zonă geografică şi de civilizaţie diferită de cea românească şi balcanică, cunoscută doar pe căi indirecte. Foarte puţini români au călătorit de altminteri peste hotarele din apus înainte de 1774; Europa a devenit un ideal îndepărtat, stîrnind admiraţie pentru luminile pe care le împrăştia şi regretul că ele nu pătrund suficient şi în Principate. Grigore Rîmniceanu a sintetizat cel mai bine aceste sentimente în prefaţa *Triodului* din 1798: "Oame-

nii Europei au minte ascuţită, sînt puitori de pravile, doftori, ritori şi voevozi aleşi cari au dumesticit, au învăţat şi au biruit pe toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minţii lor, a limbii şi a mîinii... într-însa au înflorit şi înfloresc ştiinţele, meşteşugurile, bunele obiceiuri"; pentru toate aceste merite, încheie arhimandritul, "iaste cu cuvinţă ca această Evropă să se numească podoaba lumii".

După 1774, contactele românilor cu europenii şi cu filozofia luminilor au început să se înmulţească, tot mai greu controlabile de cîrmuire; a crescut şi numărul celor care mergeau în Apus şi care aveau în acest fel prilejul să vadă cu proprii lor ochi ceea ce înainte aflaseră doar din cărţi sau pe căi indirecte. Ei aveau astfel posibilitatea să compare cele două realităţi şi să mediteze asupra cauzelor deosebirilor. La mulţi, admiraţia a început să fie dublată de un relativ complex de inferioritate, de regretul că românii, deşi ar merita-o, nu se află şi ei la acelaşi nivel de civilizaţie. Europa, faţă de care Costin şi Cantemir se aşezaseră pe un picior de egalitate, devine acum un model al dezvoltării pe care românii sînt sfătuiţi să-l urmeze dacă doresc să se reintegreze ariei de civilizaţie din care făcuseră odată parte. Ei reproşează chiar, la 1821, apusenilor că îngăduie sultanului să-i chinuie "în mod tiranic în centrul Europei"; dorinţa de a ajunge din urmă Europa "cea de dincolo", cum spune D. Golescu (1826), devine obsesivă; numai ea este luminată, numai ea poate fi luată drept model. Asemenea lui Poteca (1827) — "oare noi n-am putea să ne mai împrumutăm de la dînşii?" —, cei mai mulţi cărturari îndeamnă făţiş la împrumuturi.

Că civilizaţia românilor din Principate era mult mai orientalizată la 1800 decît fusese la 1700 sau 1600 nu este greu de dovedit; ajunge să ne aruncăm o privire asupra tablourilor reprezentînd pe marii boieri sau să citim foile de zestre şi testamentele epocii. Dinicu Golescu, în somptuosul său costum oriental, arată aproape ca un paşă turc, pe cînd strămoşul său, îngropat la 1574, fusese reprezentat pe piatra sa funerară ca un cavaler european; stofele şi giuvaerurile nu mai vin de la Veneţia sau din Germania, ca în veacul al XVII-lea, ci de la Stambul. Costumul se orientalizează şi din motive politice: nici un mare boier sau domn fanariot nu şi-ar fi îngăduit să apară în faţa padişahului în hainele "nemţeşti" ale ghiaurilor. De altminteri, nesiguranţa vieţii, desele incursiuni ale turcilor de la serhaturi, numeroasele războaie cu creştinii au influenţat direct modul de viaţă; palatele şi curţile deschise din vremea lui Brîncoveanu sînt abandonate, boierii îşi construiesc cule, îşi întăresc conacele, le fac uşor de

apărat, dar lipsite de confortul pe care îl avuseseră casele boierești mai vechi, cele de la Herești, Mărgineni, Filipești.

Aceasta nu înseamnă firește că traiul boierimii era lipsit de strălucire și bogăție; indiferent sub ce costum, ea a continuat, ca și înainte de fanarioți, același trai îmbelșugat și fastuos, descris nu o dată de călătorii străini trecători prin Principate; la începutul veacului al XIX-lea, pe vremea cînd o moșie mare se cumpăra cu circa 15 000 de taleri, Iancu Golescu cheltuia pentru rochia de mireasă a soției sale 20 000 de taleri. Pasiunea pentru lux a boierimii și ușurința cu care-și măcina averile au îngrijorat nu o dată biserica și cîrmuirea, îndemnîndu-le să impună frecvente legi somptuare, mai niciodată însă aplicate; temporarele interdicții de import loveau mai ales mătăsurile și stofele de Alep, din India și Constantinopol, dar, de pildă, în 1797 și trăsurile fabricate în Europa. Măsura trebuie să fi fost însă repede uitată, din moment ce marele boier Barbu Știrbei se întorcea la sfîrșitul aceluiași an de la Karlsbad nu cu una, ci cu două trăsuri noi, ambele comandate la Viena; cu cîțiva ani mai înainte (1784), un alt boier comandase din Austria "un cățeluș din cei mici, flocos... foarte să fie mic, să nu mai fie în toată Europa decît acela".

Războaiele ruso-austro-turce, prezența ofițerilor europeni la București și Iași, precum și deschiderea spre Europa întîmplată după 1774 au dus, după cum arată și cazul trăsurilor lui Știrbei, la treptata înlocuire a modului de viață oriental cu cel european. Boieroaicele au fost primele care au părăsit moda Răsăritului, încă pe timpul ocupației ruso-austriece de la 1787 - 1792, rămasă de pomină în analele mondene ale Iașului prin balurile prințului Potemkin. Boierii cei tineri au început să-și schimbe șalvarii, contașele și ișlicele cu pantaloni și joben după următoarea ocupație rusă, cea din 1806 - 1812, dar veliții și bătrînii și-au continuat obiceiurile pînă către 1830, unii chiar și după adoptarea Regulamentelor Organice; înlăturarea costumului oriental fusese de altfel cerută de mulți cărturari și înțeleasă ca o necesară parte a procesului de modernizare. În orice caz, în 1833 reclama "Magazinului de noutăți și mode" al fraților Bogosz nu mai avea aproape deloc iz oriental; el desfăcea ieșenilor bijuterii, articole pentru rochii, stofe, porțelanuri, mobile, tapițerii, arme de foc, trăsuri, ciocolată, vinuri "străine", parfumuri, apă de colonie, țigarete de Havana.

Cercetarea documentelor vremii lasă impresia unui veac extrem de pitoresc și viu, în ciuda turcilor, a fanarioților, a războaielor și a

ocupaţiilor; "boala amorului", de care vorbea Eufrosin Poteca la 1829, pare să fi ocupat timpul multor boieri şi boieroaice; divorţurile, răpirile, violurile par să fi fost parte a vieţii orăşeneşti de zi cu zi, amănunţit şi parcă cu plăcere descrise în condicele de judecată; în ciuda nesiguranţei, partidele de vînătoare se organizau cu fast, fiecare boier venind şi mîndrindu-se cu "tacîmul" lui, din care nu lipseau cele mai felurite rase de cîini; iar în 1818, Vodă Caragea îşi uimea capitala asistînd la ascensiunea în marginea Bucureştiului a unui balon, numit în documentele vremii "băşică".

Se vorbeşte deseori despre conflictul dintre aceste noi obiceiuri europene şi valorile tradiţionale; nu cred că modul de viaţă oriental de la 1800 poate fi socotit tradiţional, trei sau patru generaţii mai timpurii l-ar fi socotit tot atît de nou pe cît era socotit acum nou cel european. Doar ţărănimea a practicat neîntrerupt un mod de viaţă tradiţional ale cărui structuri esenţiale nu erau nici orientale nici occidentale; cît priveşte clasa conducătoare şi orăşenimea, formele ei de civilizaţie au pendulat de la epocă la epocă, legate nu atît de civilizaţia însăşi cît de împrejurările politice în care trebuia să se manifeste.

Iluminismul românesc. Era această lume, aflată la marginea dintre Orient şi Occident, întemeiată pe valorile generale ale epocii luminilor? Cît de profund a receptat ea şi pe ce căi ideile iluministe? Se pot socoti produsele ei culturale parte a fenomenului iluminist european?

Aşa cum am arătat, fanariotismul a adus cu sine, din motive politice, o activă tendinţă de orientalizare. Cantemir, Costin şi Stolnicul Cantacuzino nu au urmaşi direcţi, hiatusul este evident, prima jumătate a veacului al XVIII-lea fiind săracă şi neoriginală din punct de vedere cultural. Contactele cu Europa au rămas întrerupte aproape cu desăvîrşire, limitate doar la micul grup de privilegiaţi din jurul curţilor domneşti.

Circulaţia ideilor dinspre Europa către Principate nu s-a reluat decît după 1750; în acel an s-au tradus în româneşte, din franceză, *Cugetările* lui Oxienstiern. Apoi, contactele au început să se înmulţească treptat, nu atît cele directe, numărul românilor care au călătorit în Apus înainte de 1821 a rămas minim, cît cele indirecte. Boierii învaţă franţuzeşte, se generalizează moda preceptorilor apuseni; după 1774 se înmulţesc secretarii particulari, medicii, profesorii de pian, grădinarii, bucătarii, aduşi din Austria, Germania, Franţa. Secretarii şi dascălii vin cu precădere din Franţa, plătiţi de

altminteri mult mai bine decît slujitorii aduşi mai de aproape. La începutul veacului al XIX-lea de pildă, marele vistiernic Iordache Rosetti-Rosnovanu plătea preceptorului Fleury 4570 de lei pe an, plus 300 pentru slugă; bucătarul Iosif se mulţumea însă cu 765 lei, iar grădinarul Miller cu numai 125.

Viaţa de fiecare zi a clasei conducătoare din Principate era în chip evident tot mai influenţată de elementele modului de viaţă apusean. Conacele se construiesc într-un stil nou, neoclasic, mai ales în Moldova, aflată sub influenţă poloneză; interioarele îşi schimbă înfăţişarea, mobilierul oriental fiind treptat înlocuit cu cel adus din Europa. Cunoaşterea limbii franceze a făcut posibilă stabilirea unui contact direct cu literatura iluministă şi a uşurat pătrunderea ei în Principate. Chiar şi fără contacte umane directe, chiar şi fără călătorii, clasa conducătoare şi vîrfurile intelectualităţii au devenit în mod inevitabil parte a ceea ce s-a numit mai tîrziu "Europa franceză".

Sugestive pentru gustul cititorilor sînt cele cîteva cataloage de biblioteci păstrate, precum şi corespondenţele prin care domnii şi boierii îşi comandau cărţi din Austria, Germania, Franţa. Cele mai multe lăzi cu cărţi veneau prin furnizorii sibieni şi braşoveni, dar au existat şi cazuri de boieri, Mavrocordaţii, Roseteştii, Balşii, cu legături directe în capitala franceză, uneori chiar şi cu furnizorii curţii regale. Graţie lor, bibliotecile sînt bine înzestrate cu textele autorilor clasici, greco-latini, cît şi cu scrierile gînditorilor politici din veacul al XVII-lea, Grotius şi Pufendorf de pildă; lor li se datoreşte probabil interesul pentru teoria dreptului natural şi frecventa sa menţionare în proiectele de reformă de după 1774. Scriitorii vremii, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, sînt şi ei bine reprezentaţi în biblioteci ca şi de altfel bogata literatură istorică şi politică legată de revoluţia franceză şi epopeea lui Napoleon. *Enciclopedia* era cerută şi se citea în 1778 la episcopia Rîmnicului. La începutul veacului al XIX-lea, cartea apuseană precumpănea categoric atît în bibliotecile particulare cît şi în cele bisericeşti; la Stînca, de pildă, pe la 1820, biblioteca Rosnovenilor avea 493 de cărţi în franţuzeşte, 75 în greceşte, 8 în germană. La Bucureşti, catalogul bibliotecii mitropoliei (1836) conţine 2 275 titluri latineşti, 1 497 franţuzeşti, 1 278 italieneşti, 300 greceşti, 49 germane, 18 turceşti, 13 englezeşti, unul rusesc.

Cunoaşterea directă a literaturii iluministe explică probabil puţinele încercări de traducere a ei în româneşte; pe româneşte

circulau încă şi se citeau cu desfătare mai ales cărţile populare, cele mai multe traduse de altfel încă din veacul al XVII-lea; cele cu caracter moralizator, *Floarea darurilor, Varlaam şi Ioasaf*, romanele înţelepciunii populare, *Esopia, Viaţa lui Bertoldo, Archirie* şi *Anadan*, romanele pseudoistorice, *Alexandria, Istoria Troadei*. Traducerile din literatura iluministă sînt puţine şi nesemnificative, mai ales în Principate. Voltaire e tradus în 1772 (*Le tocsin des rois, Traduction du poème de Jean Plokoff*), apoi în 1792 (*Histoire de Charles XII*), Rousseau şi Montesquieu în 1794 (*Narcisse* şi respectiv *Arsace et Ismène*), dar nici una din marile lor scrieri nu a apărut înainte de 1830, cînd S. Căpăţîneanu traduce atît *Le contract social* cît şi *Considérations sur les romains. Télémaque*-ul lui Fénelon circula în schimb în traducere românească încă de la 1772. Preferinţele literare ale traducătorilor lasă impresia unui amestec de iluminism şi preromantism; între 1800 şi 1830 s-au tălmăcit pe rînd Florian, Young, Pope, Volney, Saint-Pierre, abatele Prevost, Chesterfield.

Învăţămîntul a contribuit şi el la răspîndirea ideilor iluministe, deşi evoluţia sa a fost contradictorie, nu întotdeauna în slujba intereselor naţionale. Academiile domneşti, întemeiate în Ţara Românească între 1678 - 1688, în Moldova la 1707, au reprezentat într-adevăr un însemnat focar de cultură al Răsăritului ortodox, dar prezenţa fanarioţilor le-a trecut repede sub controlul grecilor; şcoala naţională, cu limba de predare română, e vorba fireşte de şcoala înaltă nu de învăţămîntul elementar, a fost astfel înăbuşită şi nu a mai putut renaşte la începutul veacului al XIX-lea — cursul de inginerie al lui Asachi se inaugurează în 1814, Lazăr îşi deschide şcoala în 1818 — decît în luptă cu Academiile domneşti grecizate. Nu este însă mai puţin adevărat că aceste academii, ale căror cursuri erau urmate de români, greci, bulgari, au reprezentat deseori un canal de pătrundere în Principate a ideilor iluministe. Wolf, Baumaister şi Condillac erau filozofii cu cea mai mare influenţă printre profesorii Academiei din Bucureşti, în timp ce la şcoala lui Lazăr de la Sf. Sava cursurile de filozofie erau inspirate din Kant.

Întreţinerea şcolilor din Principate cădea pe seama bisericii, statul percepînd o taxă specială pe mînăstiri şi preoţi, în scopul procurării de fonduri. Interesul şi preocuparea pentru problemele învăţămîntului vădesc de altfel o mentalitate iluministă. Atît domnii cît şi boierii afirmă în repetate rînduri că numai educaţia îi poate face pe oameni să trăiască "după raţiune", să afle "cunoştinţa lucrurilor şi a fiinţelor", să devină "bine dispuşi, deoarece... între-

buinţează numai raţiunea şi nu un alt scop decît binele comun" (Hrisov al lui Al. Ipsilanti, 1776). Argumentele sînt evident iluministe, ca şi încercarea domniei din 1741 - 1743 de a obliga pe toţi copiii să înveţe scrisul şi cititul. Şi boierii erau conştienţi de însemnătatea învăţăturii, din moment ce propuneau în 1746 ca odraslele lor să fie forţate a urma cursurile Academiei domneşti "fiindcă au rămas mai proşti la învăţătură decît alte trepte mai de jos".

În ciuda acestei mentalităţi iluministe, învăţămîntul a progresat încet şi fără continuitate; reformele din 1748, cele din 1776, cele din 1813 şi 1818 nu i-au schimbat decît în mică măsură caracterul restrîns şi nemodern. Academia domnească din Bucureşti nu avea în 1776 decît 9 profesori; se preda gramatica, aritmetica, geometria, astronomia, istoria, fizica, teologia, latina, franceza şi italiana. Ulterior, programele au inclus şi ştiinţele naturale. Numărul elevilor, împărţiţi pe cinci trepte, a fost însă mereu scăzut, cîteva zeci de treaptă, pe durata întregului secol al XVIII-lea. În 1834, numai 1129 de moldoveni şi numai 3 050 de munteni urmau şcoli publice. Un număr egal se şcolea probabil prin preceptori şi şcoli particulare.

Nici în Transilvania situaţia nu era mult mai bună, în ciuda aceleiaşi atitudini de luminători a cărturarilor. Cu toate acestea, atît numărul şcolilor cît şi al profesorilor şi al elevilor era mult superior celui din Principate. Românii aveau şcoli medii la Blaj (1754), Braşov (1829), şi Beiuş (1829), precum şi trei institute teologice, la Blaj (1754), Sibiu (1811) şi Arad (1822). În 1761, statistica generalului austriac Bucow dădea un număr de 2 719 dascăli români pentru întregul Principat.

O altă formă de manifestare a spiritului iluminist a fost interesul pentru tipărirea de cărţi. Între 1700 şi 1800, s-au tipărit de către români 799 de cărţi dintre care 617 în româneşte, iar 182 în greceşte, latineşte, slavă etc. Procentul de carte laică a crescut necontenit, în dauna subiectelor religioase, ceea ce ar fi probabil un indiciu privind schimbarea de mentalitate. Între 1717 şi 1750 de pildă, cartea laică a reprezentat numai 15,6% din totalul tipăriturilor; procentul a crescut la 53,2% în perioada 1790 - 1800 şi la 74,8% în perioada 1820 - 1830. La mijlocul veacului al XVIII-lea, tipografii laici, de regulă negustori sau tipografi de meserie, au înfrînt şi ei, pentru prima dată, monopolul pînă atunci absolut al mitropoliilor şi episcopiilor asupra tiparniţelor. Laicizarea tiparului a urmat un curs mai rapid în Transilvania, care-şi tipărea cărţile nu numai în Blajul greco-catolic, dar şi la Viena (din 1771) şi Pesta (din 1777).

În Principate, atmosfera iluministă a stimulat cu precădere gîndirea politică şi juridică. Mişcarea de reforme descrisă în capitolul precedent a fost în chip evident influenţată de ideile europene, ca şi de altfel febrila activitate de codificare; s-au alcătuit noi coduri de legi în 1765 - 1770, 1780, 1814, 1817, 1818, 1820 - 1826, influenţa lui Beccaria, Filangeri, a codurilor civile francez şi austriac fiind evidentă. Cu toate acestea, în afara dreptului şi a politicii, elementul nou, creator este în Principate sub nivelul la care ajunsese cultura la începutul veacului al XVIII-lea. Un regres sensibil a înregistrat mai ales istoriografia, produsele ei principale, *Istoria Ţării Româneşti* (1776) a lui Mihai Cantacuzino, de pildă, sau *Istoria prea puternicilor împăraţi otomani* (1794) a lui Enăchiţă Văcărescu, fiind inferioare scrierilor lui Miron Costin, Cantemir sau Constantin Cantacuzino.

Declinul istoriografiei moldo-valahe a fost compensat într-o oarecare măsură de progresele istoriografiei transilvane. De altminteri, spre deosebire de veacul al XVII-lea, cultura românilor ardeleni a fost de-a lungul întregii epoci a luminilor superioară celei de dincoace de munţi, contactul cu mediul cultural austriac şi maghiar a fost constant şi fecund, cărturarii sînt parte a Europei fără ca pentru aceasta să facă vreun efort deosebit. Prejudecăţile clasei conducătoare maghiare sau ale curţii de la Viena le-au oprit deseori elanul — în 1795, de pildă, autorităţile au interzis înfiinţarea *Marii Societăţi Filozoficeşti a Ardealului*, între 1789 şi 1820 au zădărnicit cîteva proiecte de înfiinţare a unor periodice româneşti — dar, cu toate acestea, multe din realizările lor sînt remarcabile, mai ales în domeniul lingvisticii şi al istoriei. Samuel Micu şi Gheorghe Şincai dau la iveală în 1780 *Elementa linguae daco-romaniae sive Valachicae;* S. Micu scrie în 1778 *Brevis historica notitia originis et progressus nationis daco-romanae*, dezvoltată apoi în *Istoria, lucrurile şi întîmplările românilor*, studiu amplu, parţial publicat în 1806; Gh. Şincai încheie în 1808 *Hronicul românilor şi a mai multor neamuri*, probabil cea mai erudită carte de istorie scrisă pînă atunci de un român; în sfîrşit, Petru Maior alcătuieşte în 1812 *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*, o scriere de pasionată dar nu mai puţin savantă polemică istorică.

Dar iluminismul românilor ardeleni nu se reduce la scrierile acestor corifei ai *Şcolii Ardelene*. El s-a manifestat şi prin preocuparea de a înfiinţa societăţi literare, prin tipărirea de manuale şcolare menite a contribui la luminarea poporului, prin publicarea de lucrări de popularizare a ştiinţei sau prin traducerea unor texte

raţionaliste, urmărind înlăturarea superstiţiei şi triumful raţiunii; o astfel de scriere a fost *Învăţătura firească spre surparea superstiţiei norodului*, prelucrare de Gh. Şincai, după fizicianul german Hellmuth.

Cărturarii ardeleni sînt, fără îndoială, de o cultură superioară contemporanilor lor din Ţara Românească sau Moldova, sînt şi mai numeroşi. Cu toate acestea, ideile politice cele mai noi, cele mai radicale, unire, independenţă, s-au dezvoltat cu precădere în Principate, nu în Transilvania. Acest aparent paradox arată o dată mai mult că factorul iniţial în apariţia conştiinţei naţionale nu este gradul general de cultură la populaţie, nici prezenţa influenţelor culturale apusene, ci existenţa unei clase politice proprii, capabilă şi doritoare de acţiune politică autonomă.

Conştiinţa naţională. După cum am văzut, cărturarii veacului al XVII-lea ajunseseră la definirea conştiinţei etnice româneşti, afirmînd atît unitatea de origine a tuturor românilor cît şi caracterul latin al limbii lor. Prima jumătate a veacului al XVIII-lea nu a adus elemente noi în evoluţia acestei prime trepte a conştiinţei naţionale, cei mai mulţi cărturari, episcopul Clain, Neculce, episcopii de Rîmnic Inochentie şi Clement, reluînd vechile afirmaţii fără modificări însemnate, bizuindu-şi însemnările istorice aproape exclusiv pe scrierile lui Dimitrie Cantemir. Românii erau socotiţi "romani" curaţi, şi cum nimeni nu le contesta încă această pură origine, afirmaţia trecea ca un loc comun, fără polemică sau nevoie de argumentare.

O primă înnoire faţă de vechea interpretare a constituit-o apariţia sentimentului dacic în jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea; scriitorii continuă să creadă în romanitatea românilor, în continuitate, dar resping acum teza lui Eutropius, şi după el, a lui Cantemir, privind exterminarea dacilor. Ei sînt tot atît de mîndri de originea dacă cum sînt şi de cea romană şi li se pare avantajos să-şi poată urca autohtonia, prin daci, pînă la începuturile istoriei.

Sentimentul dacic s-a dezvoltat aproape numai la scriitorii moldo-valahi; îl începe *Istoria Ţării Româneşti* a lui Mihai Cantacuzino, scrisă în româneşte între 1774 - 1776, tipărită în greceşte la Viena în 1806, cea dintîi carte care vorbeşte despre simbioza celor două popoare, despre amalgamarea limbii lor. Păreri similare a exprimat şi *Gramatica Rumânească* (1787) a lui Enăchiţă Văcărescu, primul autor al unui elogios portret al lui Decebal. De aici înainte ideea romanizării dacilor a devenit o permanenţă a istoriografiei din Prin-

cipate, explicată cu lux de amănunte în scrieri cum ar fi *Istoria Daciei* (1818) de D. Fotino sau *Despre origina românilor* (1820) de N. Rîmniceanu. Concluzia celui dintîi este că "corcindu-se între sine romanii şi dacii, au format un popor amestecat şi deosebit"; pentru cel de al doilea, "după ce au învăţat dacii limba rîmlenească, nu numai că trăia foarte bine încă unii cu alţii, ci s-au şi amestecat cu înrudirea, luînd romanii în căsătorie fetele dachilor şi dînd romanii fetele lor dachilor"; ca urmare scrie Naum, "dacii romaiază, romanii dachiază".

Această "corcire" a romanilor nu a fost acceptată în Transilvania decît de I. Budai-Deleanu (1791), toţi ceilalţi cărturari continuînd linia lui Cantemir de afirmare a purităţii originii latine. Ei şi-au expus teoria în numeroase texte, de la *Brevis historica notitia originis et progressus nationis daco-romanae* (1778) a lui Samuel Micu-Clain şi pînă la eruditele istorii ale lui Şincai (1811) şi Maior (1812); cum de la 1791 această origine începuse a fi pusă la îndoială, din motive politice, cărturari ardeleni s-au angajat în aprinse polemici cu învăţaţii saşi şi unguri care o atacaseră şi contestaseră. Argumentele istorice au pătruns şi în textele politice propriu-zise, cum ar fi *Supplex*-ul din 1791, vechimea şi continuitatea romanilor în Transilvania — dreptul istoric cu alte cuvinte — devenind acum o permanentă armă politică şi unul din principalele argumente în sprijinul revendicărilor româneşti.

Ideea unităţii de origine a dus în chip firesc la ideea de unitate politică, şi nu întîmplător aceasta a fost iniţial exprimată de oameni politici care erau în acelaşi timp şi istorici; unirea Principatelor a fost pentru prima oară propusă în 1772 de Mihai Cantacuzino, autorul mai multor scrieri istorice între care şi o *Istorie a Ţării Româneşti*. Propunerea a fost inclusă în memoriile prezentate Rusiei, Austriei şi Prusiei cu ocazia congresului de pace de la Focşani. Ea a fost apoi reluată de Nicolae Mavrogheni (1788), Ion Cantacuzino (1790), Ştefan Crişan-Körösi (1807) — ardelean moldovenizat — acesta din urmă fiind probabil cel dintîi scriitor care a propus numele de Dacia pentru noul stat unit românesc.

La începutul veacului al XIX-lea, conceptul nu se mai referea însă doar la Moldova şi Ţara Românească, el includea acum şi Transilvania: *Cronica Ţării Româneşti* (1802) a lui N. Rîmniceanu a fost probabil primul text care a afirmat posibilitatea refacerii "Dachiei, ale căriia hotară, o! de ne-ar învrednici Dumnezeu vreodată a le aduce în starea stăpînirii cei din început, precum şi dorim". Şi Bu-

dai-Deleanu a cochetat cu ideea unirii celor trei Principate (1804), plănuind însă unificarea lor sub sceptrul Habsburgilor. Din această perioadă datează şi definiţia pan-românească a naţiunii, formulată de bănăţeanul Moisie Nicoară (1815); "naţia" scria el, se întinde "de la Tisa pînă la Marea Neagră, din Dunăre pînă peste Nistru, de o parte în Crimeea, de o parte pînă la marginile Poloniei".

Proiecte daco-române de unire a Principatelor cu Transilvania nu vor mai apare pînă în 1838 cînd A.G. Golescu va dezvolta din nou tema "Daciei Mari"; unirea Principatelor însă, a "Daciei mici", a devenit un element des repetat în proiectele de reformă şi în memoriile moldo-valahe de după 1821; unirea a fost oficial propusă şi în timpul lucrărilor de alcătuire a Regulamentelor Organice (1830), respinsă însă de ruşi deoarece planul prevedea alegerea unui domn străin cu excluderea dinastiilor învecinate. Cu toate acestea Regulamentele au recunoscut necesitatea viitoarei uniri, justificînd-o prin originea, limba, religia, obiceiurile şi interesul comun al locuitorilor ambelor Principate. Ele au instituţionalizat de asemenea conceptul de cetăţenie comună moldo-valahă, aplicat pînă atunci doar pe temeiul obiceiului pămîntului. Prin explicita introducere a ideii de unire în primele constituţii moderne româneşti, conştiinţa naţională, pînă atunci exprimată doar de izolate şi restrînse grupări politice, a devenit programul oficial a ceea ce se socotea a fi, de acum înainte, o închegată şi modernă naţiune.

Patriotismul. Dezvoltarea naţionalismului politic, reprezentat în primul rînd prin ideea de unificare statală a românilor, a fost dublată începînd cu jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea de naşterea sentimentului patriotic. Cantemir vorbise şi el de "dragoste de patrie" (1716), dar conceptul era legat încă doar de Moldova; primul text care l-a aplicat întregului teritoriu locuit de români a fost probabil *Triodul*, tipărit de episcopul Inochentie de Rîmnic în 1731; sensul regional dispare, cartea se adresează atît Ţării Româneşti cît şi "între alte părţi unde se află patria rumânească". Conceptul de patrie depăşea aşadar graniţele politice, fiind aplicat tuturor "părţilor", teritoriilor cu populaţie românească.

Pentru generaţia următoare, patriotismul, iubirea de patrie devin o preocupare des mărturisită. E. Văcărescu, de pildă, îşi publică gramatica în 1787 "din iubirea patriei"; a fi român devine o mîndrie, este sentimentul care-l împinge pe S. Micu-Clain să-şi scrie istoriile; cărturarii se gîndesc la folosul de obşte, li se pare că au o datorie faţă de ţară. Chiar şi un text juridic ca *Manualul de legi* (1814) al lui Al.

Donici socoteşte că "a sluji cineva patriei sale... şi a iubi pe patrioţii săi iaste una din datoriile neapărate". Patria se antropomorfizează, ia chipul mamei, îşi dojeneşte sau laudă fiii, se bucură sau plînge de purtările lor; îndemnurile de tipul "iubeşte-ţi patria, iubeşte pe aproapele tău" şi "cine este ţie mai aproape dacă eşti român decît românu" (*Ithicon*, 1822) apar în numeroase scrieri, unele special închinate temei, cum ar fi *Manualul de patriotism* (1829) al lui Iancu Nicola sau textul anonim *Ispită sau cercare de patriotism*, care circula în Principate în aceeaşi perioadă.

Cărturarii sînt conştienţi de faptul că patria şi patriotismul au două coordonate, una verticală, comunitatea şi continuitatea istorică, cealaltă orizontală, comunitatea de interese a membrilor unei comunităţi constituite istoriceşte. Cele dintîi texte aveau de obicei tendinţa de a confunda patriotismul cu interesele boierilor şi patria cu statul boieresc; după 1800 însă, s-au înmulţit textele care asemenea lui Vladimirescu considerau că "patria se cheamă norodul iar nu tagma jefuitorilor". Conducătorul răscoalei promitea să fie "cel mai bun fiu al patriei mele", un "adevărat fiu al patriei mele", să-şi jertfească chiar şi viaţa pentru interesele ei. Patriotismul implică deci o datorie, sacrificiul personal sau, cum scria I. Tăutu, la 1829, "n-am alt interes decît al patriei mele, nici altă dorinţă decît fericirea ei, nici gonesc altă cinste decît a naţiei". Îndată după 1821, cărturarii par a fi crezut romantic în posibilitatea stabilirii unei armonii sociale, în egalizarea intereselor, în convertirea tuturor în "patrioţi buni".

Naţionalismul cultural. Independenţa, unirea reprezintă o primă coordonată, cea politică, a noii conştiinţe naţionale; alături de ea, s-a dezvoltat în veacul al XVIII-lea un activ naţionalism cultural, influenţat fără îndoială şi de mentalitatea iluministă dominantă în întreaga Europă. Ideea de luminare este foarte răspîndită în texte, rostul ei fiind, conform unui hrisov domnesc de la 1776, "să trăim după raţiune", "să cîştigăm cunoştinţa lucrurilor şi a fiinţelor"; prin luminare, spune hrisovul lui Alexandru Ipsilanti, oamenii devin mai buni cetăţeni, descoperă frumosul şi adevărul, îşi dezvoltă virtuţile. Cu mici variante, aceste idei se regăsesc la majoritatea cărturarilor din Principate şi din Transilvania, cei de pe urmă parcă ceva mai preocupaţi totuşi decît confraţii lor de peste munţi de măsurile concrete şi practice prin care luminarea poate ajunge la toţi oamenii, şi la cei de rînd deci, nu numai la păturile privilegiate. Cu toţii însă consideră cultura ca pe o pîrgie esenţială a renaşterii naţionale, ca pe un bun ce trebuie dezvoltat conştient, răspîndit, inoculat,

aproape, poporului. Aşa gîndesc autorii programului *Vestirilor filozoficeşti şi moraliceşti* (1795), Gheorghe Lazăr (1820), Dinicu Golescu (1826); pentru acesta din urmă, luminarea aduce "strălucirea, lauda şi toate îmbunătăţirile unui neam carele voieşte să fie în rîndul neamurilor luminate şi mărite". Luminarea era deci instrumentul de a ieşi din întuneric şi a sta alături de popoarele avansate ale Europei.

Românii erau deci conştienţi de faptul că din punct de vedere cultural, starea lor se afla în urma altor ţări şi popoare. Aceasta i-a îndemnat să-şi cerceteze trecutul, în căutarea cauzelor vinovate de înceata dezvoltare a culturii. Mergînd pe urmele lui Cantemir şi ca urmare a descoperirii originilor, a preţuirii culturii latine, ei au socotit firesc să pună vina rămînerii în urmă faţă de Europa în seama influenţei slave.

Acest mod de a privi cultura slavă, care pînă în veacul al XVIII-lea jucase un rol atît de important în Principate, era relativ nou; Udrişte Năsturel tradusese încă din latină în slavonă, iar Antim Ivireanul tipărise în 1697 o gramatică slavonească; pentru cărturarii veacului al XVII-lea, slavonismul era o parte de nedesfăcut a spiritualităţii ortodoxe, chiar dacă, cum spune Antim, slava era o limbă "străină, nu a noastră"; întrebuinţarea ei nu i se pare însă reprobabilă, dimpotrivă, o socoteşte un merit cultural deosebit. Preocuparea latinistă a schimbat această optică. D. Cantemir a lansat cel dintîi în *Descriptio Moldaviae* (1716) teoria conform căreia slava ar fi fost o limbă străină, moartă, introdusă de mitropolitul Teoctist, bulgar de origine, cu scopul de a rupe pe români de Apus şi a-i menţine în sfera ortodoxiei; aceasta s-ar fi întîmplat în veacul al XV-lea, mitropolitul devenind prin fapta sa "ctitorul cel dintîi al barbariei în care este împotmolită astăzi Moldova"; pentru principele latinist şi elinist, slavonismul era singura explicaţie a "adîncului întuneric al barbariei" culturale în care zăcea ţara. De la Cantemir, această teorie a trecut apoi la aproape majoritatea cărturarilor români moderni, slavona mai întîi, alfabetul chirilic mai apoi fiind socotite o formă străină, nefirească pentru exprimarea fondului latin al culturii române. Acuzaţii asemănătoare au fost aduse şi influenţei culturale greceşti, cu atît mai uşor cu cît aceasta era de cele mai multe ori legată de fanariotism. Deşi atît învăţămîntul de limbă greacă cît şi cultura elenă din Principate, în general, au avut în cursul veacului al XVIII-lea momente de mare înflorire, folositoare atît românilor cît şi grecilor, cărturarii renaşterii româneşti le-au condamnat deseori în termeni aspri; pentru Grigore Pleşoianu, de

pildă, autorul unui *Cuvînt asupra limbii româneşti* (1821 - 1822), profesorii greci "năpîrci şi scorpioni" nu ar fi făcut decît să stoarcă pe români, fără a le da nimic în schimb.

Dintre diferitele instrumente ale dezvoltării culturale, o atenţie constantă a fost acordată învăţămîntului; în Transilvania, dreptul la învăţătură a devenit un permanent obiect de revendicare, des repetat din 1736 în memoriile episcopului Clain şi în scrierile Şcolii Ardelene; în Principate, lipsa instrucţiunii a fost frecvent regretată şi însoţită de cererea de a se înfiinţa şcoli; în 1756, mitropolitul Iacov I Putneanul făcea publică o circulară intitulată *Învăţătură pentru ca să-şi dea fieşte care om feciorii lui la carte;* în 1770, memoriile boiereşti propuneau înfiinţarea unei "Academii de epistemii (ştiinţe), meşteşuguri şi limbi"; în jur de 1800, un alt mitropolit moldovean, Iacov II Stamate, admiratorul lui Montesquieu, alcătuia un remarcabil proiect de modernizare a învăţămîntului. Multe din aceste idei au fost preluate de Regulamentele Organice, care au statuat în mod explicit obligaţia cîrmuirii de a se îngriji de organizarea educaţiei publice.

Ca toate celelalte mişcări naţionale est europene, şi cea română a acordat o deosebită atenţie problemelor limbii; limba naţională a fost socotită nu numai un important instrument al renaşterii culturale, dar şi un element reprezentativ al naţiunii în formare. La începutul veacului al XVIII-lea, cărturarii ajunseseră la trei concluzii principale în privinţa limbii, afirmînd caracterul ei latin, unitatea sa în toate ţările locuite de români şi insistînd asupra nevoii de a o dezvolta şi cultiva. Mulţi cărturari iluminişti au reluat aceste idei socotind promovarea limbii naţionale ca pe o îndatorire patriotică, un prim pas pe calea luminării, fără de care nici un alt instrument cultural nu ar putea funcţiona cu folos; aceasta este şi explicaţia numeroaselor gramatici "patriotice", cum ar fi *Gramatica românească* (1787) a lui E. Văcărescu. În Principate, cărturarii n-au depăşit faza exprimărilor generale, în Transilvania însă ei s-au angajat într-un activ proces de purificare şi curăţire a limbii, pentru a o duce cît mai aproape de modelul considerat originar şi de sufletul latin românesc; Ion Budai-Deleanu, în scrieri din perioada 1812 - 1820, şi Petru Maior, în texte redactate între 1812 şi 1819, au fost probabil cei mai înflăcăraţi adepţi ai scoaterii din limbă a cuvintelor străine, ai înlocuirii alfabetului chirilic cu cel latin şi ai practicării împrumuturilor lexicale numai din italiană sau franceză; după 1830, aceste poziţii vor duce la exagerările latiniste ale multor lingvişti ardeleni,

la încercarea artificială de a crea o limbă pură; ca şi în alte ţări sud-est europene, purismul lingvistic va fi în cele din urmă abandonat în favoarea limbii vorbite, un punct de vedere pe care cărturarii munteni şi moldoveni îl susţinuseră de altminteri întotdeauna.

Dezvoltarea conştiinţei naţionale, politice şi culturale a dus între altele şi la apariţia ideii de renaştere. Tema deşteptării este frecventă în primele decenii ale veacului al XIX-lea, romantic exprimată de Şincai prin formula "deşteaptă-te... iubit neamul meu" şi de Naum Rîmniceanu prin cuvintele "veniţi dar în numele Domnului, să ne înviem neamul şi să ne întocmim patria". Elementul nou constă însă în faptul că această deşteptare nu are doar un sens politic, ci că se referă la renaşterea spirituală în general; cărturarii par să fi dorit o transformare de fond, o modernizare a structurilor de bază ale societăţii, nu numai a formelor exterioare. Numai astfel, avertiza Grigore Pleşoianu în ajunul adoptării Regulamentelor Organice, vor putea românii să se numească "europeni şi cu faptele, nu numai cu numele".

Se poate aşadar afirma că elementele principale ale conştiinţei naţionale, limitate deocamdată la boierime şi la o subţire pătură de cărturari, erau deja exprimate la începutul veacului al XIX-lea şi parte a programului politic al clasei conducătoare în toate cele trei Principate.

IV. VREMEA RENAŞTERII (1831—1918)

8. CAPITALISM ŞI MODERNIZARE

Economia. Unul din principalele fenomene sociale ale epocii imediat următoare adoptării Regulamentelor Organice (1831 - 1832) a fost explozia demografică a populaţiei Principatelor, îndeosebi a celei locuind în cîmpia Dunării. Desfiinţarea raialelor turceşti, a căror prezenţă la Turnu Măgurele, Giurgiu şi Brăila făcuseră imposibilă exploatarea economică a bogatei zone de cîmpie, a deschis sudul Principatelor agriculturii, iar Dunărea, comerţului cu grîne. Numărul populaţiei a crescut vertiginos, atingînd la recensămîntul din 1859, pentru abia reunitele Principate, cifra de 3 864 848 de locuitori; în 1899, numărul lor era de 5 956 690 iar în 1912, data ultimului recensămînt antebelic, de 7 234 920. Din aceştia, 93,1% erau ortodocşi, 3% mozaici, 2,6% catolici şi protestanţi, 0,7% musulmani. În 1912, 18,4% din populaţia României locuia la oraşe, 81,6% la sate. În 1910, conform datelor oficiale maghiare, Transilvania avea 5 548 363 de locuitori, dintre care 53,8% români, 26,6% maghiari, 6,8% germani.

La 1831, structura economică a Principatelor nu se deosebea prea mult de ceea ce fusese ea cu un secol mai înainte, veacul al XVIII-lea neaducînd practic nici o modificare de esenţă.

Creşterea vitelor a continuat să reprezinte pînă în anii '40 ai veacului principalul izvor de bogăţie al ţării şi principalul produs al exportului. Păşunile, fîneţele şi pădurile au acoperit încă multă vreme cea mai mare parte a ţării; procentul pămîntului cultivat a crescut însă neconţenit, trecînd de la numai 740 000 de pogoane în 1831 la 2 830 000 în 1865 şi la 10 360 000 pogoane în 1912. În procente, pămîntul arabil reprezenta 19,9% din suprafaţa totală a ţării în 1860, 41,6% în 1905, 46% în 1915. La mijlocul veacului al XIX-lea, agricultura devenise deci, în chip evident, principala ocupaţie economică a românilor.

Ce se cultiva? Suprafeţele cultivate cu cereale au crescut con-

stant, ele reprezentau în 1915 84,2% din totalul terenului arabil, restul fiind cultivat cu plante textile şi oleaginoase (1,6%), legume (1,6%), plante industriale (0,5%) etc. Reiese din aceste date că agricultura României avea un caracter nediversificat, unilateral cerealier. Din punctul de vedere al valorii producţiei agrare, cerealele reprezentau în 1914 un procent de 79%, legumele de 7,4%, plantele furajere de 7,2%, plantele industriale de 2,2%, viile şi livezile de 4%. În preajma primului război, valoarea agriculturii în ansamblul producţiei materiale a României era de patru cincimi.

Această creştere vertiginoasă a producţiei cerealiere — de la mijlocul veacului grîul a înlocuit porumbul ca principală cereală cultivată, în 1913 România era al patrulea exportator mondial de grîu, după Rusia, Canada şi Statele Unite — nu poate ascunde însă faptul că românii practicau totuşi o agricultură înapoiată, departe de cerinţele moderne. În lipsa capitalului fix şi a celui circulant, în lipsa mîinii de lucru calificate, marea proprietate, principalul producător de cereale, s-a orientat către o agricultură extensivă, posibilă datorită suprafeţelor încă necultivate şi solului foarte roditor. Încă din 1834, un grup de proprietari a întemeiat o societate de agricultură cu scopul de a introduce metodele occidentale şi a importa maşini agricole. Primele maşini au fost importate în 1835, dar cu toate acestea înzestrarea tehnică atît a moşiilor cît şi mai ales a gospodăriilor ţărăneşti a rămas tot timpul deficitară. În 1860, funcţionau în Moldova numai 98 de maşini de treier cu abur; la începutul veacului al XX-lea, moşiile mari, care deţineau 50% din suprafaţa cultivată, erau mecanizate în proporţie de 40%, în timp ce gospodăriile ţărăneşti îşi exploatau lotul numai cu mijloace manuale şi animale. Între 1903 şi 1916, mecanizarea agriculturii a cunoscut totuşi un proces de creştere rapidă, numărul plugurilor şi al batozelor cu aburi, de pildă, crescînd de la 55 la 300 şi de la 4 585 la 20 000.

Slaba înzestrare tehnică, precum şi tehnica agricolă relativ înapoiată — îngrăşăminte insuficiente, seminţe neselecţionate, predominarea arăturilor de primăvară asupra celor de toamnă, practicarea pe loturile ţărăneşti a vechiului sistem de monocultură — au reprezentat tot atîţia factori de natură a frîna dezvoltarea unei agriculturi intensive. Cu toate acestea, pămîntul roditor a făcut ca media de producţie la hectar să fie relativ bună, de pînă la 20,2 hectolitri la grîu, de pînă la 13,8 hectolitri la porumb (1905). În 1913, vechiul regat a produs 30 de milioane de hectolitri de grîu; în preajma războiului mondial, agricultura românească exporta anual, în medie, 1 milion de tone de grîu.

De la meşteşuguri la "marea industrie". Veacul fanariot nu a adus, după cum am văzut, decît transformări cu totul neînsemnate în procesul de dezvoltare industrială a ţării. Repetatele încercări de întemeiere de manufacturi au eşuat rînd pe rînd, din motive extraeconomice mai ales, iar exploatarea subsolului a căzut chiar sub limitele atinse în veacul al XVIII-lea. Cu toate acestea, ţara nu ducea lipsă de materii prime care ar fi putut fi valorificate. Administraţia rusă de ocupaţie a întocmit în 1833 un raport privind bogăţiile minerale şi o hartă mineralogică (1834) în care erau trecute zăcăminte de argint, plumb, aramă, apoi sarea şi petrolul. Cîţiva ani mai tîrziu, călătorul rus Demidov adaugă aurul, huila, lignitul şi mercurul.

De o producţie propriu-zisă însă nu putea încă fi vorba; aburul însuşi nu va fi introdus în morăritul valah decît în 1845, la peste un secol deci de la inventarea maşinii cu abur (1735). În Transilvania austriacă, mai dezvoltată, prima maşină cu abur a fost pusă în funcţiune la Zlatna, în industria mineritului (1838).

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, industria Principatelor se reducea în general la prelucrarea produselor agrare şi alimentare, cele cîteva "fabrici", de fapt manufacturi, producînd hîrtie, sticlărie, articole de iluminat, postăvărie, covoare, ceramică, articole de tăbăcărie, săpun, paste făinoase. Morile şi "industria" alcoolului, velniţe de rachiu mai ales, dar şi fabrici de bere, reprezentau şi ele o însemnată parte a acestei industrii începătoare la care trebuie adăugate şi atelierele de fabricat silitra şi praful de puşcă, fabricile de pavele şi industria de construcţii. Pînă la mijlocul veacului, singura industrie extractivă demnă de acest nume a fost cea a sării, două treimi din cantitatea extrasă fiind destinată exportului.

În preajma unirii Principatelor (1859) a început să se dezvolte şi industria petrolului, aflată pînă atunci în fază rudimentară. La 1857, producţia Principatelor era de numai 275 tone anual; un an mai tîrziu, Marin Mehedinţeanu înfiinţa la Ploieşti prima rafinărie românească, folosită, ca şi cea creată în acelaşi an în Moldova, mai ales pentru iluminarea Bucureştiului şi a Iaşilor. După unire, producţia de petrol a crescut în chip constant: 12 mii de tone în 1870, 16 mii în 1880, 53 de mii în 1890, 250 de mii în 1900, atingînd recordul antebelic de 1 847 875 de tone în 1913. În acel an, 57,15% din producţia petrolieră a României a luat calea exportului.

Iniţial, în 1894 de pildă, 84 din cele 87 de rafinării existente funcţionau pe bază de capital autohton, numai trei erau în mîna

capitalului străin. Legea minelor din 1895 a deschis însă cale liberă capitalului străin, astfel încît, la 1900, majoritatea rafinăriilor se aflau sub controlul societăţilor germane, olandeze, engleze, americane. Steaua României, înfiinţată în 1896, avea capital englez, american, german; Româno-Americana (1904) fiinţa cu capital american; Astra (1908) cu capital anglo-olandez. În 1914, capitalul german controla 30% din capacitatea de producţie şi 8% din capacitatea de prelucrare; Astra, în schimb, controla 25% din capacitatea de producţie şi 40% din cea de prelucrare. Cu toate acestea, pe ansamblul industriei ţării, capitalul străin nu a depăşit niciodată 50% din valoarea totală a capitalului existent.

Ritmul înfiinţării de intreprinderi industriale s-a accentuat mai ales după cucerirea independenţei; în 1902 funcţionau, sub denumirea de "mare industrie", 625 de întreprinderi; în 1915, numărul lor era de 1 851. Procesul de concentrare a întreprinderilor şi de formare de carteluri a început în ultimul deceniu al secolului, cînd s-au întemeiat astfel de carteluri în industria morăritului şi a alcoolului. În primii ani ai secolului următor, ele au apărut şi în industria hîrtiei, sticlei, zahărului (1902), în cea a petrolului (1903), în industria forestieră (1910). Gradul cel mai ridicat de concentrare a fost atins în industria petrolului, apoi în minerit şi în industria forestieră; în 1914, erau înregistrate în regatul României 182 de societăţi anonime, faţă de numai patru cîte fuseseră în 1890.

Rapida dezvoltare a industriei "mari" în ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea se datoreşte în mare măsură şi adoptării unor legi de încurajare a industriei naţionale, prima în 1887, cea de a doua în 1912. Se prevedea acordarea de capital în condiţii avantajoase celor care deschideau fabrici, întreprinderile erau scutite de impozite, materiile prime precum şi utilajele aduse din străinătate erau scutite de vamă; produsul finit putea circula pe calea ferată cu scutire de cheltuieli de transport. Fabricile se puteau deschide şi cu lucrători străini, dar proprietarul îşi asuma obligaţia ca, după 5 ani, două treimi din muncitori să fie români.

Ar fi cu neputinţă să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria ţării, în mai puţin de un secol, de la 1831 şi pînă la 1914; industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă. În 1914, structura valorică a producţiei industriale româneşti se prezenta în felul următor: industria alimentară, 49%; industria petrolului şi a produselor petroliere, 29%; industria forestieră şi a mate-

rialelor de construcţie, 14%; industria metalurgică şi cea producătoare de energie, 8%.

Comerţul. Tratatul de la Adrianopol (1829) a desfiinţat în sfîrşit monopolul comercial otoman, deschizînd astfel comerţul Principatelor cu Europa. Ca urmare, pînă la mijlocul veacului, atît direcţiile sale de orientare, cît şi produsele comercializate şi-au modificat în schimb substanţial caracterul. Importurile din lumea sud-dunăreană au scăzut continuu; în 1857, de pildă, Moldova nu importa decît 13% din produsele sale din Imperiul otoman, restul venind din Austria şi Germania (32%), Anglia (30%), Franţa (19%), Rusia (7%). Exportul către diferitele provincii otomane a rămas însă însemnat pînă după unire; tot în 1857, exportul Moldovei mergea în proporţie de 73% spre sud, Europei centrale revenindu-i numai 24% din valoarea sa.

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, animalele şi produsele animaliere au reprezentat principalul produs exportat de Principate; în 1833, de pildă, ele s-au ridicat la 50% din valoarea totală a exportului, în timp ce valoarea grînelor nu se ridica decît la 16,7%. Pe măsură însă ce s-a dezvoltat agricultura, valoarea exportului de cereale a crescut necontenit. Între 1871 şi 1875, exportul de vite nu mai reprezenta decît 11% din valoarea sa totală, în timp ce grîul reprezenta 36%, porumbul 28%, orzul şi ovăzul 10%. Acum, în preziua independenţei deci, cea mai mare parte a produselor româneşti luau drumul Austro-Ungariei, Viena păstrîndu-şi poziţia de principal partener comercial al României pînă în preajma primului război mondial, cînd locul său a fost luat de Germania. În 1913, structura pe ţări a volumului comerţului exterior românesc (import şi export) era următoarea: Germania 23,02%, Austro-Ungaria 18,56%, Belgia 15,75%, Anglia 7,98%, Franţa 7,75%, Rusia 1,31%. În chiar anul izbucnirii războiului, cerealele reprezentau 68,64% din valoarea exportului, urmate de produsele petroliere (10,3% în 1912) şi forestiere (3,8% în 1912). În ciuda statisticilor incomplete, putem trage totuşi două concluzii esenţiale; pe de o parte, România devenise o mare exportatoare de cereale; pe de alta, atît valoric cît şi în privinţa volumului, comerţul său exterior era precumpănitor orientat spre Puterile Centrale.

Această orientare nu a fost întotdeauna în folosul industriei autohtone. Pe de o parte, diferitele guverne au luat măsuri de încurajare a iniţiativei particulare în înfiinţarea de fabrici, dar, pe de alta, ele s-au arătat adeptele liberului schimb şi adversarele protecţiona-

lismului vamal. Numărul produselor protejate cu taxe relevante, de pildă 20% din valoare, a rămas întotdeauna scăzut, el a fost chiar redus de la 209 în 1886 la 81 în 1891. Taxele vamale au fost din nou scăzute în 1893, iar convenţiile comerciale cu Germania şi Austro-Ungaria (1893) nu erau de natură a proteja începătoarea industrie autohtonă. Se poate spune că pînă la primul război mondial, politica vamală a favorizat mai degrabă interesele moşierimii exportatoare de cereale, decît ale burgheziei.

O altă greutate în dezvoltarea rapidă a comerţului, mai ales a celui exterior, a constituit-o lipsa mult timp a unui sistem modern de căi de comunicaţii. În lipsa unor căi fluviale navigabile, comerţul era practicat aproape exclusiv pe uscat, pe drumuri a căror modernizare nu a început decît după 1840; din această cauză, în acei ani, preţul transportului de grîne din nordul Moldovei la Galaţi era mai ridicat decît al transportului de la Galaţi pînă în Anglia. Modernizarea s-a făcut extrem de încet, în 1864 numai 970 de kilometri de şosea erau pietruiţi. În 1876, numărul lor crescuse la 1 910 (din totalul de 5 420 km de drumuri publice), în 1910 la 26 992 (din totalul de cca 45 000 km).

Proiectele de construire de căi ferate au apărut încă din 1842, dar prima cale ferată, linia Bucureşti-Giurgiu, nu a fost dată în folosinţă decît în 1869. În Banat, trenurile circulau din 1856, în Dobrogea turcească, linia Constanţa-Cernavodă fusese deschisă în 1860. Dezvoltarea căilor ferate a fost totuşi destul de rapidă, 938 de kilometri în 1873, 2 424 în 1890, 3 080 în 1900, 3 800 în 1916.

Lipsa unui sistem bănesc naţional şi a unor instituţii de credit au reprezentat de asemenea frîne în calea dezvoltării economiei. La 1831, leul era doar o monedă nominală de calcul, tranzacţiile reale fiind efectuate în piaştri, ducaţi, ruble, monede cu un curs fluctuant, imposibil de controlat în condiţiile unei autonomii limitate. De aceea, una din principalele preocupări ale partidei naţionale a fost rebaterea monedei naţionale. Existenţa unor emisiuni monetare proprii avea şi o semnificaţie diplomatică, baterea de monede fiind socotită un atribut al suveranităţii. Încercările lui Mihail Sturdza (1835) şi Barbu Ştirbei (1849 - 1856) au fost însă blocate de puterea suzerană.

Sub Cuza şi la începutul domniei lui Carol, Viena a obiectat împotriva legendei "domn al românilor" socotită iredentistă, pe cînd Poarta ar fi acceptat punerea în circulaţie a unei monede divizionare româneşti dacă ar fi avut imprimată o siglă vădind dependenţa ţării

față de turci. În cele din urmă, fără siglă și fără legendă, dar cu armele țării, guvernul a pus în circulație o monedă de bronz în 1867; cîțiva ani mai tîrziu (1870), fără a mai ține seamă de obiecțiile și protestele turcești, s-a bătut monedă de argint și aur, de această dată cu efigia prințului cu legenda atenuată de "Domnul României". Sistemul monetar național era astfel recreat, în ciuda opoziției Austriei și Turciei.

Tot atît de anevoios a fost și procesul înființării de bănci, a unui sistem de credit care să reprezinte principalul instrument de investiții în agricultură și industrie. Regulamentul Organic (1831) a propus cel dintîi întemeierea unei "Bănci Naționale", dar prima instituție de acest fel nu a apărut decît în 1856 sub numele de "Banca Națională a Moldovei"; sub diferite forme, ea a funcționat pînă în 1877. Numărul instituțiilor bancare nu a început să crească însă decît după unire — Casa de Economii și Consemnațiuni (1864), Creditul funciar rural (1873), Creditul funciar urban (1874) — procesul culminînd cu întemeierea Băncii Naționale a României în 1880.

Creată după modelul Băncii Naționale a Belgiei, noua instituție era în același timp o bancă de scont și circulație și o bancă de emisiune, funcționînd ca o societate pe acțiuni din care statul deținea o treime, acționarii două treimi. În 1901 prin retragerea statului din această combinație, Banca Națională a devenit o instituție pur particulară; dominată de liberali, ea a jucat un esențial rol în procesul de industrializare a țării și de întărire economică a burgheziei românești.

După 1880, numărul și însemnătatea institutelor de credit a crescut de altfel necontenit, ridicîndu-se de la numai 5, în deceniul 1881 - 1890, la 197 în 1913, 40% din capitalul lor fiind deținut în acel an de bănci străine, germane, austriece, franceze, belgiene, engleze. Nouă bănci (4 românești, 5 străine) dețineau 824 500 000 lei din totalul de 1 176 miliarde lei al capitalului bancar existent. Procesul de concentrare urma așadar, și în finanțe, același drum ca și în industrie.

În Transilvania, prima bancă românească, *Albina* de la Sibiu, a apărut în 1871, urmată de *Aurora* din Năsăud (1873); numărul băncilor românești a crescut de la 41 în 1892 la 150 în 1905, sau 4% din totalul instituțiilor bancare existente în regatul Ungariei.

Ca în orice țară slab dezvoltată, procesul de industrializare a fost

în mare măsură dependent de capitalul străin, acesta fiind principalul instrument în procesul industrializării. Ramurile de vîrf ale industriei erau dominate în 1914 de acest capital străin care controla 94% din industria petrolului şi a zahărului, 74% din cea metalurgică, 69%din industria forestieră şi a lemnului; în schimb, capitalul băştinaş domină în industria celulozei şi hîrtiei (54%), în cea alimentară (69%), în transporturi (73%) şi în textile (78%). După război, în condiţiile practicării unei active politici economice naţionaliste, rolul capitalului străin va fi în scădere, în marcat contrast cu importanţa pe care o avusese în economia antebelică.

Structura socială. Dezvoltarea înceată a economiei şi modernizarea ei tîrzie şi incompletă au făcut ca structura socială a societăţii româneşti să nu cunoască transformări de fond decît după unire, cînd avem de altfel şi primele statistici ceva mai amănunţite. În 1860, de pildă, recensămîntul oficial înregistra în Ţara Românească 2 218 636 de agricultori (erau trecuţi în această categorie şi ţăranii şi boierii), precum şi membri ai profesiunilor liberale: 91 826 de meseriaşi, calfe şi servitori, 85 378 de comercianţi şi 5 081 de fabricanţi. Catagrafia Moldovei foloseşte alte categorii, din păcate tot atît de puţin precise; ea înregistrează 1 076 951 de cultivatori (incluzînd aici şi pe boieri), 107 713 meseriaşi, 21 954 de comercianţi, 46 088 de clerici. Această structură a populaţiei nu s-a modificat substanţial decît către sfîrşitul veacului, cînd statisticile înregistrează o relativă creştere a numărului de muncitori şi o adevărată explozie a celui de funcţionari. În 1859, Moldova avusese numai 2 188 de slujbaşi publici, în 1903, numărul lor în întregul regat al României era de 102 560. În schimb, doar 169 198 de persoane erau întrebuinţate în industrie, din care numai 39 746 în "marea industrie". Mai dezvoltata Transilvanie avea în 1910 un număr de 222 300 de muncitori.

Veacul al XIX-lea a fost aşadar dominat, din punct de vedere social, de boierime şi de ţărănime, principalele clase ale ţării. La 1831, boierimea, prin Regulamentele Organice, şi-a impus controlul absolut asupra puterii, în dauna tuturor celorlalte categorii sociale şi de asemenea în dauna puterii centrale, mult slăbite. Regulamentele au introdus o nouă reformă a clasei boiereşti, după modelul rusesc, dar şi în spiritul anti-nobiliar al vechilor reforme fanariote. Constantin Mavrocordat lichidase boierimea de sînge proclamînd boieria o stare decurgînd din exercitarea unei funcţiuni: în acest fel, fanarioţii loviseră turbulenta şi ostila boierime pămînteană şi o

făcuseră dependentă de principe, care singur putea acorda dregătorii. În același timp, reforma deschisese acces liber în boierime persoanelor fără descendență nobiliară sau fără moșie, dar aflate în grațiile curții. Regulamentele Organice au modificat din nou statutul boierimii, ștergînd și mai mult caracterul ei ereditar, de sînge; ele au legat, de această dată, apartenența la clasa boierească nu de exercitarea unei dregătorii, ci de acordarea unui titlu, conferit prin pitac domnesc. Titlurile mari, ban, logofăt, vornic, au fost desigur monopolizate de protipendadă, dar cele mici au fost acordate cu multă generozitate atît pentru merite speciale, cît și pe bani. Aceasta explică creșterea numărului de boieri, în Țara Românească, de pildă, de la 766 în 1832 la 3 013 în 1858. În 1851, cele 19 ranguri moldovene (în Principatul vecin erau numai 9) erau împărțite la 2375 de persoane; vornic era numai unul, hatmani 3, serdarii erau în schimb în număr de 324, slugerii de 342, iar șetrarii, rangul cel mai mic, în număr de 235.

Cu excepția boierilor de rangul întîi, care erau de altfel în majoritate și urmașii boierimii de viță veche, de sînge, noii boieri nu se bucurau nici de o poziție, nici de privilegii deosebite. Cu timpul titlul, cinul cum i se mai spunea, a încetat a mai avea vreo semnificație specială stîrnind mai mult ironie decît respect. Pitarii ca măgarii, spunea un pașoptist. De aceea, aproape fără opoziție, rangurile boierești au fost desființate în 1858. Măsura poate într-adevăr surprinde, clasa politică dovedind un neașteptat dezinteres și spirit modernizator. În realitate însă, desființarea titlurilor nu a avut nici o însemnătate practică, influența vechii boierimi decurgînd nu din existența lor, ci din puterea economică pe care o avea ca proprietară de moșii. Boierii deveniseră moșieri. Pentru țărănime, diferența terminologică nu însemna mai nimic.

Modificarea statutului clasei boierești se explică în mare parte prin modificarea funcției sale economice. Sub fanarioți, venitul principal al boierimii nu provenise din exploatarea moșiei, imposibil de rentabilizat în condițiile monopolului comercial otoman, ci din slujbe. Aceasta explică goana după dregătorii a boierilor și neglijarea agriculturii. Libertatea comerțului, cîștigată la 1829, apoi dezvoltarea orașelor și a pieței interne, ca și progresul general, încurajat de Regulamentele Organice și de treptata reintegrare a Principatelor în sistemul economic și de civilizație european, au micșorat valoarea bănească a dregătoriei, mărind-o în schimb pe cea a moșiei. Vechea distribuire a moșiei, rezervă boierească mică și loturi date

în folosinţa ţăranilor, nu mai corespundea intereselor proprietarilor, dornici acum a-şi mări rezerva şi a transforma moşia în mare producătoare de cereale marfă.

Pe de altă parte, regimul juridic al proprietăţii era departe de a facilita o dezvoltare modernă a lumii rurale; boierii erau proprietarii pămîntului, dar legea îi obliga în acelaşi timp să-l împartă, cu excepţia rezervei, ţăranilor care-şi aveau satele pe moşie, din moşi-strămoşi, încă din timpurile în care erau şerbi. Proprietatea boierească era aşadar condiţionată, nu era proprietate deplină, de tip burghez. Pe de altă parte, ţăranul era liber din punct de vedere juridic, dar era lipsit de pămînt, primindu-şi lotul de la boier, la înţelegere cu acesta.

Atîta timp cît pămîntul a fost lipsit de valoare economică, acest regim a funcţionat normal, iar relaţiile boier-ţăran au urmat un curs relativ lin, adevăratul asupritor al satelor fiind dregătorul fiscului, nu proprietarul. Relaţiile au început însă să se modifice în momentul în care moşia a devenit, potenţial, o producătoare de mari profituri. Boierii au cerut transformarea moşiei într-o proprietate deplină de tip alodial, în timp ce ţăranii au cerut împroprietărirea pe loturile ce le mai aveau în folosinţă. Regulamentele Organice au menţinut însă vechiul regim al proprietăţii, agravîndu-l chiar în chip evident, în defavoarea ţărănimii. Aceasta a primit în continuare pămînt în folosinţă, dar în cantitate insuficientă, cele mai bune terenuri fiind lăsate în rezerva boierească. În schimbul loturilor, sătenii au fost obligaţi să presteze o clacă mărită, normată, singura formă de muncă cu care proprietarii îşi puteau pune în valoare rezerva. Acest regim hibrid, introdus prin Regulamentele Organice şi agravat continuu după 1831, a fost primit încă de la început de ţărănime cu ostilitate, dovadă numeroasele băjeniri de sate peste Dunăre şi peste Prut din anii 1833 - 1834.

Înrăutăţirea situaţiei ţărănimii după 1831 şi agravarea regimului clăcii se explică aşadar printr-o cauză strict economică; proprietarii au mărit claca, atît ca număr de zile cît şi ca normă, deoarece nu aveau nici un alt mijloc la dispoziţie pentru punerea rapidă în valoare a moşiei. Lipsiţi şi de capital, şi de utilaje, şi de pricepere economică, ei au găsit soluţia problemei în boieresc (clacă). Metoda a adus, desigur, pe termen scurt, veniturile aşteptate, ea a reprezentat însă, pe termen lung, o serioasă frînă în calea dezvoltării libere a agriculturii. A însemnat de asemenea ipotecarea relaţiilor sociale cu o instituţie veche, de natură feudală, nemodernă.

Vreme de peste trei decenii, pînă în 1864, boierescul a reprezentat principala problemă socială a Principatelor. Ţărănimea a cerut desfiinţarea lui şi împroprietărirea pe locurile avute în folosinţă; proprietarii, în schimb, l-au socotit drept o chirie plătită de ţăran pentru folosirea unei părţi a moşiei, asupra căreia nu aveau nici un drept juridic de proprietate. Mai mult chiar, ei au cerut în repetate rînduri, prin formula libertatea muncii, libertatea proprietăţii, anularea obligaţiei de a distribui loturi ţăranilor şi introducerea unei noi relaţii, de tip capitalist, între săteni şi proprietari. Cei dintîi ar fi avut de vînzare munca, cei de pe urmă ar fi cumpărat-o, cu salariu, pentru a-şi pune în valoare moşiile. Era în fond vechea cale engleză de dezvoltare a agriculturii, exproprierea ţăranilor şi transformarea lor în proletari agricoli; era neîndoielnic o cale dureroasă, dar care ar fi dus la victoria capitalismului în agricultura României.

Marea majoritate a clasei conducătoare şi, desigur, şi intelectualii au respins însă această radicală modificare a relaţiilor dintre proprietar şi ţăran, optînd pentru un tip de reformă agrară care să transfere totuşi o parte a proprietăţii către clăcaşi. Discuţiile asupra modalităţilor reformei au fost foarte aprinse în cursul revoluţiei muntene de la 1848, cînd poziţiile proprietarilor şi ale ţăranilor s-au înfruntat în cadrul comisiei proprietăţii, convocate de guvernul provizoriu, fără a se putea însă ajunge la o hotărîre. În 1851, noi legiuiri agrare au uşurat întrucîtva situaţia ţăranilor, mărind lotul pe care moşierul trebuia să-l dea în folosinţă, reducînd unele obligaţii şi simplificînd formele de strămutare. Esenţa vechiului regim agrar a rămas însă neschimbată, ţăranul continuînd a fi socotit un chiriaş pe moşie, care trebuia să plătească în muncă pentru pămîntul primit. Discuţiile privind restructurarea relaţiilor agrare au continuat frenetic în anii premergători unirii şi în cei de domnie ai lui Cuza. Neputîndu-se ajunge la un consens, la sfatul lui Mihail Kogălniceanu, domnitorul a dizolvat parlamentul în mai 1864 şi a promulgat prin decret o relativ radicală reformă agrară; sătenii primeau în proprietate deplină loturile pe care le avuseseră pînă atunci în folosinţă, limitîndu-se însă pămîntul expropriabil la maximum 2/3 din moşie, exclusiv pădurile; lotul nu se putea înstrăina timp de 30 de ani; atît claca cît şi orice alte vechi servituţi feudale se desfiinţau în schimbul unei despăgubiri; au fost împroprietăriţi cu 2 440 000 de hectare un număr de 515 422 de ţărani. În urma reformei, proprie-

tatea țărănească a ajuns să reprezinte 30% din suprafața cultivată a țării, restul de 70% rămînînd în stăpînire moșierească.

Principalul defect al legii agrare din 1864 a fost înzestrarea țăranilor cu prea puțin pămînt. Pentru a-și satisface nevoile, ei au fost forțați să facă învoieli suplimentare cu proprietarul pentru mai mult pămînt, învoieli înrobitoare, executate pînă în 1882 *manu militari*. Răscoalele țărănești din 1888 au dus la o oarecare ușurare a regimului tocmelilor agricole, dar repartiția proprietății a continuat să fie neechitabilă, în defavoarea țărănimii. În 1907, în chiar anul răscoalei țărănești, proprietatea funciară era repartizată astfel: pînă la 10 hectare, 40,29% din totalul suprafețelor cultivate; între 10 și 50 de hectare, 8,89%; între 50 și 100 de hectare, 2,13%; între 100 și 500 de hectare, 10,43%; peste 500 de hectare, 38,26%; 23,80% din țărani nu aveau însă deloc pămînt, iar 33,68% stăpîneau doar între 0,5 și 3 hectare.

Situația țărănimii era agravată și de existența instituției arendășiei, prin care proprietarii urmăreau obținerea unui cîștig fix, sigur, fără efort. În preajma răscoalei din 1907, 62% din marile proprietăți moldovene erau date în arendă, 44% la arendași români, 43% la arendași evrei, 13% la arendași străini creștini. La București, numai 40 din cei 180 de mari proprietari își lucrau moșiile în regie proprie, restul preferînd să le arendeze. În Moldova, mai ales, funcționau adevărate trusturi de arendași, dintre care cel mai cunoscut era trustul Fischer; în 1905 el ținea în arendă nu mai puțin de 159 399 de hectare.

Răscoala din 1907, înăbușită cu prețul a nenumărați morți și a zeci de sate distruse, a pus în crudă lumină fragilitatea echilibrului social și necesitatea restructurării relațiilor agrare. Sub influența stîngii liberale și cu acordul regelui, programul partidului liberal din 1913 a admis ideea de reformă prin exproprierea marii proprietăți. Decretul lege a fost emis de Ferdinand în 1917, în tranșeele din Moldova; reforma va fi pusă în aplicare după război, în 1921.

În Transilvania, structura proprietății nu diferea în chip substanțial de cea existentă în regat. Iobăgia propriu-zisă fusese abolită de revoluționarii maghiari la 1848, dar, ca și peste munți, măsura nu fusese urmată și de împroprietărire, drepturile sătenilor asupra loturilor aflate în folosință fiind recunoscute numai treptat, între 1853 și 1896. Ca și în România însă, pămînturile țărănești erau cu totul insuficiente pentru a asigura existența unei familii. În 1902, 6 963 de

moşieri (0,78% din totalul gospodăriilor transilvane) stăpîneau 38,98% din suprafaţa cultivabilă, în timp ce 884 638 de ţărani (99,22% din acelaşi total de gospodării) cultivau 60,02 din aceeaşi suprafaţă. Repartizată pe etnii, situaţia era şi mai nefavorabilă ţăranilor români, din care 80% aveau în medie doar 0,5 iugăre (0,28 ha). Românii stăpîneau 36,8% din proprietăţile de 25 - 50 ha, 20,3% din cele de 50 - 500 ha, 5,7% din latifundiile de peste 500 de hectare, restul fiind proprietăţi maghiare şi germane. Ca şi în regat, acest regim al proprietăţii va fi radical modificat prin legea agrară din 1921, care a desfiinţat, practic, marea proprietate.

Regimul politic, instituţiile şi structura puterii. Regulamentele Organice, primele constituţii moderne româneşti, nu au rezolvat decît în parte problema puterii. Din punctul de vedere al administraţiei de stat, ele au avut, fără îndoială, un rol modernizator, dar din punctul de vedere al exercitării puterii, ele nu au făcut decît să înlocuiască vechiul absolutism domnesc cu un regim oligarhic care concentra toată puterea în mîna cîtorva familii de mari boieri, aceleaşi care îi răsturnaseră pe fanarioţi şi ai căror reprezentanţi redactaseră Regulamentele Organice. Deşi acestea fuseseră introduse cu binecuvîntarea Rusiei şi a Turciei, regimul politic pe care l-au adoptat nu semăna deloc cu absolutismul practicat la Stambul sau Petersburg; atribuţiile legislative şi de control financiar ale Adunărilor Obşteşti erau astfel alcătuite încît domnul, a cărui putere era teoretic suverană, nu putea cîrmui fără concursul marii boierimi care domina adunările. De aici, un neîncetat conflict între puterea centrală şi boierime, un conflict care a dominat întreaga epocă regulamentară atît în Moldova cît şi în Ţara Românească.

Structura Adunărilor Obşteşti Extraordinare, cele convocate pentru alegerea domnilor, este semnificativă în privinţa caracterului exclusivist al puterii; cea valahă din 1834, de pildă, era compusă din 190 de deputaţi, dintre care patru mari prelaţi, 50 de boieri de rangul I, 73 de boieri de rangul II, 34 de deputaţi ai districtelor (tot boieri) şi 27 de deputaţi ai corporaţiilor orăşeneşti. Nici un reprezentant al ţărănimii deci. O astfel de adunare era de fapt mai puţin reprezentativă decît vechile adunări de stări în care răzăşimea, cel puţin, fusese inclusă. Adunările Obşteşti Ordinare, care erau convocate anual timp de aproximativ 2 luni, aveau un caracter social şi mai restrîns; cea munteană se compunea din mitropolit, 3 episcopi, 20 de boieri mari, 19 boieri mici. În Moldova, adunarea avea, pe lîngă

mitropolit şi episcopi, 16 boieri mari şi 16 boieri mici. "Alegerile" acestor deputaţi de către ansamblul clasei boiereşti au fost fixate de Regulamente la fiecare 5 ani.

Acest caracter oligarhic al regimului politic regulamentar nu trebuie însă să ne facă să pierdem din vedere unele elemente noi şi modernizatoare introduse la 1831 - 1832 prin aceleaşi acte constituţionale, cum ar fi, de pildă, jurămîntul domnesc de respectare a Regulamentului şi legilor ţării, separarea visteriei ţării de camera domnului prin crearea unei liste civile, responsabilitatea parţială a puterii centrale faţă de Adunare şi, mai presus de toate, realizarea unei separaţii a puterilor care nu existase pînă atunci. A pus de asemenea ordine în administraţia de stat prin crearea unui "sfat al miniştrilor", compus din 6 - 8 persoane numite şi responsabile faţă de domn. Numărul redus de departamente precum şi titulatura lor indicau funcţiile încă relativ limitate cu care vechea clasă politică considera potrivit să înzestreze statul: secretariatul de stat (pentru probleme generale şi relaţiile externe), visteria (numită apoi finanţe), trebile dinlăuntru, departamentul oştirii, al credinţei (numit apoi culte), al dreptăţii. Ulterior au mai apărut două ministere noi, lucrările publice şi controlul obştesc. Aparatul de stat a rămas pe timpul întregii epoci regulamentare redus, nu numai în ceea ce priveşte numărul miniştrilor, ci şi în ceea ce priveşte pe cel al funcţionarilor în general; la 1833, departamentul finanţelor avea numai 37 de funcţionari, cel dinlăuntru 38, cel de justiţie 25.

Regimul oligarhic instituit prin Regulamentele Organice a durat neschimbat pînă la 1848 cînd, vreme de 4 luni, din iunie şi pînă în septembrie, revoluţia victorioasă a demontat complet şi cu frenezie structura politică regulamentară, arzînd atît Regulamentul cît şi Arhondologia în piaţa publică şi adoptînd o constituţie bazată pe cele mai libere principii cu putinţă. Invazia ruso-turcă din septembrie 1848 a pus însă repede capăt experimentului de liberalizare şi a reintrodus compromisul regim regulamentar bazat pe puterea oligarhiei boiereşti. Nu pentru multă vreme însă, evenimentele internaţionale — ştergerea influenţei ruse după 1853, înteţirea luptei pentru unire, creşterea influenţei unioniştilor, în mare parte foşti paşoptişi — ducînd la dezintegrarea treptată a regimului introdus la 1831 - 1832. Vechile prevederi administrative au rămas în vigoare, dar structura politică a fost continuu modificată în favoarea elementelor liberale, cele mai multe provenite din mica boierime. Tratatul

de la Paris (1856) a acceptat ideea convocării unor Adunări ad-hoc în care românii urmau să-şi exprime dorinţele asupra viitoarei organizări a ţării. Legea electorală a dat drept de vot unui număr de 11 750 de alegători (753 de mari boieri, 8 211 proprietari rurali, în cea mai mare parte tot boieri, 2 886 de orăşeni) în Ţara Românească şi de 2 954 de alegători (507 mari proprietari, 261 de proprietari mici, 1 153 de proprietari rurali şi liberi profesionişti, 896 de neguştori şi meseriaşi, 137 de delegaţi ţărani) în Moldova. Pe temeiul acestei legi, alegătorii au ales în Adunarea de la Bucureşti 34 de mari proprietari, 17 proprietari mici, 31 de deputaţi orăşeni şi 17 deputaţi ţărani; la Iaşi, deputaţii reprezentînd marea proprietate erau în număr de 28, cei reprezentînd proprietatea mică în număr de 14; orăşenimea avea 20 de deputaţi, ţărănimea 15. Se adăugau în ambele Principate aleşii clerului. Aceste cifre explică de ce pentru prima dată în istoria adunărilor, marea boierime nu şi-a mai putut menţine monopolul asupra vieţii politice, fiind învinsă de coaliţia dintre boierimea liberală şi burghezie al căror program a fost sprijinit şi de ţărănime. Ele explică de asemenea amploarea pe care au luat-o discuţiile privind nu atît statutul internaţional al Principatelor şi unirea, asupra acestor subiecte consensul era aproape total, cît cele referitoare la programul intern de reforme.

Reprezentarea pe stări a fost înlocuită în 1858 cu un regim electoral cenzitar care a împărţit alegătorii iniţial în două categorii electorale (1858), apoi în patru (1866), apoi în trei (1884). În ciuda micşorării treptate a censului, în 1913 nu avea totuşi drept de vot direct decît 1,9% din populaţia ţării, 0,4% pentru senat, 1,5% pentru cameră. Se adăuga la aceste scăzute procente un număr de 1 139 301 alegători cu drept de vot indirect (15,7% din populaţie); adunînd cele două categorii reiese că, în preajma primului război mondial, putea vota într-un fel sau altul 17,6% din populaţia regatului — un procent care arată limpede limitele democraţiei parlamentare româneşti. Totuşi, faţă de anul 1831, cînd dreptul de vot fusese rezervat unui număr de aproximativ 800 de boieri, progresul era totuşi incontestabil.

Numărul scăzut al alegătorilor se explică în primul rînd prin valoarea relativ ridicată a censului; pentru colegiul I, el era, între 1911 - 1915, de 1 200 lei anual. La colegiul II, votau toţi orăşenii care plăteau dări directe de minimum 20 de lei anual, profesiunile libere, ofiţerii în retragere; toţi absolvenţii învăţămîntului primar erau scu-

tiţi de cens şi votau tot la acest colegiu. Făceau parte din colegiul al III-lea toţi cei care plăteau o dare, cît de mică. Votau direct cei care plăteau dări de peste 300 de lei anual, dacă ştiau carte, apoi preoţii, învăţătorii şi arendaşii a căror arendă depăşea 1 000 de lei. Restul alegătorilor votau indirect. Deşi marea majoritate a populaţiei vota la acest colegiu, el trimitea în Parlament numai 38 de deputaţi, în timp ce la colegiul I se alegeau 40 de deputaţi.

Democraţia parlamentară a vechii Românii era în mod evident imperfectă. Cu toate acestea, ea a funcţionat în chip surprinzător de lin, fără răsturnări sau modificări violente. Domnia constituţională, mai mult sau mai puţin respectată de Cuza, s-a încetăţenit în viaţa politică o dată cu adoptarea Constituţiei din 1866, rămasă în vigoare cu mici modificări nestructurale pînă în 1923. Personalitatea precum şi lunga domnie a lui Carol I, principe între 1866 şi 1881, apoi rege pînă la moartea sa din 1914, au contribuit şi ele la stabilizarea instituţiilor şi la asigurarea unei continuităţi care înainte, în condiţiile deselor schimbări de domn, nu putuse exista. Mecanismul vieţii parlamentare nu s-a impus totuşi decît cu încetul, clasa politică de după unire păstrînd un timp lipsa de disciplină şi neprofesionalismul cu care condusese ţara înainte ca boierime, nu ca slujbaşă a statului. Tehnica administraţiei moderne nu se putea desigur impune peste noapte, lipsa ei explica cascada celor 20 de guverne, din ambele Principate, pe timpul primilor trei ani de domnie ai lui Cuza, guverne numite de domn în virtutea dreptului său de suveran. După 1866 însă, nici o schimbare de guvern nu s-a mai efectuat fără consultarea corpului electoral; domnul desemna guvernul, guvernul organiza alegeri şi conducea ţara cu ajutorul parlamentului ales pînă la desemnarea unui alt guvern şi organizarea de noi alegeri. Această procedură explica mulţimea consultărilor electorale, care între 1866 şi 1871 au fost organizate anual: Cristalizarea partidelor politice în anii '70 a stabilizat oarecum acest joc de-a parlamentul, liberalii şi conservatorii rotindu-se de acum înainte la putere la intervale regularizate. Alegerile parlamentare şi, o dată cu ele, schimbările de guvern au început a fi organizate la intervale mărite, în 1871, 1876, 1879, 1883, 1884, 1888, 1891, 1892, 1895, 1899, 1905, 1907, 1911, 1912, deci, în general, la patru ani, legislaturile avînd acum o limpede culoare de partid. Practica rotativei guvernamentale a dat vieţii politice o remarcabilă stabilitate, ferind-o de violenţele şi instabilitatea care au marcat istoria altor popoare balcanice în veacul al XIX-lea.

Deputaţii îşi luau de altminteri rolul foarte în serios; sesiunile parlamentare se deschideau în fiecare an în noiembrie şi durau pînă în martie următor. De foarte multe ori însă, ele erau prelungite pînă spre vară pentru a da putinţă discutării şi adoptării de legi. Dacă ar fi să ne luăm după dezbaterile publicate în "Monitorul Oficial", viaţa parlamentară era extrem de aprinsă, legiuitorii dînd dovadă de multă pasiune pentru legiferări. În 1879, de pildă, între ianuarie şi iunie, parlamentul a votat 72 de proiecte de legi. Erau desigur anii ridicării societăţii româneşti moderne, multe situaţii se prezentau acum pentru prima dată, aceasta explică nevoia adoptării de legi. Cu toate acestea, forul legislativ a avut o tendinţă excesivă spre legiferare şi spre modificarea repetată a unor legi deja adoptate. Astfel, de pildă, codul de procedură civilă, introdus în 1865, a fost modificat în 1900, apoi modificat din nou în 1904, 1905, 1907, 1909; codul comercial, promulgat în 1840, modificat în 1864, a fost înlocuit cu un nou cod în 1887, care a fost şi el modificat în 1895, 1900, 1902, 1906. Codul penal, adoptat în 1865, şi-a văzut şi el articolele schimbate în 1874, 1882, 1893, 1895, 1900, 1910, 1912.

Cu toate acestea, funcţiile interne ale statului au rămas pe tot parcursul veacului al XIX-lea relativ limitate. Primul guvern unic al României (1862) nu avea decît 8 ministere: lăuntru, afaceri străine, finanţe, lucrări publice, justiţie, culte şi instrucţie publică, război, control. Ministerele economice nu au apărut decît după 1864, an în care Cuza a creat "ministerul de interne, agricultură şi lucrări publice". În 1869 el a devenit, prin separarea de interne, ministerul agriculturii, comerţului şi lucrărilor publice. În 1893 lucrările publice s-au separat şi ele, iar ministerul a devenit de agricultură, industrie şi comerţ, evoluţia titulaturii sale reflectînd desigur interesul în creştere al cîrmuirii pentru organizarea vieţii economice.

Semnificativ pentru caracterul relativ deschis al societăţii româneşti din secolul al XIX-lea este ponderea redusă dată ministerului de interne, multă vreme cuplat cu lucrările publice sau cu departamente economice. Caracterul său represiv era de altfel redus; jandarmeria rurală nu a fost organizată decît spre sfîrşitul veacului, iar departamentul "siguranţei generale" nu a apărut decît în 1908, în urma atentatului neizbutit asupra lui Ion I.C. Brătianu.

Principalul defect al regimului politic instaurat la 1866 a fost probabil reprezentativitatea sa limitată. Constituţia, legile, forma

de guvernămînt erau desigur moderne şi pentru vremea aceea liberale, mai democratice probabil decît cele mai multe forme de guvernămînt central şi est europene. În practică însă, funcţionarea lor era rezervată unui procent mult prea redus de cetăţeni. Ne putem întreba însă dacă o asemenea situaţie nu avea un caracter obiectiv, dacă nu reflecta starea generală de înapoiere socială a ţării. Principala piedică în calea participării la viaţa politică, în calea dreptului de a alege, nu era totuşi censul, mai degrabă scăzut la colegiul III, ci obligaţia de a şti carte. Mulţi oameni politici, mai ales din cei conservatori, socoteau de aceea, nu fără temei, că a da drept de vot tuturor locuitorilor, care în marea lor majoritate nu ştiau scrie sau citi, însemna crearea unei mase de oameni uşor manevrabili, la îndemîna demagogilor. Cu toate acestea, partidul liberal a introdus cererea de sufragiu universal în programul său din 1892, urmat un an mai tîrziu de partidul social-democrat.

Limitele regimului politic instaurat la 1866, democratizarea sa mult prea înceată au fost violent puse în lumină de frămîntările ţărăneşti. Pe hîrtie, în constituţie, în parlament, lucrurile mergeau încurajator, dar reforma agrară din 1864 nu era încă terminată nici în 1877. Răscoalele din 1888 au grăbit întrucîtva reformarea relaţiilor agrare, dar cu toate acestea, la începutul veacului al XX-lea, cea mai mare parte a ţărănimii trăia în evidentă sărăcie. Răspunsul ei la promisiunile de îndreptare mereu amînate a fost răscoala din 1907, care, pornită din nordul Moldovei, a cuprins foarte repede întreaga ţară. Peste o mie de ţărani — conform datelor oficiale — şi-au pierdut viaţa în timpul acţiunii de represiune, excesiv de energic conduse de un guvern liberal cu Ion I.C. Brătianu la interne şi generalul Averescu la război.

Sîngeroasele evenimente din primăvara lui 1907 au arătat limpede necesitatea adoptării unor reforme de structură. Dacă conservatorii, sub şefi îmbătrîniţi şi greu de urnit, au continuat să susţină vechea ordine, acceptînd cel mult unele îmbunătăţiri de suprafaţă, partidul liberal, sub influenţa aripii sale de stînga, mai ales a lui C. Stere, s-a angajat hotărît pe calea reformelor instituţionale şi a modificării regimului politic. În septembrie 1913, Brătianu, din 1909 şef al partidului, a publicat cu acordul regelui un program de reforme care devenea o lună mai tîrziu programul oficial al partidului. Se propuneau, între altele, introducerea sufragiului universal şi împroprietărirea ţăranilor prin expropriere. În februarie 1914, noul parla-

ment, dominat de liberali, începea discutarea proiectului de reforme căruia conservatorii, divizaţi, resemnaţi şi sensibili la presinile palatului, nu i s-au opus decît de formă şi numai la început, fără să-şi dea bine seama că-şi semnau singuri codamnarea la moarte politică. În a treia citire, Camera deputaţilor a adoptat proiectul de reforme cu 143 de voturi pentru şi unul contra. La 5 iunie, cu cîteva săptămîni deci înainte de Sarajevo, parlamentul se declara adunare constituantă şi începea să discute modificarea constituţiei, în sensul propus de reforme. Lucrările au continuat, în ciuda războiului, pînă în decembrie 1914, cînd a devenit limpede că, în respectivele împrejurări internaţionale, politica externă trebuia să treacă înaintea celei interne. La propunerea lui Brătianu, lucrările parlamentului au fost suspendate, urmînd a fi reluate după război.

Evoluţia regimului politic şi a instituţiilor prezintă cîteva elemente care merită să fie subliniate. Cel dintîi se referă la caracterul clasei politice: din punct de vedere social, ea a fost dominată mai tot timpul de nobilime, mai întîi de cea mare, pînă la 1858, apoi de cea mică, pînă la primul război mondial; chiar şi partidul liberal, care propovăduia o politică capitalistă, a fost condus aproape numai de boieri. Accesul burgheziei în clasa politică a fost tîrziu, lent şi limitat.

Cu toată această precumpănire boierească, viaţa politică a veacului al XIX-lea a fost dominată de ideea de reformă; în marea lor majoritate, membrii clasei politice din vechiul regat erau oameni educaţi în Apus, conducătorii ei au fost de cele mai multe ori şi oameni de cultură, cărturari, a căror politică urma un ţel precis: modernizarea ţării conform modelului occidental, singurul în care au crezut şi pe care au dorit să-l vadă introdus în România.

Apartenenţa clasei politice la clasa boierească şi independenţa sa economică, derivînd din statutul de proprietari funciari, au amînat desigur rezolvarea deplină a chestiunii ţărăneşti şi a altor probleme sociale, dar, pe de altă parte, au avut şi un corolar pozitiv. Oamenii politici ai vechiului regat au o netăgăduită calitate, fac politică fără a fi încă politicieni, politica nu devenise încă o profesiune aşa cum va deveni după 1918. Cramponarea de putere era o mentalitate încă străină, funcţia politică nu adăuga nimic statutului social.

Acestor trăsături ale clasei conducătoare li se datoreşte probabil o anumită calitate a vieţii politice; perioada dintre 1831 şi 1918 nu

cunoaşte violenţa, a avut loc un singur asasinat politic (1862) şi o singură lovitură de palat (1866). Regulile jocului au fost, în general, acceptate; Brătianu, motorul revoluţiei de la 1848 şi al răsturnării lui Cuza, omul responsabil pentru aducerea lui Carol la putere, a aşteptat pînă în 1876 pentru a deveni prim-ministru. Pe de altă parte, conservatorii au acceptat cu relativă lipsă de opoziţie reformele, în 1848, 1864, 1914, deşi acestea le subminau în chip evident poziţiile sociale şi politice.

Principalul factor politic al veacului a fost fără îndoială Partidul Liberal, dominat mai întîi de mica boierime, apoi de o coaliţie dintre aceasta şi reprezentanţii burgheziei. Credincios ideilor de la 1848, Partidul Liberal le-a pus treptat în practică, pînă la decretele din 1917 şi la constituţia din 1923. Într-un fel se poate aproape spune că Partidul Liberal a fost acela care a lichidat de fapt vechea Românie; rămîne să vedem, într-un capitol următor, dacă urmările au fost la înălţimea aşteptărilor.

9. VIAŢA POLITICĂ

Politica internă. Epoca Regulamentelor Organice a început cu o primă încălcare a constituţiilor abia adoptate; în loc de a lăsa Adunările Generale să aleagă domnii, ţarul şi sultanul, neîncrezători în fidelitatea boierilor, au hotărît să facă ei primele numiri, punînd pe Mihail Sturdza în scaunul Moldovei, pe Alexandru Ghica în cel al Ţării Româneşti. Cel dintîi va cîrmui pînă în 1849, cel de al doilea pînă în 1842. Amîndoi descindeau din vechi şi influente familii boiereşti care mai dăduseră domni, amîndoi erau oameni de cultură europeană, cu dorinţa mărturisită de a moderniza societatea din Principatele lor.

Mihail Sturdza, de altfel unul din autorii Regulamentelor, s-a bucurat pe tot timpul domniei de sprijinul ţarului şi al consulatului rusesc de la Iaşi. A putut de aceea controla cu uşurinţă atît uneltirile marii boierimi, de a cărei duşmănie a avut parte aproape fără încetare, cît şi nemulţumirile boierimii mici, care a organizat în 1839 complotul condus de Leonte Radu, cît şi frămîntările din ce în ce mai periculoase ale tinerilor intelectuali pe care tot domnul de altfel îi trimisese la studii în Apus şi care se întorceau de acolo cu idei revoluţionare. Autoritar şi doritor de bani, om al ruşilor, Vodă Sturdza nu s-a bucurat de prea multă preţuire printre contemporani; era cu toate acestea un om cult, luminat, care a modernizat administraţia, a construit şosele, a încurajat cultura; care a luat chiar, uneori, măsuri radicale pentru vremea sa, cum ar fi secularizarea parţială a averilor bisericeşti (1844) sau dezrobirea robilor ţigani ai statului şi mînăstirilor.

În Principatul vecin, viaţa politică a fost ceva mai agitată; în 1834, ruşii au cerut introducerea în Regulamentul abia adoptat a unui articol adiţional care prevedea că nici o schimbare constituţională nu se poate adopta fără acordul curţilor suzerană şi protectoare.

În Moldova, Sturdza a obţinut cu uşurinţă acordul Adunării pentru introducerea articolului (1835), dar la Bucureşti, Adunarea, ostilă domnului şi datorită politicii sale fiscale, s-a opus cu îndîrjire acestei ştirbiri a autonomiei ţării. Dezbaterile, violente, s-au prelungit pînă în 1838, cînd, pentru a înfrînge opoziţia deputaţilor, consulul rus a adus de la Poartă firmanul prin care aceasta poruncea Adunării să accepte introducerea articolului. Tot în 1838, Ghica a avut de făcut faţă şi complotului organizat de Ion Cîmpineanu, reprezentantul boierimii liberale, pentru care şi Regulamentele şi numirea domnilor direct de către ţar şi sultan erau ilegale. Cîmpineanu cerea adoptarea unei constituţii, unirea principatelor şi proclamarea independenţei lor. Foarte antirus şi foarte liberal, programul mişcării şi, în special, aşa-numita "Constituţia românilor" prevedea introducerea unei forme de guvernămînt constituţionale şi reprezentative, egalitatea în faţa legilor, libertăţi individuale foarte largi, toate acestea de cîştigat la capătul unui "război al independenţei". Mişcarea a fost descoperită însă în chiar clipa în care organizatorul ei se reîntorcea în ţară dintr-o călătorie prin Anglia şi Franţa, unde căutase să obţină sprijin pentru răscoala ce urma să fie coordonată cu mişcarea polonezilor. În 1840, boierimea liberală organiza un nou complot, de astă dată condus de Mitiţă Filipescu, printre partizanii săi numărîndu-se şi foarte tînărul Nicolae Bălcescu. Spre deosebire de Cîmpineanu, care voise să răstoarne şi să rezolve totul dintr-o dată, Filipescu s-a declarat adeptul ameliorărilor treptate şi paşnice. Mai puţin preocupat de problemele externe, cum ar fi independenţa, programul său era însă mai radical din punct de vedere social, din moment ce propunea desfiinţarea clăcii şi rezolvarea problemei agrare prin împroprietărirea ţăranilor. Şi acest complot a fost descoperit, iar participanţii trimişi pentru mulţi ani la temniţă. Toate aceste frămîntări, la care s-au adăugat în 1841 - 1842 două răscoale ale bulgarilor de la Brăila, care doreau să treacă Dunărea şi să-şi răscoale conaţionalii împotriva Porţii, au subminat treptat încrederea ruşilor şi a turcilor în domn, pe care l-au demis, nouă încălcare a Regulamentului, în octombrie 1842. În locul său, Adunarea a ales, cu 131 de voturi pentru şi 49 contra, pe Gh. Bibescu, boier mic dar proprietar mare şi, în acelaşi timp, unul dintre puţinii români ai vremii cu studii de drept la Paris; domn bun, dar nehotărît şi, în orice caz, nepregătit pentru furtuna revoluţionară care se apropia şi care avea să-i mături tronul, în iunie 1848.

Revoluţia de la 1848 se încadrează în chip firesc în curentul de

renaştere şi modernizare început după 1821; paşoptiştii s-au socotit de altfel continuatorii direcţi ai lui Tudor Vladimirescu şi ai cărvunarilor, ale căror scrieri le-au scos din uitare şi ale căror idei şi le-au însuşit. Revoluţia a fost pregătită de mişcările revoluţionare deja amintite şi a fost organizată şi condusă de oameni politici şi cărturari care-şi făcuseră cunoscut crezul politic de multă vreme. După 1840, dorinţa de înnoire era exprimată de altfel în mai toate cercurile politice, cel mai categoric însă în cercurile tinerilor intelectuali, în majoritate boieri, care îşi făcuseră studiile în Franţa. Din 1843, liberalii munteni, N. Bălcescu, Ion Ghica, C. A. Rosetti, organizaseră societatea secretă "Frăţia", ale cărei scopuri nu se deosebeau decît foarte puţin de cele ale lui Cîmpineanu sau Filipescu. Din punct de vedere social, mişcarea de idei din deceniul premergător revoluţiei se orienta hotărît către democratizarea societăţii, abolirea privilegiilor de clasă, rezolvarea chestiunii ţărăneşti; din punct de vedere naţional, ea urma propunerile lui Cîmpineanu de unire şi independenţă. Anii '40 au fost de altfel ani de mare pasiune pentru istorie, folosită ca argument politic şi ca justificare a programului naţional. Cărturarii sînt obsedaţi de problema vechii Dacii, de unirea lui Mihai Viteazul. "Capitulaţiile" sînt din nou scoase la lumină şi puse să justifice cererea de modificare a raporturilor cu Poarta.

Pentru a exploda însă, frămîntările revoluţionare ale anilor '40 aveau nevoie de un cadru internaţional favorabil. De aceea, căderea lui Ludovic Filip şi proclamarea republicii franceze a fost salutată cu mare entuziasm de grupul românilor aflaţi în acea clipă la Paris; Alecsandri a trimis în ţară o bucăţică ruptă din tronul răsturnat, iar la 8/21 martie, moldovenii şi muntenii au hotărît pornirea simultană a revoluţiei în ambele principate. Coordonarea celor două mişcări s-a dovedit însă mai greu de realizat la faţa locului, evenimentele urmînd un curs deosebit în fiecare din cele două capitale.

La Iaşi, revoluţionarii au crezut în posibilitatea victoriei revoluţiei pe cale paşnică; peste o mie de persoane s-au adunat la 27 martie/8 aprilie la hotelul Petersburg, adoptînd o petiţie în 35 de puncte pe care au înaintat-o apoi domnului; cele mai multe articole se refereau la libertăţi personale, uşurări pentru ţărani, desfiinţarea cenzurii, reforma economiei, a administraţiei, la dezvoltarea culturii. Nu erau din cale afară de revoluţionare şi Mihail Sturdza s-a arătat dispus să le accepte. A respins însă două cereri cheie, cea dintîi referitoare la desfiinţarea adunării obşteşti şi alegerea uneia noi, "adevărată reprezentaţie a naţiei", cea de a doua referitoare la

formarea unei "gărzi cetăţeneşti". Somat să accepte petiţia fără nici o modificare, domnul s-a refugiat la cazarma miliţiei de unde a ordonat reprimarea mişcării. Trei sute de revoluţionari au fost arestaţi, mulţi s-au risipit peste graniţă, în Bucovina austriacă, iar de acolo în Apus. Revoluţia ieşeană, prea grăbit pornită, prea puţin pregătită, nu ţinuse decît cîteva zile.

În Ţara Românească revoluţionarii au fost mai bine chibzuiţi, reuşind să pună mîna pe putere în iunie şi s-o menţină pînă la invazia ruso-turcă din septembrie. În mai, un comitet revoluţionar lărgit, alcătuit din reprezentanţii tuturor facţiunilor boiereşti liberale şi ai intelectualilor, a fixat data începerii revoluţiei pentru 9/22 iunie şi a trimis reprezentanţi în judeţe pentru punerea în aplicare a planului de răscoală. În ziua prevăzută, ea a fost proclamată în Oltenia, la Islaz, pentru că revoluţionarii se bucurau acolo de sprijinul unităţilor militare comandate de Gh. Magheru şi N. Pleşoianu; peste două zile, la 11/24 iunie se răscula şi Bucureştiul. Proclamaţia de la Islaz, "constituţia", cum îi spuneau revoluţionarii, a fost prezentată domnului, care, spre deosebire de vecinul său moldovean, a acceptat-o, încuviinţînd şi formarea unui guvern provizoriu. Peste două zile însă, el fugea în ascuns la Braşov, lăsînd ţara în mîna revoluţionarilor, dar privîndu-i de legitimitatea pe care prezenţa sa o acordase pînă atunci noului regim politic. La 15/28 iunie, 30 000 de oameni jurau pe Cîmpul de la Filaret să respecte constituţia şi aclamau un nou minister revoluţionar, dominat de elemente radicale conduse de fraţii Brătianu şi Golescu.

Proiectul de constituţie, a cărui literară introducere, scrisă probabil de Eliade Rădulescu, începea cu fraza "poporul român se deşteaptă... şi-şi cunoaşte dreptul său de suveran", cuprindea 22 de articole, cele mai multe prezente în programele politice de destul de multă vreme: independenţă legislativă şi administrativă faţă de Poartă, egalitatea drepturilor politice, adunare generală reprezentativă, domn şi miniştri responsabili, libertatea tiparului, gardă naţională, emanciparea clăcaşilor, dezrobirea ţiganilor, desfiinţarea rangurilor boiereşti, emanciparea israeliţilor. Se prevedea de asemenea convocarea de îndată a unei adunări generale extraordinare care să adopte, pe temeiul celor 22 de articole, o constituţie definitivă.

Cele mai multe din aceste prevederi, desfiinţarea rangurilor şi a cenzurii, eliberarea robilor, emanciparea evreilor, garda naţională, au fost puse imediat în practică; convocarea adunării constituante

precum şi rezolvarea chestiunii ţărăneşti s-au dovedit însă a fi mai greu de soluţionat. În cazul constituantei, se înfruntau adepţii sufragiului universal (Bălcescu) şi cei ai votului cenzitar. În cele din urmă, la 19 iulie, guvernul provizoriu şi-a publicat instrucţiunile referitoare la alegeri: urmau să voteze toţi locuitorii români "de o stare liberă", cu bună purtare, în vîrstă de 21 de ani şi locuind statornic în aşezarea în care se ţineau alegerile. Aceşti alegători alegeau un număr de delegaţi în cadrul unor alegeri primare; delegaţii astfel aleşi se întruneau în capitalele judeţene şi votau, la rîndul lor, deputaţii din adunare. Nu exista aşadar cens, dar alegerile erau, pentru marea majoritate a populaţiei, indirecte, ele aveau loc în două etape. Faţă de Regulamente erau însă oricum un mare pas înainte. Din nefericire, invazia străină va pune capăt revoluţiei înainte de organizarea primelor alegeri pentru constituantă.

Dacă lărgirea dreptului de vot s-a putut impune fără o prea mare opoziţie din partea "reacţiunii", discuţiile privind reforma agrară au fost lungi, înfierbîntate şi, în cele din urmă, sterile. Guvernul provizoriu a convocat o comisie a proprietăţii la 9/22 iulie, compusă dintr-un număr egal de proprietari şi de ţărani care au votat în cele din urmă emanciparea clăcaşilor şi împroprietărirea lor prin despăgubire. Cele două părţi nu s-au înţeles însă asupra întinderii de pămînt ce trebuia expropriată şi dată în stăpînire foştilor clăcaşi. În această situaţie, speriată de evoluţia situaţiei internaţionale şi de acuzaţiile de "comunism" care i se aduceau, cîrmuirea a hotărît suspendarea lucrărilor comisiei, urmînd ca ele să fie reluate mai tîrziu.

Primejdiile externe deveneau, era adevărat, din ce în ce mai evidente. La sfîrşitul lunii iulie, trupe otomane trecuseră Dunărea sub comanda lui Suleiman-paşa şi se încartiruiseră la Giurgiu, iar ţarul îşi făcuse cunoscută, printr-o circulară adresată cabinetelor europene, nemulţumirea pentru cursul prea liberal pe care îl luaseră evenimentele din Ţara Românească. Cu oarecare diplomaţie, revoluţionarii au putut totuşi obţine de la Suleiman recunoaşterea cîrmuirii lor, pe care au numit-o acum locotenenţă domnească în loc de guvern provizoriu, şi au promis să trimită constituţia la Constantinopol, pentru aprobare. La insistenţa ţarului însă, sultanul a refuzat să primească delegaţia care i-o aducea şi din care făceau parte între alţii Ştefan Golescu, Nicolae Bălcescu, Dumitru Brătianu. Cele două mari puteri au hotărît restabilirea vechii ordini pe calea armelor: la 13/26 septembrie, trupele lui Fuad-paşa intrau în Bucureşti, înfrîngînd scurta opoziţie a detaşamentului de pompieri de la

Dealul Spirii, iar peste două zile îşi făceau intrarea în capitala îngenuncheată şi cazacii generalului Lüders. Autocraţiile vecine puneau astfel capăt cu forţa şi, în chip contrar legilor fundamentale ale ţării, experimentului de liberalizare muntean, prea apropiat de graniţele lor pentru a putea fi tolerat.

Unirea Principatelor a fost, fără îndoială, atît din punct de vedere politic cît şi din cel al vieţii spirituale, principala idee forţă a perioadei postrevoluţionare. La prima vedere, condiţiile interne şi internaţionale nu păreau prielnice realizării acestui deziderat al clasei politice din cele două ţări, des repetat începînd din 1772; armatele de ocupaţie au reimpus regimul regulamentar, iar în mai 1849 cele două puteri au încheiat convenţia de la Balta Liman care îngrădea şi mai mult autonomia internă a Principatelor: ţarul şi sultanul îşi arogau dreptul numirii domnilor, retrăgînd astfel adunării un vechi drept, admis de Regulamente; durata domniei se reducea la 7 ani, în timp ce la 1831/1832 se admisese domnia viageră. În acelaşi timp, adunările obşteşti, care se dovediseră atît de recalcitrante, erau dizolvate şi înlocuite cu nişte noi adunări, numite adhoc, compuse exclusiv din marii boieri. Nici chiar în aceste condiţii însă cei doi autocraţi nu au avut încredere în potolirea spiritului revoluţionar, ţinînd Principatele sub ocupaţie militară pînă în 1851.

Conform conferinţei de la Balta Liman, Barbu Ştirbei a fost numit domn în Ţara Românească, Grigore Alexandru Ghica în Moldova, cel dintîi conservator şi antirevoluţionar convins, cel de pe urmă unionist şi favorabil foştilor paşoptişti care, spre deosebire de munteni, s-au putut întoarce imediat în Moldova, ocupînd chiar şi unele importante funcţii administrative. În iunie 1853, după începerea războiului Crimeii, Principatele au fost din nou ocupate de ruşi, apoi, din august 1854, de austrieci. Ocupaţia austriacă a durat tot timpul războiului, încheindu-se abia în ianuarie 1857.

Mişcarea unionistă şi efortul de modernizare s-au desfăşurat aşadar într-un context internaţional dificil, sub ocupaţii străine, ostile fie liberalizării politice interne (Rusia), fie aspiraţiilor naţionale panromâneşti (Austria, Turcia). Cu toate acestea, partida naţională, cum începuse să se numească grupul revoluţionarilor şi al unioniştilor, s-a întărit continuu, atît din punct de vedere ideologic cît şi din cel al organizării practice.

După cum am văzut într-unul din capitolele precedente, ideea de unire a Principatelor era veche de multe generaţii şi intrase în proiectele de reformă şi în programele politice boiereşti încă din 1772;

necesitatea ei fusese de altfel exprimată şi în constituţiile din 1831 - 1832, care dăduseră şi o modernă definiţie naţiunii. Toate acestea explică prezenţa ideii unioniste în cele mai multe din programele mişcărilor de după 1831, indiferent de orientarea lor politică; astfel, şi-au expus crezul unionist atît complotiştii conduşi de marele boier liberal Ion Cîmpineanu (1838), cît şi cei care l-au urmat pe micul boier conservator moldovean Leonte Radu; atît domnitorul Mihail Sturdza (1838), conservator şi rusofil, cît şi intelectualii care vor conduce ceva mai tîrziu revoluţia de la 1848, precum Ion Ghica (1838), sau, dimpotrivă, cărturarii care vor refuza să participe la ea, cum a fost C. Negruzzi (1839). În timpul revoluţiei, atît moldovenii cît şi muntenii au evitat să introducă cererea de unire în programele oficiale pentru a nu speria şi mai mult pe ruşi şi pe turci. Aluziile la unire erau totuşi mult prea frecvente şi străvezii pentru ca marile puteri să le poată ignora, cu atît mai mult cu cît în iunie 1848 muntenii adresaseră un memoriu Porţii în care vorbeau despre tendinţele fireşti ale românilor "de a se reuni într-un singur stat". Moldovenii exilaţi făcuseră şi ei din unire, într-un text programatic intitulat *Principiile noastre pentru reformarea patriei* (mai 1848), scopul mărturisit al mişcării naţionale; între 1848 şi 1859, problema unirii apare în sute de cărţi, memorii şi proiecte de reformă, în petiţii adresate marilor puteri, în articole de ziar. A fost, fără îndoială, subiectul care a dominat viaţa politică a Principatelor.

Argumentele nu au fost întotdeauna cele vechi, de natură istorică, deşi cei mai mulţi dintre unionişti au rămas obsedaţi de ideea originilor şi a unirii de la 1600. Mai interesant este însă faptul că multe texte reclamă unirea în numele viitorului, nu al trecutului. Fără unire, spun ele, progresul civilizaţiei, dezvoltarea potenţialului economic nu sînt posibile; fără unire nu se vor putea niciodată realiza doritul echilibru şi stabilitatea politică în zona Dunării, nu se va putea crea statul barieră în calea ruşilor de care ar avea nevoie civilizata Europă. Ca şi în veacurile XIV - XVI, românii au sperat să poată obţine sprijinul apusenilor punîndu-şi în lumină meritele de pavăză a Europei; atunci fuseseră păgînii, acum erau ruşii.

Deceniul premergător unirii a fost o perioadă de intensă şi rodnică propagandă românească în străinătate. La început exilaţii — cei munteni nu s-au întors la Bucureşti decît în 1857— au activat şi şi-au propovăduit cauza cu precădere în rîndurile revoluţionarilor europeni, Mazzini, Ledru-Rollin, alături de care credeau în victoria revoluţiei general europene şi la al căror Comitet Central de la

Londra au aderat (1851). După 1852, însă, o dată cu venirea la putere a lui Napoleon al III-lea şi refluxul mişcărilor revoluţionare, propaganda şi-a schimbat direcţia, orientîndu-se cu precădere către curţile europene considerate a fi favorabile cauzei româneşti; nenumărate memorii au luat drumul Parisului, Londrei, numeroase articole au fost tipărite în presa franceză, engleză, italiană. Românii au reuşit astfel să creeze un puternic curent de simpatie în cele mai multe capitale europene, asemănător în oarecare măsură celui de care se bucuraseră grecii pe vremea războiului lor de independenţă.

Deznodămîntul neaşteptat al războiului Crimeii a avut urmări imediate asupra situaţiei interne din Principate. Înlăturarea prezenţei ruse, a unei influenţe care dominase politica românească vreme de aproape 25 de ani, a întărit poziţia partidei naţionale şi a făcut posibilă organizarea ei pe faţă. Prin tratatul de la Paris (martie 1856), Principatele au trecut sub garanţia colectivă a celor şapte mari puteri europene; tratatul a hotărît de asemenea convocarea unor adunări ad-hoc care să exprime dorinţele locuitorilor şi trimiterea în Principate a unei comisii europene care să ia act de aceste dorinţe. Marile puteri îşi rezervau apoi dreptul de a lua măsuri de reorganizare a statutului Principatelor, pe temeiul propunerilor exprimate de români.

În iulie 1856, la sfîrşitul septenatului lor, Barbu Ştirbei şi Grigore Ghica au fost înlocuiţi cu caimacami (locţiitori) domneşti, Alexandru Ghica, fostul domn regulamentar în Ţara Românească şi Theodor Balş în Moldova, cel dintîi unionist, cel de al doilea turcofil, conservator şi dornic de a urca el în scaunul de la Iaşi, deci separatist. În Ţara Românească, Comitetul Central Unionist, înfiinţat în vara lui 1856 şi-a putut desfăşura activitatea la suprafaţă, dar în Moldova, caimacamul, sprijinit de Viena şi de Constantinopol, a reintrodus cenzura pe care predecesorul său o desfiinţase în mai 1856, a suprimat presa unionistă şi a practicat o politică de sistematică persecutare a membrilor partidei naţionale. Moartea sa, în martie 1857, nu a schimbat cu nimic lucrurile, deoarece noul caimacam, Nicolae Vogoride, om al turcilor, a continuat aceeaşi politică antiunionistă, urmărind şi el să obţină domnia. Bine regizate, falsificate, alegerile pentru adunarea ad-hoc a Moldovei au dat netă majoritate separatistă, în timp ce la Bucureşti se alegeau aproape numai deputaţi unionişti. În această situaţie confuză, Anglia, care sprijinea Poarta, şi Franţa, care era adepta unirii, au căzut de acord asupra unei soluţii de compromis; guvernul englez s-a angajat

să obţină de la sultan anularea alegerilor falsificate, în timp ce Napoleon al III-lea a renunţat la planul unirii depline în favoarea unei uniuni parţiale, în care, deşi proclamate un singur stat, cele două Principate îşi păstrau cele mai multe din instituţii separate.

Noile adunări ad-hoc, în covîrşitoare majoritate unioniste, s- au întrunit în octombrie 1857, conform prevederilor de la Paris, pentru a face cunoscute dorinţele poporului român. Amîndouă au votat un program în 4 puncte, cerînd garantarea autonomiei ţării, unirea Principatelor, domn străin dintr-o dinastie domnitoare europeană, guvern constituţional şi reprezentativ. Muntenii, sub motivul nepri-mejduirii programului naţional şi a unirii, au amînat discutarea problemei reformelor interne, dar adunarea Moldovei, din care făceau parte şi un grup de foarte activi deputaţi ţărani, şi-a prelungit lucrările pînă în ianuarie 1858, discutînd pe larg toate transformările sociale, instituţionale şi politice pe care ar fi dorit să le introducă în ţara unită; în aprilie 1858, comisiunea europeană şi-a prezentat raportul, iar în mai, reprezentanţii marilor puteri s-au întrunit la Paris pentru a definitiva statutul intern şi internaţional al Principatelor. Patru dintre ele, Franţa, Rusia, Prusia şi Sardinia, erau favorabile unirii, două, Austria şi Turcia, i se opuneau categoric, în timp ce Anglia se aşeza pe o poziţie ambiguă. Lucrările conclavului european, dominate de filoromânul ministru de externe francez, contele Walewski, au durat pînă în august şi s-au încheiat cu adoptarea Convenţiei de la Paris, nou act fundamental cu caracter de constituţie care înlocuia Regulamentele Organice. Ca urmare a îndărătnicei împotriviri turceşti şi austriece, nici una din propunerile făcute nu a fost acceptată în întregime: autonomia şi neutralitatea au fost recunoscute, Principatele treceau sub garanţia colectivă a marilor puteri, dar suzeranitatea Porţii era totuşi menţinută; se recunoştea dreptul la unire, dar fiecare Principat îşi menţinea domnul, pămîntean nu străin, aşa cum se ceruse, precum şi guverne separate; titulatura de România nu era acceptată, numele noii ţări devenind acela de Principatele Unite ale Moldovei şi Ţării Româneşti. Armata urma să aibă un şef unic, iar la Focşani, oraş de graniţă, urma să se creeze o comisie de unificare a legilor. Egalitatea în faţa legii era recunoscută, rangurile boiereşti desfiinţate, dar legea electorală era mult mai restrictivă decît cea din 1857 pe temeiul căreia se aleseseră adunările ad-hoc. În realitate, constituţia pe care o îngăduiau marile puteri era mult mai puţin liberală şi modernă decît fuseseră programele partidei naţionale; ea lăsa cele mai multe din problemele interne şi externe ale societăţii româneşti nerezolvate.

Pregătirile pentru alegerea adunărilor elective care urmau să desemneze domnii au început de îndată, sub auspicii favorabile în Moldova, unde cîrmuirea provizorie era dominată de liberali, în condiţii mai dificile în Ţara Românească, unde partida conservatoare era mai influentă. Spre norocul partidei naţionale însă, conservatorii erau dezbinaţi în ambele Principate, împărţiţi la Iaşi între adepţii lui Mihail Sturdza, fostul domn, şi ai fiului său Grigore, la Bucureşti între partizanii foştilor domni, Gheorghe Bibescu şi Barbu Ştirbei. În aceste condiţii, unioniştii moldoveni au putut impune cu uşurinţă candidatura la domnie a colonelului Alexandru Cuza, comandantul armatei şi descendent al unei familii active de multe decenii în mişcarea naţională, care a fost ales domn, în unanimitate, la 5/18 ianuarie 1859. Chiar a doua zi, ministrul de externe austriac se arăta convins că muntenii vor ocoli şi încălca prevederile Convenţiei de la Paris alegîndu-l domn tot pe Cuza. Ideea alegerii domnului moldovean şi la Bucureşti circulase de altfel de mai multe luni în cercurile unioniste, iar la mijlocul lui ianuarie 1859, ea a fost oficial sugerată muntenilor de către delegaţia Moldovei, care mergea spre Constantinopol pentru a anunţa rezultatul alegerii de la Iaşi. Legăturile dintre masonii din cele două Principate au facilitat şi ele ajungerea la soluţia dublei alegeri; în aceste condiţii şi neputîndu-se pune de acord asupra unui candidat propriu, conservatorii munteni au sfîrşit prin a se ralia candidatului partidei naţionale care a fost astfel ales la 24 ianuarie/5 februarie, tot în unanimitate, şi domn al Ţării Româneşti. Prevederile limitative ale Convenţiei de la Paris erau astfel în chip abil şi legal ocolite. Pusă în faţa faptului împlinit, Poarta a sfîrşit prin a ceda şi a recunoşte unirea, dar numai pe timpul domniei lui Cuza. Pentru români însă, dubla alegere era doar primul pas pe calea unirii definitive şi depline; administraţia celor două Principate a fost treptat unificată, iar în ianuarie 1862, guvernele separate au demisionat pentru a da posibilitatea alcătuirii la Bucureşti a primului guvern unic al României.

Domnia lui Cuza (1859 - 1866) a fost, fără îndoială, una din perioadele cele mai pline de înnoiri din istoria modernă a României. Pînă în 1863, domnul a cîrmuit cu multă prudenţă, rotind la putere guverne de toate orientările, atît conservatoare cît şi liberale; primul guvern unit al României, condus de Barbu Catargiu, a fost de orientare conservatoare; pînă în 1863, principele s-a preocupat îndeosebi de problemele unificării şi centralizării administraţiei, finanţelor,

armatei, justiţiei, evitînd abordarea problemelor sociale explozive, în primul rînd a chestiunii ţărăneşti.

Din octombrie 1863 şi pînă în ianuarie 1865, Cuza a încredinţat conducerea ţării unui guvern de orientare liberală condus de Mihail Kogălniceanu, adeptul unor reforme interne radicale; în decembrie 1863, a fost adoptată legea secularizării averilor mînăstireşti, o măsură care figurase încă din anii '20 ai secolului în programele politice şi prin care un sfert din teritoriul ţării, închinat pînă atunci locurilor sfinte, reintra în circuitul economic naţional. Apoi, în primăvara anului 1864, guvernul a adus în discuţie legea agrară, propunînd împroprietărirea clăcaşilor, cu despăgubire, pe loturile pe care le aveau în folosinţă. În faţa opoziţiei parlamentare, domnul a hotărît suspendarea lucrărilor corpului legiuitor (mai 1864) şi şi-a arogat puteri depline, guvernînd ţara prin decrete şi legi; legea agrară a fost promulgată imediat, urmată de o nouă constituţie numită "Statut dezvoltător Convenţiei din 1/14 august 1858".

Guvernarea autoritară nu a fost lipsită de unele avantaje, domnul reuşind să introducă în scurt timp un mare număr de legi şi reforme, cum ar fi cele privind instrucţia publică sau reorganizarea sistemului judecătoresc. În 1865, au fost de asemenea adoptate noi coduri penale, civile şi de procedură penală; pe de altă parte însă, lovitura de stat l-a înstrăinat atît de elementele conservatoare cît şi de cele liberale, primele ostile domnului din pricina reformei agrare, cele din urmă nemulţumite de felul său dictatorial de cîrmuire. Ca urmare, Cuza s-a găsit în faţa unei opoziţii unite decise a-l înlătura de la putere. Lipsit de vechii săi sfetnici şi prieteni pe care singur şi-i îndepărtase, izolat, lipsit în fond şi de voinţa de a mai sta la putere — el îşi afirmase de mai multe ori dorinţa de a o părăsi la îndeplinirea termenului de 7 ani —, domnul nu a luat nici o măsură spre a preveni răsturnarea care se pregătea şi nici nu s-a opus atunci cînd un grup de complotişti a pătruns în palat în noaptea de 11/24 februarie 1866 cerîndu-i să abdice şi să părăsească ţara.

Încă din 1802, programele politice ale partidei naţionale ceruseră alegerea unui domn străin, o cerere care fusese inclusă şi în propunerile înaintate de adunările ad-hoc marilor puteri. Alegîndu-şi domn străin, românii sperau pe de o parte să pună capăt luptelor interne, iar pe de alta, să-şi asigure un mai stabil sprijin diplomatic pe plan extern; iniţial, ei au oferit coroana ţării lui Filip de Flandra, apoi, după refuzul acestuia, tînărului Carol de Hohenzollern, a cărui candidatură era sprijinită şi de Napoleon al III-lea şi de

Bismarck. După un lung voiaj plin de peripeţii, însoţit de I.C. Brătianu, călătorind pe ascuns pentru a nu fi recunoscut de austrieci al căror teritoriu îl traversa, Carol a ajuns pe teritoriul românesc la 10 mai 1866; începe o domnie lungă şi rodnică, ce se va întinde aproape pe o jumătate de secol.

Domnia lui Carol (1866 - 1914) a debutat prin unanima adoptare de către parlament, în iunie 1866, a unei noi constituţii care va rămîne în vigoare pînă în 1923. Întreaga perioadă s-a caracterizat de altfel printr-o remarcabilă stabilitate politică, Carol I cîrmuind cu măsură şi modestie, deasupra facţiunilor şi partidelor politice. Clasa politică, încă puţin numeroasă, dominată de cîteva puternice personalităţi, s-a adaptat fără aparentă greutate noilor reguli ale jocului, renunţînd la vechea anarhică luptă pentru putere; domnia străină s-a dovedit, din acest punct de vedere, a fi într-adevăr factorul de stabilitate pe care şi-l dorise partida naţională începînd din 1802.

Un al doilea element stabilizator a fost organizarea clasei conducătoare în două partide politice care s-au alternat la putere în chip regulat. Împărţirea în liberali şi conservatori se poate urmări încă de la începutul secolului, conturîndu-se în chip precis după 1821, cînd, vreme de un deceniu, proiectele de reformă carbonare s-au înfruntat cu cele ale marii boierimi conservatoare. Generaţia paşoptistă şi-a căutat de altfel originile în acea perioadă, reînviindu-l pe Ionică Tăutu şi scrierile sale, în timp ce adversarii ei s-au identificat cu spiritul mai tradiţionalist reprezentat de Regulamentele Organice. La 1848, tabăra liberală, compusă în mare majoritate tot din boieri, a fost acuzată de "comunism", membrii ei căpătînd apoi, pentru mulţi ani, denumirea de "roşii". Deosebirile de vederi dintre conservatori şi liberali au continuat să se adîncească după 1848, legate mai ales de problema reformelor interne şi a soluţionării chestiunii agrare. Partidele nu erau încă bine delimitate organizatoric, deşi cuvîntul partid se folosea curent după 1859 pentru a delimita cele două tabere; ele erau mai degrabă asocieri libere în jurul unor personalităţi dominante, cum ar fi Ion Brătianu la liberali şi Barbu, apoi Lascăr Catargiu la conservatori.

Instituţionarea regimului parlamentar modern (1866), bazat pe alegeri periodice, a grăbit închegarea partidelor politice şi din punct de vedere organizatoric, deşi facţiuni şi disidenţe au continuat să existe mai tot timpul. Primii ani de domnie ai lui Carol s-au caracterizat printr-o acută instabilitate guvernamentală, domnitorul schimbînd între 1866 şi 1871 nu mai puţin de 13 guverne de nuanţă

fie liberal moderată (Ion Ghica, Mihail Kogălniceanu), fie moderat conservatoare (Dimitrie Ghica). Liberalii radicali ai lui Ion Brătianu şi C.A. Rosetti, care contribuiseră atît de mult la aducerea domnitorului străin, au fost ţinuţi deoparte, Carol temîndu-se de reputaţia lor de revoluţionari. Conservatorii, în schimb, care din 1871 îşi aveau la Iaşi un club funcţionînd ca sediu central al partidului — Partidul Liberal a fost formal constituit în 1875 —, au cîştigat mai uşor încrederea domnului. Sub preşedinţia lui Lascăr Catargiu, ei au condus neîntrerupt între 1871 şi 1876, cea mai lungă perioadă de guvernare de pînă atunci a unui guvern, indiferent de orientare.

În dificilele condiţii internaţionale din 1876, cînd războiul din Orient apărea ca inevitabil, domnitorul a chemat la putere pe Ion Brătianu, cu Kogălniceanu la externe; va fi începutul unei lungi guvernări care va dura pînă în 1888. O guvernare de 12 ani deci, pe timpul căreia se va proclama (1877) şi cîştiga (1878) independenţa, proclama regatul (1881) şi adopta o serie de măsuri legislative menite a moderniza faţa ţării; între ele legea privind responsabilitatea ministerială (1878), legi privind organizarea comunelor (1878, 1882), legi referitoare la organizarea învăţămîntului (1879, 1883), la organizarea armatei (1878, 1883), legea privind înfiinţarea băncii naţionale (1880). În 1884, camera liberală a adoptat o nouă lege electorală care reducea numărul colegiilor de la patru la trei, mărind astfel considerabil numărul alegătorilor. În cea de a doua parte a acestei lungi guvernări liberale, guvernul a trecut prin parlament un mare număr de legi cu caracter economic, vădind hotărîrea liberalilor de a mări autonomia economică a ţării şi a asigura dezvoltarea industriei naţionale; între ele, noul tarif vamal protecţionist (1887) şi legea privind încurajarea industriei naţionale (1887).

Opoziţia antiliberală s-a organizat greu şi încet. În 1880, partidul conservator a fost formal constituit, cu statute program, organizare în toate judeţele şi cu un organ de presă, "Timpul", în mare parte redactat de Mihai Eminescu. Drumul conservatorilor spre putere a fost uşurat şi de neînţelegerile din sînul Partidului Liberal, în special de cele dintre Ion Brătianu şi fratele său Dumitru. Aceasta a permis constituirea unei opoziţii unite în 1888 care a provocat căderea guvernului liberal. După un şir de scurte guverne conservatoare de tranziţie (Th. Rosetti, L. Catargiu, G. Manu, I.Em. Florescu), regele a încredinţat formarea guvernului lui Lascăr Catargiu, care a cîrmuit pînă în 1895; o guvernare luminată, în care, sub influenţa lui P.P. Carp mai ales, parlamentul a adoptat o seamă de legi privind învoielile agricole, minele, organizarea clerului.

Rotativa guvernamentală a funcţionat apoi în chip aproape automat, liberalii guvernînd între 1895 - 1899 (D.A. Sturdza), 1901 - 1905 (D.A. Sturdza), 1907 - 1910 (D.A. Sturdza şi Ion I.C. Brătianu), conservatorii între 1899 - 1901 (Gr. Cantacuzino), 1905 - 1907 (Gr. Cantacuzino), 1910 - 1914 (P.P. Carp şi T. Maiorescu). În ianuarie 1914, alegerile parlamentare aduceau din nou la putere pe liberalii lui Brătianu, care îl înlocuise pe D.A. Sturdza din şefia partidului în 1909. Guvernul său va conduce ţara pe toată durata războiului, pînă la 1918.

Monopolizarea vieţii politice de către conservatori şi liberali, cei dintîi reprezentînd în general interesele marii proprietăţi, cei de pe urmă ale proprietăţii mici şi ale burgheziei, nu a lăsat prea mult spaţiu pentru manifestarea altor forţe politice. Partidul Conservator-Democrat, disidenţă conservatoare condusă de Take Ionescu (1907), sau cel Naţionalist-Democrat, înfiinţat de Iorga în 1910, au avut un rol politic neglijabil. Diferitele încercări de a întemeia un partid ţărănesc pe scară naţională, ale lui C. Dobrescu Argeş (1882, 1885) sau ale lui V. Kogălniceanu şi I. Mihalache (1906), au eşuat şi ele în lipsa unui sprijin de masă. Doar socialiştii au reuşit să atingă un oarecare grad de organizare, fără a ajunge însă să influenţeze în mod efectiv viaţa politică a ţării. Primii doi deputaţi socialişti s-au ales în parlament pe liste independente, în 1888; cîţiva ani mai tîrziu, în 1893, 62 de delegaţi din întreaga ţară au întemeiat la Bucureşti Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România, un partid numai parţial muncitoresc şi care s-a desfiinţat în 1899 prin trecerea conducătorilor săi la liberali. În tot acest răstimp, deşi a depus liste de candidaţi cu regularitate, partidul nu a avut în parlament decît un singur deputat; el va fi reînfiinţat în 1910, de astă dată sub denumirea de Partid Social-Democrat. Rolul său va deveni important abia după încheierea primului război mondial.

Din punct de vedere naţional, *istoria românilor transilvăneni* în veacul al XIX-lea a fost departe de succesele politice ale moldovenilor şi muntenilor, prinsă între tot mai energicul sentiment naţional maghiar şi politica ezitantă, în general antiromânească, a curţii de la Viena. Pînă aproape de 1848, programele politice s-au mulţumit a repeta cererile din *Supplex*, respinse şi de austrieci şi de unguri încă din 1791: înmatricularea naţiunii române şi recunoaşterea religiei ei ca religie receptă. Dincolo de detalii şi de alte cereri cu caracter social sau cultural, cele două cereri au rămas esenţa

programului românesc, un program neîmplinit de altfel pe parcursul întregului veac al XIX-lea.

Spre deosebire de Principate, unde biserica şi clerul nu au jucat decît un rol marginal, mişcarea naţională din Transilvania a fost condusă multă vreme de biserică; împărţirea între uniţi şi ortodocşi, precum şi rivalitatea dintre cele două confesiuni, mai ales dintre ierarhiile lor înalte, nu a fost de natură a uşura lupta politică, cei doi episcopi Ioan Lemeni al uniţilor şi Andrei Şaguna al ortodocşilor adoptînd de cele mai multe ori atitudini prudente, de expectativă. În 1842, consistoriul de la Blaj a protestat totuşi în termeni violenţi împotriva decretării limbii maghiare drept limbă oficială a Principatului, calificînd măsura periculoasă pentru "naţionalitatea noastră". După 1840, iniţiativa politică a trecut treptat din mîna clerului în cea a cărturarilor laici, dintre care cei mai de seamă au fost probabil G. Bariţiu, editorul la Braşov al "Gazetei de Transilvania" şi al suplimentului său literar "Foaie pentru minte, inimă şi literatură", şi Simion Bărnuţiu, profesor la liceul unit din Blaj; cel dintîi, autorul unor articole de mare răsunet cum ar fi "Românii şi panslavismul" (1841), "O tocmeală de ruşine şi o lege nedreaptă" (1842), "Ce să fie românii" (1842), "Naţionalitate"; cel de al doilea, minte juridică, filozofică, cu idei care vor sta la temelia mişcării revoluţionare de la 1848.

Spre deosebire de Principate, unde răscoala a fost cu grijă şi în amănunte pusă la cale, în Transilvania ea a avut un caracter mai degrabă spontan, deşi atmosfera de prin sate şi tîrguri prevestea de mult apropierea răbufnirii. Iniţial, răscoala de la Pesta a fost primită cu simpatie, programul ei liberal trezind speranţa unor schimbări şi în structurile înţepenite ale Transilvaniei. La 9/22 martie însă, maghiarii au cerut alipirea Principatului la Ungaria; peste numai trei zile, S. Bărnuţiu publica o proclamaţie către români prin care chema la apărarea drepturilor naţionale; peste cîteva zile, A. Papiu-Ilarian şi alţi reprezentanţi ai românilor transilvăneni trimiteau guvernului ardelean o petiţie conţinînd cereri similare, între ele respectarea drepturilor naţionale şi emanciparea iobagilor. Ca urmare a creşterii opoziţiei, autorităţile au început în aprilie să aresteze pe "demagogi", acuzîndu-i de rebeliune şi tulburare a ordinii publice.

Răspunsul românilor la hotărîrile din martie ale dietei maghiare de la Pozsony, care proclamase egalitatea tuturor cetăţenilor şi emanciparea iobagilor, dar în cadrul unei Transilvanii anexate la Ungaria, în care se recunoştea o singură naţiune şi o singură limbă,

cea maghiară, a fost adunarea de la Blaj din 3/16-5/18 mai 1848 la care, în prezența unei impresionante mulțimi, s-a adoptat o "petiție națională" în 16 puncte trimisă apoi atît la Viena cît și la Cluj dietei Principatului; se cerea egalitatea națiunii române cu celelalte națiuni, recunoașterea drepturilor bisericii române, folosirea limbii române în administrație și legislație, desființarea iobăgiei fără despăgubire, înființarea unei gărzi naționale românești. Se cereau de asemenea drepturi economice, sociale și culturale pentru populația românească, drepturi de care nu avusese pînă atunci parte, ca urmare a nerecunoașterii ei ca națiune. În privința unirii Transilvaniei cu Ungaria, adunarea cerea amînarea luării unei hotărîri pînă la convocarea unei adunări constituante, cu participarea românilor, o adunare care în chip firesc ar fi blocat unirea. Adunarea de la Blaj a hotărît de asemenea înființarea unei gărzi naționale și crearea unui Comitet Național Român, cu sediul la Sibiu.

Proclamarea unirii Transilvaniei cu Ungaria la 17/30 mai de către o dietă în care populația majoritară a Principatului avea numai 2 deputați regaliști, nu aleși, a așezat cele două mișcări revoluționare pe poziții ireconciliabile, dînd naștere unui conflict dăunător în egală măsură ambelor revoluții, care va dura pînă la reprimarea de către ruși a revoluției maghiare.

În august, guvernul de la Budapesta a ordonat arestarea întregului comitet național român, socotindu-l rebel și trădător, o acțiune care nu a putut fi pusă în aplicare datorită izbucnirii conflictului ungaro-austriac și colaborării dintre autoritățile imperiale din Transilvania și români; cu armament și instructori austrieci, comitetul național a putut înființa 12 legiuni românești, pe ținuturi, care au dezarmat gărzile revoluționare maghiare și au instaurat administrația românească în județele din sudul Principatului, situație care a durat pînă în luna decembrie, cînd forțele generalului Bem* au pătruns în Transilvania; pînă în martie, armata sa va reuși să-i gonească pe austrieci din țară și să ocupe Sibiul. Cei mai mulți dintre membrii Comitetului Național Român s-au exilat, trecînd granița în Țara Românească. Prima fază a revoluției române se încheia astfel cu o categorică înfrîngere.

După căderea Sibiului și dispersarea Comitetului Național, centrul de greutate al mișcării s-a mutat spre vest, în Munții Apuseni, unde, sub conducerea lui Avram Iancu, românii au rezistat cu succes eforturilor trupelor maghiare de a pacifica regiunea și încercărilor guvernului de la Budapesta de a-i convinge să depună armele și să

se alăture unei revoluţii de care se simţeau străini. Luptele au continuat pînă în iulie, rezistenţa lui Iancu imobilizînd în anumite momente pînă la 20 000 de soldaţi maghiari, care ar fi putut fi folosiţi mai bine pentru revoluţie în altă parte, mai cu seamă contra ruşilor care intraseră în Principate în iunie, spre bucuria românilor. În ciuda intervenţiei lui Bălcescu şi a altor refugiaţi munteni, care ar fi dorit o colaborare româno-maghiară împotriva trupelor lui Paskevici, Kossuth nu a semnat înţelegerea cu Bălcescu prin care se acordau românilor unele drepturi limitate decît în iulie; la insistenţele muntenilor, Avram Iancu a acceptat totuşi să rămînă neutru, o neutralitate care nu mai putea fi de nici un folos armatei maghiare, forţată să capituleze în august, la Şiria.

Restaurarea regimului habsburgic nu a adus românilor îndreptările aşteptate; nici una din cererile cuprinse în zecile de memorii ce fuseseră trimise Vienei nu a fost primită. Reformele au fost anulate, iobăgia reinstalată, iar Avram Iancu, ai cărui oşteni se luptaseră cu revoluţionarii maghiari în numele şi pentru folosul împăratului, a fost chiar arestat, apoi eliberat de teama reacţiei populare. Apăsătorul absolutism şi centralism impus de contele Bach şi politica de activă germanizare culturală au sugrumat timp de cîţiva ani orice posibilitate de manifestare naţională. Singura concesie imperială a fost ridicarea episcopiei unite de la Blaj la rang de mitropolie (1854); ortodoxul Şaguna a devenit şi el mitropolit în 1864.

În octombrie 1860, Viena a hotărît să restabilească autonomia Principatului, inaugurînd o perioadă de liberalism care va dura pînă în 1867. În noile condiţii, mişcarea naţională românească a început să se înfiripe din nou, conferinţa naţională de la Sibiu (ianuarie 1861) reactualizînd programul adunării de la Blaj şi supunîndu-l din nou împăratului. Peste o lună, guvernul Transilvaniei a convocat o conferinţă a naţionalităţilor la Alba Iulia, la care ungurii au avut 24 de delegaţi, saşii şi românii cîte 8, cei dintîi opunîndu-se autonomiei şi cerînd alipirea Transilvaniei la Ungaria, cei de pe urmă opunîndu-se alipirii şi votînd pentru întărirea autonomiei. Din motive nu uşor de lămurit, dar care erau probabil conjuncturale, Viena s-a aşezat pe o poziţie liberală şi a impus convocarea unei noi diete transilvane pe baza unei legi electorale în care censul fusese redus la numai 8 florini. Ca urmare s-au ales în dietă 48 de deputaţi români, 44 de deputaţi maghiari şi 32 de deputaţi saşi, la care se adăugau 11 români, 12 unguri şi 10 saşi, numiţi deputaţi direct de împărat. Pentru prima dată în istoria Transilvaniei, românii se aflau în situaţia de a putea

influenţa direct activitatea legislativă a dietei şi modifica în favoarea lor, pe cale legală, instituţiile ţării. Şi le-au modificat. La 26 octombrie, dieta adopta legea egalei îndreptăţiri a naţiunii române, prin care aceasta şi cele două biserici ale sale, cea unită şi cea ortodoxă, erau puse pe picior de egalitate cu cele trei vechi naţiuni regnicolore şi cu cele patru confesiuni recepte. Programul politic al episcopului Clain se împlinea în acest fel, la mai bine de un secol de la prima sa formulare.

Între timp însă, politica curţii de la Viena îşi schimbase din nou cursul; temători de naţionalităţi, de slavi şi de români, austriecii optaseră deja pentru compromisul cu ungurii, care va duce curînd la proclamarea dualismului. În 1865, împăratul a anulat legislaţia dietei de la Sibiu şi a convocat o nouă dietă la Cluj, cerîndu-i să-şi expună părerea în problema unirii Transilvaniei cu Ungaria. Pentru a evita orice surprize, Viena a numit direct 189 de deputaţi regalişti (137 maghiari, 34 români, 20 saşi), restul de 103 fiind aleşi pe baza unui cens electoral foarte ridicat. Cei mai mulţi din deputaţii români au refuzat să participe la lucrările unei adunări astfel constituite, proclamîndu-se pasivişti. În aceste condiţii, ungurii au decis convocarea unei noi diete la Budapesta şi integrarea deputaţilor transilvani în parlamentul Ungariei. Acesta a votat neîntîrziat restabilirea constituţiei din 1848, a anulat autonomia Principatului şi a proclamat unirea sa cu Ungaria (februarie 1867). Mişcarea naţională română, care se crezuse pentru scurt timp victorioasă, era din nou întoarsă la punctul de la care plecaseră Clain, Supplexul, adunarea de la Blaj.

Anexarea Transilvaniei, care fusese de secole un Principat autonom, la Ungaria a marcat începutul unei politici de activă maghiarizare, pe care clasa politică a regatului a dus-o cu consecventă inconştienţă pînă la destrămarea dublei monarhii în 1918; legea naţionalităţilor (1868) a recunoscut o singură naţiune în stat, cea maghiară; legea electorală (1874) a instituit un cens scăzut la oraşe, mărindu-l în schimb pe cel de la sate, unde populaţia era precumpănitor nemaghiară. Drepturile electorale au fost mereu îngrădite, ajungîndu-se în 1917 la un proiect de lege care urma să dea drept de vot numai ştiutorilor de limbă maghiară şi absolvenţilor unei şcoli de stat. În 1878, s-a instituit legea privind delictul de agitaţie contra naţiunii, pe temeiul căreia se putea reprima orice opoziţie naţională; un şir de legi şcolare, începînd cu cea din 1868 şi culminînd cu celebra lege a lui Appónyi (1907), au impus treptat

limba maghiară în dauna limbilor naţionalităţilor conlocuitoare; în 1896, legea Bánffy hotăra maghiarizarea numelor satelor şi oraşelor.

Românii şi-au declarat opoziţia categorică faţă de dualism încă din momentul proclamării sale. La 15 mai 1868, tot în oraşul adunării de la 1848 şi cu prilejul comemorării a 20 de ani de la revoluţie, conducătorii românilor transilvăneni au făcut public *pronunciamentul de la Blaj*, o precisă expunere a programului naţional, în fapt o repetare a celui de la 1848. Se cerea în primul rînd abrogarea unirii cu Ungaria şi revenirea la vechiul statut de Principat autonom, cu recunoaşterea drepturilor naţionalităţilor. Arestaţi imediat, autorii pronunciamentului au fost totuşi graţiaţi de împărat. Un an mai tîrziu, se ţinea conferinţa de la Miercurea (martie 1869), la care s-a decis constituirea unui Partid Naţional Român, prezidat de I. Măcelariu. Un partid similar se înfiinţase cu o lună înainte în Banat, sub conducerea lui Al. Mocioni. Cele două ramuri vor fuziona în 1881, formînd Partidul Naţional Român.

La conferinţa de la Miercurea, partidul a adoptat tactica pasivismului politic, neparticipînd la alegerea pentru parlamentul de la Budapesta, deoarece declara că refuză să recunoască unirea din 1867, o tactică pe care a menţinut-o pînă în 1905. În toată această perioadă, principalul moment şi monument al luptei naţionale, duse în afara parlamentului şi cu speranţa cîştigării sprijinului imperial, a fost, fără îndoială, *Memorandumul* din 1892. Ideea unui memorandum care să explice curţii şi străinătăţii punctul de vedere românesc fusese propusă de I. Raţiu încă din 1870. Un prim text fusese publicat în 1882, iar între 1887 şi 1892 partidul a discutat mai multe variante, oprindu-se în cele din urmă asupra celei scrise de I. Coroianu. Înainte de publicare, textul a fost trimis şi la Bucureşti, unde Carol I l-a găsit potrivit şi a promis sprijin.

Memorandumul nu a prezentat cereri sau puncte de vedere noi; se opunea unirii, critica legile electorale restrictive, critica maghiarizarea practicată la adăpostul unor legi şcolare antinaţionale, cerea acordarea de drepturi naţionalităţilor. Nu erau cereri noi, dar veneau într-un moment în care Budapesta aplica o activă politică de deznaţionalizare. Răspunsul autorităţilor a fost de aceea aspru, autorii textului fiind condamnaţi la termene de închisoare variind între 2 luni şi 5 ani. În 1895, între altele la cererea lui Carol I, împăratul i-a graţiat pe cei care se mai aflau la acea dată la închisoare.

Relaţiile Partidului Naţional cu Budapesta, ca şi de altfel ale sîrbilor şi slovacilor cu care românii alcătuiseră din 1895 "congresul

naţionalităţilor", s-au înrăutăţit continuu, ajungîndu-se în 1896 chiar şi la interzicerea conferinţei naţionale, şi în 1903 la suprimarea "Tribunei", ziarul partidului. În aceste condiţii, conferinţa naţională din 1905 a hotărît schimbarea tacticii, renunţarea la pasivism şi participarea la viaţa politică şi parlamentară. Ca urmare, s-au ales în parlamentul de la Budapesta 8 deputaţi români, alături de un sîrb şi un slovac, care au alcătuit de îndată un club parlamentar al naţionalităţilor; în 1906, numărul deputaţilor români a crescut la 10, dar în 1910 a scăzut la 5. Deputaţii maghiari erau în număr de 393. Apărea destul de limpede că nici activismul politic nu putea aduce românilor roadele politice pe care le aşteptau şi revendicau, fără succes, de atîtea generaţii.

Ultimii ani ai dublei monarhii i-au găsit pe conducătorii Partidului Naţional divizaţi în mai multe fracţiuni, unii susţinînd făţiş unirea cu România (Octavian Goga, Vasile Lucaciu), alţii preferînd o atitudine de expectativă în aşteptarea evenimentelor care se anunţau (Iuliu Maniu), alţii sperînd în soluţionarea problemelor româneşti în cadrul Austriei federalizate (Aurel Popovici). Indiferent însă de tactică, planul tuturor presupunea transformarea totală a relaţiilor politice existente, abandonarea dualismului şi a conceptului regatului Sfîntului Ştefan. În chip evident, nu putea exista nici o posibilitate de înţelegere între un asemenea program şi cel al guvernului de la Budapesta.

În apăsătoarea atmosferă din preajma războiului, în octombrie 1913, contele Tisza, noul prim-ministru, a propus totuşi începerea unor tratative pentru găsirea unor soluţii de natură a îmbunătăţi relaţiile româno-maghiare; era însă prea tîrziu şi mai ales prea puţin; Partidul Naţional a găsit concesiile guvernului inacceptabile şi a hotărît, în vara lui 1914, să rupă tratativele.

Politica externă. Înfrîngerea Turciei, intrarea în vigoare a tratatului de la Adrianopol (1829) şi adoptarea Regulamentelor Organice (1831/1832) au modificat în chip esenţial statutul internaţional al Principatelor, trecute acum sub un regim de dublă obedienţă, suzeranitate otomană şi protectorat rusesc, un regim care mai existase în Balcani la începutul veacului, în republica celor 7 insule ionice. În fapt, suzeranitatea otomană a devenit pur nominală, principalul factor de putere fiind consulul rus de la Bucureşti şi adjunctul său de la Iaşi, adevăraţii proconsuli ai Imperiului în Principate. Impunerea articolului adiţional (1835, 1838) a mărit şi mai mult influenţa Petersburgului, fără acordul căruia nu se mai puteau introduce acum

nici un fel de transformări constituţionale sau instituţionale interne. Acest hibrid regim politic a durat pînă la congresul de la Paris (1856), care a înlăturat apăsătorul protectorat rusesc şi l-a înlocuit cu un regim de garanţie colectivă a celor şapte mari puteri, adică cu un statut internaţional pe care românii îl ceruseră în repetate rînduri încă din 1772; acest statut va dura pînă la cucerirea independenţei, în 1877.

Imixtiunea străină, rusă mai degrabă decît otomană, a făcut orice veleitate de politică externă autonomă a domnilor regulamentari greu de realizat; mai interesante au fost în schimb diferitele proiecte şi planuri ale revoluţionarilor munteni şi moldoveni, care şi-au înscris de cele mai multe ori în programe revendicarea independenţei. Multe din aceste mişcări erau legate de activitatea revoluţionarilor polonezi conduşi de Adam Czartoryski, ai cărui agenţi se aflau în bune relaţii cu Ion Cîmpineanu mai întîi, cu viitorii paşoptişti apoi. Arogantul protectorat rusesc a făcut ca pentru toţi aceştia, duşmanul extern numărul unu să nu fie Turcia, ci Rusia. Literatura antirusă, scrisă de regulă în franţuzeşte, pentru cîştigarea simpatiei opiniei publice europene, a fost de altminteri foarte bogată şi numeroasă în toată această perioadă. Românii par să fi socotit că o înţelegere paşnică cu sultanul ar putea fi posibilă şi că principala piedică în calea reformelor interne era ţarul. Austria se bucura şi ea de o similară lipsă de simpatie la Bucureşti şi la Iaşi, mulţi paşoptişti expunîndu-şi în chip prematur părerea că Imperiul habsburgic era sortit unei inevitabile şi rapide destrămări.

Reprimarea revoluţiei de la 1848, apoi ocupaţia austriacă dintre 1853-1857 au mărit şi mai mult sentimentele rusofobe şi antiaustriece ale românilor şi i-au apropiat de unguri, victimă şi ei a celor două autocraţii; tratativele româno-maghiare au atins un stadiu relativ avansat după unire, cînd principele Cuza a încheiat o convenţie de colaborare cu reprezentanţii lui Kossuth, îndreptată împotriva Vienei (1859). În ciuda dorinţei reciproce de apropiere, încercările de colaborare vor lua totuşi sfîrşit în 1863, din pricina problemei transilvane, domnitorul declarînd lui I. Türr că nu poate sprijini răscularea şi renaşterea Ungariei atîta timp cît maghiarii nu se vor fi înţeles cu românii transilvăneni şi nu le vor fi acordat statutul revendicat de aceştia.

Apropierea de polonezi şi unguri se explică şi prin numeroasele planuri federaliste care înfloreau în epocă şi pe care mişcarea naţională română le-a îmbrăţişat încă din timpul revoluţiei de la 1848; în

iulie, A.G. Golescu-Arapilă propunea, de pildă, crearea unei confederaţii de state grupînd pe slavi, maghiari, români şi austrieci. Capitala ar fi fost Viena, dar federaţia s-ar fi aflat sub arbitrajul Germaniei; în noiembrie, după înfrîngerea revoluţiei deci, Golescu lărgea şi mai mult cadrul posibilei federaţii, incluzînd în ea "toate naţiunile din Orient". Alţi paşoptişti au plănuit federaţii ceva mai limitate; I. Ghica se gîndea, de pildă, la înfiinţarea unui stat sîrbo-croato-maghiaro-român (1850), fiecare stat naţional urmînd să-şi păstreze individualitatea, dar cedînd organelor federale politica externă, apărarea şi lucrările publice. Bălcescu a propus şi el mai multe proiecte federaliste (1850, 1851), între care unul de creare a Statelor Unite ale Dunării, grupînd români, maghiari şi "iugoslavi". Alţi foşti paşoptişti, Eliade, de pildă, au nutrit visuri şi mai ambiţioase, cum ar fi o "republică universală a Europei" sau măcar o reunire a părţilor ei de gintă latină (planul lui Vasile Maniu din 1869).

Din toate aceste planuri, singurele care au ajuns la un oarecare grad de materializare au fost cele de înţelegere balcanică. Cuza s-a aflat în excelente relaţii cu sîrbii, cele două Principate ajungînd chiar la stabilirea de relaţii diplomatice (1863), înainte de cîştigarea independenţei şi peste capul Porţii, devenită o putere suzerană neputincioasă. Relaţiile bune vor continua şi sub Carol, ajungîndu-se la încheierea unui tratat de colaborare în 1868. În aceeaşi perioadă (1866, 1869) au avut loc consultaţii şi cu emisarii guvernului grec, în vederea stabilirii unei acţiuni comune antiturceşti. Dacă adăugăm şi sprijinul foarte activ pe care l-au găsit în România revoluţionarii bulgari, apare limpede că atît Cuza cît şi Carol au considerat Balcanii o zonă de importanţă prioritară a diplomaţiei româneşti.

Încă de la începutul domniei sale, Carol I şi-a făcut cunoscută dorinţa de a modifica raporturile cu Imperiul otoman şi a recîştiga suveranitatea deplină; în scrisoarea prin care anunţa ţarului urcarea pe tron, domnitorul vorbea de "ora însemnată de providenţă pentru dezrobirea Orientului şi a creştinătăţii"; cîţiva ani mai tîrziu, în iunie 1876, el îşi exprima din nou părerea că problema orientală nu-şi va găsi rezolvarea decît o dată cu destrămarea Imperiului otoman. Încă din 1873, domnul ridicase de altfel deschis, în consiliul de miniştri, problema recîştigării independenţei.

Aceste idei ale noului domn corespundeau de altfel cu cele profesate de clasa politică, ce nu renunţase niciodată la ideea recuceririi vechiului statut politic. Existau însă în sînul acestei elite, după 1866, păreri oarecum diferite asupra căilor şi metodelor prin care ţara îşi

putea lua înapoi independenţa; cei mai mulţi din liberali, I.C. Brătianu, M. Kogălniceanu, V. Boerescu erau în favoarea unei apropieri de Rusia şi a unei acţiuni deschise antiotomane. Ideea unei apropieri de Petersburg poate părea ciudată la prima vedere, cu atît mai mult cu cît venea din partea unor foşti conducători paşoptişti, alungaţi de la putere în 1848 de cazacii ţarului. După înfrîngerea Rusiei însă, în războiul Crimeii, cea mai mare parte a paşoptiştilor au încetat să vadă în fostul stat protector principalul pericol pentru cauza naţională, animozitatea şi temerile lor trecînd acum asupra Austriei şi mai ales, după 1867, a Austro-Ungariei. În acelaşi timp, Rusia părea să fie singura mare putere încă interesată în luptele de eliberare naţională din Balcani şi în destrămarea Imperiului otoman. Pentru toate aceste motive, liberalii şi Carol I s-au orientat treptat către o apropiere, apoi alianţă cu ţarul.

Conservatorii s-au opus îndelungată vreme acestui curs al politicii externe; ei s-au temut de altfel mult timp chiar şi de cîştigarea statutului de independenţă, socotind că regimul de garanţie colectivă inaugurat la 1856 era cea mai sigură pavăză în calea expansionismului rusesc. Conservatorii, cei mai mulţi moldoveni şi cu studii şi legături în lumea germană, vedeau pericolul venind dinspre răsărit, nu dinspre Austro-Ungaria; Basarabia, al cărei sud revenise la Moldova în 1856, îi interesa mai mult decît Transilvania.

Agravarea crizei orientale, războiul sîrbilor şi muntenegrenilor cu Poarta, tot mai evidenta dorinţă a Rusiei de a ieşi din izolare şi de a-şi cîştiga statutul pierdut la 1856 l-au îndemnat pe Carol să înlăture guvernul conservator care cîrmuise ţara din 1871 şi să-l aducă la putere pe Ion Brătianu (1876), cu N. Ionescu, apoi Kogălniceanu la externe. La început guvernul a sperat să poată obţine independenţa pe cale diplomatică; D. Brătianu a fost trimis la conferinţa marilor puteri de la Constantinopol (decembrie 1876) cu misiunea de a obţine "la consécration de l'état politique de la Roumanie, par une garantie speciale de la neutralité perpétuelle du territoire roumain". Poarta a răspuns însă promulgînd o nouă constituţie care declara România parte integrantă a imperiului, chiar dacă îi recunoştea statutul de provincie specială. Guvernul a protestat, respingînd ca nelegală şi contrară tratativelor româno-otomane constituţia lui Midhat-paşa şi s-a îndreptat apoi hotărît spre o soluţionare militară a problemei independenţei. Primul-ministru Ion Brătianu călătorise de altfel la Livadia, în Crimeea, încă în octombrie 1876, unde, împreună cu Alexandru al II-lea şi cu cancelarul Gor-

ceakov, discutase semnarea unei convenţii militare ruso-române în eventualitatea începerii războiului. Convenţia a fost semnată la Bucureşti la 4/17 aprilie 1877, prevăzîndu-se detaliile trecerii trupelor ruse prin România spre Balcani. Petersburgul se obliga între altele să respecte "drepturile politice ale statului român...precum şi a menţine şi apăra integritatea teritorială a României".

Trupele ruse au început să treacă graniţa la 12/25 aprilie înaintînd cu repeziciune spre Dunăre, pe care nu au atins-o totuşi pînă la gurile Oltului decît la mijlocul lunii mai. Între timp, turcii începuseră deja să bombardeze şi să atace malul românesc, dînd astfel posibilitate guvernului să declare România în stare de război cu imperiul şi să proclame în parlament la 9/22 mai 1877, prin glasul ministrului de externe, că "sîntem dezlegaţi de legăturile noastre cu Înalta Poartă ... sîntem independenţi, sîntem naţiune de sine stătătoare". După discursul lui M. Kogălniceanu, camera a votat, cu 79 de voturi pentru şi 2 abţineri, o moţiune prin care declara "independenţa absolută a României".

Mobilizarea generală fusese declarată încă de la începutul lunii aprilie, armata ajungînd în scurt timp să numere aproximativ o sută de mii de soldaţi, dintre care 60 000 reprezentau trupele active, iar restul miliţia, trupele de grăniceri şi alte unităţi auxiliare. Cum cartierul general rusesc respinsese oferta de colaborare militară făcută de Carol îndată după începerea războiului, rostul diviziilor româneşti s-a limitat la apărarea liniei Dunării pînă la sosirea ruşilor; în lunile aprilie-mai, mica flotilă a ţării, compusă din patru vase, a participat la operaţiile de imobilizare şi scufundare a monitoarelor turceşti din zona Dunării de jos, a căror prezenţă ar fi împiedicat trecerea ruşilor în Bulgaria, trecere care a avut loc în iunie, aproape fără nici o împotrivire din partea turcilor. Foarte curînd, operaţiile s-au împotmolit însă în faţa puternic fortificatei cetăţi de la Plevna; după două neizbutite asalturi, marele duce Nicolae şi-a dat seama de neputinţa cuceririi fortăreţei şi a cerut prinţului Carol, pe un ton alarmat, să-şi trimită trupele peste Dunăre, în ajutor. Ruşii au acceptat de asemenea ca suprema comandă a operaţiunilor de la Plevna şi a trupelor ruso-române să fie încredinţată lui Carol; pînă la sfîrşitul lunii august, erau concentraţi în faţa cetăţii aproape 40 000 de ostaşi români, a căror prezenţă va fi hotărîtoare în cursul bătăliei pentru Plevna. Încă înainte de capitularea lui Osman-paşa (28 noiembrie/11 decembrie), trupele lui Carol vor participa şi la bătălia pentru Rahova, iar în ianuarie la luptele de la Smîrdan şi Vidin.

Cu toate acestea, împuternicitul României nu a fost primit la tratativele de armistiţiu ruso-turce care s-au încheiat prin pacea de la San Stefano (19 februarie/3 martie 1878), iar la congresul de la Berlin, deşi Ion Brătianu şi Mihail Kogălniceanu au fost lăsaţi să expună punctul de vedere românesc, prezenţa lor nu a mai putut influenţa cu nimic prevederile deja stabilite ale tratatului, ce se va semna la 1/14 iulie. România devenea într-adevăr independentă, i se confirma aşadar statutul pe care singură şi-l proclamase de mai bine de un an, dar pierdea în schimb sudul Basarabiei, în ciuda faptului că convenţia ruso-română din 4 aprilie 1877 prevăzuse în mod expres respectarea integrităţii teritoriale a ţării. Primea însă jumătatea de nord a Dobrogei.

Prevederile tratatului de la Berlin au fost primite cu amărăciune şi resentiment în România, pierderea Basarabiei fiind interpretată ca o încălcare a suveranităţii naţionale. Ca urmare, Rusia a devenit din nou, atît în ochii guvernului cît şi în cei ai opiniei publice, inamicul public numărul unu, cel care îşi înşela aliatul după ce se folosise de el în război.

În condiţiile slăbiciunii franceze de după 1871 şi ale dezinteresului Parisului şi Londrei pentru Balcani, singurele ţări care puteau reprezenta o contrapondere faţă de influenţa rusă şi frîna expansionismul Petersburgului erau Germania şi Austro-Ungaria. În ciuda încordatelor relaţii cu Viena, încordate nu numai din pricina Transilvaniei, dar şi din cea a chestiunii Dunării şi a raporturilor comerciale, guvernul liberal al lui I.C. Brătianu s-a apropiat treptat de Puterile Centrale, ajungîndu-se în 1883 la semnarea unui tratat de alianţă cu Austro-Ungaria, la care au aderat apoi Germania şi Italia. Tratatul va fi reînnoit în 1892, 1902 şi 1913; prevederile sale au fost păstrate secrete, cunoscute fiind doar de prim-miniştri. Ele nu au fost aduse niciodată în discuţia parlamentului, de teama respingerii lui. În contextul internaţional de după tratatul de la Berlin, aderarea la Tripla Alianţă a avut totuşi unele efecte favorabile, a scos România din izolarea diplomatică în care se găsea, i-a consolidat poziţia în Europa de sud-est, aducîndu-i în acelaşi timp unele avantaje economice pe piaţa Europei centrale; în acelaşi timp însă, ea a stînjenit lupta pentru unificarea naţională şi a îngreunat ajutorul pe care regatul îl putea acorda pe faţă românilor ardeleni. Pe termen lung, şi în perspectiva istorică, alianţa cu Puterile Centrale mergea în contra intereselor naţionale şi împotriva simţămintelor marii ma-

jorităţi a românilor. Nu trebuie de aceea să mire faptul că ea nu s-a putut aplica nici în 1914, nici în 1916.

Faţă de Balcani, România a manifestat în toată această perioadă puţin interes; relaţiile cu Grecia au fost în general proaste, mai ales din pricina problemei aromâneşti; cu Poarta ele au fost practic inexistente; cu Bulgaria, ale cărei pretenţii teritoriale erau privite cu suspiciune, reci; mai apropiate au fost relaţiile României doar cu Belgradul, Bucureştiul fiind de obicei şi pe faţă ostil politicii balcanice anti-sîrbeşti a Austro-Ungariei.

Renaşterea politică şi militară a Franţei către sfîrşitul veacului al XIX-lea, precum şi o adevărată explozie de sentimente filofranceze în rîndul intelectualilor, similară celei din epoca unirii, au făcut posibilă începerea unei lente reorientări diplomatice care va culmina cu ieşirea României din Tripla Alianţă şi aderarea ei la Antantă; tonul presei, al discuţiilor parlamentare devenea cu fiecare an tot mai anti-austro-maghiar, cu atît mai mult cu cît şi Italia manifesta tendinţa de ieşire din alianţă. În 1908 - 1909, s-a cerut deschis în parlament renunţarea la alianţa cu Puterile Centrale şi revenirea la tradiţionala politică de apropiere cu Franţa; pe timpul crizei bosniace, Ion I.C. Brătianu declara cît se poate de categoric că România se opunea politicii balcanice şi anti-sîrbeşti a Austro-Ungariei, iar prinţul moştenitor Wilhelm raporta Berlinului (1909), după o scurtă vizită la Bucureşti, că "în caz de război, România va refuza în cel mai bun caz să-şi îndeplinească obligaţiile de aliat, dacă nu se va decide chiar de a se alătura părţii adverse". În decembrie 1913, însuşi bătrînul rege Carol declara ministrului Germaniei la Bucureşti că din cauza politicii naţionale austro-ungare "poporul român nu va merge alături de Austria în cazul unui război... nu este suficient să avem tratate, trebuie ca acestea să fie şi populare".

Războaiele balcanice au deviat pentru scurt timp atenţia opiniei publice de la tot mai ascuţitul conflict româno-maghiar din Transilvania; guvernul conservator al lui Titu Maiorescu a dus România în cel de al doilea război, mijlocind apoi pacea de la Bucureşti (1913), prin care România anexa Cadrilaterul, jumătatea de Dobroge lăsată Bulgariei la 1878. A fost, fără îndoială, o măsură pripită, care va învenina pentru multă vreme, în mod inutil, relaţiile cu Bulgaria şi va slăbi, în chip fatal, frontul de sud în clipa intrării României în război.

Războiul mondial şi formarea României Mari. După cum s-a putut vedea într-un capitol precedent, ideea unirii politice a Princi-

patelor cu Transilvania a apărut la începutul veacului al XIX-lea ca urmare a naşterii conştiinţei naţionale; ea a fost cel dintîi exprimată de munteanul de origine ardeleană Naum Rîmniceanu (1802) şi de transilvăneanul bucovinizat I. Budai-Deleanu (1804), primul propunînd alipirea Transilvaniei la Principate, cel de al doilea a Principatelor la Transilvania. Ambele planuri însă erau în chip evident premature, nici moldo-valahii şi nici transilvănenii nu l-au mai repetat pînă în 1838, cînd A.C. Golescu-Albu şi I. Cîmpineanu au făcut din nou din unirea celor trei Principate cheia de boltă a programelor lor politice. La 1848, paşoptiştii munteni, Golescu-Albu, Ion Ghica, N. Bălcescu, T. Maiorescu, s-au lăsat cu uşurinţă influenţaţi de ideile curente printre revoluţionarii europeni şi şi-au afirmat în mai multe rînduri credinţa în grabnica destrămnare a monarhiei habsburgice şi, ca urmare, în posibilitatea unirii Transilvaniei cu Principatele. Aceste pentru moment nerealiste planuri politice au circulat şi printre revoluţionarii din Transilvania, care au lansat în mai 1848, pe cîmpia de la Blaj, chemarea "noi vrem să ne unim cu ţara".

Înfrîngerea revoluţiei în toate cele trei Principate nu a pus capăt planurilor unioniste, D. Brătianu creînd chiar în 1852 termenul "România Mare"; I. Ghica, D. Bolintineanu, G. Bariţiu, descurajaţi de triumful reacţiunii şi absolutismului, s-au îndoit de şansele imediate ale unirii naţionale, dar alţi oameni politici şi o seamă de cărturari, I.C. Brătianu, M. Eminescu, V. Maniu, A.D. Xenopol, au continuat să creadă un timp, cum spunea Hasdeu (1870), într-o "eventuală împărţire a Austriei". Tot acum, tînărul Xenopol rostea la mormîntul lui Ştefan cel Mare (1871), în Bucovina austriacă deci, un pasionat discurs iredentist care declara marea unire inevitabilă.

Alianţa cu Puterile Centrale a îngreunat exprimarea făţişă a iredentismului politic, deşi în ascuns naţionaliştii ardeleni au continuat să primească sprijin şi încurajări de la Bucureşti, mai ales din partea guvernelor liberale. Accentul principal al luptei s-a mutat însă pentru un timp de pe terenul politic pe cel cultural, dirijat în special de Liga Culturală înfiinţată la Bucureşti în 1891, cu participarea celor mai mulţi cărturari de peste munţi. În 1914, dovadă a caracterului său politic, Liga şi-a modificat titlul devenind "Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor".

Cu toate acestea, în ciuda naţionalismului zgomotos şi public, practicat mai ales după 1900, clasa politică românească era departe de a fi unită, la izbucnirea războiului mondial, în privinţa liniei pe

care trebuia s-o urmeze ţara. Liberalii, cu excepţia lui C. Stere, erau cu toţii de părere că locul României era alături de Antantă, o poziţie împărtăşită şi de conservatorii democraţi ai lui Take Ionescu şi de marea majoritate a intelectualilor ţării; conservatorii erau împărţiţi în trei facţiuni, P.P. Carp cerînd respectarea integrală a prevederilor alianţei din 1883, T. Maiorescu şi Al. Marghiloman sugerînd menţinerea unei neutralităţi binevoitoare faţă de Puterile Centrale, iar grupul de antantofili condus de N. Filipescu cerînd intrarea imediată în război împotriva Puterilor Centrale. Cît îi priveşte pe socialişti, ei s-au declarat fideli hotărîrilor Internaţionalei socialiste şi s-au opus participării României la un război pe care îl socoteau imperialist. Precedat de manifestaţii de stradă antirăzboinice, insensibil la problema naţională, congresul din august 1914 al Partidului Social-Democrat s-a pronunţat în chip neechivoc împotriva participării ţării la război şi pentru neutralitatea definitivă. Partidul se va opune şi în 1916 intrării României în război, arătîndu-şi astfel pe faţă dezinteresul pentru cauza reîntregirii naţionale.

În ciuda apelului regelui de a respecta prevederile tratatului din 1883, consiliul de coroană de la Sinaia (3 august) a hotărît păstrarea neutralităţii; rînd pe rînd, în franţuzeşte, participanţii şi-au motivat poziţia şi au votat pentru nepunerea în aplicare a tratatului cu Puterile Centrale sub pretextul că acesta prevedea *casus foederis* numai în situaţia în care unul dintre semnatari ar fi fost atacat; dintre toţi participanţii numai P.P. Carp, consecvent viziunii sale istorice care interpreta războiul ca o nouă înfruntare între germanism şi panslavism, a susţinut intrarea imediată în război alături de Puterile Centrale, care, după el, primejduiau mult mai puţin fiinţa naţională românească decît expansionismul slav.

Perioada neutralităţii (1914-1916) n-a fost în fapt deloc neutră, guvernul Brătianu începînd încă din toamna lui 1914 tratative cu Antanta în vederea intrării în război şi a stabilirii condiţiilor acestei participări. Moartea regelui Carol (octombrie 1914) şi înscăunarea antantofilului rege Ferdinand au uşurat şi mai mult ducerea unor astfel de discuţii; Rusia recunoscuse de altfel dreptul României asupra Transilvaniei încă de la 1 octombrie 1914 în schimbul neutralităţii şi al promisiunii lui Brătianu că ţara va intra în război atunci cînd condiţiile militare vor fi prielnice. În februarie 1915, România şi Italia semnau un acord de solidaritate în caz de atac, iar în luna mai începeau la Petersburg noi tratative româno-ruse privind condiţiile puse de Brătianu pentru a intra în război. Primul-ministru

revendica Transilvania, Banatul şi Bucovina, în hotarele ei din 1775; Sazonov, ministrul de externe rus, nu a avut nici o obiecţie în cazul Transilvaniei, dar a oferit numai parte din Banat, fără Timişoara, şi numai Bucovina de sud. Înfrîngerile suferite de armatele ruse au moderat oarecum poziţia guvernului imperial, Sazonov acceptînd la 9 iulie toate cererile româneşti, cu condiţia însă a intrării în război pînă la data de 5 septembrie, o dată pe care Brătianu a socotit-o prea apropiată, mai ales în condiţiile ofensivei victorioase germane pe întregul front de est.

Tratativele au fost întrerupte, ele reluîndu-se din nou abia în ianuarie 1916, la presiunile insistente ale Angliei şi Franţei. După lungi discuţii, ele se vor concretiza prin semnarea la 4/17 august 1916 a două convenţii, una politică, cealaltă militară, ambele semnate de Ion Brătianu, în numele guvernului român, şi de reprezentanţii diplomatici ai Angliei, Franţei, Italiei şi Rusiei la Bucureşti, în numele guvernelor respective. Tratatul politic prevedea alipirea la România a Transilvaniei, Banatului şi Bucovinei; cea militară prevedea ca România să declare imediat război Austro-Ungariei şi specifica ajutorul militar pe care Antanta urma să-l acorde noii aliate: ofensivă generală rusă pe direcţia cîmpiei maghiare, ofensiva frontului de la Salonic împotriva Bulgariei, preluarea apărării Dobrogei de către trupele ruse şi începerea unei aprovizionări ritmice cu arme şi muniţii a armatei române.

Cele două convenţii au fost aduse în discuţia consiliului de Coroană de la Cotroceni la 14/27 august, regele Ferdinand comunicînd miniştrilor, şefilor de partide, foştilor prim-miniştri şi altor înalţi demnitari prezenţi că hotărîrea intrării în război a fost deja luată şi că operaţiile militare erau deja în curs. Într-adevăr, armata începuse trecerea Carpaţilor în noaptea de 14/27 spre 15/28 august, cucerind repede Braşovul, regiunea secuiască şi întărindu-se apoi pe o poziţie de aşteptare în faţa Sibiului. Oprirea ofensivei în nord a fost provocată de căderea neaşteptată a frontului din sud unde trupele bulgare atacaseră în forţă începînd de la 1 septembrie, cucerind pînă la sfîrşitul lui octombrie Turtucaia, Silistra, Constanţa şi Cernavodă, în ciuda încercării de contraofensivă a generalului Averescu de la Flămînda. Succesul bulgar se explică în primul rînd prin nerespectarea de către aliaţi a uneia din prevederile convenţiei militare din august 1916, şi anume începerea ofensivei Sarrail în momentul trecerii Carpaţilor de către români, o ofensivă care ar fi imobilizat pe bulgari şi ar fi acoperit spatele armatei române. Nici ajutorul în

armament şi muniţii nu a sosit aşa cum fusese promis. Trupele ruse nu au preluat aşa cum se hotărîse apărarea Dobrogei. În acest fel, România se vedea pusă în faţa unei noi situaţii militare care nu fusese prevăzută în clipa semnării convenţiilor şi a intrării în război.

Dezastrul de la Dunăre a schimbat în chip fundamental situaţia militară, obligîndu-i pe români să-şi oprească ofensiva în Transilvania şi să-şi concentreze forţele pe frontul de sud. Atîta timp cît armatele române au avut de făcut faţă doar trupelor bulgare şi austro-maghiare, frontul a putut fi stabilizat. Intrarea însă în luptă a trupelor germane, comandate în nord de generalul Falkenhay.., la sud de generalul Mackensen, a schimbat rapid soarta războiului; bătălia pentru trecătorile Moldovei a fost cîştigată de generalul E. Grigorescu, dar generalul Averescu nu a putut opri forţarea trecătorilor muntene, căderea Branului şi Predealului pînă la sfîrşitul lunii octombrie. Cu toate acestea, la începutul lunii noiembrie frontul de nord era relativ stabilizat, germanii nereuşind în încercarea lor de străpungere generală a Carpaţilor.

Temerile lui Brătianu se dovediseră din nefericire întemeiate şi toată prudenţa de care dăduse dovadă în negocierea intrării României în război se dovedise inutilă. Nici una din prevederile convenţiei militare cu aliaţii nu fusese respectată; nemişcarea lui Sarrail îngăduise deschiderea unui nou front în sud, forţînd o armată şi aşa puţin numeroasă să ducă un război pe două fronturi în loc de a-i îngădui să-şi continue ofensiva victorioasă în Transilvania; promisa ofensivă generală rusă spre Ungaria nu se materializase, îngăduind astfel Puterilor Centrale să-şi concentreze toate forţele împotriva României; ajutorul militar rus în Dobrogea a fost inexistent; cantităţile de arme şi muniţii promise nu au ajuns niciodată la destinaţie. În asemenea condiţii, soarta României nu putea fi decît pecetluită.

Luna noiembrie a adus armatelor române înfrîngere după înfrîngere; Falkenhayn a străpuns apărarea de pe Jiu la mijlocul lui noiembrie cucerind apoi Craiova. În acelaşi timp, trupele germano-bulgare forţau Dunărea la Zimnicea, ameninţînd direct capitala ţării, pe care nedecisa bătălie de la Neajlov şi Argeş (1-3 decembrie) nu a putut-o salva. Mackensen îşi făcea intrarea în Bucureştii părăsiţi de oficialităţi la 6 decembrie; la sfîrşitul lui ianuarie 1917, frontul se stabiliza în Moldova de sud, lăsînd în mîna inamicului trei sferturi din ţară.

Cu toate acestea, rezistenţa din Moldova a durat încă mai bine

de un an, germanii nereuşind nici pînă în ultima clipă să obţină victoria militară deplină pe cîmpul de luptă. Deşi Moldova era încercuită din trei părţi de trupele Puterilor Centrale, frontul românesc n-a putut fi străpuns atîta vreme cît trupele imperiale ruse au fost în stare să menţină stabilitatea frontului de la nord şi atîta vreme cît legătura vitală şi directă cu apusul se putea totuşi realiza prin teritoriul rusesc; în vara lui 1917, trupele române au reuşit să obţină victoriile de la Mărăşti şi Mărăşeşti care puneau capăt speranţelor lui Mackensen de cucerire a Moldovei.

Căderea guvernului Kerenski şi instaurarea regimului bolşevic la Petrograd au făcut însă imposibilă continuarea rezistenţei. Armata imperială s-a dezintegrat atît de repede încît la 3 decembrie generalul Scerbacev a propus germanilor începerea negocierilor de armistiţiu, la care România a hotărît să participe şi care s-au încheiat la 9 decembrie. Principalul pericol nu mai erau acum germanii, ci ruşii roşii, a căror activitate, dirijată de bolşevicul româno-bulgar Cr. Racovski, submina existenţa însăşi a statului. La Iaşi, trupele ruseşti anarhizate au fost dezarmate cu uşurinţă, dar la Galaţi, Paşcani şi în alte localităţi, luptele dintre români şi bolşevici au continuat pînă în ianuarie 1918, dată la care Moldova era în sfîrşit curăţată de foştii aliaţi, deveniţi peste noapte duşmani; la sfîrşitul lunii ianuarie, luînd ca pretext intrarea trupelor române în Basarabia, guvernul sovietic rupea oficial relaţiile diplomatice cu România.

În noile condiţii internaţionale, opţiunile guvernului Brătianu erau cît se poate de limitate; cu acordul aliaţilor, tratativele de la Focşani au fost reluate la începutul lui februarie, cu scopul mărturisit de această dată de a se ajunge la un tratat de pace. În acelaşi timp, guvernul Brătianu ceda locul unui guvern Averescu şi el însă ezitant în a accepta grelele condiţii puse de Puterile Centrale prin ultimatumul de la 1 martie. Pacea ruso-germană de la Brest-Litovsk (3 martie), prin care nemţii pătrundeau în Ucraina, încercuind astfel complet Moldova, a forţat însă în cele din urmă guvernul să accepte toate condiţiile ultimatumului şi să semneze la 7 mai 1918 tratatul de pace de la Bucureşti: România pierdea Dobrogea şi o fîşie de munte, cu crestele Carpaţilor şi 170 de sate; din punct de vedere economic, ţara era cu totul înfeudată Germaniei, care-şi asuma controlul industriei, comerţului şi finanţelor. Participarea României la războiul mondial se încheia astfel printr-un dezastru de mari proporţii, singura împlinire, pe care nimeni nu o putuse prevedea în 1914 sau 1916, fiind reunirea Basarabiei cu ţara.

În ciuda politicii de rusificare — în 1817, 86,7% din locuitori erau moldoveni —, provincia îşi păstrase totuşi în mare parte caracterul românesc; recensămîntul rusesc din 1897, ultimul înainte de unire, a găsit o populaţie amestecată, din care românii reprezentau 47,6%, ucrainienii şi rutenii 19,6%, ruşii 8,2%, evreii 11,8%.

Ca în toate provinciile neruseşti ale fostului imperiu, revoluţia a dus şi în Basarabia la exprimarea făţişă a unor tendinţe autonomiste mai întîi, separatiste apoi; românii basarabeni au început prin a-şi înfiinţa un "Partid Naţional Moldovenesc" (3 aprilie 1917), apoi au proclamat autonomia Basarabiei şi au ales un Sfat al Ţării ca organ suprem conducător (octombrie 1917); la începutul lui decembrie, Sfatul proclama Republica Democratică Moldovenească, menţinînd-o deocamdată în cadrul federaţiei ruse; în ianuarie, republica îşi declara independenţa, iar în martie, acelaşi Sfat al Ţării vota unirea Basarabiei cu România.

Apăsătoarele condiţii ale tratatului de la Bucureşti nu au apucat să fie puse în aplicare şi nici nu au fost de altfel ratificate de parlament; deşi în mai 1918, trupele germane se apropiaseră la numai 80 de km de Paris, frontul de pe Somme era spart de contraofensiva mareşalului Foch în august, iar în septembrie îşi pornea ofensiva, străpungînd liniile bulgare şi frontul lui Sarrail de la Salonic, acela care trebuise să acopere spatele armatei române în 1916. În aceste schimbate condiţii militare, guvernul progerman al lui A. Marghiloman şi-a dat demisia, fiind înlocuit cu un guvern de generali condus de C. Coandă, care a proclamat imediat mobilizarea generală şi a retrimis trupele peste Carpaţi (16 noiembrie), unde destrămarea dublei monarhii declanşase încă din octombrie conflictul dintre români şi maghiari pentru controlul Transilvaniei. Declaraţia de dezlipire a Transilvaniei de Ungaria fusese citită în parlamentul de la Budapesta de către Vaida-Voievod, în numele Consiliului Naţional Român, încă de la 18 octombrie, în timp ce la Viena, Iuliu Maniu, responsabilul problemelor externe şi militare din cadrul Consiliului concentrase 70 000 de soldaţi ardeleni, sub comanda generalului baron A. Boieriu şi a colonelului Vlad. Preluarea controlului Transilvaniei a fost uşurată de neaşteptat de rapida dezintegrare a aparatului administrativ maghiar, funcţiile şi rolul său fiind preluate de organizaţiile locale ale Consiliului Naţional Român şi de gărzile naţionale româneşti. După eşecul ultimelor încercări de tratative

româno-maghiare (13-15 noiembrie), Consiliul, prezidat de Şt. Ci-cio-Pop, a hotărît convocarea adunării de la Alba Iulia unde, la 1 decembrie 1918, în prezenţa a peste o sută de mii de participanţi, cei 1 228 de deputaţi au votat unirea Transilvaniei cu România şi au ales un Consiliu Dirigent, cu I. Maniu ca preşedinte, menit a conduce provincia pînă la integrarea ei în regatul României. În Bucovina, Consiliul Naţional Român votase unirea cu regatul cu cîteva zile mai înainte, la 28 noiembrie; anul 1918 se încheia aşadar, din punct de vedere naţional, cu succese pe toate fronturile. Noile frontiere vor fi ulterior recunoscute prin tratatele de pace de la Saint-Germain (septembrie 1919), Neuilly (noiembrie 1919) şi Trianon (iunie 1920), încheiate respectiv cu Austria, Bulgaria şi Ungaria.

10. CULTURA NAŢIONALĂ

Am văzut într-un capitol precedent că veacul al XVIII-lea a reprezentat, în evoluţia formelor de civilizaţie şi a sistemului de valori, un moment de ruptură, de întoarcere a societăţii româneşti din calea ei firească a integrării în civilizaţia de tip european şi a includerii ei forţate în sistemul politic, economic şi de valori otomane. Deşi această integrare a fost numai parţială şi vremelnică, neajungînd niciodată la formele de simbioză atinse la sud de Dunăre, ea a fost suficientă totuşi pentru a provoca o limpede ruptură cu ideile şi felul de viaţă ale epocii lui Brîncoveanu şi Cantemir, orientalizînd, provincializînd, pervertind societatea şi cultura moldo-valahă care, cel puţin la nivelul clasei conducătoare şi al cărturarilor, ajunsese la un interesant grad de dezvoltare. Secolul al XIX-lea a fost de aceea perceput de contemporani ca o vreme de renaştere, de întoarcere la matcă, la "adevăratul" sistem de valori. Modernizarea civilizaţiei, dezvoltarea instrumentelor culturale ale procesului de modernizare, precum şi alcătuirea unui sistem de valori corespunzător noilor realităţi alcătuiesc probabil principalele capitole ale procesului de renaştere culturală parcurs de societatea românească între 1831 şi 1918.

Civilizaţia. La 1833, nou deschisul "Magazin de noutăţi şi mode" Bogosz şi fraţii din Iaşi îşi anunţa clientela — după cum am mai arătat — că are în stoc bijuterii, articole pentru rochii, stofe, broderii, porţelanuri, mobile, tapiţerii, arme de foc, trăsuri, ciocolată, vinuri străine, parfumuri, apă de colonie, ţigarete de Havana, precum şi alte articole importate din Apus; reclama acestui "magazin universal" exprimă cît se poate de elocvent fenomenul de schimbare a obiceiurilor şi a formelor de civilizaţie adus de epoca regulamen-

tară. În mai puţin de o generaţie, şalvarii şi işlicul erau înlocuiţi cu "hainele nemţeşti", divanul oriental cu canapeaua franţuzească, narghileaua cu havanele.

Habitatul, casa, locuinţele boierimii şi ale clasei de mijloc au fost imediat afectate de pătrunderea noilor forme de civilizaţie şi confort. Boierimea nu-şi mai construieşte cule, ca în veacul al XVIII-lea, ci palate somptuoase, deschise, ca pe vremea lui Brîncoveanu, influenţate acum de stilul neoclasicismului. Domnul Grigore al IV-lea Ghica îşi ridică la 1822 un astfel de palat la Tei, în marginea Bucureştiului, inaugurînd un stil arhitectonic care se va generaliza repede nu numai la oraşe, dar şi pe la moşiile boiereşti, multe avînd conace reconstruite în stilul neoclasic venit, mai ales în Moldova, prin filieră polonă şi rusă. Barbu Ştirbei, viitorul domn, îşi ridică un astfel de palat la Bucureşti în 1835. Arhitectura va cunoaşte de altfel o constantă înflorire în cursul întregului secol evoluînd de la neoclasicismul începutului de veac, prin eclectismul romantic sau clasicist de la mijlocul său (Teatrul Naţional de la Bucureşti, 1852, Universitatea din Bucureşti, 1869), la impunătoarele construcţii publice sau particulare atît de asemănătoare Parisului celui de al doilea imperiu, ridicate către sfîrşitul secolului; între ele Banca Naţională (1885), Ateneul Român (1888), Biblioteca Centrală Universitară (1893), Poşta Centrală (1900), Casa de Economii (1900), palatul Cantacuzino (1900), toate în Bucureşti, palatul de Justiţie din Craiova (189)), Cazinoul din Constanţa (1910). Influenţa arhitecţilor români în veacul al XIX-lea se explică nu numai prin dezvoltarea economică generală a ţării, dar şi prin existenţa unui număr de însemnaţi arhitecţi, de la Al. Orăscu la I. Mincu, formaţi atît în Occident cît şi la "Şcoala de arhitectură" din Bucureşti; tipică pentru şcoala românească de arhitectură de la începutul veacului nostru a fost încercarea de a defini un stil arhitectonic tradiţional, inspirat de modelele brîncoveneşti şi de arhitectura ţărănească. Bufetul (1892) şi vila Minovici (1905) din Bucureşti au fost printre cele dintîi manifestări ale acestei încercări de a construi în stil naţional.

Se înţelege că de aceste progrese ale habitatului nu s-a bucurat decît un procent redus al populaţiei ţării; statisticile de locuinţe din 1859/1860, 1906 şi 1913 arată că majoritatea locuitorilor trăiau încă în condiţii îndepărtate de civilizaţia modernă. În Oltenia, de pildă, în 1859, numai 3,5% din locuinţe erau din zid, aproape toate în oraşe, 83% din totalul locuinţelor fiind încă construite din lemn; la Craiova, în schimb, capitala provinciei, 90% din case erau zidite.

Statistica mai arată că în acel an al unirii, în Oltenia, o cameră de locuit revenea la trei persoane. Pe ansamblul Țării Românești (1860), recensămîntul indică un număr de 1 213 950 de locuințe, dintre care 55 320 din cărămindă, 830 219 din lemn, 328 411 din pămînt. Numai 76 de case aveau trei etaje, numai 5 444 aveau două etaje, restul fiind clădiri cu un singur cat (parter).

Analiza comparată a acestor statistici indică totuși un proces continuu de modernizare și civilizare a locuinței, mai ales la începutul secolului al XIX-lea; între 1906 și 1913, de pildă, numărul bordeielor a scăzut de la 3,8% la 2% din totalul locuințelor; numărul de camere pe locuință a crescut și el, deși în 1906 numai 14,6% din ele aveau trei camere, numai 4,5% aveau mai mult de trei camere; statistica din 1913 arată că la orașe 42,3% din locuințe aveau trei camere, 19,1% aveau peste trei. În București, casele cu peste șase camere reprezentau în schimb 10% din ansamblul locuințelor. Din punctul de vedere al materialelor de construcții, pe întreaga țară, statistica din 1913 consemnează 16,6% din case ridicate din cărămidă, 32,8% din lemn, 48% din vălătuci, lut și chirpici. Numai 19,6% din case aveau canalizare cu apă. Concluzia statisticienilor din 1913 era că 39% din populația orășenească și 25% din cea rurală trăiau în condiții nesatisfăcătoare; în 1913, 97,7% din locuințe erau proprietate particulară.

În ciuda modernizării urbane relativ lente, principalele orașe ale țării și-au schimbat totuși cu repeziciune fața între 1831 și 1918; la 1857 municipalitatea bucureșteană a introdus un tarif anual de doi galbeni pentru consumul de apă în cazul locuințelor cu 1-5 odăi, de pînă la 30 de galbeni pentru casele cu 30-40 de camere, din care existau cel puțin cîteva zeci, desigur case boierești cu acareturi. Iluminatul electric a fost introdus în București la 1882, la Brăila și Galați în 1892, numărul centralelor electrice crescînd de la 6 la 34 în 1913; în aceeași perioadă numărul centralelor transilvănene a crescut de la 14 la 60. Bucureștii aveau din 1893 tramvai electric, iar din 1904 un serviciu de autobuze; telefonul, introdus în 1884, avea în acel an un număr de 300 de abonați; la 1896 bucureștenii au putut asista la prima proiecție cinematografică, iar în 1912 la primul film românesc, desigur istoric, "Independența României"; la 1889 Barbu Bellu aducea în țară primul automobil, un Peugeot de 4 CP; în 1904 circulau în București 64 de automobile, suficient de multe pentru a obliga municipalitatea să introducă un "regulament pentru poliția rulajului și a circulațiunii" care limita viteza legală la 15 km pe oră.

În acelaşi an, se organiza prima cursă automobilistică din România, pe distanţa Bucureşti-Giurgiu şi retur (126 km), parcursă de cîştigător, prinţul Valentin Bibescu, pe un Mercedes de 40 CP în 109,30 minute. Clasa conducătoare începuse de altfel să arate interes, îndată după 1859, pentru sporturile moderne, organizînd asalturi publice de scrimă (din 1864), concursuri de tir (din 1864), gimnastică (din 1872). Jockey-Club-ul, cu rosturi parte hipice, parte politice, parte mondene, funcţiona din 1862. După 1880, an în care a apărut şi primul ziar sportiv "Sportul", au început să se răspîndească şi sporturi mai de masă, mai puţin "boiereşti", cum ar fi atletismul (primul concurs a avut loc în 1882) sau chiar fotbalul, cel dintîi campionat fiind organizat în 1909. În acel an, echipa României îşi făcea şi debutul internaţional, e drept nu prea glorios, fiind învinsă de Turcia cu 10 la 0. Tenisul, patinajul, popicele, oina, ciclismul erau şi ele practicate cu pasiunea noului convertit de elitele urbane ale societăţii româneşti. Majoritatea populaţiei avea desigur preocupări mai pedestre, legate în primul rînd de preocupările şi greutăţile vieţii zilnice.

Modul de alimentaţie poate fi relativ lesne urmărit; mărturiile de la începuturile veacului al XIX-lea (liste oficiale de produse cu limita legală a preţurilor) arată o mare abundenţă alimentară în pieţele publice, o abundenţă care, cel puţin la nivelul boierimii şi burgheziei, a rămas bogată şi variată pe cursul întregului secol. Puterea de cumpărare la oraşe, deci şi a muncitorimii, era destul de ridicată; în primii ani ai veacului nostru, un muncitor strungar cîştiga între 0,40 şi 0,75 lei pe oră, un cazangiu pînă la 0,90 lei, aceasta în timp ce preţurile la alimente au rămas scăzute şi relativ constante, kilogramul de pîine vînzîndu-se în 1906 cu 0,25 lei, cel de zahăr cu 1,11 lei, carnea de porc cu 1,04 lei kilogramul. Se poate socoti că la oraşe populaţia, indiferent de categoria socială, trăia mai bine în preajma primului război mondial decît trăise cu un secol înainte.

Nu acelaşi lucru se poate spune despre populaţia rurală, a cărei alimentaţie, monotonă, unilaterală, precumpănitor vegetală, lipsită de produse de panificaţie şi bazată mai ales pe porumb, era departe de a răspunde cerinţelor dietei normale. Împuţinarea numărului de vite a dus la scăderea consumului de carne şi lapte, implicit la apariţia pelagrei, o boală necunoscută înainte. Din punct de vedere *medical* starea populaţiei s-a îmbunătăţit întrucîtva prin restrîngerea efectelor unor boli care seceraseră multe vieţi în secolele precedente, cum ar fi ciuma sau holera. Locul lor a fost însă luat de boli

noi, necunoscute sau neatestate în veacul al XVIII-lea, cum ar fi malaria, tuberculoza, pelagra, pe care medicina tradițională practicată la sate nu le știa combate. Societatea regulamentară era de altfel foarte nepotrivit echipată pentru a răspunde nevoilor medicale ale populației, Regulamentul Organic al Țării Românești (1831) prevăzînd doar 150 000 lei pentru cheltuieli medicale, cel moldovenesc și mai puțin, numai 120 000 lei. Vaccinarea împotriva variolei a început la 1832, dar în 1833 funcționau în București numai 27 de medici, dintre care 7, e drept, licențiați la Paris; numărul personalului medical a rămas multă vreme redus, el crescînd numai după crearea Direcției Sanitare (1862), înființarea Facultății de Medicină din București (1867) și adoptarea primei legi sanitare (1874). Deși funcția de medic de plasă fusese înființată încă din 1862, iar legea sanitară din 1881 prevedea înființarea de spitale rurale, în 1906 își practicau meseria la sate numai 215 medici.

Cu toate acestea, școala medicală românească făcuse netăgăduite progrese impunîndu-se în unele domenii și pe plan european. Astfel, V. Babeș a fost autorul primului tratat de bacteriologie din lume (Paris, 1885), iar Gh. Marinescu, fondatorul școlii românești de neurologie, s-a făcut cunoscut prin lucrările sale privind celula nervoasă (Paris, 1909).

Instrumentele culturale ale modernizării. Și ca spirit și ca formă, sistemul de educație existent în țările române la începutul epocii moderne era departe de a fi cu adevărat modern, de a răspunde nevoilor dezvoltării culturale. Odraslele boierești își puteau desigur dobîndi învățătura cu dascăli străini sau în școli particulare, dar școlile publice nu aveau în 1834 decît 725 de elevi, în ambele Principate. În 1850, numărul lor crescuse la circa 10 000, apoi la 117 575 (1875/1876) și la 535 470 (1913/1914). Din 1864, cînd principele Cuza a introdus prima lege școlară, învățămîntul elementar a devenit obligatoriu și gratuit. Tot lui Cuza i se datorește și întemeierea învățămîntului românesc superior. Universitatea din Iași deschizîndu-și porțile în 1860, cea din București în 1864. Modestă la început, Universitatea ieșeană avea în anul inaugurării numai trei facultăți (drept, filozofie, teologie) cu 11 profesori și 80 de studenți; învățămîntul universitar s-a dezvoltat totuși continuu ajungînd să numere în anul școlar 1900/1901 5 350 de studenți. Conform anuarului statistic oficial, 2 924 urmau dreptul, 841 medicina, 784 literele și filozofia, 512 diferitele facultăți tehnice, 69 școala de poduri și șosele. Se poate socoti că atît învățămîntul superior cît și cel secun-

dar şi elementar înregistrează un limpede progres în răstimpul trecut de la adoptarea Regulamentelor Organice.

În Transilvania, pentru români cel puţin, un asemenea progres este mai puţin evident; la 1851, Principatul număra într-adevăr 44 000 de elevi, dar între ei procentul românilor era mic. Din totalul de 2 164 de şcoli elementare, numai 742 erau şcoli româneşti. În 1872, liceele publice maghiare aveau 24 590 de elevi, cele germane 3 948, cele româneşti numai 2 270.

După încheierea compromisului austro-maghiar (1867) şi unirea Transilvaniei cu Ungaria, politica de maghiarizare a guvernului de la Budapesta a devenit şi mai activă, deşi legea Eotvös din 1869 prevăzuse organizarea de şcoli şi în limbile naţionalităţilor nemaghiare; legile din 1904 şi 1905, apoi cele din 1907, faimoasele legi Appónyi au dus la închiderea a numeroase şcoli confesionale româneşti. În 1912, nu funcţionau în Transilvania decît 964 de şcoli elementare de stat cu limba de predare română. Învăţămîntul superior în limba populaţiei majoritare nu a fost înfiinţat în Transilvania decît după unirea cu vechiul regat.

Statisticile privind ştiutorii de carte arată că în anul începerii războiului mondial, care avea să se încheie cu formarea României Mari, analfabetismul era încă o realitate larg răspîndită; 40% din populaţia Transilvaniei, 60% din cea a regatului, 60% din cea a Bucovinei, 94% din basarabeni nu ştiau scrie sau citi. Aceste cifre arată cît se poate de limpede că, în ciuda progresului cultural, procesul de modernizare avea temelii încă foarte şubrede.

Circulaţia cărţii a cunoscut cu toate acestea un proces de necontenită lărgire. Spre deosebire de veacul al XVIII-lea, cînd ea pătrundea aproape numai în bibliotecile boiereşti şi bisericeşti, listele de prenumeranţi de la începutul veacului al XIX-lea arată o accentuată creştere a cititorilor provenind din păturile mijlocii; numeroasele cataloage ale cabinetelor de lectură tipărite între 1838 şi 1850 dau putinţa stabilirii gustului cititorilor vremii; clasa de mijloc împrumuta mai ales romane, apoi cărţi de memorialistică şi corespondenţe, nuvele şi povestiri. Scriitorii cei mai citiţi erau Balzac, Dumas, Hugo, Chateaubriand, apoi, la destul de mare distanţă, Byron. Scriitorii epocii luminilor aproape că dispar din gustul publicului.

Pe limbi, cele mai multe din cărţile împrumutate de cabinetele de lectură între 1838 şi 1850 erau în franţuzeşte (4 048), apoi în engleză (481), germană (88), italiană (23), rusă (13). Preferinţele de lectură erau deci destul de clar exprimate. Pătrunderea cărţii străine

nenumărate încercări, începute la 1789, a reuşit în sfîrşit să se permanentizeze atît în Moldova cît şi în Ţara Românească la 1829; cinci ani mai tîrziu, Principatele aveau trei ziare cu un număr de 650 de abonaţi. Numărul ziarelor, de toate orientările, pentru toate gusturile, a crescut exponenţial în jumătatea a doua a veacului, ca de altfel şi cantitatea de reviste culturale care numai ele singure, în regat, erau în număr de 106 la 1900.

Regimul tipăriturilor a fost relativ restrictiv între 1831 şi 1862, administraţia militară rusă introducînd o strictă cenzură (1831), interzicîndu-se tipărirea textelor care puteau aduce "tulburarea liniştii obşteşti"; prevederile respectivului decret au fost menţinute pe durata întregii epoci regulamentare, cînd nici o tipăritură nu putea intra în lucru fără avizul postelniciei. Revoluţia de la 1848 a desfiinţat cenzura, repusă însă în drepturile ei îndată după înăbuşirea mişcării; legea presei în 1862 a desfiinţat-o însă din nou, iar constituţia din 1866 a declarat cenzura ilegală şi neconstituţională; ea a rămas desfiinţată pînă în 1934, dînd astfel presei româneşti o libertate de exprimare cu totul remarcabilă.

Societăţile culturale au jucat şi ele un însemnat rol în procesul de renaştere politică şi culturală, atît în Principate cît şi în Transilvania; în perioada premergătoare evenimentelor de la 1848, cele literare (1821, 1827, 1833, 1845) au reprezentat de cele mai multe ori un paravan pentru activitatea revoluţionară şi naţională, o trăsătură care a dispărut în Moldo-Valahia după unire, dar care a continuat să se manifeste în Transilvania pe tot timpul stăpînirii austro-maghiare, exemplul cel mai lămuritor fiind A.S.T.R.A. (Asociaţia Transilvană pentru Literatura Română şi Cultura Poporului Român), întemeiată la 1861. Societatea, din a cărei conducere au făcut parte mai toţi fruntaşii mişcării naţionale din Transilvania (A. Şaguna, Gh. Bariţiu, V. Pop, T. Cipariu, Al. Sterca-Suluţiu, V. Goldiş), a jucat un foarte activ rol în promovarea valorilor naţionale în chiar momentul primejduirii lor de către politica oficială a Budapestei.

Dincoace de munţi, societăţile înfiinţate după unire şi-au pierdut caracterul politic asumîndu-şi un caracter de îndrumător cultural, atît de necesar într-o vreme de rapide schimbări sociale şi politice, deseori generatoare de confuzie spirituală. Un astfel de rol, reprezentînd ideile stîngii conservatoare, a jucat "Junimea", înfiinţată la Iaşi în 1864 de T. Maiorescu, P.P. Carp, Th. Rosetti, V. Pogor şi I. Negruzzi, dintre care primii trei vor ajunge, la diferite momente,

prim-miniştri ai ţării; la Bucureşti, sub oblăduirea lui C.A. Rosetti, guvernul a aprobat în 1866 înfiinţarea unei Societăţi Literare transformată peste un an în *Societatea Academică Română* cu secţii de literatură şi lexicografie, istorie şi arheologie, ştiinţe naturale. Noua academie, inspirată după modelul academiei franceze avea să-şi arate foarte curînd vocaţia culturală panromânească, alegînd între membrii săi cărturari din toate provinciile locuite de români.

Mişcarea ideilor. Ca o categorie distinctă, intelectualitatea nu a apărut în ţările române decît după 1830; grupuri care să-şi fi cîştigat existenţa numai pe temeiul unei activităţi cărturăreşti existaseră desigur de mai multe secole (copiştii de manuscrise, dascălii, tipografii, pisarii, zugravii, miniaturiştii), dar la nivelul activităţii pasive. Activitatea intelectuală creatoare fusese desfăşurată pînă la începutul veacului al XIX-lea numai de cărturarii care erau, din punct de vedere social, nu membri ai intelectualităţii, ci parte a clasei boiereşti, a clerului, a păturii de mijloc. Scrisul nu le era nici mijloc de existenţă, nici o îndeletnicire care să le definească locul în societate.

Diversificarea activităţii intelectuale după 1830 a dus la schimbarea treptată a acestei situaţii şi la apariţia unui relativ numeros grup de persoane, profesori, scriitori, avînd trăsături, interese şi un statut social comun; grupaţi în diferite societăţi — Societatea medicilor şi a naturaliştilor din Iaşi (1833), Societatea filarmonică din Bucureşti (1834), Societatea studenţilor români de la Paris (1845), Societatea medicală şi ştiinţifică din Bucureşti (1857), în diferite societăţi literare şi "societăţi de lectură" răsărind ca ciupercile de ambele părţi ale Carpaţilor, reuniţi apoi în asociaţii de mare influenţă culturală şi politică precum A.S.T.R.A. (1861), Societatea pentru cultură din Cernăuţi (1862), Junimea (1864), Academia Română (1866), Liga culturală (1891), Societatea scriitorilor români (1912), intelectualii au ajuns să joace un extrem de influent rol în politica şi cultura naţională, cu atît mai mult cu cît în marea lor majoritate ei au luat şi o parte directă la viaţa politică; se cuvine de asemenea subliniat faptul că numărul oamenilor politici cu studii superioare a fost ridicat în cursul întregului secol.

Cele mai multe din aceste diplome erau fireşte luate în străinătate, intelectualitatea şi clasa politică românească de după 1831 deosebindu-se din acest punct de vedere de cărturarii şi conducătorii epocii precedente care călătoriseră extrem de puţin peste graniţă. Moldo-valahii au gravitat încă din anii '30 ai secolului către Paris, apoi şi în jurul centrelor universitare germane, în timp ce ardelenii

au mers să înveţe carte mai ales la Viena. Sub influenţa ideilor europene şi ca urmare a apariţiei unei intelectualităţi deschise spiritului modern, ostile valorilor tradiţionale, societatea românească s-a orientat după 1831 către un nou sistem de valori, diferit de cel al veacului al XVIII-lea. Izbitoare este în primul rînd descreşterea importanţei valorii religioase. În Transilvania, clerul a continuat să reprezinte pînă după 1867 un element important al clasei conducătoare româneşti, dar dincoace de munţi el a fost treptat înlăturat de la activitatea politică şi subordonat cu totul puterii centrale; domnitorii, boierii, cărturarii au propus încă din 1854 suprimarea locurilor de drept ale mitropoliţilor şi episcopilor din Adunările Generale şi girarea averilor bisericeşti de către Ministerul Cultelor, apoi salarizarea preoţilor de către stat (1856) şi limitarea numărului călugărilor (1856). Mergînd pe această linie, divanul ad-hoc al Moldovei (1857) a votat o rezoluţie prevăzînd supunerea bisericii faţă de stat, alegerea înalţilor ierarhi de către Adunare, salarizarea clerului şi controlul averilor mînăstireşti de către guvern. Cu toată împotrivirea unor ierarhi care susţineau că biserica, fiind o instituţie naţională, trebuie îngăduită ca parte a procesului de renaştere şi lăsată să joace un rol autonom, Cuza a desăvîrşit punerea ei sub tutela statului prin promulgarea legilor bisericeşti din 1862 şi 1865. Clerul ortodox român nu se va mai ridica niciodată de acum înainte din această subordonare politică şi materială faţă de puterea laică, o stare dăunătoare în egală măsură atît bisericii cît şi interesului naţional în genere.

Nu încape nici o îndoială că valoarea dominantă a veacului al XIX-lea a fost cea naţională, pornită încă înainte de 1800 cu ideea de renaştere politică şi culturală, încheiată la începutul secolului al XX-lea prin desăvîrşirea unităţii naţionale şi formarea României Mari. Faţă de perioada precedentă, "epoca naţionalităţilor" a adus multe împliniri, dar puţine adăugiri teoretice, cele mai multe din realizările politice, unirea, independenţa, întregirea, de pildă, fiind cerute şi justificate înainte de 1830; nici naţionalismul cultural al veacului al XIX-lea nu a fost din cale afară de original, şi problema originii şi cea a limbii fiind luate în discuţie încă de oamenii epocii luminilor. Se poate socoti că structura ideatică a conştiinţei naţionale româneşti moderne era deja construită în liniile ei fundamentale înainte de apariţia generaţiei paşoptiste. Rolul veacului al XIX-lea a fost mai puţin să inoveze şi mai mult să răspîndească idei avînd pînă atunci circulaţie doar în cercul restrîns al clasei conducătoare.

În 1857, divanul ad-hoc al Moldovei definea naţiunea română în felul următor: "Avem acelaşi început, aceeaşi limbă, aceeaşi religie, aceeaşi istorie, aceeaşi civilizaţie, aceleaşi instituţii, aceleaşi legi şi obiceiuri, aceleaşi temeri şi speranţe, aceleaşi trebuinţe de îndestulat... aceleaşi hotare de păzit, aceleaşi dureri în trecut, acelaşi viitor de asigurat şi, în sfîrşit, aceeaşi misiune de îndeplinit". Faţă de definiţia Regulamentului Organic (1831) formula forului legislativ moldovean apare ca ceva mai agresivă, mai legată de viitor, de misiunea constituirii statului naţional pe temeiurile panromânismului. Ponderea argumentului istoric este în oarecare scădere, deşi dreptul istoric va continua să reprezinte încă, pentru mulţi cărturari şi oameni politici, motorul principal al procesului de formare a statului unitar. În Transilvania, revendicările românilor sînt bazate pînă tîrziu, pînă după compromisul din 1867, pe teoria originii romane şi a continuităţii; învăţaţii ardeleni, fideli şcolii latiniste, cred încă în teoria exterminării dacilor şi a purităţii originii romane (A.T. Laurian, I. Papiu Ilarian), o teorie combătută dincoace de munţi, unde pentru B.P. Hasdeu (1860), Ion Ghica (1864), V.A. Urechia (1868) elementul dac este de preţuit tot atît de mult, dacă nu mai mult chiar, decît cel roman. Sentimentul acut al istoriei a fost întreţinut şi de polemicile cu învăţaţii germani, austrieci şi maghiari, începute la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, care au continuat neabătut pe tot timpul secolului al XIX-lea la mijlocul său, polemica a fost dusă cu precădere de ardeleni, Bariţiu, de pildă, apoi, după apariţia cărţii lui Roessler, *Romänische Studien* (1871), disputa a trecut mai ales în seama profesorilor din regat, răspunsul principal venind din partea lui A.D. Xenopol, mai întîi sub forma unei cărţi intitulate *Teoria lui Roessler*, Iaşi (1884), apoi sub forma unei voluminoase *Istorii a românilor din Dacia Traiană*, apărută în şase volume, între 1888 şi 1893. Xenopol, istoric şi filozof al istoriei, şi-a dat seama că atît românii cît şi ungurii, dorind să justifice prezentul prin trecut, se avîntă însă pe un teren lunecos şi fals; el a fost poate cel dintîi învăţat român care a afirmat că nu vechimea sau continuitatea dau drepturi asupra unui teritoriu, ci dreptul naţionalităţilor la autodeterminare.

Cărturărimea română a fost de altfel încă înainte de 1848 în mare parte împotriva amestecării valorii istorice şi a celei politice, opunîndu-se demagogiei istorice, care şi în ţările române, ca în toate ţările în curs de dezvoltare, însoţea deseori procesul de deşteptare naţională. M. Kogălniceanu, de pildă, atacase violent în 1843 "romanomania" şi folosirea demagogică a istoriei pentru necesităţile poli-

tice ale prezentului. Mergînd pe urmele sale, junimiştii s-au opus "megalografiei" istorice (Maiorescu) sau creării unei "biblii naţionale" (Panu). Datorită acestei atitudini, şcoala istorică din vechiul regat, A.D. Xenopol, Al. Philippide, D. Onciu, C. Giurescu, s-a putut dezvolta pe temelii ştiinţifice mult mai solide decît în Transilvania bîntuită încă de excesele latinismului şi ale unui istorism romantic pervertit de avatarurile luptelor politice.

Caracteristică pentru mişcarea de idei a veacului al XIX-lea a fost înfruntarea în jurul problemei ritmului şi căilor modernizării. Cărturarii români n-au fost împărţiţi, precum colegii lor slavi, ruşi şi sîrbi mai ales, într-o tabără acceptînd occidentalizarea şi o alta respingînd-o, problema conflictului dintre Apus şi Răsărit, la nivelul formelor de civilizaţie, fusese rezolvată înainte de 1831. Au existat însă divergenţe în privinţa ritmului cu care lumea nouă trebuia încurajată să înlocuiască formele vechi, precum şi teama că înnoirile ar putea într-un fel sau altul altera fondul spiritual naţional. Ideea că dezvoltarea, modernizarea trebuie să însemne continuitate nu ruptură, că nu poate fi viitor fără trecut, a fost pentru prima dată expusă de moldoveanul Alecu Russo (1840, 1851, 1855), apoi de Al. Moruzi (1861), de domnitorul Barbu Ştirbei (1855) şi fireşte prin scrierile junimiştilor care au creat prin Titu Maiorescu (1868) teoria "formelor fără fond"; pentru mentorul Junimii, modernizarea prin adoptarea formelor apusene s-ar fi făcut prea repede şi prea superficial pentru a da timp fondului să urmeze un proces asemănător, de aici apariţia unei societăţi în care forma nu mai corespunde fondului, a unei societăţi bazate pe valori false, de imitaţie. Maiorescu socotea că un popor poate trăi fără cultură, dar nu poate supravieţui cu o cultură falsă. Chemarea junimiştilor, între altele a lui Th. Rosetti, autorul studiului *Despre direcţia progresului nostru* (1873), cerea o întoarcere la "sîmburele vital", descoperirea valorilor originale şi respingerea imitaţiei.

Nimeni însă, nici junimiştii, nici curentul literar al "Semănătorului", născut la începutul secolului al XX-lea, nu a ştiut spune care era anume acel "sîmbure vital" ce trebuia redescoperit şi nici de ce modernizarea l-ar fi pus în primejdie. Junimiştii, aproape toţi cu studii în Germania, au fost de altfel şi oameni politici; Maiorescu, Rosetti, Carp au ajuns miniştri şi prim-miniştri şi ca oameni politici s-au aflat în fruntea procesului de creare a noilor instituţii, mai ales a celor culturale. Teama lor de inovaţia politică avea mai ales un caracter de clasă şi de partid, boierimea conservatoare temîndu-se

de efectul pe care modernizarea instituţiilor l-ar putea avea în politică, precum şi asupra statutului lor social.

Spre deosebire de conservatori, liberalii, fără a contesta necesitatea respectării tradiţiei, I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, M. Kogălniceanu, cei mai "roşii" deci dintre liberali, au afirmat aceasta în repetate rînduri, au socotit însă că tradiţia nu trebuie în nici un fel să devină o piedică în calea progresului. Xenopol, un fost junimist, a sintetizat cel mai bine în 1869 argumentele celor care erau în favoarea unui progres rapid şi profund: răspunzînd lui Maiorescu, el arăta că relele şi greutăţile prezentului sînt inevitabile atunci cînd o ţară trece prin schimbări atît de mari ca cele întîmplate în mai puţin de o jumătate de veac în România şi că aceasta nu înseamnă în nici un fel că societatea românească este nepregătită pentru progres. Înseamnă dimpotrivă, socotea viitorul mare istoric, că progresul trebuie introdus şi mai grabnic, deoarece nu exista altă cale de înaintare decît adoptarea neîntîrziată a modelului de dezvoltare occidental.

Pentru partidul foştilor paşoptişti, aceasta însemna, în primul rînd, adaptarea la cerinţele româneşti a celei mai liberale constituţii vest-europene din acea vreme, cea belgiană, şi, în acelaşi timp, încurajarea unei industrializări rapide; conservatorii, începînd cu N. Suţu, "Aperçu sur l'état industriel de la Moldavie" (1838), acceptau cel mult crearea unor industrii complementare agriculturii, favorizînd, în general, menţinerea statutului de "ţară eminamente agrară", termen inventat de altminteri de Suţu. Economiştii liberali, P.S. Aurelian (1860), I. Ghica (1865), au arătat însă că industrializarea era chezăşia independenţei şi a civilizaţiei, deoarece, cum spunea I. Ghica, "o naţie fără industrie nu poate fi considerată ca civilizată". Naţionalismul economic al epocii a fost exprimat cel mai sugestiv de formula lui Ion Brătianu "prin noi înşine", o formulă menită a deveni extrem de influentă îndată după primul război mondial.

Profundele transformări petrecute în societatea românească a veacului al XIX-lea, precum şi urmărirea timp de mai multe generaţii a unui ideal naţional împlinit numai cu greutate au dus la pătrunderea valorii politice în cultură şi la stabilirea unui raport de dependenţă între cele două categorii, cu urmări negative pentru progresul valorii estetice. Militantismul cultural a fost mai ales pe gustul paşoptiştilor şi al urmaşilor lor; Eliade (1867) socotea literatura ca o formă de manifestare a politicului; Hasdeu credea şi el că politicul fecundează în chip fericit literatura, un punct de vedere

respins cu vehemență de junimiști, pentru care valoarea estetică și cea politică erau incompatibile. Maiorescu (1867, 1873) considera poezia politică, inclusiv cea patriotică, ca lipsită de orice valoare artistică, ca nefiind o formă de artă. Cele două curente se vor înfrunta polemic vreme de mulți ani, mai ales după intrarea în arenă și a curentului cultural din jurul periodicului socialist "Contemporanul" (1881 - 1891), dominat de personalitatea lui Constantin Dobrogeanu-Gherea. Teoretic, problema a rămas desigur nerezolvată, practic însă rezultatul a fost, fără îndoială, în favoarea liniei junimiste; aproape fără excepție marii creatori ai epocii au fost membri ai cenaclului de la Iași sau s-au aflat sub influența mentorului său, Maiorescu.

Au fost și unele voci care au mers și mai departe decît junimiștii și care au afirmat că politizarea excesivă a vieții sociale poate avea urmări negative nu numai asupra literaturii, dar și asupra psihologiei colective în general. Începînd cu T. Diamant (1834), dar mai ales după unire, unii cărturari s-au întrebat de ce preferă românul o dregătorie, o funcție, activității economice directe. Cariera politică, socotea C.A. Crețulescu (1860), aduce prea multe foloase sociale și economice, dînd în acest fel naștere la ceea ce I. Ghica (1861) definea drept un parazitism dregătoresc dăunător. Mergînd și mai departe, Drăghicescu, *Din psihologia poporului român* (1907), și Rădulescu-Motru, *Cultura românească și politicianismul* (1904), *Psihologia ciocoiului*, *Psihologia industriașului* (1911) au socotit că adevărata modernizare nu va avea loc atîta timp cît în ochii românului valoarea politică și cea administrativă vor avea o mai mare atracție decît valoarea economică.

Erau situații în mare parte adevărate, tipice de altfel pentru cele mai multe din societățile în curs de dezvoltare; spre deosebire de Apus, și la români evoluția politicului a precedat și a determinat procesul economic în loc să-l urmeze. Cu toate acestea, realizările culturale ale veacului al XIX-lea erau considerabile și de multe ori de foarte bună calitate. Junimismul cultural a scos literatura din impasul în care ajunsese după decenii de pașoptism artistic, făcînd posibilă apariția geniului poetic al lui M. Eminescu, dispărut atît de timpuriu, în 1889. Dramaturgia l-a avut pe I.L. Caragiale; istoriografia, dominată pînă la sfîrșitul veacului de A.D. Xenopol, apoi de N. Iorga, a tratat cu seninătate și obiectivism problemele atît de gingașe ale istoriei sud-est europene; scrierile lui Hasdeu au dus la apariția lingvisticii românești moderne; învățați de respectabilitate europea-

nă au apărut către sfîrşitul veacului în geologie (M. Drăghiceanu, Gr. Cobălcescu), speologie (Em. Racoviţă, primul român care a ajuns la Polul Sud, 1898), matematică (D. Emanuel, Tr. Lalescu, S. Haret); aeronautica a progresat mult de la avionul lui Tr. Vuia (1906) pînă la experimentările avionului cu reacţie de către H. Coandă (1910); G. Constantinescu a întemeiat ştiinţa sonicităţii (1916).

Fenomenul cel mai interesant însă al acestui sfîrşit de belle époque a fost naşterea unui curent de avangardă atît în artă cît şi în literatură. Cu I. Andreescu şi I. Luchian de pildă, amîndoi influenţaţi de impresionism, pictura a depăşit academismul lui Th. Aman şi N. Grigorescu; cu Brâncuşi, activ din 1901, sculptura modernă era revoluţionată. Un fenomen similar de înnoire a avut loc şi în literatură, unde epigonismul posteminescian şi semănătorismul au fost violent denunţate de reprezentanţii simbolismului, un curent deopotrivă antijunimist, antieminescian, antisemănătorist, antipoporanist, antisocialist, negativist, ostil tradiţiei, opus satului, citadin, protestatar, în căutarea unei noi scări de valori. Pornit de Al. Macedonski prin revista "Literatorul" (1880), curentul va avea ca principali reprezentanţi după 1900 pe I. Minulescu, T. Tzara, I. Vinea; cum avea să declare ceva mai tîrziu I. Voronca, "eu din toate naţiunile aleg imagi-naţiunea", frază cheie pentru înţelegerea unui curent care a dat între alţii pe unul din întemeietorii dadaismului (Tzara). De menţionat de asemenea începerea activităţii literare a lui Urmuz (1907), precursorul literaturii absurdului. Toate aceste mişcări de avangardă, apărute în contextul social al unei societăţi în plină transformare, vor deveni un element însemnat al culturii româneşti din perioada interbelică.

Din punctul de vedere al programului naţional şi din cel al politicii externe, veacul al XIX-lea a fost, fără îndoială, o epocă de succese, de progrese din treaptă în treaptă, pînă la împlinirile anului 1918. Cu toate acestea, ritmul lor a fost relativ lent; între căderea fanarioţilor (1821) şi pînă la unire (1859), apoi de la unire la independenţă (1877) şi de la independenţă la crearea României Mari (1918) au trecut de fiecare dată lungi intervale de timp. Interesant şi semnificativ pe de altă parte este faptul că a existat mereu un decalaj cronologic între enunţarea unei idei politice, între stabilirea unui obiectiv politic şi punera sa în practică. Unirea Principatelor, de pildă, a fost cerută pentru prima dată de boierii munteni la 1772, dar împlinită abia la 1859; la fel independenţa, fixată ca obiectiv

politic al clasei conducătoare cu multe generaţii înainte de recîştigarea ei la 1877; unirea cu Transilvania, propusă pentru prima dată la începutul veacului al XIX-lea, a aşteptat şi ea mai bine de un secol pînă la împlinire. Au existat de asemenea numeroase obiective de politică internă a căror aplicare a fost frînată de factori externi, deşi ele figurau de mult în programele politice naţionale, cum ar fi moneda şi banca naţională, libertatea comerţului extern, un sistem vamal autohton etc. Acest decalaj, pe a cărui listă se pot trece şi multe obiective culturale, ar sugera faptul că progresul lent al modernizării se explică în parte prin împrejurările internaţionale neprielnice. Ceea ce a lipsit vreme îndelungată a fost nu atît neexistenţa unui ţel, necunoaşterea direcţiei dorite de evoluţie, un program , ci posibilitatea punerii sale în practică în condiţiile amestecului marilor puteri în politica românească. Într-adevăr, oricît de vechi ar fi fost unele programe, punerea lor în viaţă nu s-a putut face decît în momente de schimbare a raportului internaţional de forţe; 1821 a fost posibil datorită izbucnirii crizei orientale, la fel 1829 şi 1831; 1859 nu s-ar fi putut probabil împlini fără înfrîngerea Rusiei la 1856, iar 1877 fără izbucnirea noii crize orientale. 1918 este greu de închipuit fără destrămarea simultană a celor două autocraţii vecine, care făcuseră şi desfăcuseră vreme de secole politica Europei de răsărit.

Aceasta nu înseamnă fireşte că evenimentele internaţionale singure l-au creat pe Vladimirescu, unirea, independenţa, unirea cea mare; aceeaşi situaţie internaţională poate duce fie la împlinire, fie la eşec, dovadă istoria altor popoare est sau sud-est europene, ale căror clase politice nu au ştiut de cele mai multe ori să aleagă soluţia viitorului sau care au ştiut de foarte puţine ori specula împrejurările externe favorabile. În cazul românilor se poate spune că ei au avut aproape întotdeauna parte de o clasă politică abilă în ale politicii externe, ştiutoare a folosi contradicţiile dintre marile puteri la primul prilej şi a-şi impune programul în momentele în care acestea nu i se mai puteau împotrivi. Aproape de fiecare dată victoriile naţionale s-au obţinut împotriva deciziilor deja luate ale marilor puteri, speculîndu-se contradicţiile dintre ele; aşa s-a întîmplat la 1821 - 1822; unirea de la 1859 s-a făcut împotriva hotărîrilor conclavului european din 1858; nici o mare putere nu sprijinea independenţa în 1877, iar Rusia s-a împotrivit pînă în ultimul moment participării armatei române la război. Ea a fost totuşi cîştigată pe cîmpul de luptă, apoi la congresul de la Berlin; puţini se mai aşteptau la renaşterea militară din 1918 şi totuşi, îndată după terminarea războ-

iului, trupele române treceau Tisa şi intrau în Budapesta. Se poate spune că, generaţie de generaţie, clasa politică românească a urmărit cu tenacitate un program naţional extrem de îndrăzneţ şi că a ştiut, profitînd de împrejurări, să-l ducă la îndeplinire.

În acelaşi timp însă, pe plan intern, realizările aceleiaşi clase politice nu au fost la nivelul politicii sale externe. Din acest punct de vedere, împlinirile clasei conducătoare au fost mult mai puţin spectaculoase; boierimea conservatoare şi cea liberală, burghezia erau de acord asupra principalelor obiective externe, dar ele se deosebeau în chip fundamental în ceea ce priveşte căile de urmat în politica internă. Opoziţia marii boierimi, apoi a moşierimii, grupate în jurul partidului conservator, a făcut ca radicalul program al revoluţiei de la 1848 să nu se poată aplica decît treptat, cu prevederile cele mai înnoitoare, votul universal şi reforma agrară, introduse abia între 1917 şi 1921.

Cu toate acestea, ritmul lent al progresului lăuntric nu trebuie să ne facă a nu vedea şi laturile pozitive ale politicii interne din veacul al XIX-lea. România veche nu era desigur o societate democratică, dar era totuşi una liberală. Participarea la viaţa politică era îngrădită, dar libertatea comunicaţiei era, pe de altă parte, deplină, cum era şi libertatea de circulaţie. Instituţiile principale, chiar dacă nu funcţionau întotdeauna bine, erau totuşi liberale, aşa cum nu fuseseră înainte de Cuza şi cum nu vor mai fi după 1938. La 1872, poşta română tranzita către străinătate 516 633 de scrisori şi primea în schimb 598 483; în 1912, românii expediau peste graniţă 8 248 034 de scrisori şi primeau 6 914 708. Raportate la numărul locuitorilor, aceste cifre vădesc o deosebită dispoziţie spre comunicare şi deschidere.

Un alt fenomen care vădeşte caracterul deschis al societăţii româneşti din veacul al XIX-lea a fost transformarea Principatelor, mai întîi, a României, mai apoi, în ţări de imigraţie, un fenomen care începuse încă din evul mediu, dar care s-a generalizat în chip destul de neaşteptat în epoca formării statului naţional modern. Populaţiile balcanice emigraseră dintotdeauna la nordul Dunării, în căutarea unui trai mai liniştit şi mai îmbelşugat, un fenomen care s-a continuat neabătut pînă la 1877; zeci de mii de bulgari, greci, albanezi au ajuns astfel din supuşi otomani cetăţeni români. După 1834, a început şi valul imigrării evreieşti în Moldova, o colonizare încurajată de autorităţi mai ales între 1834 şi 1849 şi care a făcut ca la 1916 populaţia evreiască să reprezinte 2,9% (230 000 de suflete) din to-

talul populaţiei vechiului regat. Marea majoritate a noilor imigranţi veneau din părţile galiţiene ale împărăţiei habsburgice şi din cele poloneze şi ucrainene ale Rusiei. În acelaşi timp, după 1859, dar mai ales o dată cu venirea principelui Carol de Hohenzollern (1866), ţara "s-a umplut" cu "tehnocraţi" austrieci, germani, transilvăneni, francezi, de folos noilor instituţii, economiei, dar şi lor înşişi. Vechiul regat nu a cunoscut fenomenul emigrării ţărăneşti spre America, atît de răspîndit în Ungaria şi Transilvania sfîrşitului de veac atît printre unguri cît şi printre români.

Iniţiativele de modernizare ale societăţii româneşti din veacul al XIX-lea au venit de obicei de sus, de la clasa conducătoare, cu deosebire de la miezul ei radical, boierimea liberală, continuatoarea ideilor revoluţionare de la 1821 şi 1848. Grupul lui Ion I.C. Brătianu era, în chip limpede, angajat pe calea distrugerii rînduielilor vechii Românii şi a ruperii forţate a barierelor care zăgăzuiau progresul, cu mult înainte de izbucnirea războiului mondial şi adoptarea decretelor regale din 1917. Rămîne să vedem, în capitolele următoare, în ce măsură visurile liberalismului de tip clasic au reuşit să facă România într-adevăr mare, nu numai ca întindere, dar şi ca structură lăuntrică.

V. DE LA ROMÂNIA MARE LA DEMOCRAŢIA POPULARĂ (1918-1947)

11. ROMÂNIA MARE (1918-1938)

Regimul politic. Noua Românie se deosebea în chip fundamental de cea existentă înainte de 1914; crescuse în primul rînd ca întindere, ajungînd prin înglobarea Transilvaniei, Banatului, Basarabiei şi Bucovinei de nord de la 137 000 km pătraţi la 295 049 km pătraţi. Din punct de vedere demografic, vechea unitate etnică era înlocuită cu o situaţie nouă, în care alături de români coexista acum şi un procent însemnat de alte naţionalităţi. Conform statisticii din 1930, România Mare avea în acel an o populaţie de 18 057 028 de locuitori, din care 71,9% români, 7,9% unguri, 4,4% germani, 3,2%ruteni şi ucraineni, 2,3% ruşi, 4% evrei, 2% bulgari, 1,5% ţigani, 1% turci şi tătari, 0,8% găgăuţi, 0,3% cehi şi slovaci, 0,3% polonezi, 0,1% greci, sub 0,1% albanezi, armeni etc.

În Transilvania, provincia cu potenţialul cel mai ridicat de conflicte etnice, românii reprezentau conform aceleiaşi statistici 57,8% din populaţie, ungurii 24,4%, germanii 9,8%. Conform anuarului statistic din 1940, în 1939 populaţia ţării crescuse faţă de 1930 cu aproape două milioane, ajungînd la 19 933 802 de suflete, o creştere cu atît mai surprinzătoare cu cît se datora aproape în întregime sporului natural.

Într-adevăr, după 1918, România şi-a pierdut caracterul de ţară de imigraţie, numărul celor care plecau definitiv depăşindu-l acum, spre deosebire de veacul al XIX-lea, pe al celor care veneau să se stabilească. Legea din 1925 a confirmat libertatea emigrării şi imigrării, socotindu-le un drept firesc; pînă în 1938 s-au stabilit în România un număr de 28 580 de cetăţeni străini şi 11 709 români din afara graniţelor statului românesc. Cei care au plecat erau mai ales maghiari, evrei, germani, ruşi, membri deci ai naţionalităţilor alipite României prin tratatele de pace şi care nu doreau să trăiască sub noua cîrmuire. În chip destul de ciudat, ritmul emigrării a scăzut

după 1930, numărul celor plecaţi fiind de respectiv 1372 (1932), 1179 (1933), 1371 (1934), 2423 (1935), 1617 (1936), 1337 (1937), 1679 (1938); pe etnii, emigranţii din 1936, de pildă, erau evrei (1251), germani (138), unguri (93), români (52); din cei plecaţi în 1938, ultimul an de pace, 907 erau evrei, 303 germani, 229 ruşi şi ucraineni,126 unguri, 77 români.

Din punct de vedere social, absorbirea noilor provincii nu a modificat în chip substanţial structura populaţiei; în 1930 populaţia rurală reprezenta 78,9%, cea urbană 20,1% din totalul populaţiei; România avea un oraş cu peste jumătate de milion de locuitori (Bucureştiul, 631 288), patru cu peste o sută de mii (Chişinău, Cernăuţi, Iaşi, Galaţi), nouă cu peste cincizeci de mii; statistica pe profesiuni (1930) arată că 72,3% din cetăţenii României îşi cîştigau traiul prin exploatarea solului, 9,4% prin practicarea unei activităţi industriale, 4,8% ca funcţionari publici, 4,2% lucrînd în comerţ şi credit, 2,8% în transporturi şi comunicaţii.

Reformele din anii 1917—1923 au schimbat în chip radical vechile structuri sociale şi politice, dînd naştere, din punct de vedere instituţional, unei Românii foarte deosebite de cea veche. Programul liberal adoptat în 1913 şi pe care parlamentul începuse să-l discute încă înainte de izbucnirea războiului a fost treptat adoptat începînd din 1917, cînd regele Ferdinand a semnat decretul privind reforma agrară şi pe cel referitor la abolirea sistemului electoral cenzitar şi introducerea votului universal. Diferitele prevederi ale reformei agrare s-au legiferat apoi în 1918, 1920, pînă la votarea definitivă a legii agrare în 1921, care desfiinţa în mod practic marea proprietate, transformînd România într-o ţară de mici proprietari. Primele alegeri organizate pe baza sufragiului universal au avut loc în 1919; reforma agrară lichidase puterea economică a marii moşierimi, cea electorală spărgea monopolul ei politic; în 1937, erau înscrişi pe listele de alegători pentru cameră 4 651 959 de votanţi. Ambele legi, impuse de Partidul Liberal, au avut darul să schimbe raportul de forţe pe scena politică internă. Noua situaţie a fost consfinţită prin constituţia din 1923, un act fundamental liberal şi democratic care va rămîne în vigoare pînă în 1938.

O primă urmare a reformelor de după război şi a creării României Mari a fost pulverizarea vieţii politice, fragmentarea spectrului politic pînă atunci stabil şi dominat de numai două partide politice, cel conservator şi cel liberal. Partidul Conservator, ale cărui merite în construirea României moderne sînt de necontestat,

s-a dezintegrat îndată după efectuarea reformei agrare şi adoptarea votului universal; guvernul filogerman al lui Marghiloman (19 martie - 6 noiembrie 1918) a căzut după reintrarea României în război; sub preşedinţia lui Take Ionescu, conservatorii vor mai reveni o dată la putere, dar numai pentru 30 de zile (1922), dispărînd apoi cu totul din viaţa politică a ţării. La alegerile din 1919, partidul obţinuse 3,89% din voturi (16 mandate), la cele din 1920 numai 2,82% (4 mandate), iar în 1922 nu a reuşit să trimită nici un deputat în parlament.

Liberalii au continuat, în schimb, să joace un important rol politic, reprezentînd în practică cel mai puternic partid politic al perioadei interbelice. Ei au condus neîntrerupt din 1914 şi pînă în 1919 (cu o scurtă întrerupere între martie - noiembrie 1918), cînd, asemenea altor partide liberale europene, au pierdut alegerile organizate de ei pe baza votului universal. După o scurtă perioadă de organizare şi de extindere în teritoriile nou alipite, liberalii s-au reîntors la putere, cîrmuind cu autoritate între 1922 - 1928 (cu o întrerupere între martie 1926 şi iunie 1927) şi 1933 - 1937. Perioada 1922 - 1926 a fost probabil epoca celor mai mari succese liberale, guvernul lui I.I.C. Brătianu rezolvînd cu pricepere problemele dificile ale organizării noului stat întregit, ale unificării celor 4 regiuni, atît din punct de vedere administrativ cît şi din cel legislativ; au fost de asemenea anii refacerii economice şi ai aplicării reformelor; s-a adoptat o nouă constituţie. Se poate socoti că, în 1926, Partidul Liberal se afla în culmea puterii şi influenţei sale, încheindu-şi o misiune istorică începută la 1848. După 1930, deşi încă partid de guvernămînt, rolul liberalilor va scădea însă treptat, lipsit rînd pe rînd de conducători, morţi în 1927 (I.I.C. Brătianu), 1930 (Vintilă Brătianu), 1933 (I.G. Duca); i-au înlocuit o echipă nouă de oameni politici fie lipsiţi de experienţă politică, fie influenţabili, în orice caz foarte diferiţi de vechea gardă. Ca urmare, partidul şi-a pierdut influenţa fiind înfrînt în alegerile din decembrie 1937; deşi învinse, cele două facţiuni liberale au cules totuşi 39,81% din voturi.

Principalul partid de opoziţie al perioadei interbelice a fost Partidul Naţional Ţărănesc, alcătuit în 1926 prin fuzionarea Partidului Naţional din Transilvania, condus de I. Maniu, cu Partidul Ţărănesc, înfiinţat de Ion Mihalache în vechiul regat (1918). Deşi aveau o bază de masă mult mai largă decît liberalii, naţional-ţărăniştii nu au guvernat decît foarte puţin, între 1928 - 1931 şi 1932 - 1933, nereuşind să se impună ca un autentic şi eficient partid de guvernămînt. Con-

dus de lideri admirabili din punct de vedere moral şi patriotic, dar lipsiţi de abilitatea şi supleţea politică a liberalilor, ţărăniştii au făcut mai multe greşeli tactice, cum ar fi acceptarea revenirii în ţară a principelui Carol (1930) sau "alianţa" electorală cu Legiunea (1937), acţiuni care au influenţat în chip negativ mersul evenimentelor, grăbind eşecul începătoarei democraţii româneşti şi uşurînd instaurarea dictaturii. Ţărăniştii vor deveni cu adevărat primul partid al ţării, cel mai numeros şi cel mai popular, abia după 1944, într-o epocă însă în care, din păcate, nici numărul şi nici popularitatea nu-l mai puteau aduce la putere.

În afara liberalilor şi ţărăniştilor s-au mai perindat la cîrma ţării, pentru scurt timp, alte cîteva grupări politice eterogene, cum ar fi Partidul Poporului condus de mareşalul Averescu (1920 - 1921, 1926 - 1927), Partidul Naţional Democrat al profesorului Iorga (1931 - 1932), Partidul Naţional-Creştin al lui Goga/Cuza (1937 - 1938); în acelaşi timp, încă din 1921 - 1922, spectrul politic s-a diversificat şi mai mult prin apariţia unor partide de extremă stîngă şi extremă dreaptă, care nu au ajuns niciodată să guverneze cît timp a durat România Mare, dar care au jucat un rol activ politic, mai ales după 1930.

Influenţa partidelor de stînga asupra vieţii politice româneşti a fost, în general limitată, spre deosebire de alte ţări est europene, Cehoslovacia, Bulgaria, Iugoslavia de pildă, unde atît socialiştii cît şi comuniştii au avut oarecare influenţă. La 1921, Partidul Social-Democrat s-a scindat, rupt între partizanii leninismului, ai aderării la Internaţionala a III-a de la Moscova, şi cei ai continuării opţiunii social-democrate.

Din punct de vedere numeric, rîndurile Partidului Comunist au fost tot timpul rare, scăzînd de la circa 2 000 pe timpul congresului al II-lea (1922) la 1 500 în 1931, la sub 1 000 pe timpul războiului; după o perioadă de oscilaţii politice care au durat pînă în 1923, partidul s-a identificat fidel cu interesele sovietice, urmînd aproape fără excepţie o stridentă politică anti-românească; o atare linie a găsit ecou, după cum era şi firesc, cu precădere în rîndurile naţionalităţilor conlocuitoare, unguri, evrei, bulgari, care, din diferite motive, dar cu aceeaşi obstinaţie, se împotriveau statului format la 1918. Cît priveşte pe secretarii generali (din 1924 titlul a fost schimbat în acela de prim-secretar), cu excepţia lui Gh. Cristescu (1922 - 1924), toţi ceilalţi au fost neromâni, aleşi la congrese ţinute în străinătate sub pulpana Cominternului, sau desemnaţi direct de

Moscova, chiar şi fără respectarea formelor statutare: Elek Köblös, alias Bădulescu, maghiar (1924 - 1928), a fost ales la congresul al III-lea ţinut la Viena; Vitali Holostenko, alias Barbu (1928 - 1931), ucrainean, a devenit secretar la congresul al IV-lea de la Harkov; Alexandru Danieluk, alias Gorn (1931 - 1935), ucrainean, i-a succedat lui Holostenko la congresul al V-lea, ţinut la Moscova; Boris Stafanov (1935 - 1940), bulgar, a fost desemnat secretar prin rezoluţia unui comitet central aflat la Moscova; numirea lui Istvan Foriş (1940 - 1944) a venit tot de la Moscova. Cu o asemenea conducere, la care trebuie adăugate diferitele comitete centrale, birouri politice, secretariate, dominate de reprezentanţii aceloraşi naţionalităţi, nu este de mirare că Partidul Comunist a rămas mereu un partid marginal, al cărui principal obiectiv a fost dezmembrarea statului creat la 1918 şi nu interesul poporului român.

Astfel, în 1923, Partidul Comunist şi-a însuşit teza Cominformului în problema naţională şi a dreptului la autodeterminare, adoptînd o rezoluţie sugerată de Buharin, care a rămas în vigoare pe toată durata epocii interbelice; conform acestei rezoluţii, adoptate pe vremea secretariatului lui Gh. Cristescu, România era declarată un stat multinaţional, o creaţie artificială a imperialismului apusean; ca urmare, rezoluţiile partidului au afirmat continuu dreptul naţiunilor conlocuitoare la autodeterminare "pînă la completa separare de statul existent în prezent"; reunirea Basarabiei cu ţara nu a fost niciodată recunoscută; în 1928, la congresul al IV-lea, s-a acceptat şi teza reunirii Bucovinei cu Ucraina; în 1933, partidul a sprijinit ideea alipirii Dobrogei la Bulgaria, aceasta după ce ani la rînd susţinuse teza Cominternului care ceruse crearea unei Dobroge independente.

Linia antinaţională a comuniştilor precum şi amestecul lor în răscoala de la Tatar-Bunar (1924) au fost folosite de guvernul liberal al lui Brătianu pentru scoaterea partidului în afara legii (1924). Politica Partidului Comunist nu a început să se modifice decît după 1935, ca urmare a noii orientări cominterniste, favorabilă fronturilor populare. În ciuda acestei fidelităţi, epurările lui Stalin nu au cruţat nici Partidul Comunist din România, mulţi dintre membrii săi marcanţi, Al. Dobrogeanu-Gherea, Marcel Pauker, bulgarul Gh. Crosneff, redactorul şef al "Scînteii", dispărînd fără urmă în gulagul sovietic, aşa cum va dispare de altfel şi un alt româno-bulgar celebru, Cr. Racovski, unul dintre stîlpii mişcării socialiste româneşti de dinainte de război, devenit după 1917 o marcantă figură a politicii sovietice.

Paralizat de lupte fracţioniste între 1928 - 1931, decimat apoi de represiunea stalinistă, condus pînă în preajma războiului de un birou politic aflat în străinătate şi de un secretariat cu sediul în ţară, Partidul Comunist nu a putut juca decît un rol minor în politica interbelică. Nimeni nu ar fi putut bănui, în 1938, spectaculoasa răsturnare de situaţii care i-a netezit drumul spre o putere pentru care nu era nici pregătit, nici dorit.

În 1930, Béla Kun, în numele Cominternului, învinovăţea Partidul Comunist din România de lipsă de influenţă în muncitorime, dînd ca exemplu grevele de la Lupeni (1929) care, afirma reprezentantul Moscovei, se desfăşuraseră fără participarea comuniştilor. Supărarea Cominternului era întemeiată, mişcarea sindicală şi muncitorească aflîndu-se mai mult sub influenţa socialiştilor decît a comuniştilor. Fostul Partid Social-Democrat nu depăşea nici el cu mult mia de membri în ajunul sciziunii din 1921, dar sindicatele pe care le controla în mod indirect aveau totuşi la acea dată în jur de 200 000 de membri. Aceştia au reprezentat baza de masă a Federaţiei Partidelor Socialiste din România întemeiată în 1922 şi din care făceau parte partidele socialiste din Transilvania, Banat, Bucovina şi Partidul Social-Democrat din vechiul regat. În 1927, cele patru partide s-au unificat, dînd naştere Partidului Social-Democrat din România, condus de Titel Petrescu. La alegerile din 1928 partidul a obţinut nouă mandate în parlament, la cele din 1931 şapte; apoi, influenţa sa politică a scăzut continuu, datorită în parte şi formării unor disidenţe de stînga, cum ar fi Partidul Socialist-Unitar (1928), sau Partidul Socialist Român (1933); la ultimele alegeri parlamentare din vechea Românie (1937), social-democraţii nu au obţinut decît 0,9% din voturi, nealegîndu-şi nici un reprezentant în parlament. Era evident că nici opţiunea social-democrată, anti-sovietică, naţională dar totuşi marxistă nu găsise în popor ecoul şi sprijinul pe care contaseră propovăduitorii ei.

Procesul de formare a unei drepte româneşti a urmat un ritm mai lent decît cel de alcătuire a stîngii. O mişcare de dreapta nu existase în România veche; odată însă cristalizată, dreapta a jucat un rol incomparabil mai însemnat în politica internă decît socialiştii sau comuniştii. Pe eşichierul politic românesc, autoritarismul a fost o apariţie singulară şi neaşteptată, lipsită de rădăcini în tradiţia politică a veacului al XIX-lea. Fără marile reforme dintre 1917 - 1923, ridicarea sa ar fi fost probabil cu neputinţă. Reformele au adus însă

la suprafaţă forţe sociale noi, ambiţioase, mai ales din rîndul micii burghezii. În acelaşi timp, ele au împins spre periferia societăţii o parte a vechii boierimi şi moşierimi; ciudata întîlnire a acestor forţe sociale nemulţumite va da naştere mişcării legionare, inspirată în perioada ei de maximă influenţă de un mic-burghez cu origini etnice în parte neromâneşti şi prezidată de un general în retragere, urmaş de vechi voievozi şi de împăraţi bizantini.

Deşi începuturile mişcării legionare datează din anii 1922 - 1923, cînd Corneliu Zelea Codreanu a înfiinţat mai întîi Asociaţia Studenţilor Creştini, apoi, împreună cu profesorul ieşean A.C. Cuza, Liga Apărării Naţional-Creştine (LANC), alcătuirea sa definitivă a avut loc abia în 1927, cînd a luat fiinţă Legiunea Arhanghelul Mihail, cunoscută după 1930 şi sub denumirea de Garda de Fier; naţionalistă, antisemită, antioccidentală, promovînd un spirit mesianic, un elitism şi un cult al conducătorului care nu existaseră pînă atunci în gîndirea sau în viaţa politică românească, Garda avea toate trăsăturile mişcărilor de extremă dreaptă contemporane ei. Deşi originile şi ascensiunea legionarismului se explică în primul rînd prin cauze interne, care nu erau legate sau influenţate de nazism sau fascism, este totuşi limpede că ascensiunea sa a fost favorizată de continua alunecare spre dreapta a vieţii politice europene şi de sprijinul direct sau indirect pe care l-a primit de peste hotare.

Sub influenţa puternicelor personalităţi care făcuseră România Mare, în primul rînd a lui I.I.C. Brătianu, precum şi datorită prezenţei pe tron a înţeleptului rege Ferdinand, viaţa politică a regatului s-a dezvoltat firesc, pe un fond de stabilitate, pînă spre sfîrşitul anilor '20, preocupată de refacerea şi unificarea ţării abia alcătuite, de stabilirea căilor dezvoltării viitoare. Subita dispariţie între 1927 şi 1933 a principalilor trei lideri liberali (I.I.C. Brătianu, V. Brătianu, I.G. Duca), precum şi moartea neaşteptată a regelui Ferdinand (1927), alături de ezitările şi disensiunile conducerii ţărăniste, au creat un gol de putere de care au profitat atît Carol al II-lea cît şi Garda de Fier; cel dintîi, obligat să renunţe la tron în 1926, din pricina legăturii sale cu Elena Lupescu, a profitat de lipsa de fermitate a guvernului Maniu şi s-a întors ilegal în ţară (1930), obţinînd apoi anularea legii din 1926 şi încoronarea sa ca rege; cea de a doua, interzisă pentru un timp, în 1931, apoi din nou în 1933, a reapărut ca partid politic legal în 1935 sub numele de *Totul pentru Ţară*. Popularitatea Legiunii a crescut continuu, alimentată atît de criza economică cît şi de neputinţa vechilor partide politice de a găsi soluţii de îndreptare a situaţiei.

Anii '30 au fost în mare măsură dominaţi de raporturile din ce în ce mai încordate dintre rege şi Gardă; asasinarea la Sinaia a primului ministru liberal I.G. Duca (decembrie 1933) a pus capăt lungii perioade de civilitate şi liberalism de tip clasic din viaţa politică românească; cenzura a fost reintrodusă (1934), pentru prima dată din 1862, iar guvernul a căpătat dreptul de a cîrmui prin decrete-lege. Liberalii, divizaţi între partizanii lui Dinu Brătianu, unul dintre feciorii lui Ion Brătianu, continuatorul vechii tradiţii brătieniste, între cei ai lui Gheorghe Brătianu, fiul lui Ion I.C. Brătianu, istoric mare, dar om politic mediocru, şi între cei ai lui Gh. Tătărescu, om de casă al Palatului, au guvernat cu acesta din urmă ca prim-ministru din 1933 şi pînă în decembrie 1937, tot mai dependenţi de rege, tot mai conservatori şi, cu excepţia grupului bătrînilor, tot mai corupţi şi nepopulari. Ca urmare, deşi la putere, guvernul liberal a pierdut alegerile din decembrie 1937, la care au participat 13 partide politice principale şi 53 de grupări secundare, cifre sugestive, vădind pulverizarea extremă a spectrului politic. Partidul Liberal a obţinut 35,92% din voturi, neajungînd deci la 40% care i-ar fi dat dreptul, conform legii primei majoritare din 1926, să formeze un guvern cu majoritate parlamentară absolută; liberalii disidenţi ai lui Gh. Brătianu au cîştigat 3,89% din voturi, ţărăniştii lui Maniu 20,40%, partidul Totul pentru Ţară 15,58%, Partidul Naţional Creştin condus de O. Goga şi A.C. Cuza 9,15%. Restul de voturi a fost împărţit între două disidenţe ţărăniste (3,93%), Partidul Poporului (0,83%) Frontul Muncii (0,83%), Partidul Maghiar (4,43%), Partidul Evreiesc (1,42%) şi Partidul Social-Democrat (0,94%). În aceste condiţii, regele a încredinţat formarea guvernului naţional-creştinilor, deşi aceştia obţinuseră mai puţin de 10% din voturi. Atît atmosfera internă cît şi climatul internaţional lăsau să se întrevadă o alunecare spre dreapta şi o situaţie de reală primejdie pentru regimul tradiţional parlamentar. În aceste condiţii, cele două grupări liberale s-au reunit, iar în ianuarie 1938 au început tratative cu Maniu în vederea constituirii unui "bloc constituţional" care să mai poată salva ceea ce mai era de salvat din regimul democratic. În paralel, avea loc şi o încercare de concentrare a forţelor de dreapta, care, împreună, obţinuseră la alegeri un sfert din votul popular; primul ministru desemnat, O. Goga, a intrat în tratative cu Legiunea. Temîndu-se de posibilitatea unei astfel de înţelegeri, dar răspunzînd şi propriilor sale imbolduri dictatoriale, regele a dizolvat partidele politice şi

parlamentul instaurînd dictatura regală (10 februarie 1938). Din punctul de vedere al structurilor interne, România Mare, cea construită de generaţia întregirii, înceta astfel să mai existe. Democraţia, imperfectă cum fusese ea, era înlocuită, pentru prima dată în istoria ţării, cu un regim de tip autoritar.

Politica externă a României Mari nu a cunoscut schimbările, variaţiile, contradicţiile politicii interne. Cu excepţia filogermanei Gărzi de Fier, celelalte forţe politice, de la partidele istorice la palat, şi-au îndreptat eforturile spre crearea unui regim de securitate europeană care să garanteze, sub egida pactului Ligii Naţiunilor, statutul internaţional rezultat de pe urma tratatelor semnate între 1918 şi 1920; astfel, în 1921, România, Cehoslovacia şi Iugoslavia au creat Mica Înţelegere, o alianţă defensivă şi antirevizionistă, menită a garanta prevederile păcii de la Trianon; tot în 1921, s-a încheiat o convenţie de alianţă cu Polonia, înlocuită în 1926 cu un tratat de garanţie; în 1926, România a semnat un tratat de alianţă cu Franţa şi un tratat de amiciţie şi colaborare cu Italia, ţara care, în acea perioadă de după Locarno, mai susţinea încă principiul statu quo-ului teritorial; în 1928, Bucureştiul a aderat la pactul Briand-Kellog, care interzicea războiul ca mijloc de rezolvare a litigiilor, apoi la protocolul de la Moscova (1929), prin care statele est-europene şi Uniunea Sovietică îşi asumau obligaţii similare, la convenţia de definire a agresorului (1933) şi la pactul de neagresiune şi conciliaţiune de la Rio de Janeiro (1933).

Diplomaţia română a fost de asemenea permanent preocupată de înjghebarea unor pacte regionale menite a garanta frontierele existente; un prim astfel de pact a fost Mica Înţelegere. Din 1930, au început să aibă loc conferinţe anuale balcanice, încheiate peste patru ani cu semnarea, la Atena, a pactului Înţelegerii Balcanice, prin care România, Grecia, Iugoslavia şi Turcia îşi garantau reciproc frontierele. Diplomaţii români, Titulescu, îndeosebi, au avut o activitate deosebită şi în cadrul Ligii Naţiunilor, opunîndu-se invaziei Chinei (1932), Etiopiei (1936) şi ocupării Renaniei (1935). Urmînd exemplul Franţei, Bucureştiul a reluat în 1934 relaţiile diplomatice cu Moscova, pregătindu-se chiar, în 1935 - 1936, să semneze un pact de asistenţă mutuală româno-sovietic, care ar fi garantat independenţa şi integritatea teritorială a ţării, în graniţele trase la 1918.

Evoluţia evenimentelor internaţionale, creşterea rolului Germaniei, inactivitatea şi lipsa de fermitate a democraţiilor occidentale l-au forţat pe Carol al II-lea, care fusese de altfel iniţiatorul noilor

orientări diplomatice de după 1930, să înceapă după 1936 o oarecare reorientare a politicii externe, menite a evita izolarea diplomatică a țării. N. Titulescu, prea identificat cu politica franceză și cu Liga Națiunilor, a fost înlăturat de la conducerea Ministerului de Externe (1936), planul alianței cu Sovietele a fost abandonat; în momentul instaurării dictaturii regale, clasa politică română era, în chip evident, lipsită de unitatea de vederi pe care o avusese pînă atunci, ruptă între adepții continuării vechii politicii externe și.cei ai apropierii de regimurile totalitare. Dacă Maniu, și cu el vechea generație de oameni politici, considera că este "direct criminal acel român care direct sau indirect vrea să ducă politica externă a României în orbita politicii germane" (ianuarie 1938), Codreanu declara în schimb că "sunt contra marilor democrații ale Occidentului... La 48 de ore după biruința mișcării legionare, România va avea o alianță cu Roma și cu Berlinul" (1937). Nu e de mirare că regele a sperat să găsească în dictatură soluția salvatoare pentru criza care bîntuia la sfîrșitul anilor '30, atît în politica internă cît și în cea externă a României Mari.

Economia. Statisticile vremii arată că între 1920 și 1940 România ocupa locul al patrulea în Europa din punctul de vedere al suprafețelor cultivate și locul cinci în lume sub raportul producției agricole totale; pămîntul folosit pentru agricultură reprezenta 62,23% (1930) din suprafața țării; 83,28% din terenul arabil era cultivat cu cereale. Către sfîrșitul anilor '30, ponderea cerealelor pe ansamblul producției agricole a scăzut întrucîtva în favoarea plantelor alimentare și a celor industriale. România interbelică a continuat însă să fie o mare producătoare și exportatoare de cereale, așa cum fusese și înainte de război; practica însă o agricultură extensivă, cu un foarte lent ritm de modernizare.

Cu toate acestea, întemeietorii României Mari făcuseră din modernizarea agriculturii și a relațiilor agrare una din cheile de boltă ale noii societăți; reforma propusă de I.I.C. Brătianu în 1913 prevăzuse îndreptarea situației nefirești în care moșierimea stăpînea 60% din terenul agro-silvic în timp ce țărănimea nu poseda decît 40%; în 1918, 44% din familiile țărănești aveau sub trei hectare de pămînt, 15,21% sub un hectar, iar 300 000 de țărani nu aveau pămînt deloc.

Reforma agrară s-a legiferat treptat; în 1917, parlamentul refugiat la Iași a înscris dreptul de expropriere în constituție; apoi, începînd din decembrie 1918, legea s-a aplicat progresiv, pe regiuni,

mai întîi în vechiul regat, apoi în Transilvania, Bucovina, Basarabia, întregul proces încheindu-se în 1921 prin votarea unei legi agrare definitive de către parlament; au fost împroprietăriţi 1 393 353 capi de familie cu 5 811 827 hectare, cîte şase în Basarabia, cinci în vechiul regat, patru în Transilvania, 2,5 în Bucovina.

Reforma a schimbat din temelie structura proprietăţii, România devenind peste noapte, dintr-o ţară de latifundii, o ţară de mici proprietari, proprietăţile de pînă la cinci hectare reprezentînd 82,70%, cele de pînă la zece hectare 94,72% din totalul proprietăţilor; marile moşii au fost în schimb reduse la suprafeţe variind între 100 şi 500 de hectare. Domeniilor coroanei li s-au expropriat 46 422 hectare, Epitropiei Sfîntului Spiridon (Iaşi) 38 669, contesei maghiare Christina Wenkheim (Arad) 31 866, fostului prim-ministru conservator Al. Marghiloman 3 668.

Pe hîrtie, lucrurile păreau să stea într-adevăr bine, cele mai multe din relele trecutului veac duse, cele mai multe din dorinţele progresiştilor împlinite; ţăranul era în sfîrşit proprietar, arendaşul dispăruse, marii moşieri absenteişti şi nepreocupaţi de pămînt şi ei. Şi totuşi, foarte repede, reformatorii şi-au dat seama că teoria şi practica social-economică nu fac întotdeauna casă bună. Fără capital şi inventar agricol corespunzător, fără suficiente cunoştinţe agrozootehnice, fără sprijinul statului, cu o lege a moştenirii care a divizat continuu pămîntul abia căpătat, loviţi la numai cîţiva ani după reformă de marea criză economică, ţăranii proprietari s-au dovedit în cele din urmă mai proşti agricultori decît fuseseră marii proprietari. Producţia de cereale a ţării nu a atins nivelul antebelic decît în 1929; producţia medie la hectar pe perioada 1923 - 1927 nu a ajuns decît la 850 kg la grîu, la 1 100 kg la porumb. Cu toate acestea, datorită preţului scăzut al mîinii de lucru, indicele de rentabilitate era totuşi la nivelul celui mondial.

Deşi reforma agrară fusese opera Partidului Liberal, guvernele liberale, care au cîrmuit între 1922 şi 1928, s-au dezinteresat practic de soarta agriculturii; creditele acordate de Banca Naţională s-au dublat, ajungînd să însumeze în 1927, 4 024 991 lei, dar valoarea lor era departe de a corespunde necesităţilor, gospodăriile ţărăneşti nereuşind să obţină împrumuturile pe termen lung necesare practicării unei agriculturi moderne. În plus, guvernul a impus pînă în 1929 taxe foarte ridicate la exportul de cereale; prăbuşirea preţurilor la produsele agricole după 1929 (1929=100, 1932=47,4, 1933=44,9) a sfîrşit prin a pune capăt în mod definitiv speranţelor

micilor proprietari şi ale tuturor celor care, politicieni, economişti, nădăjduiseră să rezolve toate problemele agriculturii româneşti prin simpla împroprietărire a ţăranilor şi prin lichidarea marii proprietăţi.

Anii '30 au adus o binevenită schimbare a politicii agrare oficiale; taxele vamale de export au fost suprimate (1931), statul intervenind acum în mod activ pentru încurajarea exportului de cereale, o politică necesară ţinînd seama de acumularea stocurilor nevîndute. Primele de export au ajuns în 1931/1932 la 10 000 lei de vagon de grîu exportat, la 13 000 lei de vagon de făină, cheltuielile fiind apoi recuperate prin taxe pe pîine. În anii 1933 - 1934, statul a efectuat cumpărări masive de cereale pentru a menţine preţul, iar după 1935 a introdus şi un preţ minimal de cumpărare a produselor agricole, garantînd astfel un venit stabil producătorilor. În 1937, an în care 75% din proprietăţile ţărăneşti ajunseseră să aibă sub 5 hectare, s-a adoptat şi legea privind organizarea şi încurajarea agriculturii, ale cărei prevederi erau îndreptate tocmai împotriva pulverizării proprietăţilor create prin împroprietărire.

Toate aceste măsuri, la care trebuie adăugat şi subitul interes al Germaniei pentru produsele agricole româneşti, cumpărate şi stocate în vederea războiului, au făcut ca ultimii ani ai epocii interbelice să fie, pentru agricultură, ani de progres. Numărul tractoarelor a crescut de la 3 257 (1927) la 5 732 (1939), al maşinilor de treierat de la 12 779 (1927) la 18 828 (1939); în 1938, lucrau în agricultura ţării 1500 de ingineri agronomi, 500 de conductori agronomi şi 25 000 de agronomi absolvenţi ai şcolilor inferioare de agricultură; producţia medie la hectar a crescut şi ea, cea de grîu, de pildă, variind de la regiune la regiune, ajungînd la 1 450 kg (1938) în Basarabia, la între 1 600 kg şi 2 542 kg în Muntenia, la între 1 600-2 000 kg în Transilvania şi la între 2 000-2 750 kg în Moldova. Deşi speranţele puse în restructurarea relaţiilor agrare la 1921 nu fuseseră nici pe departe împlinite, agricultura, care avea o pondere de 54,9% (1937) din venitul naţional total, reprezenta totuşi o însemnată avuţie naţională pe cale de dezvoltare, capabilă nu numai să hrănească populaţia, dar şi să exporte însemnate cantităţi de cereale.

Dacă agricultura a avut parte de o dezvoltare lentă, contradictorie şi deseori întreruptă, industria interbelică a progresat continuu şi într-un ritm relativ ridicat, atingînd cote maxime în 1938, aceasta în ciuda nivelului scăzut de la care pornise în 1918; pierderile de pe urma războiului fuseseră uriaşe, diferitele ramuri industriale pro-

ducînd cu mult sub nivelul producţiei antebelice. Producţia de petrol, de pildă, era mai redusă cu 47,6%, cea de cărbune cu 21,7%; industria zahărului producea în 1919 doar 16% din producţia antebelică, cea a hîrtiei 38%, a lemnului 50%, cea alimentară 57%. Pe ansamblul României Mari, producţia industrială a anului 1919 nu depăşea 25% din nivelul producţiei anului 1913.

Anii '20 au fost martorii unei înfierbîntate discuţii în jurul problemei industriei şi a industrializării. Liberalii, preluînd formula veche de mai multe decenii a lui Ion Brătianu "prin noi înşine", au susţinut linia industrializării pe căi interne, fără ajutor din afară şi fără a recurge la capital străin. Nu era o poziţie cu totul dezinteresată din moment ce Partidul Liberal controla Banca Naţională şi cea mai mare parte a sistemului de credit. Naţional-ţărăniştii, pe de altă parte, s-au aşezat pe poziţia opusă a "porţilor deschise", favorizînd pătrunderea capitalului străin în economia românească. În practică, cum liberalii au cîrmuit între 1914 - 1919, 1922 - 1928 şi 1933 - 1937, iar ţărăniştii numai între 1928 - 1931, 1932 - 1933, pe deasupra şi ani de criză, "prin noi înşine" a învins "porţile deschise"; partea capitalului străin pe ansamblul economiei a scăzut de la 36% în 1929 la 21% în 1938, ponderea sa principală fiind în industria mare (70% în 1929, 40,5% în 1938). Pe ţări, capitalul englez reprezenta, în 1938, 13,59% din totalul capitalului existent în economie, cel francez 9,33%, cel american 5,88%, cel italian 3,04%, cel german 0,60%.

Liberalii — dar nu numai ei — au practicat o politică protecţionistă activă, care a apărat efectiv industria naţională; legi protecţioniste s-au votat în 1924, 1927, 1929, întărite apoi în 1931, 1935, 1936. Ca urmare, importul de produse fabricate a scăzut continuu între 1920 şi 1938, iar industrializarea a cunoscut un ritm accelerat, printre cele mai ridicate din Europa. Rata de creştere a industriei a fost de 5,3% între 1920 - 1929, de 3,4% între 1929 - 1938. Această cifră mai scăzută se explică în primul rînd prin criza economică; dacă luăm în considerare însă numai perioada 1933 - 1938, atunci rata creşterii a fost de 6,2%. Deşi numai 10,2% din totalul populaţiei active era ocupat în industrie, partea industriei era în 1929 de 34,6 din produsul social total, de 22,9% din venitul naţional. Pe regiuni, valoarea producţiei industriale era în 1926 de 20 331 milioane lei în vechiul regat, de 19 133 milioane lei în Banat şi Transilvania, de 3 246 milioane în Bucovina şi de 896 milioane lei în Basarabia. Coeficienţii cei mai ridicaţi de industrializare erau în industria sticlăriei (68,8%), apoi în construcţii (65,7%), metalurgie (54,2%0),

în industria electronică (45,7%), în cea chimică (44,6%). Productivitatea cea mai mare era însă înregistrată de industria chimică, iar cea mai scăzută de cea a lemnului. Industria chimică ocupa de altfel primul loc între diferitele ramuri industriale în ceea ce priveşte capitalul investit, forţa motrice şi valoarea producţiei; dezvoltate erau mai ales întreprinderile legate de exploatarea şi prelucrarea petrolului şi a gazului metan, cum ar fi rafinăriile, fabricile de coloranţi, de îngrăşăminte chimice, cele de medicamente, fabricile de acid sulfuric, carbid, sodă caustică şi sodă calcinată.

Criza economică a întrerupt această rapidă dezvoltare, producţia industrială scăzînd în anul de vîrf al crizei (1932) cu 57% faţă de anul 1929; după 1933, procesul de creştere şi-a reluat însă cursul, stimulat de diferitele măsuri de încurajare a industriei (legea din 1936 acorda mari avantaje economice întemeietorilor de întreprinderi), de procesul de concentrare al întreprinderilor (în 1936, 13 societăţi anonime miliardare deţineau 48% din totalul capitalului industrial; în metalurgie procentul era de 90%), precum şi de accelerarea pregătirilor de război pe întregul continent. Dacă industria bunurilor de consum a avut parte de o rată de creştere modestă, datorită îngustimii pieţei interne şi nivelului de trai relativ scăzut, diferitele ramuri de vîrf, mai ales în metalurgie, au cunoscut rate de creştere remarcabile; în zece ani (1930 - 1939) producţia de laminate a crescut cu 81,5%, cea de maşini cu 111,8%, cea de piese de fontă şi oţel cu 258%. În aceeaşi perioadă producţia de obiecte de menaj şi de mobilă a crescut cu numai 39%.

Producţia petrolieră a cunoscut şi ea o curbă crescătoare, atingînd punctul culminant, 8,7 milioane tone, în 1936; apoi, cantităţile extrase au început să scadă, stabilindu-se în 1939 la 6,2 tone.

Ritmurile relativ înalte de industrializare au fost obţinute în ciuda folosirii doar a unei părţi din capacitatea de producţie existentă, mai ales în industria bunurilor de consum şi în industria alimentară; în 1938, de pildă, fabricile de bere lucrau cu 40% din capacitatea existentă, cele de ulei cu 60%, cele de ciment cu 56%. Limitele progresului economic fuseseră în chip evident atinse, ele nu s-ar mai fi putut extinde fără o restructurare a relaţiilor sociale interne şi o lărgire a puterii de cumpărare a populaţiei. Indiferent însă de această încheiere, ceea ce este în afară de orice îndoială este faptul că economia interbelică a cunoscut un proces de necontenită creştere, de progres, neafectat de degradarea vieţii politice. Din punct de vedere economic, România Mare a fost o ţară în curs de dezvoltare.

Structura *comerțului* interbelic a fost direct influențată de transformările structurale ale economiei, precum și de evoluția situației internaționale. Dominat inițial de Franța și de Anglia (1918 - 1929), importul și exportul și-au schimbat treptat orientarea, îndreptîndu-se spre Germania, interesată după 1933 mai ales în achiziționarea de materii prime și de cereale, dornică în același timp a vinde mărfuri industriale și armament. În 1938, 28,9% din valoarea produselor importate venea din Germania, 9,4% din Anglia, 6,1% din Franța; în același an, 36,8% din valoarea exporturilor românești luau calea Reichului, 8,1% a Angliei, 7,7% a Franței. Partea Germaniei a crescut și mai mult după înghițirea Austriei și mai ales a Cehoslovaciei, pînă atunci unul dintre principalii parteneri comerciali ai României.

Dezvoltarea industriei a modificat și structura importurilor, partea produselor fabricate micșorîndu-se în favoarea unor materii prime, importate pentru prelucrarea lor în țară; astfel, importul de materii prime a crescut între 1930 și 1939 de la 9,6% la 33,8%, cel de produse finite scăzînd în schimb de la 65% la 33% din totalul cantităților importate. În aceeași perioadă, procentul de produse semifabricate importate a crescut de la 25,4% la 33,2%. Semnificativă a fost și scăderea exportului de cereale din valoarea globală a exportului țării, procentul valoric trecînd de la 49,9% (1927) la 24,4% (1938).

Societatea. Ca orice societate în curs de dezvoltare și cea românească a fost o lume a contrastelor. Echipele regale de sociologi care au cutreierat în anii '30 satele, publicîndu-și concluziile privind stadiul civilizației rurale, au tras îndeosebi încheieri pesimiste; țărănimea trăia prost, consuma prea multe glucide provenind din cereale, prea puține proteine și grăsimi, mînca prea puțină carne, prea multe alimente vegetale. Cu toate acestea, statisticile anilor 1923 - 1927 arată că, pe cap de locuitor, consumul anual de cereale era de 436 kg, cifră destul de ridicată, și că 70% din alimente erau furnizate de gospodăriile proprii.

La orașe, în schimb, dezvoltarea economiei a adus cu sine schimbări rapide și modernizatoare; Bucureștiul vechiului regat, cu case boierești încărcate cu verdeață, și-a tras bulevarde drepte și largi, cu blocuri cubiste pe ambele laturi. "Micul Paris" era, fără îndoială, principala capitală a Europei de sud-est, o întîietate pe care o avusese de altfel vreme de multe veacuri și pe care avea s-o piardă după 1948. Față de 1913, prețurile medii crescuseră mult, mai

ales la alimente, dar şi veniturile se ridicaseră simţitor; raportate la nivelul maxim al anului 1929, preţurile ultimului an de pace erau totuşi mai scăzute cu aproximativ o treime; kilogramul de carne de vacă se vindea cu 22,50 lei, cel de carne de porc cu 29,90; brînza de Brăila, mîncarea săracului, costa 39,50 lei kilogramul, pîinea albă 8,70 lei kilogramul, cea neagră 7,20; un ou valora 1,73 lei, un kilogram de cartofi 3,25; în schimb, chiriile la case erau scumpe, 3 camere costau 2 916 lei pe lună în 1929, 1 595 în 1938; produsele de îmbrăcăminte erau şi ele mai ieftine înainte de război decît fuseseră cu zece ani mai înainte, preţul unui metru de stofă bărbătească scăzînd de la 805,65 la 534 lei, cel al unei perechi de pantofi de la 766,05 la 605 lei.

Veniturile variau fireşte după ocupaţie, cel mediu al burgheziei româneşti fiind de 200 000 lei pe an, suficiente totuşi pentru a îngădui un rezonabil trai zilnic. Un prim-ministru se plătea cu aproape un milion de lei pe an, o sumă care i s-ar fi părut exorbitantă unui Carp sau Catargiu, cu atît mai mult cu cît pe vremea vechii Românii ministeriabilii trăiau mai mult din veniturile lor decît din cele ale statului. În anul maximei sale dezvoltări economice (1938), ţara avea conform statisticilor oficiale 716 milionari (din care 7 cu un venit de peste 10 milioane), 70 529 de contribuabili cu un venit anual de peste 100 000 lei, 304 400 de contribuabili cu un venit între 20 000 şi 40 000. Relativa bunăstare a lucrătorilor explică poate şi slăbiciunea mişcării sindicale, muncitorimea agitîndu-se activ, prin greve şi manifestări de stradă numai în 1920, 1929, 1933. După reînceperea redresării economice din anii '30, frămîntările sociale au fost rare şi fără însemnătate.

Educaţia publică a făcut şi ea progrese după 1918, deşi ritmul de alfabetizare a fost mai redus între 1920 - 1938 decît între 1899 - 1914. În 1930, ştiau carte trei pătrimi din orăşeni şi jumătate din săteni, procentul de ştiutori de carte fiind pe întreaga ţară de 57,1%; el varia însă de la regiune la regiune, fiind de 72% în Banat, de 67,3% în Transilvania, de 56,1% în vechiul regat, de numai 38% în Basarabia. Dintre toţi ştiutorii de carte, numai 3% aveau studii superioare, 83% urmaseră numai şcoala primară; restul se împărţea între absolvenţii de şcoli profesionale (3,2%) şi cei ai învăţămîntului mediu (8,6%).

Guvernarea liberală dintre 1922 - 1928 a făcut mari eforturi pentru dezvoltarea învăţămîntului; bugetul instrucţiunii publice a fost aproape triplat, trecînd de la 954 000 000 (1922) la 2 643 114 240 lei

(1926); legea învăţămîntului (1924) a sporit şcoala generală obligatorie de la 4 la 7 clase şi a extins obligativitatea învăţămîntului primar de la 12 la 18 ani, prevăzînd pedepse aspre pentru părinţii care nu-şi trimiteau copiii la şcoală; legea a organizat de asemenea cursuri de alfabetizare pentru adulţi, şcolind, în 1925, 730 000 de cetăţeni, şi a restructurat reţeaua şcolilor normale de învăţători. Numărul acestora a trecut de la 25 000 în 1922 la 37 000 în 1926; cel al şcolilor primare crescuse în aceeaşi perioadă de la 12 000 la 23 000, al şcolilor secundare de la 297 la 370, al celor profesionale de la 174 la 344.

Dinamica cea mai ridicată a avut-o însă învăţămîntul superior. România avea în 1922 patru universităţi (Bucureşti, Iaşi, Cluj, Cernăuţi), o academie de comerţ la Cluj, una de drept la Oradea şi un institut teologic la Chişinău. Numărul studenţilor a crescut necontenit pînă la începutul anilor '30, în anul universitar 1926 - 1927 fiind înscrişi la diferite facultăţi 27 903 studenţi, dintre care 4390 evrei, 509 unguri, 465 germani, restul români; peste cîţiva ani, în anul universitar 1933/1934, numărul lor crescuse la 38 869. Statul aloca de asemenea anual mari sume de bani pentru burse în străinătate.

Statistica studenţimii arată că majoritatea celor înscrişi urmau dreptul (38,63%), apoi literele şi filozofia (26,58%), abia în al treilea rînd diferitele facultăţi de ştiinţe exacte (16,84%); urmau apoi medicina şi farmacia (12,07%), teologia (5,70%), medicina veterinară (0,93). În lipsa unor statistici complete, aceste procente, valabile pentru anul universitar 1928/1929, nu pot fi urmărite în evoluţia lor ulterioară. Numărul studenţilor a scăzut în orice caz spre sfîrşitul anilor '30, ierarhia diferitelor facultăţi rămînînd însă aceeaşi; cei mai mulţi dintre români îşi doreau aşadar să ajungă avocaţi, magistraţi, cu gîndul desigur la cariera publică.

Intelectualitatea epocii interbelice seamănă foarte puţin cu cea premergătoare alcătuirii României Mari. Spre deosebire de vechea generaţie, o găsim mai puţin obsedată de aspectele politice ale problemei naţionale. Întregul veac al XIX-lea sacrificase în mod conştient valoarea estetică pe altarul valorii naţionale; aceasta odată împlinită, cărturarii au putut în sfîrşit păşi în universalitate, părăsind îngustele preocupări regionale. Vechile valori sînt puse acum la îndoială, nume venerabile nu mai sînt recunoscute sau acceptate unanim; Iorga, de pildă, este contestat — pe nedrept de altfel — de o întreagă nouă şcoală istorică ce punea faptul, docu-

mentul în locul interpretării romantice. Mulţi dintre vechii cărturari, foarte activi pe plan naţional înainte de 1918, deveniseră sterili, O. Goga, C. Stere, de pildă, nereuşind să-şi definească poziţia în noua lume. În locul lor irupe acum o nouă generaţie, tînără, eliberată de vechile tabuuri şi obsesii, iconoclastă. Unii, Brâncuşi în sculptură, Ion Barbu, Ion Vinea, Ilarie Voronca, Tudor Arghezi, George Bacovia în poezie, practică un modernism agresiv şi înnoitor; acum se încheagă la Eugen Ionescu teatrul absurdului, precedat de nuvelele lui Hurmuz, mort foarte tînăr, în 1923; acum compune G. Enescu *Oedip*, prima operă românească reprezentată pe scenele Apusului (1936). Numeros a fost şi grupul avangardiştilor în pictură.

Mulţi dintre aceşti avangardişti au avut simpatii pentru mişcările de stînga, încadrîndu-se apoi, după 1944, în Partidul Comunist şi eşuînd în cele din urmă, asemenea lui G. Bogza, în platitudinile realismului socialist. Alţii, ostili oricărei dictaturi, au ales exilul, unii chiar înainte de război, Eugen Ionescu, alţii după el, Brâncuşi, Enescu, Eliade, Cioran.

De mare influenţă culturală s-au bucurat în perioada interbelică şi cîţiva cărturari de dreapta, filozofi şi scriitori deopotrivă, precum Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Lucian Blaga, primii doi apropiaţi din punct de vedere politic de Legiune. Toţi trei au respins modernismul de tip apusean căutînd să definească o spiritualitate românească specifică şi să întoarcă cultura ţării la originile ei tradiţionale, creştine, "pervertite" de occidentalism. N. Ionescu a văzut în ortodoxie esenţa sufletului românesc; gîndirismul lui N. Crainic a propovăduit un misticism ortodox militant, autoritar şi antioccidental, chemînd la construirea unei societăţi etnocratice şi corporatiste, bazate pe presupuse valori tradiţionale; L. Blaga, poet şi filozof de mare valoare, a creat teoria "spaţiului mioritic", bănuită matrice a spiritului românesc. Toţi trei au fost victima regimurilor instaurate după 1938, N. Ionescu pătimind de pe urma lui Carol al II-lea , Crainic uitat în închisorile comuniste, Blaga redus la completă tăcere după 1944 şi reabilitat parţial, ca poet. numai după moarte (1961).

În ciuda strălucirii intelectuale, gînditorii de dreapta nu au lăsat totuşi decît o amprentă palidă asupra culturii româneşti; poate că ecoul cel mai durabil l-au avut tot adepţii valorilor occidentale, cei negaţi de generaţia tînără; noua şcoală istorică are totuşi mai puţine merite decît geniul istoric al bătrînului Iorga; academicianul profe-

sor filozof Ion Petrovici a avut desigur mai puţină strălucire decît Nae Ionescu, dar a şcolit, în schimb, asemenea lui Maiorescu, o solidă generaţie de studenţi; la fel C.Rădulescu-Motru; iar modernismul şi spiritul occidental al criticului literar Eugen Lovinescu a readus în literatură, asemenea junimiştilor, măsura şi bunul simţ care lipseau de cele mai multe ori extremismului cultural al anilor '30.

Un mare rol în dezvoltarea culturii interbelice l-au avut intelectualitatea tehnică şi cea legată de ştiinţe sociale noi în România, cum ar fi economia politică sau sociologia. Dimitrie Gusti a creat o originală şcoală sociologică, în timp ce Virgil Madgearu, Victor Slăvescu, Mihail Manoilescu, Gheorghe Zane au pus bazele gîndirii economice româneşti moderne. Îndată după 1920 s-au înfiinţat numeroase institute de cercetări, cum ar fi institutul central de statistică, mai multe institute de istorie românească şi universală, apoi institutele de chimie, de cercetări economice, forestiere, energetice, zootehnice, de seruri şi vaccinuri, de sociologie.

* * *

România Mare a fost de fapt opera oamenilor României vechi; ei au fost aceia care au ştiut folosi împrejurările internaţionale prielnice pentru a-şi reîntregi ţara. Fără aceşti abili oameni politici ai României vechi, cea nouă nu ar fi fost posibilă.

Dar România Mare nu a însemnat doar graniţe lărgite, provincii reunificate; a însemnat şi un nou sistem social şi un nou sistem politic; a însemnat trecerea de la liberalismul nedemocratic la democraţia liberală; şi din acest punct de vedere, intern, România Mare a fost opera unor oameni politici formaţi în veacul al XIX-lea, în regat Brătienii şi susţinătorii lor, în Transilvania vechii memorandişti, Maniu, cu toţii spirite europene, democratice, care au impus de sus reforme radicale de natură a moderniza din temelii structurile economice, sociale şi politice ale noului stat.

Aceste reforme au tulburat, cum era şi firesc, echilibrul social; pe temeiul votului universal s-a ridicat multă pleavă politică, de dreapta ca şi de stînga, la sate, la oraşe şi pînă pe treptele palatului regal. Din nefericire pentru ţară, generaţia ctitorilor a dispărut neaşteptat de repede, iar cei cîţiva rămaşi au fost repede depăşiţi de valul noilor veniţi şi de cursul evenimentelor. Noua generaţie politică, cea născută din reforme, cea de după 1930, nu mai seamănă cu generaţia

bătrînilor; corupţia, violenţa, arivismul au înlocuit civilitatea vechii elite politice. Fenomenul era desigur european, dar această generalitate nu-l face mai atractiv. Ca urmare, oamenii noi, care nu ar fi putut apărea fără liberalizarea vieţii politice de la începutul anilor '20 şi care ar fi trebuit să consolideze România Mare, în fapt au distrus-o, cu mult înainte de dezmembrarea ei de către puterile totalitare şi sateliţii lor. La 1938, vechile visuri ale lui Ferdinand şi ale Brătienilor, democratismul fundamental al lui Maniu erau evident moarte.

Cu toate acestea, principiile şi temeliile pe care se înălţase România Mare fuseseră bune; economia şi cultura au progresat continuu. Anii interbelici au fost ani de dezvoltare, ca de altfel în întreaga Europă de răsărit. Degenerarea politică, venită repede şi pe neaşteptate, degradarea clasei conducătoare au fost mult accentuate de evoluţia situaţiei internaţionale, de victoria fascismului şi a nazismului în Italia şi Germania şi de slăbirea treptată a influenţei marilor democraţii occidentale. Este de presupus că, fără amestecul celor dintîi, întreaga zonă şi-ar fi consolidat începuturile democratice. În noile condiţii internaţionale însă, soarta ţării era pecetluită, democraţia făcînd loc în chip inevitabil dictaturii; mai întîi celei de dreapta, incomplete, răsturnabile, apoi celei de stînga, comuniste, rămasă stăpînă peste Europa de răsărit pînă în zilele noastre.

12. REGIMURILE AUTORITARE (1938 - 1944)

Dictatura regală. Din punctul de vedere al instituţiilor sale fundamentale, România Mare a încetat să existe în 1938 o dată cu instaurarea primei dictaturi din istoria ţării; litera vechilor instituţii fusese de multe ori rău aplicată, funcţionarea lor incompletă, dar spiritul lor fusese, de netăgăduit, bun. Acum, spiritul însuşi se pervertise, îngreunînd progresul şi dezvoltarea reală. Lovitura de stat regală însemna negarea întregului curs urmat de istoria românească de la revoluţia lui Tudor Vladimirescu încoace.

Alegerile au fost înlocuite cu referendumul. Noua constituţie a primit 4 297 581 de voturi pentru, 5 483 de voturi contra, o primă manifestare a mentalităţii care cerea poporului nu numai să aprobe, dar să o facă şi cu entuziasm. Vechile alegeri se cîştigaseră deseori cu majorităţi de sub 60% şi nimeni nu se gîndise să le conteste legitimitatea; cifrele referendumului sînt o semnificativă mărturie a înlocuirii spiritului parlamentar cu cel autoritar.

Constituţia lui Carol al II-lea nu mai păstra aproape nimic din vechile instituţii democratice introduse prin constituţiile lui Carol I (1866) şi Ferdinand (1923); în primul rînd nu se mai vorbea despre drepturile cetăţenilor, ci despre obligaţiile lor; se interzicea printre altele "a propovădui prin viu grai sau în scris schimbarea formei de guvernămînt a statului", o formulă care reintroducea delictul politic într-o formă apropiată de felul în care îl formulase Codul Callimachi (1817), dar care dispăruse din actele fundamentale ulterioare; pentru a garanta liniştea publică se introducea pedeapsa cu moartea şi pe timp de pace, o prevedere care nu existase în nici o constituţie anterioară. În acelaşi timp, regele punea capăt separării puterilor, atribuindu-şi atît puterea executivă cît şi pe cea legislativă, lipsind senatul şi adunarea deputaţilor de orice atribut semnificativ; camerele urmau să se întrunească numai din iniţiativa suveranului "cel puţin o dată pe an", în timp ce vechile parlamente funcţionaseră ca

instituţii autonome, de obicei de la începutul toamnei pînă la începutul verii următoare. Prin trăsăturile sale esenţiale, constituţia din 1938 semăna mai mult cu Regulamentele Organice decît cu actele fundamentale din 1848, 1866 sau 1923.

Partidele "istorice", deşi desfiinţate, şi-au păstrat totuşi în mare parte structura organizatorică; iniţial, regele a sperat să le asocieze noului regim, dar nici liberalii nici ţărăniştii nu s-au arătat dornici de colaborare, protestînd neîncetat împotriva dictaturii şi cerînd reîntoarcerea la vechiul regim parlamentar. În cele din urmă, Carol a decis organizarea unei noi instituţii, Frontul Renaşterii Naţionale, în care toţi cetăţenii, şi în primul rînd funcţionarii de stat, au fost invitaţi să se înscrie, astfel încît în ianuarie 1939 Frontul număra 3,5 milioane de membri. Era primul partid "de masă" din istoria ţării; foarte repede, apartenenţa la Front a devenit o condiţie indispensabilă pentru promovarea socială.

Regimul dictaturii regale nu a fost cu toate acestea un regim de tip fascist sau nazist; atît naţionalismul cît şi antisemitismul său au fost moderate, iar unele din vechile libertăţi cetăţeneşti au rămas în vigoare. Dominant era mai degrabă un misionarism monarhic doritor de pace internă şi armonie socială. Regimul nu a avut nici măcar un document programatic care să-i definească principiile şi structura; funcţionarea i-a fost greoaie, lăsînd impresia de improvizaţie şi superficialitate. De pildă, Frontul Renaşterii Naţionale s-a înfiinţat prin lege la 16 decembrie 1938, zece luni după instaurarea dictaturii; la 5 ianuarie 1939 se tipărea regulamentul de funcţionare, la 20 februarie apărea un nou regulament privind uniformele Frontului, iar la 24 noiembrie un alt regulament care modifica primul regulament privind uniformele; aceeaşi instabilitate, improvizaţie şi în domeniul administrativ; structura Consiliului Legislativ a fost modificată de opt ori între 1938 şi 1939; în aceeaşi perioadă, Ministerul de Externe a avut parte de şase legi de reorganizare, cel al economiei naţionale de cinci, Ministerul Agriculturii de patru. Pentru uzul şi folosul cetăţenilor, oamenii palatului au publicat în 1939 un volum de 278 de pagini intitulat "Lozinci regale", cuprinzînd cîteva din discursurile regelui menite a fi îndrumări şi pentru agricultori şi pentru intelectuali şi pentru meseriaşi. Putem socoti acest "manual" drept un prim început al cultului personalităţii în România.

În ciuda eforturilor depuse, noul regim a fost departe de a se bucura de sprijinul diferitelor forţe sociale şi politice; liberalii şi ţărăniştii i s-au opus constant, nerecunoscîndu-i legitimitatea şi

cerînd prin nenumărate memorii revenirea la regimul parlamentar. Reconcilierea națională cerută de rege în numele interesului național și al salvării țării de pericolul extern nu s-a putut realiza niciodată; între februarie 1938 și septembrie 1940, regele și Garda s-au înfruntat într-o luptă pe viață și moarte, căreia i-au căzut victimă sute de legionari, aproape întreaga conducere a mișcării în frunte cu Codreanu, asasinat în noiembrie 1938, precum și A. Călinescu, primul- ministru al țării, mîna forte a regimului, ucis de legionari în septembrie 1939.

Sub presiunea Germaniei naziste, dictatura regală a alunecat treptat spre dreapta, nu atît din convingere cît din necesitate politică; într-adevăr, România avea în primăvara lui 1939 foarte puțini aliați pe care putea să se bizuie; vechiul sistem de alianțe construit cu migală după 1918 destrămîndu-se ca urmare a creșterii influenței Germaniei și a împăciuitorismului marilor democrații occidentale. Criza cehoslovacă a dominat primul an de existență al noului regim, Carol continuînd totuși cu remarcabilă și lăudabilă consecvență vechea linie de respectare a alianțelor. România a declarat că-și va respecta obligațiile decurgînd din tratatul Micii Înțelegeri, a acceptat survolarea teritoriului său de către avioanele sovietice și a refuzat să ia parte la împărțirea Ucrainei Subcarpatice, deși fusese invitată, tot așa precum generalul Antonescu va refuza în 1941 să anexeze părți din Banatul iugoslav.

În noiembrie 1938, regele a vizitat Londra și Parisul în căutarea unui sprijin occidental mai substanțial, primind însă numai asigurări neconvingătoare; Occidentul era încă cuprins de spiritul München-ului. Pe drumul de întoarcere, Carol s-a oprit și la Berghof în Bavaria pentru o scurtă întrevedere cu Hitler, care nu a reușit însă să înlăture neîncrederea reciprocă. Mai mult chiar, îndată după întîlnire, încă din tren, regele a poruncit executarea lui Codreanu și a 13 dintre camarazii săi, un asasinat care a înăsprit și mai mult relațiile Bucureștiului cu Berlinul.

În același timp, regele făcea eforturi disperate pentru a intensifica legăturile economice cu Anglia și Franța și a evita astfel satelitizarea economică a țării de către Germania. În toamna lui 1918, diplomații români au avertizat în repetate rînduri asupra pericolului pătrunderii economice a Reichului în Balcani, fără a reuși însă să stîrnească interesul capitalelor occidentale. Mai mult chiar, Chamberlain a declarat regelui la 16 noiembrie că, deși Marea Britanie nu acceptă ideea împărțirii Europei de sud-est în sfere de in-

fluenţe, este totuşi inevitabil ca Germania să se bucure de o poziţie preponderentă în domeniul economiei în zonă.

În aceste condiţii, după numeroase presiuni şi în urma unei note ultimative, România a fost obligată să încheie în martie 1939 un tratat economic cu Germania, care punea economia ţării şi, în primul rînd industria petrolieră, la dispoziţia Reichului; îngrijorate, Anglia şi Franţa au răspuns prin încheierea grabnică a unor acorduri economice cu România, prea limitate însă ca valoare, şi prin acordarea în aprilie 1939 a unor garanţii privind independenţa, dar nu şi integritatea teritorială a ţării, garanţii acceptate totuşi de rege.

La începerea războiului, România s-a declarat neutră, continuînd însă să tergiverseze pe cît posibil livrările de materii prime către Germania, convinsă de inevitabilitatea victoriei anglo- franceze; un consiliu restrîns de coroană prorocise în chiar preziua izbucnirii războiului victoria apusenilor, iar cu numai cîteva luni mai devreme primul-ministru A. Călinescu declarase că "în cazul unui război general noi vom merge cu Anglia şi fiindcă acolo va fi victoria şi fiindcă aşa este sentimentul public". În aceste condiţii, rapida ofensivă germană din mai 1940 şi căderea Franţei în iunie au luat prin surprindere Bucureştiul, lăsîndu-l fără de aliaţi şi la cheremul unei Germanii hitleriste şi al unei Rusii staliniste, înţelese încă din august 1939 asupra împărţirii sferelor de influenţă în Europa de răsărit. Profitînd de confuzia creată şi cu acordul Reichului, Stalin a prezentat la 26 iunie un ultimatum cerînd imediata evacuare a Basarabiei şi a Bucovinei de nord; sfătuit de germani, Carol a cedat; apoi, tot sub patronajul lui Hitler, au început în august şi tratative bulgaro-române pentru modificarea frontierei în Dobrogea, încheiate la începutul lui septembrie prin tratatul de la Craiova care înapoia Bulgariei Cadrilaterul anexat în 1913. Singurul partid politic care a salutat aceste transferuri de teritorii şi ciopîrţirea României Mari a fost cel comunist; el a primit cu entuziasm ultimatumul sovietic şi a trimis "un salut fierbinte popoarelor Basarabiei şi Bucovinei de nord eliberate de sub jugul imperialismului român".

După căderea Franţei, Carol a sperat să poată salva tronul, regimul şi frontierele ţării printr-o rapidă apropiere de Germania şi prin adoptarea unor măsuri interne menite a-i atrage simpatia lui Hitler; la 1 iunie, România renunţa la garanţiile anglo-franceze, devenite oricum caduce; la 10 iulie, ea părăsea Liga Naţiunilor; pe plan intern, Frontul Renaşterii Naţionale a fost rebotezat Partidul Naţiunii, iar proapuseanul premier Gh.Tătărescu a fost înlocuit cu filo-

germanul I. Gigurtu; Garda de Fier, pînă atunci hulită, interzisă, decimată, a fost invitată să intre în guvern, H Sima, conducătorul ei, devenind mai întîi subsecretar de stat la Ministerul Educaţiei Naţionale, apoi ministrul Artelor şi Cultelor. Antisemitismul, pînă atunci moderat, limitat la aspectele sale economice, sociale şi culturale, a luat forme agravante, pe de o parte datorită presiunii Germaniei, pe de alta în speranţa cîştigării bunăvoinţei noilor stăpîni ai Europei. Astfel, la 9 august apărea decretul "pentru oprirea căsătoriilor între români de sînge şi evrei", iar la 31 august cel relativ la situaţia evreilor în învăţămîntul de toate gradele, prin care accesul evreilor la educaţia publică era sever limitat.

Toate aceste măsuri de ultimă oră nu mai puteau însă salva dictatura regală de la prăbuşire; nepopulară în interior, privită cu suspiciune la Berlin, ea nu a putut supravieţui ultimei încercări la care a fost supusă de Hitler şi anume dictatul de la Viena (30 august), prin care România era forţată, după un ultimatum german care ameninţa cu distrugerea statului, să cedeze Ungariei partea de nord a Transilvaniei; frontierele erau astfel trasate încît trupele germane să poată ajunge cu rapiditate în zona petroliferă din Prahova. În faţa ostilităţii generale şi a unui început de răscoală legionară, regele a încredinţat formarea unui nou guvern generalului I.Antonescu, acordîndu-i puteri dictatoriale; peste nici 24 de ore acesta prezenta regelui un ultimatum cerîndu-i să abdice şi să părăsească ţara (6 septembrie); Mihai I, în vîrstă de 19 ani, devenea din nou rege, aşa cum mai fusese între 1927 - 1930 în timp ce Antonescu îşi aroga titlul de "Şeful Statului român şi preşedinte al Consiliului de miniştri". La 13 septembrie, România era proclamată "stat naţional legionar".

Statul naţional-legionar. România mică, cea de după ultimatumul rusesc, dictatul de la Viena şi tratatul de la Craiova, peste care avea să cîrmuiască vreme de patru ani generalul, apoi mareşalul Antonescu, avea cu 36 000 km patraţi şi cu peste 6 milioane mai puţini locuitori decît avusese România Mare; aproximativ 3 milioane de români vieţuiau acum în afara frontierelor ciuntite prin voinţa lui Stalin şi a lui Hitler. Îndată după dictatul de la Viena, Italia şi Germania au garantat noile frontiere, spre supărarea Kremlinului, dar spre uşurarea românilor care socoteau pericolul de la răsărit mult mai mare decît cel venind dinspre centrul Europei.

Generalul ar fi dorit de la început să colaboreze cu partidele "istorice", dar atît ţărăniştii cît şi liberalii, fideli principiilor demo-

cratice, au refuzat să se asocieze unui regim de dictatură, convinşi de victoria finală a Angliei. În aceste condiţii, Antonescu a adus la guvern Legiunea, declarînd România "stat naţional-legionar"; H. Sima a devenit viceprim-ministru, în timp ce alţi reprezentanţi ai Gărzii preluau Ministerele de Externe, Lucrările Publice, Educaţia Naţională, Ministerul Muncii, Cultele. Restul portofoliilor au revenit militarilor şi cîtorva tehnicieni.

Neînţelegerile dintre Antonescu şi legionari au apărut foarte repede şi în chip inevitabil, fiecare din parteneri socotind alianţa temporară şi urmărind a-şi mări baza de putere şi influenţă în stat. Se ciocneau de fapt două ideologii şi două politici diferite, sugestiv puse în lumină de schimbul de scrisori dintre Conducător şi viceprim-ministrul său la numai o lună după instaurarea statului naţional-legionar. Patriot, om al ordinii, cu rădăcini de fapt în lumea veche, anglofil din convingere şi filogerman numai din necesitate, generalul declarase la părăsirea postului de ataşat militar de la Londra că "Marea Britanie trebuie să învingă întotdeauna, pentru că civilizaţia trebuie să învingă întotdeauna barbaria", Conducătorul nu putea fi decît iritat de neprofesionalismul şi radicalismul care domneau în mişcarea legionară, foarte puţin pregătită a fi partid de guvernămînt. H.Sima îi reproşa că nu distruge lumea veche, îi arăta că şi în economie "accentul trebuie să cadă pe elementul politic", că nu tehnocraţii, ci doar "oamenii noi" pot construi societatea viitorului. Legiunea socotea că Antonescu este prea îngăduitor cu vechile structuri, că nu le distruge, că nu instaurează un adevărat regim totalitar, ci doar unul de dictatură politică; partidele politice erau îngăduite să funcţioneze în umbră, scria H.Sima, monopolul puterii nu era absolut, presa nu era decît parţial dirijată, economia funcţiona încă pe principiile liberalismului; "lumea veche opune o rezistenţă formidabilă", îşi încheia rechizitoriul şeful Legiunii, acuzîndu-l direct pe general de faptul că oamenii Gărzii, lumea nouă care "ar vrea să lucreze, să stabilească o nouă ordine... este oprită".

Nu este greu de înţeles de ce generalul Antonescu privea cu neîncredere experimentele de guvernare ale Legiunii; noua echipă de legionari, cea de după Codreanu, confunda deseori interesul propriu cu cel al ţării; pe plan economic şi administrativ ea a dat dovadă de multă nepricepre, pe cel politic a introdus domnia anarhismului şi a bunului plac, dublînd aparatul de stat cu propriile sale organe, făcîndu-i funcţionarea aproape imposibilă. În schimbul de scrisori amintit, generalul căuta să explice legionarilor că "nu dărîmînd, nu

lovind în fiecare zi, nu blocînd prin măsuri uşuratice activitatea economică... nu aşa se reface ordinea economică"; că alungarea slujbaşilor şi tehnicienilor nelegionari nu face decît să slăbească întreprinderile; că nu poate funcţiona un stat care are două poliţii, două justiţii, două concepţii de guvernare şi două conduceri economice şi politice; că "nu se poate ca doi şefi să conducă în acelaşi timp... în primul rînd trebuie separată guvernarea de partid".

Antonescu punea în chip evident ţara înaintea partidului şi separa cele două categorii, un punct de vedere netotalitar, pe care legionarii, care identificau ţara cu partidul, nu-l puteau accepta. Relaţiile dintre cele două forţe s-au deteriorat de aceea continuu, mai ales după asasinarea, în noiembrie , a 64 de foşti demnitari, ofiţeri şi subofiţeri deţinuţi la Jilava pentru amestecul lor în asasinarea lui Codreanu; tot în noiembrie au fost ucişi profesorii Nicolae Iorga şi Virgil Madgearu, crime care au contribuit mult la discreditarea mişcării. Aceste asasinate întreprinse se pare fără ştiinţa lui Horia Sima, la care se adăugau zilnicele vexaţiuni, bătăi, expuneri la stîlpul infamiei, abuzuri de diferite feluri, l-au determinat pe Maniu să adreseze la 3 decembrie o scrisoare generalului prin care îi cerea să "restabilească autoritatea puterilor constituante în stat" şi să ia măsuri pentru ca "cetăţenii de orice categorie socială să redobîndească siguranţa averii şi vieţii lor".

Mişcarea legionară a inaugurat în România nu numai cultul morţii, dar şi pe cel al personalităţii. H. Sima era prezentat drept "alesul Domnului... cel fixat în veac pentru a lua în mîini destinul nostru şi a-l repune în istorie"; portretele sale au accente mitice: "s-a ridicat drept în mijlocul furtunii. Nu s-a clătinat în convingeri. Nu a şovăit nici o clipă... hotărît ca o stîncă în fruntea luptătorilor"; "Horia zilelor noastre, firav ca pămîntescul fiinţei sale, e mai uriaş decît munţii. Are înfăţişare de înger şi spada de arhanghel... Horia este gîndul, Horia este simţirea, Horia este lumina, voinţa şi braţul nostru al tuturor". Un asemenea cult îl depăşea cu mult şi pe cel timid practicat de Carol şi pe cel al Conducătorului, care este drept că nu vorbea despre sine decît la persoana a treia, dar care nu s-a socotit niciodată altceva decît un soldat chemat să-şi scoată ţara dintr-un moment de grea cumpănă.

Antonescu chemase trupele germane în ţară la 10 octombrie şi aderase la pactul tripartit la 23 noiembrie, după scurte vizite la Mussolini şi Hitler. Führerul aprecia personalitatea agresivă, tăioasă a Conducătorului mai mult decît pe cea incertă a rivalului său legio-

nar. Excesele Gărzii l-au făcut să nu vadă cu ochi buni venirea ei deplină la putere, într-o ţară pe care din motive strategice şi economice o dorea stabilă; pragmatici, naziştii şi-au sacrificat în cele din urmă camarazii de ideologie, preferînd să acorde încredere militarilor.

La 14 ianuarie 1941, Antonescu l-a vizitat din nou pe Hitler, la Berchtesgaden, unde i s-au comunicat detaliile planului Barbarossa şi i s-a dat mînă liberă în a-şi lichida adversarii; în aceleaşi zile, la Bucureşti, elementele cele mai extremiste ale Legiunii alcătuiau o echipă a morţii cu scopul asasinării Conducătorului, în timp ce o altă grupare, comunizantă, purta tratative cu D. Groza în vederea stabilirii unei colaborări cu comuniştii; conducerea mişcării părea tot mai neputincioasă să-şi controleze camarazii deveniţi foarte belicoşi; la 16 ianuarie, N. Pătraşcu, secretarul general al Legiunii, declara ruptura cu Antonescu definitivă şi avertiza că "din fiecare fereastră se va trage". Întrunirile precum şi organizarea detaşamentelor paramilitare au continuat într-un ritm accelerat în zilele de 17, 18 şi19 ianuarie fără ca legionarii să bănuiască că Hitler îi părăsise deja şi că soarta înfruntării dintre ei şi general fusese hotărîtă la Berchtesgaden.

Abia întors la Bucureşti, Antonescu a luat o serie de măsuri antilegionare, cum ar fi desfiinţarea comisiilor de românizare a întreprinderilor (19 ianuarie), înlocuirea ministrului legionar de interne, generalul Constantin Petrovicescu, a directorului legionar al poliţiei, Alexandru Ghica, şi schimbarea tuturor prefecţilor legionari cu militari (20 - 21 ianuarie). Era în chip evident începutul unei acţiuni de înlăturare a Gărzii de la putere la care legionarii au răspuns cu manifestaţii de stradă şi îndemnuri de formare a unui guvern pur legionar. Siguri de victorie, legionarii au început "rebeliunea" la Bucureşti în dimineaţa zilei de 21 ianuarie, baricadîndu-se în clădirile publice pe care le controlau, ocupînd radiodifuziunea şi unele primării de cartier, angajîndu-se în lupte de stradă cu armata şi, fireşte, devastînd cartierul evreiesc.

În noaptea de 21 spre 22 ianuarie, o delegaţie de legionari, condusă de P.P. Panaitescu şi V. Chirnoagă, a prezentat în două rînduri Conducătorului cererile mişcării, dintre care cea mai importantă prevedea alcătuirea unui guvern compus numai din legionari numiţi de H. Sima; cel de al doilea rînd de propuneri era şi mai categoric, prevăzînd în plus numirea acestuia ca prim-ministru. Antonescu s-a arătat dispus să discute cererile Gărzii urmărind probabil să cîştige

timp, apoi le-a respins pe toate. A doua zi, 22 ianuarie, la orele 14, armata primea dispoziţia de a restabili ordinea. În numai cîteva ore, principalele centre de rezistenţă, cazarma Gardienilor Publici, sediul legionar din str. Roma erau ocupate; la căderea serii, rebeliunea era practic înfrîntă.

Tot în seara zilei de 22 ianuarie, Antonescu primise un neaşteptat telefon din partea lui Hitler prin care i se dădea din nou mînă liberă şi i se oferea ajutorul trupelor germane aflate în ţară; "nu am nevoie de fanatici"... "am nevoie de o armată română sănătoasă", declarase Führerul. Antonescu a respins oferta de ajutor şi a comunicat că liniştea va fi restabilită în 24 de ore.

În aceeaşi noapte, H. Neubacher, însărcinatul cu afaceri al Germaniei la Bucureşti, şi generalul E. Hansen, comandantul trupelor germane din România, îl înştiinţau pe H. Sima de hotărîrea Berlinului de a-l sprijini pe Antonescu: "Evenimente importante care se pregătesc în această parte a Europei cer ordine şi linişte în România. Führerul face apel la patriotismul mişcării legionare şi cere ca dezordinile să înceteze"; ca urmare a acestui mesaj, în zorii zilei următoare, la ora 5, H. Sima poruncea tuturor legionarilor să înceteze rezistenţa.

Rebeliunea fusese deja înfrîntă în momentul intervenţiei germane; provincia nu urmase exemplul capitalei şi nu se răsculase, iar la Bucureşti armata nu a avut nevoie decît de cîteva ceasuri pentru a pune capăt opoziţiei. În aceste condiţii, telefonul lui Hitler şi medierea Neubacher/Hansen urmăreau poate mai puţin sprijnirea lui Antonescu cît salvarea a ceea ce se mai putea salva din cadrele Legiunii. În ascuns, armata germană a transportat circa 700 de legionari în Germania. Cei prinşi, în jur de 8 000, au primit ani mulţi de puşcărie, din care ultimii nu au ieşit decît în 1964. După cifre oficiale, rebeliunea s-ar fi încheiat cu 416 morţi (370 la Bucureşti, 46 în provincie), din care 120 erau evrei. Între 6 septembrie 1940 şi 20 ianuarie 1941, tot după datele generalului Antonescu, legionarii ar fi făcut 73 de victime, inclusiv cele de la Jilava. La 27 ianuarie, se constituia un nou guvern, aproape numai de generali, iar la 14 februarie "statul naţional-legionar" era abrogat oficial.

Dictatura militară. Născut într-o familie de burghezi munteni, viitorul Conducător jucase un rol important în cursul primului război mondial, fiind pricipalul autor al planurilor de apărare a Moldovei în faţa ofensivei lui Mackensen (1917). Adversar hotărît al nemţilor, el se opusese atunci încheierii păcii separate cu Puterile

Centrale şi ceruse continuarea rezistenţei pînă la capăt. Ataşat militar la Londra, apoi şef al Marelui Stat Major (1934), critic vehement al politicii lui Carol al II-lea, el a fost totuşi chemat de acesta în guvernul Goga/Cuza ca ministru al apărării (1937 - 1938); arestat în iulie 1940, era din nou chemat de rege după pierderea Transilvaniei de nord, la sugestia lui I. Maniu şi C. Brătianu, încredinţîndu-i-se puterea. Bun patriot şi bun militar, nu era totuşi din punctul de vedere al abilităţii politice la înălţimea nevoilor momentului; nu era nici nazist, nici fascist, nici măcar filogerman, dar ca soldat a crezut în victoria Reichului şi această credinţă l-a împins să-şi arunce ţara, dincolo de limitele fireşti ale recuceririi teritoriilor pierdute, într-un război din care nu avea decît de pierdut; a crezut cu naivitate că în acest fel îl va convinge pe Hitler să-i redea Ardealul de nord şi nu a scăpat nici o ocazie pentru a aminti Führerului că dictatul de la Viena fusese nedrept şi că aştepta revocarea lui. Hitler i-a întreţinut de altfel cu abilitate iluzia în privinţa posibilităţii de redesenare a frontierelor după victoria finală, tot aşa cum întreţinea şi speranţele lui Horthy în menţinerea lor.

Antonescu a ordonat trecerea Prutului (22 iunie) singur, fără nici o consultare cu factorii politici ai ţării şi fără a încheia un tratat sau o convenţie cu Germania care să stipuleze condiţiile şi limitele colaborării. La 27 iulie, după lupte grele, Basarabia şi Bucovina de nord erau în întregime eliberate, Conducătorul urma acum să decidă fie continuarea războiului peste Nistru, o acţiune pe care Hitler nu i-o ceruse, fie oprirea armatei pe vechea frontieră reîntregită. Spre deosebire de Mannerheim, care se oprise după recucerirea Careliei, Antonescu a ales să continue ofensiva înlăuntrul Rusiei sovietice alături de nemţi "pentru salvarea credinţei, ordinii, civilizaţiei"; la 6 august, Antonescu primea de la Hitler administraţia Transnistriei, la 15 octombrie trupele sale cucereau, cu mari pierderi, Odessa, continuînd apoi înaintarea ca parte a dispozitivului militar german; alături de Wehrmacht, diviziile româneşti au luat parte la bătălia pentru Crimeea, (1941 - 1942), la cea pentru cucerirea Stalingradului şi Caucazului (1942 - 1943), la luptele din Cuban (1943) apoi, în defensivă, la apărarea Crimeii (1943 - 1944); au murit în aceste lupte 147 000 de soldaţi şi ofiţeri, au căzut prizonieri la ruşi 180 000.

Dacă recucerirea Basarabiei şi a Bucovinei de nord au fost acţiuni fără îndoială populare, acceptate de marea masă a românilor, continuarea războiului dincolo de Nistru a fost întîmpinată cu osti-

litate; regele Mihai i s-a opus cu hotărîre, la fel unii din generali, în frunte cu şeful Marelui Stat Major, I. Iacobici; Maniu, care scrisese Conducătorului, încă de la 27 februarie 1941, că steagul românesc a ajuns să fluture "deasupra unui lagăr de sclavi pentru a le indica naţionalitatea", a protestat şi el în termeni foarte aspri: "Armatele române nu trebuie să invadeze teritorii care nu le-au aparţinut"..."nu este admisibil să ne prezentăm astăzi ca agresori împotriva Rusiei, aliata de acum a Angliei... nu este admisibil să ne legăm soarta cu Axa prin războaie de agresiune şi cucerire". Cererile lui Maniu de a se retrage armata din Rusia, memoriul din ianuarie 1942, de pildă, au stîrnit furia lui Hitler, care l-a întrebat pe mareşal de ce tolerează activitatea unui om care "acţionează conştient pentru slăbirea rezistenţei frontului intern".

Campania din răsărit complica în chip evident relaţiile României cu Anglia şi Statele Unite, deşi Antonescu a susţinut multă vreme cu naivitate că "sînt aliatul Reichului contra Rusiei, sînt neutru în conflictul dintre Marea Britanie şi Germania. Sînt pentru America împotriva japonezilor" (decembrie 1941); cu toate acestea, la cererea ruşilor, Anglia a trimis un ultimatum (1 decembrie 1941), asemănător celui pe care-l adresase Finlandei, cerînd retragerea trupelor înapoi peste Nistru în termen de cinci zile. Întrucît mareşalul Antonescu, care se înaintase în grad după cucerirea Odessei, nu a dat curs cererii, Anglia a declarat război la 7 decembrie 1941. Cît priveşte Statele Unite, ele nu vor răspunde declaraţiei de război româneşti (decembrie 1941) decît în iunie 1942, subliniind însă şi atunci că România participa la război nu din liberă voinţă, ci numai din constrîngere şi sub controlul Germaniei.

Opoziţia ţărănistă şi liberală se afla de altfel în contact cu comandamentul britanic din Orientul Mijlociu încă din vara anului 1941, graţie unui aparat de radioemisie lăsat la Bucureşti de legaţia engleză înainte de a părăsi capitala. La începutul anului 1942, Maniu comunica anglo-americanilor că este dispus să organizeze o lovitură de stat şi să obţină de la armată întoarcerea armelor împotriva Germaniei, dacă aliaţii vor recunoaşte independenţa statului român, îi vor garanta frontierele existente şi vor trimite un corp expediţionar în Balcani. Către primăvară, englezii au încercat să asocieze Kremlinul la aceste discuţii, dar Stalin nu a manifestat nici un interes pentru planurile lui Maniu, deşi acesta se arăta acum dispus să renunţe la cererea privind frontierele. Opoziţia îşi comunica propunerile prin diplomaţii elveţieni şi turci de la Bucureşti şi

prin guvernul cehoslovac în exil, condus de Beneš, dar englezii, ale căror planuri de debarcare în Balcani şi de ofensivă spre centrul Europei prin Iugoslavia fuseseră definitiv respinse de americani (ianuarie 1943), adoptaseră acum poziţia că evenimentele din România nu se pot desfăşura fără participarea sovieticilor: "Politica noastră faţă de România este subordonată legăturilor noastre cu Uniunea Sovietică... nu sîntem dornici să acceptăm vreo obligaţie sau să întreprindem vreo acţiune decît cu ştiinţa deplină şi consimţămîntul guvernului sovietic", declara Eden în martie 1943. Tot în martie, Stalin îşi schimba mult atitudinea de indiferenţă faţă de Maniu, acceptînd să discute cu el, deoarece, spunea ministrul de externe sovietic lui Eden, Maniu reprezintă "singura opoziţie serioasă din România". Cîteva luni mai tîrziu, cu evidenta dorinţă de a face pierderea Basarabiei mai acceptabilă, Molotov îi declara lui Beneš că problema Transilvaniei "nu a fost rezolvată într-un mod just pentru români".

În ţară, semnele de opoziţie erau tot mai numeroase; la 1 ianuarie 1943, regele declarase public, în faţa întregului corp diplomatic venit să-l felicite, că spera într-o "pace bazată pe dreptate, libertate şi înţelegere". Îngrijorare şi un început de neîncredere arăta acum şi Conducătorul, care făcea în octombrie 1942, după ce se împotrivise în zadar planurilor de atacare a Stalingradului, surprinzătoarea mărturisire că "Germania a pierdut războiul. Trebuie să ne preocupe acuma...să nu-l pierdem şi pe al nostru".

Acestui nou punct de vedere i se datorește desigur începerea unor prudente sondaje privind ieşirea ţării din război, întreprinse de Mihai Antonescu prin italieni, spanioli, portughezi, elveţieni şi trimiterea la Ankara a unui nou ministru în persoana lui Al. Cretzianu (septembrie 1943). Iniţial, Mihai Antonescu sperase să poată juca un rol de mediere între Anglia şi Germania şi-şi expusese planurile într-un memoriu adresat lui Ribbentrop; furia lui Hitler a pus însă repede capăt acestor visuri de mediere, obligîndu-i pe români să acţioneze pe cont propriu, în spatele aliatului hitlerist.

Tratativele principale s-au desfăşurat la Ankara (septembrie 1943 - martie 1944), Stockholm (noiembrie 1943 - iunie 1944) şi Cairo (martie - iunie 1944), atît în numele mareşalului cît şi în cel al opoziţiei.

Misiunea lui Cretzianu s-a încheiat cu un eşec, românii dorind să capituleze numai în faţa anglo-americanilor, englezii cerînd o capitulare necondiţionată la care să fie asociaţi şi ruşii; pînă la urmă,

singurul cîştig a fost renunţarea la capitularea fără condiţii şi acceptarea de către ruşi a unor discuţii directe cu Antonescu (martie 1944).

Între timp însă, teama mareşalului de a împărtăşi soarta lui Horthy trecuse, iar planul Margarethe, de ocupare a României, nu se pusese în aplicare aşa cum se pusese în Ungaria. Ca urmare, Bucureştiul se apropiase din nou de Hitler; aliaţii au aşteptat răspunsul lui Antonescu pînă la 2 aprilie, după care s-au adresat lui Maniu, înştiinţîndu-l că-i vor sprijini acţiunea de răsturnare a regimului şi îndemnîndu-l să organizeze acţiuni de partizani.

Între timp, la Stockholm, după tatonarea ambasadorului american, care nu făcuse însă decît să repete vechile cereri de capitulare necondiţionată (noiembrie 1943), F. Nanu a fost contactat de diplomaţii sovietici care i-au sugerat începerea unor tratative referitoare la ieşirea României din război. Antonescu a aprobat începerea discuţiilor, dar în ianuarie ele au fost întrerupte din pricina românilor care mai sperau să se poată înţelege numai cu anglo-americanii şi să poată evita tratative directe cu Kremlinul. În acest scop, tot cu acordul mareşalului, care declarase de altfel încă de la sfîrşitul anului 1943 lui Maniu că este gata să se retragă dacă în felul acesta s-ar putea obţine condiţii mai bune de armistiţiu, a fost trimis la Cairo prinţul Barbu Ştirbei (martie 1944), fost prim-ministru şi cumnat al lui Ion I.C. Brătianu.

Între timp situaţia militară se schimbase însă în mod radical, Frontul II ucrainean recucerind nordul Basarabiei şi atingînd linia Prutului (martie 1944); la 2 aprilie, Molotov declara, foarte abil, că sovietele nu intenţionează să modifice regimul politic şi ordinea socială din România şi că nu au nici o pretenţie teritorială faţă de ea. Peste cîteva zile, la 12 aprilie, ambasadorul Novikov înmîna prinţului Ştirbei proiectul unei convenţii de armistiţiu care prevedea ieşirea ţării din război, întoarcerea armelor împotriva germanilor, acceptarea frontierei din iunie 1940, plata unor despăgubiri de război, eliberarea şi repatrierea prizonierilor. În acelaşi timp, Kremlinul declara dictatul de la Viena nedrept şi promitea ajutor pentru eliberarea Transilvaniei de nord. Antonescu a respins aceste condiţii la 15 mai, deşi a continuat discuţiile cu ruşii la Stockholm pînă în iunie. Opoziţia, în schimb, a continuat să ducă tratative la Cairo şi , după ezitări care au durat pînă la 10 iunie, a acceptat condiţiile de armistiţiu în întregime. Aliaţii au fost înştiinţaţi că regele Mihai va lua măsurile necesare pentru răsturnarea guvernului şi întoarcerea armelor.

Răspunsul aliaţilor nu a mai venit niciodată; ruşii se aflau din luna mai în Moldova de nord, ocupaseră Suceava, Rădăuţii, Botoşanii şi în aceste condiţii nu se mai arătau grăbiţi să obţină un armistiţiu; anglo-americanii, pe de altă parte, ocupaţi cu planurile de debarcare în Normandia, renunţaseră definitiv la planurile de debarcare în Balcani şi propuseseră ruşilor demarcarea temporară a unor zone militare după care România era lăsată în seama Rusiei, Grecia în cea a Angliei; după oarecare opoziţie, americanii au acceptat acest aranjament în iunie cu condiţia ca el să fie valabil pentru numai trei luni. În aceste împrejurări, cu mîna lăsată liberă şi cu perspectiva victoriei apropiate, lipsa de interes a ruşilor într-un armistiţiu era de înţeles; aceasta cu atît mai mult cu cît facţiunea moscovită a Partidului Comunist din România nu vedea cu ochi buni autoeliberarea ţării, preferînd o ocupaţie sovietică care ar fi adus-o repede şi fără complicaţii la putere.

Comuniştii români nu se manifestaseră pe toată durata războiului decît prin răspîndirea de manifeste, tipărirea de proclamaţii şi alte forme benigne asemănătoare de opoziţie. B. Stefanov fusese înlocuit la ordinul Moscovei din funcţia de prim-secretar cu I. Foriş (1940), un muncitor ungur care va rămîne în funcţie pînă în aprilie 1944 cînd va fi debarcat, apoi executat, tot la ordinul lui Stalin; conducerea şi-a asumat-o atunci un triumvirat compus din C. Pîrvulescu, I. Rangheţ şi E. Bodnăraş, acesta din urmă fost ofiţer în armata regală trecut la ruşi şi paraşutat acum înapoi ca om al Kremlinului. Marea majoritate a conducătorilor comunişti fiind închişi în lagărul de la Tîrgu-Jiu, principalul lor reprezentant în afară rămăsese L. Pătrăşcanu, un intelectual de origine burgheză înrudit cu colonelul Ulea, mareşalul palatului. Această înrudire explică de ce opoziţia şi palatul i s-au adresat lui, ca reprezentant al comuniştilor, în momentul în care şi-au dat seama de necesitatea includerii în discuţiile de armistiţiu cu ruşii şi a unui delegat al Partidului Comunist. Sugestia apropierii de comunişti fusese de altfel făcută lui Maniu şi regelui şi de către Londra.

Socialiştii şi comuniştii au fost cei dintîi care s-au unit într-un Front Unic Muncitoresc (aprilie 1944) promiţînd să-şi coordoneze acţiunile împotriva regimului antonescian; apoi, în iunie, cele două partide au alcătuit împreună cu liberalii şi ţărăniştii, cu ştiinţa regelui, Blocul Partidelor Democrate. În acel moment, devenise limpede şi la Bucureşti că anglo-americanii nu puteau sau nu voiau să o-

prească trecerea țării în zona de influență sovietică și că ieșirea din război trebuia negociată direct cu Moscova. Programul Blocului prevedea acceptarea condițiilor aliate de armistițiu, adică întoarcerea armelor, răsturnarea mareșalului, instaurarea unui regim democratic.

Lipsite de o reală bază de putere, partidele politice nu aveau nici un mijloc practic pentru a-și pune planurile în aplicare. Antonescu acceptase, în principiu, la 5 august, să încheie armistițiul, o va face din nou în ajunul lui 23 august, dar fără convingere și probabil în intenția de a cîștiga timp, încrezător în bomba atomică despre care îi vorbise Hitler. În aceste condiții, inițiativa și răspunderea acțiunii au trecut asupra tînărului rege Mihai, care-și arătase deschis, în mai multe rînduri, ostilitatea față de politica mareșalului. Dornic să încheie armistițiul înainte ca rușii să pătrundă și mai adînc în Moldova, regele a sondat în luna mai opinia cîtorva generali, comandanți de mari unități pe front, primind asigurări de fidelitate, dar și sfatul de a aștepta retragerea unor divizii motorizate germane, care urmau să fie trimise în Polonia; la 13/14 iunie reprezentanții palatului, ai armatei și ai partidelor politice se întîlneau în speranța stabilirii unui plan comun de colaborare. Partidul Comunist nu era în acel moment la curent cu tratativele de la Cairo și nici nu putea fi de mare ajutor în declanșarea operațiilor neavînd o organizație clandestină puternică în stare să sprijine o eventuală mișcare de rezistență. Asocierea comuniștilor la discuții avea în ochii conspiratorilor importanță numai în măsura în care ea putea îndulci pretențiile Moscovei și face Kremlinul mai îngăduitor față de țară.

Întîrzierea răspunsului aliat la acceptarea condițiilor de armistițiu, incapacitatea opoziției de a se hotărî să treacă la acțiune au făcut să se mai irosească încă două luni, pînă cînd noua ofensivă sovietică, declanșată la 20 august, a arătat limpede tuturor că nu există decît două soluții: ori ieșirea imediată din război, ori ocuparea iminentă a țării de către Armata Roșie, care se oprise în seara zilei de 22 august pe linia Tîrgu-Neamț, Huși, Chișinău. Întors de pe front, unde promisese generalului Freissner continuarea rezistenței pe linia Focșani-Galați, mareșalul s-a întîlnit în seara aceleiași zile cu Maniu, iar în dimineața următoare cu Gh. Brătianu, acceptînd în cele din urmă să demisioneze dacă liderii țărăniști și liberali îi vor da o scrisoare arătînd că sînt de acord cu condițiile armistițiului; Gh.Brătianu i-a promis că va aduce îndată scrisoarea și ca urmare Antonescu a solicitat o audiență la rege pentru după-amiaza zilei de

23 august. Între timp, atît Maniu cît şi Brătianu au refuzat să mai trimită scrisoarea promisă. La palat, unde mareşalul a sosit la orele 5 după-amiază, pregătirile pentru lovitura de stat erau încheiate pentru cazul în care Antonescu nu ar fi acceptat să încheie armistiţiul imediat. Ceea ce s-a şi întîmplat, mareşalul sperînd să poată continua rezistenţa pe linia Focşani-Galaţi şi să obţină de pe urma ei condiţii mai bune. Ca urmare, regele a ordonat arestarea Conducătorului şi a ministrului său de externe, apoi a principalilor miniştri. În seara zilei de 23 august, la orele 22, Proclamaţia regală anunţa ţării schimbarea de regim, iar trupele române primeau ordinul să înceteze ostilităţile împotriva ruşilor şi să se retragă cît mai repede cu putinţă la sud de aliniamentul Focşani-Galaţi; ruşii, fără instrucţiuni încă de la Moscova, au profitat de confuzia creată pentru a lua prizonieri circa 130 000 de soldaţi şi ofiţeri români, deportaţi imediat în interiorul Uniunii Sovietice.

Iniţial, data loviturii de palat fusese fixată de rege şi de cei patru lideri ai Blocului Naţional Democratic — I. Maniu, C. Brătianu, T. Petrescu, L. Pătrăşcanu — pentru ziua de 26 august, dar plecarea iminentă a mareşalului pe frontul din Moldova l-a obligat pe rege să devanseze data loviturii cu trei zile; hotărîrea a fost luată de rege singur; Maniu a fost înştiinţat de schimbare în ultima clipă, dar reprezentanţii comuniştilor nu au aflat de lovitură decît de la radio, ascultînd difuzarea Proclamaţiei regale. Imediat, la orele 23, Pătrăşcanu şi Bodnăraş s-au prezentat la palat cu întrebarea "Majestate, de ce aţi fost atît de grăbit? Toate planurile noastre se vor prăbuşi".

În zorii zilei de 24 august, după ce-i încredinţase generalului Sănătescu conducerea unui guvern format aproape numai din militari, Mihai lua drumul Olteniei de nord pentru a evita o eventuală capturare de către nemţi; se va întoarce în capitală la 10 septembrie. Îndată după plecarea regelui, temîndu-se de un atac german asupra palatului în scopul eliberării mareşalului, Sănătescu l-a predat împreună cu Mihai Antonescu lui Bodnăraş. La intrarea ruşilor în Bucureşti (31 august), fostul dictator lua drumul Rusiei de unde va fi întors în 1946 pentru judecată şi execuţie.

Greu de definit, personalitatea generalului Antonescu ridică încă numeroase semne de întrebare; nimeni nu-i poate nega patriotismul şi dorinţa de a scoate ţara din grava situaţie în care se afla în 1940; dorinţa reîntregirii frontierelor este şi ea de înţeles. A adoptat însă, în problema evreiască, de pildă, o linie pe care nu s-ar fi angajat

nici un om politic al vechii României. În acelaşi timp, este adevărat că Antonescu a rezistat cu hotărîre presiunilor germane de a aplica şi în România "soluţia finală" susţinută de Hitler, salvînd astfel de la moarte un mare număr de evrei. În lipsa unor statistici de încredere se poate doar spune că un număr neîngăduit de mare de evrei români şi-au pierdut totuşi viaţa în perioada septembrie 1940 - august 1944.*

Cu toate acestea, fără Antonescu, numărul victimelor ar fi fost cu mult mai mare; în vara lui 1942, G. Richter, reprezentantul lui Eichmann la Bucureşti, á obţinut promisiunea deportării tuturor evreilor români la Auschwitz. La cererea regelui, a reginei-mamă, a lui Maniu, a bisericii ortodoxe, mareşalul a anulat însă ordinul. El urmase de altfel încă din 1940 o politică atît de contradictorie în problema evreiască încît direcţia ei adevărată este greu de înţeles; iniţial, Conducătorul a ordonat închiderea sinagogilor, apoi a revenit asupra hotărîrii luate (1940); în septembrie 1940, la cererea lui Richter, el a acceptat să introducă steaua galbenă, dar după cîteva luni, la presiunea patriarhului Nicodim, a retras decretul; la sfîrşitul anului 1942, guvernul a acceptat propunerea organizaţiilor sioniste şi a oficiului palestinian de la Bucureşti de a facilita emigrarea evreilor în Palestina, inclusiv a copiilor orfani din Transnistria. În acest fel, Bucureştiul a devenit, sub ochii nemţilor, o placă turnantă pentru emigrarea evreiască din Europa centrală, Ungaria, Slovacia, Polonia, România, spre Eretz Israel.

Hácha sau Mannerheim? Conştient de fragilitatea poziţiei sale, Antonescu şi-a pus singur această întrebare în ianuarie 1941, fără

---

* *Între numeroasele statistici privind numărul victimelor — multe fanteziste — cea mai aproape de adevăr este probabil cea alcătuită de W. Fildenman, fost preşedinte al Comunităţii evreieşti din România, şi S. Manuilă, fost director al Institutului Central de Statistică; conform acestei statistici, faţă de anul 1930, numărul evreilor era după război cu 15 000 mai redus în Vechiul Regat, Transilvania de sud şi Bucovina de sud; cu 103 919 în Basarabia şi Bucovina de nord; cu 90 295 în Transilvania de nord cedată ungurilor prin dictatul de la Viena. Aceasta nu înseamnă că toţi aceştia au pierit pe timpul războiului, un număr relativ însemnat, dar imposibil de stabilit, emigrînd din România înainte de 1939, alţii între 1941 - 1944 ca urmare a înţelegerii dintre organizaţiile sioniste şi guvern. În martie 1944, de pildă, au părăsit Transnistria îndreptîndu-se spre Palestina cca 2000 de copii evrei. În acelaşi timp, un procent însemnat dintre evreii basarabeni au fost fie deportaţi de ruşi înlăuntrul Uniunii Sovietice, fie au emigrat de bunăvoie din Basarabia la revenirea administraţiei româneşti în 1941. Cît priveşte Transnistria, conform aceloraşi cifre, între septembrie 1941 şi iulie 1942, cînd deportările au fost oprite, au fost deportaţi — pe criterii mai ales politice — cca 40 000 de evrei dintre care cca 30 000 s-au reîntors în România. Evreii din Transilvania de nord au fost în majoritate exterminaţi după martie 1944 de guvernul lui Szalasi.*

să-i găsească însă răspunsul. Capitulard precum preşedintele Cehoslovaciei nu a fost, dar i-a lipsit în acelaşi timp abilitatea cu care mareşalul finlandez a ştiut să se împotrivească atît ruşilor cît şi nemţilor. Încăpăţînîndu-se să urmeze pînă la capăt interese care nu erau româneşti şi să rămînă la putere pînă în clipa în care ruşii ajunseseră în Moldova de mijloc, Antonescu a ipotecat fără îndoială greu viitorul ţării. Din nefericire, în cele din urmă, rezultatele cîrmuirii sale seamănă totuşi mai mult cu cele ale lui Hácha decît cu cele ale lui Mannerheim.

13. DE LA AUTORITARISM LA TOTALITARISM (1944-1947)

Contextul internaţional. Deşi generalul Gerstenberg promisese să respecte propunerea regelui de a-şi retrage armata din România în mod paşnic, la 24 august, în urma ordinului dat de Hitler de a lichida pe "trădători", aviaţia şi trupele germane din jurul Bucureştiului au atacat capitala, provocînd daune materiale. Ca urmare, din subsolul Băncii Naţionale, unde îşi găsise adăpost, guvernul a declarat război Germaniei, solicitînd în acelşi timp aliaţilor să bombardeze concentrările inamice de trupe din zona Băneasa; rezistenţa trupelor române precum şi distrugătorul bombardament aliat din 26 august asupra concentrărilor respective au dus la eşecul operaţiei de pedepsire; la 26 august, cîteva mii de germani se predau în capitală, iar la 31 august, Armata Roşie intra într-un Bucureşti care fusese deja curăţat de nemţi.

Îndată după întoarcerea armelor, guvernul primise de la ambasadorul sovietic de la Cairo, Novikov, confirmarea condiţiilor de armistiţiu oferite în aprilie, cu adăugirile acceptate la Stockholm; se prevedea, între altele, respectarea unei zone libere în care să funcţioneze guvernul român, condiţie necesară pentru asigurarea funcţionării statului ca entitate independentă. Evoluţia rapidă a evenimentelor au făcut însă caduce prevederile proiectului din aprilie; la cererea Kremlinului, anglo-americanii au acceptat ca armistiţiul să fie semnat la Moscova în loc de Cairo, numai de către români şi ruşi, aceştia din urmă în numele celor trei puteri aliate.

Delegaţia română, prinţul Ştirbei, C. Vişoianu, Pătrăşcanu, Gh. Pop, D. Dămăceanu, a sosit la Moscova la 4 septembrie, dar nu a fost primită de Molotov decît la 10 septembrie, cînd textul convenţiei de armistiţiu era deja redactat, iar Armata Roşie controla întreaga ţară. Nu a fost primită nici o sugestie românească, articolele aduse la cunoştinţa delegaţiei fiind mult diferite de cele formulate la Cairo cu cîteva luni în urmă. În condiţiile unei totale neutralităţi anglo-

americane, ruşii au retras promisiunea unei zone neocupate, au trecut guvernului român sarcina întreţinerii armatei de ocupaţie şi au impus reparaţii de război în valoare de 300 de milioane de dolari, plătibili în curs de şase ani. Românii au cerut includerea unui articol prevăzînd evacuarea ţării după terminarea războiului, dar Molotov s-a opus cererii, iar ambasadorul american A. Harriman a sfătuit delegaţia să nu insiste deoarece era "de la sine înţeles că forţele sovietice vor părăsi România la încetarea ostilităţilor". Nu a fost acceptată nici cererea de a se recunoaşte ţării statutului de cobeligerant, deşi se prevedea participarea la război a 12 divizii româneşti, un număr care în practică a urcat pînă la 20. Pierderile suferite între august 1944 şi mai 1945, presărate pe cîmpurile de luptă din Transilvania, Ungaria şi Cehoslovacia, s-au ridicat la peste 150 000; adăugate la cele suferite în răsărit, ele au însemnat deci, pe toată durata războiului, mai bine de jumătate de milion, morţi şi răniţi.

Aplicarea convenţiei de armistiţiu a fost încredinţată unei "Comisii aliate de control", în fapt o comisie sovietică în care reprezentanţii anglo-americani au fost simpli figuranţi, neavînd nici măcar dreptul de a călători prin ţară fără acordul autorităţilor sovietice. Realist, A. Harriman prevedea îndată după semnarea armistiţiului că el va da ruşilor "un control nelimitat asupra vieţii economice a României" şi "puterea poliţienească pe durata perioadei de armistiţiu".

Fusese România abandonată cu bună ştiinţă ruşilor? Am văzut că încă pe timpul discuţiilor de la Cairo, după ce devenise limpede că din considerente militare americanii nu vor accepta planul debarcării în Balcani, englezii recunoscuseră din realism politic rolul predominant al Moscovei în raporturile cu românii, pe durata războiului; în octombrie 1944, atunci cînd Armata Roşie ocupase deja Bulgaria şi atinsese frontiera cu Grecia, temîndu-se de căderea întregii peninsule sub ruşi — "nimic nu-i va putea opri să mărşăluiască în Turcia şi Grecia", declarase Churchill în august 1944 — el a propus lui Stalin cunoscuta împărţire a Balcanilor în zone de influenţă militară conform căreia ruşii urmau să aibă un procent de 90% România, de 50% Iugoslavia şi de 10% Grecia, restul revenind britanicilor. Înţelegerea, socoteau englezii, urma să fie temporară, soarta întregii Europe de sud-est urmînd a se stabili mai tîrziu, la conferinţa de pace.

Aceste planuri nu erau nici cunoscute, nici măcar bănuite la Bucureşti; românii nu erau la curent nici cu discuţia Stalin-Tito (1944)

în care dictatorul roşu declarase că "acest război nu este ca cele din trecut; cine ocupă un teritoriu îşi impune şi propriul său sistem social". Ei au salutat de aceea cu încredere întîlnirea de la Yalta (februarie 1945), punîndu-şi multe speranţe în medierea anglo-americană. Chiar dacă puterile apusene nu au încheiat la Yalta tîrgul de care sînt pînă astăzi acuzate, nu este mai puţin adevărat că generalităţile cuprinse în "Declaraţia privind Europa eliberată" nu puteau reprezenta un obstacol în calea expansiunii sovietice, aşa cum aveau s-o dovedească evenimentele de la 6 martie 1945, cînd Vîşinski, venit să-şi impună protejatul ca prim-ministru, declara regelui "Yalta... sînt eu". Alături de evenimentele din Polonia, brutala încălcare a prevederilor constituţionale la Bucureşti a sfîrşit prin a pune capăt iluziilor occidentalilor, mai ales celor ale lui Roosevelt, în privinţa politicii sovietice. Astfel, urmaşul său la preşedinţie, H. Truman, a declarat la 9 august că "la Yalta, cele trei guverne s-au hotărît să asume, sub o răspundere comună, instaurarea de regimuri... democratice în toate ţările satelite. Această hotărîre a fost confirmată la Potsdam în ceea ce priveşte România, Ungaria şi Bulgaria. Aceste ţări nu vor cădea deci niciodată în sfera de influenţă a vreunei puteri".

Această dorinţă nu a putut fi pusă niciodată în practică. Ţelurile sovietice erau limpede înţelese la Londra şi Washington, dar voinţa de confruntare a Apusului şi mijloacele de care dispunea erau mult prea slabe şi limitate pentru a putea opri alunecarea continuă a estului Europei, deci şi a României, sub pulpana Moscovei; după 11 luni de ezitări, occidentalii au sfîrşit prin a recunoaşte guvernul Groza, în ciuda felului abuziv în care acesta fusese impus de Vîşinski; apoi, ei au acceptat să semneze tratatul de pace cu România (februarie 1947), un tratat care nu numai că impunea ţării condiţii mai grele decît cele prevăzute prin convenţia de armistiţiu, dar care legaliza în plus prezenţa militară sovietică pe teritoriul României, fără a prevedea nici un fel de termen de evacuare; imediat după semnarea păcii, Uniunea Sovietică şi partidele est-europene comuniste, simţindu-se cu mîinile libere, au trecut la lichidarea fizică a opoziţiei; în Ungaria şi Bulgaria arestarea liderilor partidelor agrariene, echivalentul ţărăniştilor români, a început încă din primăvară; peste tot, de la Elba la Vistula şi Dunăre, preluarea puterii şi dărîmarea lumii vechi se făceau prin teroare şi violenţă, sub protecţia nemijlocită a trupelor de ocupaţie şi sub ochiul neputincios al observatorilor occidentali.

Etapele cuceririi puterii. Lumea apuseană a crezut pe toată durata războiului că Uniunea Sovietică nu urmărea să obţină decît o influenţă indirectă asupra Europei de răsărit prin instaurarea unor regimuri prietene care să-i asigure o securitate ce fusese de două ori, într-o singură generaţie, pusă la încercare; oamenii ei politici, în special americanii, au ignorat sau s-au făcut că ignoră existenţa unui scop final la care sovieticii nu renunţaseră niciodată şi a cărui realizare devenise acum posibilă datorită împrejurărilor internaţionale. Acest scop, mărturisit nu o dată, era transformarea Europei de răsărit nu într-o zonă prietenă tampon, ci într-una comunistă satelitizată. Armata Roşie "eliberase" ţările est-europene printr-un accident al istoriei care nu fusese previzibil înainte de război; odată prezentă însă în aceste ţări, ea a jucat rolul principal în instaurarea regimurilor comuniste. Nu încape îndoială că, fără aceste trupe, comuniştii locali ar fi rămas forţe politice periferice. Din acest punct de vedere, modelul cuceririi de către comuniştii români, mai puţini de o mie în 1944, se încadrează perfect în tiparul general est-european.

Nici celelalte tactici nu au variat prea mult; Partidul Comunist a sprijinit iniţial politica guvernelor de coaliţie în care şi-a mărit treptat influenţa şi ponderea pînă ce, prin protecţie sovietică şi intimidare, a reuşit să-şi înlăture adversarii şi să rămînă singur stăpîn pe putere. În acelaşi timp, partidul a practicat un reformism demagogic care i-a atras o parte de sprijin popular, atît în ţărănime cît şi în muncitorime; ca şi în celelalte ţări est-europene, comuniştii au avut de înfruntat o opoziţie dezorientată şi divizată care nu a opus decît o foarte slabă rezistenţă.

Dintre vechile formaţiuni politice, liberalii şi social-democraţii au fost cei dintîi care s-au sabordat, atît datorită slăbiciunii conducerii cît şi existenţei unor disidenţe care au reuşit să neutralizeze practic activitatea celor două partide. La liberali, Gh. Tătărescu, fostul prim-ministru, s-a despărţit de conducerea lui C. Brătianu încă din toamna lui 1944, acceptînd apoi să intre în guvernul Groza (martie 1945) în calitate de vice-premier şi ministru de externe. Tătărescu, ales preşedintele unui nou Partid Naţional Liberal, cel vechi a continuat să funcţioneze sub conducerea lui C. Brătianu, şi-a făcut iluzia că poate tempera stîngismul comuniştilor şi impune unele puncte ale programului liberal; el arată de pildă în iulie 1945 că partidul său rămînea monarhist, că se opunea naţionalizărilor din industrie şi exproprierii în agricultură şi că-şi punea speranţele în

viitor în dezvoltarea unei monarhii parlamentare. În realitate, Tătărescu nu a făcut decît să contribuie la slăbirea şi fărîmiţarea opoziţiei, fără ca prin aceasta să se salveze pe sine şi partidul său; la 6 noiembrie 1947, atunci cînd Partidul Comunist nu a mai avut nevoie de "tovarăşi de drum", neoliberalii au fost înlăturaţi din guvern fără nici un menajament. Între timp, vechiul Partid Liberal, a cărui organizaţie de tineret fusese activă mai ales în organizarea demonstraţiilor anticomuniste de la 8 noiembrie 1945, îşi suspendase singur activitatea, în vara lui 1947. C. Brătianu va fi totuşi arestat în 1950, murind după numai cîteva luni de grea închisoare, în vîrstă de 83 de ani.

Social-democraţii au sperat şi ei, asemenea lui Tătărescu, să poată modera pe comunişti făcîndu-le întrucîtva jocul. Astfel, Titel Petrescu a demisionat din primul guvern Sănătescu (18 octombrie1944) împreună cu miniştrii comunişti, o acţiune care a dus la căderea guvernului.

El a acceptat apoi o tot mai strînsă colaborare între social-democraţi şi comunişti, o situaţie de care aceştia au profitat pentru a infiltra partidul şi a-l scinda în cele din urmă (martie 1946). Partizanii lui T. Petrescu au creat imediat un nou Partid Social-Democrat, intitulat "independent", rămas însă fără influenţă reală. T. Petrescu va împărtăşi soarta tuturor liderilor politici necomunişti ai vechii Românii, arest, închisoare (1948 - 1955), moarte prematură (1957).

Singurul partid politic care nu a putut fi decît prea puţin subminat din interior a fost cel ţărănesc, ceea ce explică şi înverşunarea cu care a fost combătut, iar liderii săi exterminaţi. La 16 octombrie 1944, naţional-ţărăniştii şi-au făcut cunoscut programul de reforme care urma în linii generale pe cel adoptat la congresul din 1935; partidul era în favoarea exproprierii proprietăţii rurale de peste 50 de hectare, o cerere expusă pentru prima dată de I. Mihalache în 1920; continua să susţină, ca şi în 1935, naţionalizarea industriei grele la început, apoi şi a altor industrii, încurajînd un oarecare dirijism de stat; era pentru crearea de cooperative agricole şi pentru o industrializare bazată pe prelucrarea materiilor prime existente în ţară. Faţă de programul din 1935, noul text folosea un ton şi formule ceva mai radicale, ceea ce explică popularitatea de care s-au bucurat naţional-ţărăniştii în mase. Greşeala principală a partidului, în primul rînd a preşedintelui său I. Maniu, a fost aceea de a fi ezitat să ia puterea în august 1944, atunci cînd i se oferea, şi de a o fi lăsat pe

mîna generalilor. Aceasta a lipsit ţara de singura conducere fermă şi populară posibilă, care ar fi putut ralia poporul în jurul unui program cu adevărat democratic. Refuzînd puterea, Maniu a arătat şi în 1944 aceeaşi lipsă de hotărîre ca şi în 1930, 1937 - 1938 şi 1940. Urmarea a fost apariţia unui vacuum de putere de care a profitat Partidul Comunist.

La adăpostul Armatei Roşii şi cu ajutorul unei propagande abil întreţinute, rîndurile partidului au crescut neîncetat, alimentate şi de speranţele de mai bine ale unora şi de oportunismul altora; le-au îngroşat în primul rînd reprezentanţi ai minorităţilor conlocuitoare, maghiari, evrei, care fuseseră sau se socotiseră persecutaţi mai înainte şi care se considerau îndreptăţiţi acum să aibă un rol important în viaţa politică. Compoziţia etnică a partidului, a cadrelor de conducere mai ales, a continuat să fie mulţi ani neromânească, în ciuda influxului de legionari primiţi în partid în urma înţelegerilor dintre Ana Pauker şi unii conducători ai Gărzii (noiembrie 1944 - august 1945), reprezentaţi în special de fostul secretar general al mişcării, N. Pătraşcu. În cifre absolute, partidul a crescut de la sub o mie de membri în 1944 la 35 800 în martie 1945, 256 863 în octombrie 1945, 717 490 în iunie 1946 şi 803 831 în decembrie 1947. În aprilie 1944 I. Foriş a fost înlocuit din funcţia de prim-secretar, conducerea revenind mai întîi unei troici compuse din C. Pîrvulescu, I. Rangheţ, E. Bodnăraş, apoi, toamna, cvartetului A. Pauker, V. Luca, T. Georgescu, Gh. Gheorghiu-Dej.

Din motive tactice, Moscova l-a împins pe acesta din urmă pe prim plan, Gheorghiu-Dej fiind ales prim-secretar în octombrie 1945. Puterea reală şi influenţa în partid au rămas însă în continuare în mîna "moscoviţilor" — A. Pauker, V. Luca, E. Bodnăraş, I. Chişinevski, L. Răutu —, facţiunea internă — Dej, Pătrăşcanu, Chivu Stoica, Gh. Apostol — bucurîndu-se de mult mai puţină trecere în ochii lui Stalin. Nu era o reacţie întîmplătoare, atît Dej cît şi Pătrăşcanu făcuseră unele declaraţii de natură a stîrni suspiciune la Moscova. Cel dintîi publicase în 1944 broşura *O politică românească*, neobişnuită pentru un comunist prin însuşi titlul ei, cel de al doilea declarase la Cluj (1945) că înainte de a fi comunist se socotea român.

Gh. Gheorghiu-Dej şi-a dat repede seama de greşeala tactică pe care o făcuse şi a adoptat după 1945 o cuminte linie stalinistă care l-a ferit de complicaţii şi la adăpostul căreia a putut lupta cu facţiu-

nea moscovită şi, în cele din urmă, ieşi învingător. Pătrăşcanu, pe de altă parte, lipsit de o capacitate similară de adaptare, a pierdut necontenit din influenţă, fiind în cele din urmă înlăturat de la conducerea partidului (1948).

Drumul spre putere al Partidului Comunist a început îndată după 23 august 1944, favorizat de ezitarea lui Maniu de a forma guvernul de coaliţie propus de rege; ca urmare, acesta a fost obligat să renunţe la ideea unui guvern civil şi să încredinţeze puterea generalului C. Sănătescu, cu Pătrăşcanu ca interim la justiţie, o poziţie importantă care i-a permis să înceapă încă din septembrie 1944 epurarea din armată şi din aparatul de stat a elementelor necomuniste; tot în septembrie au început să funcţioneze şi aşa-zisele tribunale ale poporului.

Guvernul Sănătescu nu s-a putut menţine decît timp de două luni, forţat fiind să cîrmuiască în condiţii cu totul nefireşti. Constituţia din 1923 fusese în adevăr repusă în vigoare, dar aceasta numai în teorie; în realitate, Moldova era administrată direct de către armata sovietică, care instalase peste tot prefecţi şi funcţionari comunişti sau comunizanţi. Cenzura sovietică fusese instituită la 12 septembrie în întreaga ţară, orice tipăritură avînd nevoie de o autorizaţie prealabilă pentru apariţie. La 12 octombrie, comuniştii şi social-democraţii au ieşit din Blocul Partidelor Democratice din proprie iniţiativă, constituind apoi cu alte grupări de stînga Frontul Naţional Democrat, iar la 16 octombrie miniştrii comunişti, urmaţi de T. Petrescu, au demisionat şi din guvern pentru a-i cauza căderea, în speranţa preluării imediate a puterii. Noul guvern a fost format tot de generalul Sănătescu, dar participarea comuniştilor şi a colaboratorilor lor a fost lărgită, ei fiind plasaţi în posturi cheie: P. Groza a devenit viceprim-ministru, Teohari Georgescu subsecretar de stat la interne, Gheorghiu-Dej ministrul comunicaţiilor, socialistul comunizant Şt. Voitec ministrul educaţiei. Pătrăşcanu a păstrat justiţia.

Reorganizarea ministerială nu a pus capăt agitaţiilor care au continuat cu sporită intensitate, astfel încît cel de al doilea guvern Sănătescu nu a durat decît pînă la 6 decembrie, cînd regele, refuzînd din nou numirea unui prim-ministru reprezentînd F.N.D., a încredinţat formarea guvernului generalului N. Rădescu, un cunoscut antifascist, care petrecuse doi ani într-un lagăr de concentrare. Nici acest guvern nu a avut parte de o funcţionare normală; la 13 noiem-

brie, sub pretextul menţinerii ordinii, ruşii au preluat administraţia directă a Transilvaniei de nord folosind această delicată problemă pentru a face presiuni asupra regelui; în ianuarie 1945 au început deportările de saşi şi şvabi spre Rusia; în februarie demonstraţiile comuniste, cerînd un guvern F.N.D., au atins o intensitate necunoscută pînă atunci; dîrz, primul-ministru l-a destituit pe Th. Georgescu, adjunctul său de la interne, şi a declarat că nu se va da înapoi de la război civil pentru a face ordine. Nu-i stătea desigur în putere să cîştige un astfel de război cu un milion de soldaţi roşii în ţară; la 26 februarie, Vîşinski, adjunctul lui Molotov, sosea pe neaşteptate la Bucureşti, cerînd regelui capul lui Rădescu şi constituirea unui guvern care să se bucure de încrederea Moscovei. După presiuni necontenite, care au inclus bătăi cu pumnul în masă, trîntirea de uşi, scoaterea tancurilor sovietice pe străzile capitalei şi ameninţarea cu desfiinţarea statului românesc independent, Vîşinski l-a impus în cele din urmă regelui, la 6 martie, pe candidatul său la funcţia de prim-ministru: P. Groza conducea un guvern format numai din reprezentanţi ai Frontului Naţional Democrat şi ai grupului Tătărescu.

Regele Mihai s-a opus violentului amestec sovietic în treburile interne româneşti atîta vreme cît a crezut într-un sprijin diplomatic apusean; anglo-americanii i-au comunicat însă că declaraţia de la Yalta privind Europa eliberată nu va intra în vigoare decît după încetarea războiului; "Yalta... sînt eu" îi spusese Vîşinski; în aceste condiţii, deşi Maniu şi Brătianu îl sfătuiseră să nu accepte pe candidatul Moscovei şi să reziste presiunilor, regele s-a decis să cedeze, cu gîndul că va putea totuşi controla şi pondera acţiunile guvernului comunizant. A fost o iluzie.

Administraţia Transilvaniei de nord a fost într-adevăr redată românilor (9 martie), dar întreaga politică a guvernului Groza s-a îndreptat rapid spre comunizarea ţării. O haotică reformă agrară a fost adoptată la 23 martie, o lege privind epurarea aparatului de stat a fost adoptată la 30 martie; s-a creat lagărul de deţinuţi politici de la Caracal, umplut iniţial cu legionari, apoi cu oponenţi de toate felurile; tribunalele poporului şi-au înteţit activitatea; în vară au apărut şi primele societăţi mixte româno-sovietice, Sovromurile, formă mascată de jefuire a resurselor economice româneşti de către ruşi.

În aceste condiţii, regele s-a hotărît să ceară demisia guvernului

Groza, dorind a-l înlocui cu unul într-adevăr reprezentativ; anglo-americanii nu recunoscuseră încă guvernul Groza tocmai datorită faptului că nu reprezenta majoritatea populaţiei, ci numai pe comuniştii şi pe aliaţii lor. În iunie, preşedintele Truman îl înştiinţase pe Stalin că America nu va semna tratatul de pace cu România şi Bulgaria, deoarece erau conduse de guverne "care nu reprezintă toate elementele democratice ale poporului... şi care prin modul lor de administraţie nu sînt, după părerea mea, nici reprezentative, nici dornice să respecte voinţa poporului". O declaraţie similară publicase şi guvernul britanic.

În urma refuzului guvernului de a demisiona, un refuz nelegal din moment ce regele avea dreptul constituţional de a numi sau demite pe primul-ministru, Mihai a declanşat în august aşa-zisa "grevă regală", refuzînd să semneze decretele sau legile prezentate de guvern spre aprobare. Guvernul şi-a continuat totuşi nestingherit activitatea, insensibil la argumentele de natură juridică şi constituţională, ştiindu-se sprijinit de armata de ocupaţie şi de Moscova. Tensiunea politică era însă pe măsura acestei situaţii nefireşti, iar la 8 noiembrie 1945, de ziua regelui, la Bucureşti ciocnirile dintre circa 50 000 de demonstranţi anticomunişti şi comuniştii sprijiniţi de poliţie s-au soldat cu 11 morţi, sute de răniţi şi cu un număr şi mai mare de arestaţi.

Greva regală şi situaţia încordată din ţară, precum şi faptul că guvernul Groza nu fusese recunoscut de anglo-americani, ceea ce însemna că marile puteri nu puteau semna tratatul de pace cu România, au dus la începerea unor tratative între miniştrii de externe aliaţi, în decembrie 1945, la Moscova, pentru găsirea unei ieşiri din criză; după ce hotărîrea a fost luată, cele trei mari puteri au trimis la Bucureşti o comisie compusă din Vîşinski, A. Harriman şi A. Clarck-Kerr, aceştia din urmă ambasadorii Americii şi Angliei la Moscova; guvernul Groza urma să fie lărgit prin includerea cîte unui ministru fără portofoliu reprezentînd pe liberalii lui Brătianu şi pe ţărăniştii lui Maniu; primul-ministru a promis să respecte toate drepturile democratice cerute de apuseni şi să organizeze alegeri cu adevărat libere. În zadar a căutat regele să explice ambasadorilor occidentali că nu se poate aştepta nimic bun de la alegeri "atunci cînd ţara se află în mîna acestor oameni... Dacă nu veţi supraveghea întreaga operaţie prin observatori răspîndiţi în întreaga ţară, listele şi votul vor fi falsificate, iar guvernul va obţine o mare majoritate falsă care va întări puterea comuniştilor".

Londra şi Washingtonul păreau însă decise să închidă capitolul împotrivirii româneşti; englezii l-au anunţat pe rege că "nu doresc să dea nici un sfat sau încurajare... deoarece nu-l vor putea proteja pe rege şi pe liderii opoziţiei de urmări". Americanii au îndemnat şi ei la moderaţie, spirit de colaborare şi încredere în guvernul Groza; în faţa acestei situaţii, regele a cedat, cei doi miniştri fără portofolii au intrat în guvern, fără nici un fel de putere de altfel, iar aliaţii satisfăcuţi de rezolvarea crizei au recunoscut îndată guvernul Groza (4 februarie 1946).

Astfel legitimizat şi cu mîinile libere, guvernul a trecut imediat la aplicarea măsurilor menite a pune capăt oricărei opoziţii faţă de comunizarea ţării. Între ele au fost judecarea (mai 1946) şi apoi executarea (iunie) mareşalului Antonescu, adoptarea unei noi legi electorale şi suprimarea senatului (iulie) şi judecarea unui aşa-zis grup de 56 criminali de război (noiembrie), între care generalul Aldea, unul dintre organizatorii loviturii de stat din august 1944.

Între timp aveau loc în condiţii de teamă şi presiune pregătiri pentru alegerile parlamentare; ţinute la 19 noiembrie 1946, ele au dat fireşte cîştig de cauză F.N.D.-ului, care a "cîştigat" 79,86% din voturi, deşi toţi observatorii occidentali prezenţi semnalaseră victoria cu cel puţin trei pătrimi din voturi a lui Maniu şi Brătianu. Departamentul de stat a declarat că "registrele electorale au fost falsificate, că procedura electorală şi de despuiere a voturilor, precum şi presiunile exercitate prin metode teroriste... au împiedicat numeroşi alegători să-şi exercite dreptul de vot". Londra a făcut şi ea cunoscut că "alegerile n-au fost nici libere, nici reglementare". Cu toate acestea, ambele guverne apusene au semnat la 10 februarie 1947 tratatul de pace cu România, dînd astfel, din nou, ca şi în februarie 1946, un gir de legitimitate guvernului şi parlamentului despre care singure declaraseră că nu erau reprezentative. Ca urmare a semnării păcii, Comisia Aliată de Control, unul dintre ultimele obstacole în calea cuceririi puterii de către comunişti, a fost desfiinţată. Peste numai cîteva luni, în iulie, principalii lideri naţional-ţărănişti au fost arestaţi, iar partidul lor dizolvat; prudenţi, liberalii îşi suspendaseră singuri activitatea, ceea ce nu-i va feri însă de arestări şi lungi ani de închisoare. Cît despre social-democraţi, ei păşiseră încă din martie 1946 pe făgaşul clar al colaborării cu comuniştii, un drum care va duce la înghiţirea lor de către Partidul Comu-

nist în februarie 1948. În noiembrie 1947, Maniu, în vîrstă de 75 de ani, era condamnat la închisoare pe viață împreună cu vicepreşedintele său, I. Mihalache; cu cîteva zile mai înainte Tătărescu şi liberalii săi disidenți fuseseră înlăturați şi ei din guvern. Democrația populară se afla la numai cîteva luni depărtare.

Democrația populară. Din cele arătate mai sus apare evident rolul determinant jucat de prezența sovietică în cucerirea puterii de către Partidul Comunist; ca şi în celelalte țări est-europene acesta a ştiut să divizeze opoziția, să creeze pentru un timp impresia că doreşte o cîrmuire de coaliție, marginalizînd apoi treptat forțele necomuniste care i se asociaseră fie în speranța de a putea juca un rol de moderator, fie din oportunism. Toate aceste schimbări au avut loc sub ochiul neputincios al anglo-americanilor, a căror influență în problemele româneşti a dispărut cu totul după semnarea tratatului de pace de la Paris.

Ar fi însă greşit dacă această analiză a preluării puterii de către comunişti nu ar lua în considerare şi dimensiunea internă a fenomenului; țară a multor inegalități sociale, România reprezenta un teren prielnic pentru răspîndirea unei ideologii radicale care promitea ştergerea deosebirilor dintre clase şi venirea epocii de aur; la conferința națională din octombrie 1945, partidul a adoptat un foarte ambițios program de modernizare care prevedea, între altele, dezvoltarea accelerată a industriei grele, electrificarea țării, lărgirea reformei agrare şi încurajarea creării de cooperative. Foarte abil, raportul noului prim-secretar Gh. Gheorghiu-Dej nu vorbea de colectivizare, ci, dimpotrivă, de încurajarea inițiativei particulare în toate domeniile şi de acceptarea capitalului străin în industrie. De aceea nu e de mirare interesul pe care l-a stîrnit în mase un astfel de program care promitea totul fără să arate în acelaşi timp că cele mai multe din cîştigurile primelor reforme, în primul rînd împroprietărirea, vor fi anulate prin măsuri ulterioare.

Se poate spune că reforma agrară a fost înfăptuită oarecum sub presiunea țărănimii însetate de pămînt şi ațîțate de chemările comuniste la împărțirea imediată a moşiilor. În preziua reformei, adoptată la 22 martie, proprietățile de peste 50 de hectare reprezentau 18,8% din suprafața cultivabilă, cele între 10 şi 50 de hectare 21,2%, cele între 5 şi 10 hectare 24,2%, cele sub 5 hectare 36%. Legea, care a limitat proprietatea rurală la numai 50 de hectare şi care a expropriat 1 468 000 de hectare, a afectat deci numai 18,8% din suprafața

cultivabilă, mult mai puţin decît afectase reforma din 1921. Urmarea imediată a legii a fost dispariţia marii proprietăţi şi transformarea ţării într-o ţară de mici proprietari, 75,6% din pămîntul arabil intrînd în categoria proprietăţilor de sub 5 hectare. Beneficiarii reformei au devenit desigur susţinători ai guvernului Groza, fără să-şi închipuie că numai după cîţiva ani partidul îşi va începe acţiunea de colectivizare. Îndată după "cîştigarea" alegerilor din noiembrie 1946, Partidul Comunist a trecut la adoptarea unor măsuri de natură a frînge puterea economică a burgheziei, cum ar fi naţionalizarea Băncii Naţionale, reforma monetară — iniţiată de economistul sovietic E. Varga —, înfiinţarea de oficii industriale care stabileau planurile de producţie, repartizarea materiei prime, preţurile de vînzare a produselor. În noiembrie 1947, liberalul colaboraţionist P. Bejan a fost scos de la Ministerul Economiei Naţionale şi înlocuit cu Gheorghiu-Dej. În acel moment, aproape toate obiectivele urmărite de partid fuseseră atinse, singura piedică în calea proclamării democraţiei populare rămînînd monarhia.

La 12 noiembrie, o zi după condamnarea lui Iuliu Maniu, regele a plecat la Londra pentru a asista la căsătoria principesei Elisabeta, viitoarea regină a Angliei; avea desigur speranţa primirii unui sfat din partea anglo-americanilor, în timp ce guvernul îngăduise călătoria cu gîndul că monarhul nu se va mai întoarce în ţară. În capitala britanică, Mihai a fost într-adevăr sfătuit de cei mai mulţi oameni politici americani şi englezi să nu se mai întoarcă; doar Churchill a fost de părere că "oricare ar fi riscul, întoarce-te la datorie".

Regele s-a întors într-adevăr la ceea ce socotise întotdeauna a fi fost de datoria sa de monarh constituţional; între timp, preluarea puterii se accelerase şi mai mult, A. Pauker ajunsese ministru de externe, Bodnăraş fusese numit ministrul apărării, Tito vizitase Bucureştiul, toate acestea fără ca regele să fi fost consultat sau măcar ţinut la curent. Nu bănuia totuşi, în dimineaţa zilei de 30 decembrie cînd P. Groza şi Gheorghiu-Dej îi solicitaseră audienţă, că aceştia îi vor cere cu politeţe, dar sub ameninţarea trupelor care înconjurau palatul, să abdice. După cîteva ceasuri de ezitări, izolat, fără a mai avea cu cine să se sfătuiască în afara unui restrîns grup de fideli, Mihai I semna actul de abdicare ce-i era prezentat. Republica populară era proclamată în aceeaşi zi, iar la 3 ianuarie 1949, fostul rege, în vîrstă de 26 de ani, părăsea Peleşul, îndreptîndu-se spre Elveţia.

Era fără îndoială un sfîrşit nemeritat de domnie; regele Mihai

fusese un rege bun, precum bunicul său Ferdinand. Modest şi democrat, cu simţul datoriei faţă de ţară, un simţ care lipsise tatălui său, ar fi putut ajunge un rege mare, asemenea lui Carol I. A avut însă parte de vremuri tulburi pe care nici un cap încoronat sau om politic nu le-ar fi putut înrîuri. I-a fost dat să asiste la eşecul României Mari şi la inaugurarea unui şir de dictaturi străine spiritului său constituţional, străine de asemenea mentalităţii clasei politice care făcuse România Mare, la 1918. De la înlăturarea lui Cuza (1866) şi pînă la 1938, ţara nu a cunoscut nici o lovitură de stat, evoluînd lent, imperfect, dar în limitele parlamentarismului şi civilizaţiei, spre o treptată lărgire a democraţiei. Din anul 1938 însă, fiecare nou regim politic s-a impus printr-o lovitură de palat; în 1938 Carol, în 1940 Antonescu, în 1944 regele Mihai, în 1947 Partidul Comunist. Fiecare nou regim şi-a justificat venirea prin păcatele României vechi şi a promis să le îndrepte, dar în loc de a o face, fiecare din aceste regimuri succesive a introdus instituţii şi mai autoritare pînă ce, cu ultimul venit, autoritarismul a atins pragul totalitarismului.

VI. COMUNISMUL ÎN ROMÂNIA (1948 - 1983)

14. TOTALITARISM ŞI AUTONOMIE (1948 - 1965)

Modelul stalinist: economie, politică, cultură. Studiul comunismului român ridică în fața cercetătorului obstacole aproape de netrecut; informația este săracă, fragmentară şi, de multe ori, răstălmăcită; spre deosebire de alte țări socialiste, martorii de prim plan ai politicii nu şi-au publicat încă memoriile sau părerile asupra evenimentelor pe care le-au trăit; statisticile sînt de luat în considerare numai cu extremă prudență, iar istoriografia marxistă cu şi mai multă, istoricii contemporani români rezolvînd toate aceste dificile probleme prin practicarea hagiografiei. În acelaşi timp, în istoriografia occidentală întîlnim fie pe apologeții liberali şi de stînga ai socialismului, fie pe cei de profesie anticomunişti, ambele grupuri hotărîte să vadă numai o parte a medaliei. În ceea ce mă priveşte, mi se pare limpede că, la capătul a 40 de ani de comunism în România, trăsăturile negative le covîrşesc în chip evident pe cele care ar putea fi eventual considerate drept pozitive; cu toate acestea, nici o epocă nu a avut doar părți rele, chiar şi vremea migrațiilor sau cea fanariotă au adus cu ele şi lucruri pozitive. Funcțiile organismului social pot fi încetinite, pervertite, dar niciodată cu desăvîrşire blocate, indiferent de regimul politic. De aceea, un cercetător atent trebuie să se aplece şi asupra societății comuniste cu aceleaşi metode obiective cu care a studiat şi societățile permergătoare. Binele sau răul nu trebuie afirmate aprioric, ci numai după aşezarea structurilor, direcțiilor de evoluție, împlinirilor şi eşecurilor epocii respective, întrun context de filozofie a istoriei care să ia în considerație şi structurile, direcțiile de evoluție, împlinirile şi eşecurile orînduirilor precedente, precum şi pe cele ale societăților adiacente.

Numeroşi politologi s-au străduit să definească modelul modernizării socialiste; marxism-leninismul s-a socotit, de la începuturi, un instrument de modernizare a societății, capabil să construiască una nouă, lipsită de păcatele celei vechi. Este de aceea firesc ca

cercetarea noastră să pornească în primul rînd de la analiza modelului economic introdus de noua clasă conducătoare, îndată după preluarea definitivă a puterii, în 1948, şi pe care l-a impus unei societăţi încă neindustrializate, dar pe evidentă cale de dezvoltare. Modelele politologilor occidentali nu sînt de prea mult folos în această cercetare; ei au construit scheme ingenioase, dar principalul lor păcat constă în faptul că se întemeiază pe premise şi concepte valabile pentru lumea capitalistă, nu pentru cea socialistă; or, deşi semantica celor două lumi se aseamănă, substanţa lor este diferită, iar cuvintele nu mai au acelaşi înţeles în Apus şi în Răsărit. Conceptele occidentale îşi pierd sensul atunci cînd sînt aplicate socialismului. Politologii apuseni, cei liberali mai ales, au greşit atunci cînd s-au lăsat furaţi de mirajul modernizării economice, ignorînd în schimb caracterul conservator, nemodern al structurilor politice, de cultură şi civilizaţie, fără de care modernizarea nu poate fi nici întreagă, nici profundă, nici adevărată.

Principesa Ileana, mătuşa regelui Mihai, a fost impresionată, îndată după 23 august, de pasiunea cu care Gheorghiu-Dej i-a descris, într-o conversaţie, tabloul României visate de comunişti: o lume modernă, industrializată, cu ştiinţă de carte, avînd parte de toate binefacerile civilizaţiei moderne, dar fără nedreptăţile ei. Secretarul partidului era, fără îndoială, sincer; el era desigur convins de justeţea modelului marxist de modernizare, industrializare forţată cu accentul pus pe industria constructoare de maşini, conducere centralizată şi planificată a economiei, colectivizare cu orice preţ, indiferent de obstacole, indiferent de rezistenţe, indiferent de cost.

Principiile *stalinismului economic* au fost proclamate de partid încă de la conferinţa naţională din octombrie 1945; ele nu au putut însă fi puse în practică, decît după căderea monarhiei şi preluarea deplină a puterii. Aceste piedici odată înlăturate, ritmul aplicării lor s-a accelerat; 1 060 de întreprinderi industriale şi miniere — reprezentînd 90% din producţia ţării —, băncile, societăţile de asigurare au fost naţionalizate în iunie 1948. În noiembrie au fost naţionalizate instituţiile de sănătate, casele de filme, cinematografele; în aprilie 1949 a urmat rîndul farmaciilor, laboratoarelor, întreprinderilor chimice, apoi, în aprilie 1950, a fost naţionalizată o parte a fondurilor de locuinţe. Pînă la sfîrşitul anilor '50 vor mai intra în stăpînirea statului cabinetele medicale particulare, restaurantele, taxiurile, prăvăliile. În 1948 a fost alcătuit şi primul plan economic anual, în

1950 cel de al doilea, urmat apoi de cel dintîi plan cincinal (1951-1955).

Anul 1949 a fost şi cel în care partidul a început colectivizarea agriculturii, o măsură căreia i-a trebuit, totuşi, nu mai puţin de 13 ani pentru a fi desăvîrşită. Perioada 1949 - 1953, în special, a fost extrem de dură pentru ţărănime, circa 80 000 de ţărani recalcitranţi fiind arestaţi de autorităţi. Cifra, mărturisită de partid după încheierea colectivizării, trebuie să fi fost totuşi mult mai mare; pe lîngă această represiune directă, regimul a folosit şi mijloace indirecte de presiune pentru a-i convinge pe săteni să alcătuiască întovărăşiri agricole sau gospodării colective, cum ar fi cotele fixe obligatorii, introduse în 1951; ele reprezentau între 20 şi 60% din produsele ţăranilor, mai scăzute pentru cei săraci, mai ridicate la mijlocaşi şi chiaburi, fiind plătite la preţuri foarte mici, fixate de stat.

În ciuda presiunilor neîntrerupte, ritmul colectivizării a fost lent; în momentul plenarei din martie 1949, cea care a hotărît colectivizarea accelerată a agriculturii, nu existau în întreaga ţară decît 55 de gospodării colective; numărul lor a crescut la 1 070 în 1951 şi la 1 980 în 1953. La acea dată, gospodăriile particulare reprezentau încă 91,7% din totalul gospodăriilor ţărăneşti, gospodăriile colective şi întovărăşirile 8,3%. În 1953, producţia agricolă a atins în sfîrşit nivelul anului 1938, urmînd apoi o curbă variabilă (1938=100; 1953=101,2; 1954=97,8; 1955=118,8; 1956=88,6), vădind greutăţile întîmpinate de o agricultură de la care statul aştepta mari profituri, fără a dori însă să investească prea mult în modernizarea sa. Alocările au fost de numai 9,4% din totalul investiţiilor în 1949, 6,6% în 1950, 7,5% în 1953. În anul 1956, de teama izbucnirii unor frămîntări asemănătoare celor din Polonia şi Ungaria, ambiţiile economice au fost reduse; rata planificată de creştere a industriei a fost scăzută de la 10-12% (1956) la 3,8% (1957), iar cotele obligatorii la grîu, cartofi, floarea soarelui, lapte au fost desfiinţate.

Noul curs, perioadă de stabilizare şi consolidare pentru partid, nu a durat decît pînă în 1958, cînd modelul economic stalinist a fost din nou pus în aplicare, cu şi mai multă fervoare, atît în agricultură cît şi în industrie. Plenara Comitetului Central din noiembrie 1958 a declarat ţara pregătită pentru un efort general de modernizare socialistă, accentul principal urmînd a fi pus pe dezvoltarea industriei constructoare de maşini şi pe siderurgie; prin hotărîrile luate, plenara a reprezentat de asemenea un prim răspuns dat planurilor ruseşti integraţioniste şi de diviziune economică între ţările satelite,

precum şi începutul conflictului cu Consiliul de Ajutor Economic Reciproc. Construirea combinatului siderurgic de la Galaţi a devenit simbolul revenirii la politica de industrializare forţată prevăzută de plenară. Conform prevederilor planului de 6 ani (1960 - 1965), 78% din investiţii urmau a se face în industriile energetică (32%), metalurgică (23%) şi chimică (23%).

Datorită acestei politici, cifrele arată un net progres economic faţă de 1938 (=100), mai ales în ceea ce priveşte ramurile industriale din grupa A, cum ar fi industria chimică (1950=193%; 1965= 1 200%) sau industria producătoare de maşini şi cea metalurgică (1950=179%; 1965=2 300%). Industria alimentară, în schimb, nu a progresat decît lent (1950=107%; 1965=382%), ca majoritatea ramurilor din grupa B. Cît priveşte rata de creştere a întregii industrii, ea a fost iniţial de 15,1% (1950 - 1955), scăzînd apoi la 9,7% (1955-1958), pentru a se stabiliza între 1958-1965 la 13-14%. Acest ritm rapid a fost obţinut, în primul rînd, prin impunerea unei foarte ridicate rate de acumulare din venitul naţional, respectiv de 17,6% (1951 - 1955), 16% (1956 - 1960) şi 24% (1961 - 1965).

Schimbarea de curs hotărîtă de plenara din noiembrie 1958 a însemnat şi sfîrşitul scurtei epoci de linişte acordată ţărănimii. În 1958, gospodăriile agricole nu cultivau încă decît 17,5% din pămîntul arabil pentru ca, după numai 4 ani, în 1962, procentajul să urce la 96%, colectivizarea fiind practic încheiată. Faţă de anii 1954-1957, cînd investiţiile în agricultură se reduceau la numai 12% din totalul investiţiilor, ele au crescut în noua etapă (1958 - 1961) la 17,8%. Cu toate acestea, atît producţia la hectar cît şi producţia totală au continuat să fie dezamăgitoare; în 1960 s-au produs 5 149 200 tone de cereale, în 1965 12 601 300 tone. Indicele producţiei agricole nete (1938=100) nu era în 1962 decît de 110, în 1965 de 123. Cu toate acestea, progresul general al economiei era totuşi evident, România fiind la majoritatea indicatorilor mai aproape de stadiul de ţară dezvoltată în 1965 decît fusese în 1938.

Astfel, ponderea populaţiei urbane a crescut de la 23,4% (1948) la 39,1% (1966), cea a populaţiei rurale a scăzut, între aceleaşi date, de la 76,6% la 60,9%. În paralel, partea industriei din produsul social total a crescut de la 39% în 1938 la 46,6% în 1950 şi la 57,3% în 1965; venitul naţional pe cap de locuitor a cunoscut o curbă asemănătoare urcînd de la 180 de dolari (1950) la 653 (1965).

Pe hîrtie şi în cifre avîntul economic este deci de necontestat; dar cifrele reprezintă numai o parte a medaliei. În primul rînd, ele nu

exprimă suferințele și prețul cu care au fost obținute. Apoi, în realitate, situația nu se prezenta întotdeauna atît de înfloritoare; cu tot progresul, din punctul de vedere al puterii de cumpărare, venitul muncitorului fusese în 1938 de 1,9 ori mai ridicat decît cel al muncitorului din 1963. Teoretic, populația consuma acum mai multă pîine albă și neagră, mînca mai multă carne, zahăr, lapte, ulei, unt decît în 1938, dar toate aceste produse nu s-au găsit multă vreme decît pe cartelă, cantitățile alocate fiind minime.

Situația alimentară s-a îmbunătățit după 1960, dar, cu toate acestea, populația era încă departe de a trăi în paradisul pe care Gheorghiu-Dej îl creionase principesei Ileana cu douăzeci de ani mai înainte.

Stalinismul politic — dictatura proletariatului, monopolul puterii de către un partid unic — îngrădea drepturile cetățenești; "ascuțirea" neîntreruptă a luptei de clasă, lichidarea prin teroare polițienească a vechilor elite politice și culturale precum și a oricărei opoziții, inclusiv a celei dinlăuntrul partidului, toate acestea în numele construirii unui om și a unei societăți noi, au intrat în funcțiune încă înainte de 1948; liderii regimului antonescian au fost arestați, cei mai de seamă executați, între 1944 și 1946. A venit apoi rîndul șefilor țărăniști, ridicați cei mai mulți în 1947. Tot în această perioadă au fost înfrînte și cele cîteva încercări de rezistență militară organizate de foști sau încă activi ofițeri, cum ar fi organizația țărănistă transilvană Sumanele Negre sau Mișcarea Națională de Rezistență condusă de generalul Aldea; în 1948 au fost arestați liderii liberali și acei social-democrați care se arătaseră recalcitranți față de unirea cu comuniștii. Demnitarii vechii Românii, cîteva mii, au fost adunați cu toții în lagărul de la Sighet, de unde cei mai mulți, în vîrstă și supuși unui regim de exterminare, nu au mai ieșit decît pentru a ajunge la groapa comună a închisorii.

Deosebit de violentă a fost represiunea diferitelor biserici; cea ortodoxă a fost complet aservită statului prin numirea unui patriarh simpatizant comunist, apoi prin naționalizarea proprietăților ei și prin epurarea clerului de toate elementele nedorite. Preoții ortodocși vor alcătui, de altfel, una din categoriile cele mai numeroase de deținuți politici.

Celelalte biserici și confesiuni au avut parte de o soartă similară, uneori chiar și mai tragică. Biserica unită, de pildă, a fost obligată să se unească cu cea ortodoxă, toți cei cinci episcopi ai ei fiind arestați — patru vor muri în închisoare — împreună cu circa 600 de ierarhi.

Concordatul cu Vaticanul din 1927 a fost anulat în iulie 1948, ceea ce a permis statului să reducă numărul episcopiilor catolice la două, ultimii doi episcopi catolici fiind şi ei arestaţi. Conducătorii spirituali ai comunităţii evreieşti au sfîrşit şi ei în închisoare sau exil, fiind înlocuiţi, în anul 1948, cu elemente docile.

După 1948, an în care s-a înfiinţat şi securitatea, încadrată numaidecît cu agenţi sovietici deveniţi generali români, precum P. Bodnarenko şi A. Nikolski, represiunea a devenit şi mai violentă, lovind, conform principiului stalinist al înteţirii luptei de clasă, fără discriminare şi din nevoia intimidării în orice posibil oponent; ţărănimea mai ales a plătit scump ostilitatea arătată colectivizării. Teroarea roşie a lovit şi în membrii Partidului Comunist, sfîşiaţi de propria lor revoluţie. Între 1949 şi 1953, un număr imposibil de stabilit de deţinuţi politici, multe zeci de mii în orice caz, au trudit pînă la exterminare pe şantierul canalului Dunăre-Marea Neagră, în timp ce, după 1950, partidul a încurajat, vreme de cîţiva ani, în unele închisori, metoda reeducării prin violenţă, devenită celebră mai ales datorită experimentului de la Piteşti.

Represiunea, care în această perioadă a îmbrăcat poate formele cele mai violente din întreaga Europă satelitizată, s-a îndulcit întrucîtva după moartea lui Stalin; între 1956 şi 1959 însă, de frica exemplului unguresc şi polonez, ea a lovit din nou, mai ales intelectualitatea şi studenţimea. Nu se poate stabili desigur nici măcar cu aproximaţie numărul persoanelor arestate între 1944 şi 1964, cînd s-a renunţat la închisorile politice; el trebuie să fi fost însă de cel puţin jumătate de milion. Dacă adăugăm la această cifră şi pe aşa-zişii chiaburi, titoişti etc., printre care mulţi şvabi, deportaţi în Bărăgan şi existenţa detaşamentelor militarizate de muncă în care erau trimişi să-şi ispăşească păcatul social tinerii cu origine nesănătoasă, cifra victimelor represiunii trebuie să fi fost mult mai mare. Această eficientă teroare explică în bună parte neputinţa organizării unei rezistenţe active, deşi grupuri izolate de partizani au continuat să acţioneze în munţi pînă în anul 1956.

Paralel cu distrugerea vechii clase conducătoare şi a tuturor împotrivirilor, indiferent de clasă, regimul stalinist al lui Gheorghiu-Dej a trecut îndată după înlăturarea monarhiei la construirea noilor structuri ale "democraţiei populare": în 1948 s-a adoptat o primă constituţie, apoi, în 1952, o a doua, aceasta din urmă, declara Gheorghiu-Dej, după primirea a 8 000 de propuneri din partea oamenilor muncii. Amîndouă erau copiate după constituţia lui Stalin

(1936). Alegerile parlamentare organizate în 1948, 1957, 1961, 1965 au fost cîştigate cea dintîi cu "numai" 92% din voturi, celelalte cu procente din ce în ce mai aproape de perfecţiune: 99,15% (1957), 99,78% (1961), 99,96% (1965), 99,97% (1969), 99,96%(1975), 99,99% (1980). Partidul a concentrat întreaga putere în mîna sa pentru că, aşa cum declarase A. Vîşinski în 1948, comunismul "respinge principiul burghez al separării puterilor". Aparent, viaţa politică internă a cunoscut o relativă stabilitate, dominată de un partid totalitar ale cărui rînduri, după absorbirea social-democraţilor (februarie 1948) şi schimbarea numelui în Partid Muncitoresc Român, au crescut de la 720 000 (1950) la 834 600 (1960) şi la 1 450 000 în 1965. În interiorul clasei conducătoare însă, înlăuntrul celor cîtorva zeci de activişti care deţineau întreaga influenţă, frămîntările şi luptele pentru putere au durat neîncetat între 1948 şi 1957; abia atunci, scăpat de rivali, scăpat de pericolul destalinizării hruşcioviste şi înconjurat de un grup de noi "baroni", şi-a văzut Dej autoritatea consolidată şi pe deplin instăpînită.

Prima fază a luptei pentru putere a durat între 1948 şi 1952, perioadă în care nu s-au primit deloc membri noi în partid şi în care 192 000 de persoane au fost excluse din rîndurile noii forţe conducătoare; în februarie 1948, Pătrăşcanu, reprezentantul comunismului naţional, a fost şi el exclus din partid şi arestat, fiind acuzat de "politică naţionalist-şovină". Atît comuniştii naţionali ai lui Dej cît şi cei moscoviţi ai Anei Pauker s-au coalizat împotriva lui Pătrăşcanu, considerat de cel dintîi drept un primejdios rival, de cei de pe urmă, drept un naţionalist greu de controlat. Căderea lui Pătrăşcanu nu a lămurit însă situaţia, pe prim plan trecînd acum conflictul dintre Dej şi moscoviţi; el a evoluat în condiţii schimbătoare, principalul element înrîuritor fiind situaţia din Kremlin; boala lui Stalin, izbucnirile sale antisemite, războiul din Coreea au contribuit în mare măsură la declinul influenţei grupului Pauker-Luca şi la victoria finală a staliniştilor români asupra staliniştilor moscoviţi. Românizarea partidului a fost consecvent urmărită de Gheorghiu-Dej, începînd din 1950, iar în 1952, Ana Pauker, Teohari Georgescu şi Vasile Luca au fost învinuiţi de deviere de dreapta, excluşi din partid, iar Luca condamnat la moarte, o sentinţă pe care Dej nu o va aplica totuşi. Mărturie a victoriei depline, Dej devenea, în iunie 1952, şi prim-ministru, pe lîngă funcţia sa veche de prim-secretar al partidului. Noul secretariat, în care intra acum pentru prima dată şi Nicolae Ceauşescu, avea o netă majoritate de comunişti naţionali,

cărora li se raliase în chip destul de neaşteptat şi grupul basarabean (P. Borilă, L. Răutu, I. Chişinevschi).

După 1953, principala ameninţare pentru autoritatea lui Gheorghiu-Dej nu mai venea din interior, ci din partea Moscovei, ca un reflex al luptei pentru putere care se ducea între zidurile Kremlinului; Hruşciov ar fi vrut să-l înlocuiască şi pe dictatorul român, ca parte a procesului său de destalinizare şi de renunţare la liderii comunişti prea compromişi pe timpul stalinismului. Dej a primit cu vădită îngrijorare destalinizarea lui Hruşciov. O primă reacţie de apărare faţă de intenţiile Moscovei a fost judecarea şi executarea lui Pătrăşcanu (1954), pe care ruşii l-ar fi putut eventual folosi drept candidat la şefia unui partid comunist destalinizat. Congresul al XX-lea al Partidului Comunist sovietic pare să-l fi luat prin surprindere pe Dej, care rezistase pînă atunci noului curs pe motiv că destalinizarea avusese loc în România încă în 1952. Delegaţia română s-a reîntors la Bucureşti scindată, cu primul-secretar hotărît să se opună liberalizării şi cu Miron Constantinescu afirmînd cu tărie, la plenara din 23-25 martie 1956, necesitatea introducerii unor reforme reale şi a democratizării vieţii sociale şi de partid. Evenimentele din Ungaria şi Polonia (octombrie-noiembrie 1956) au amînat rezolvarea noului conflict din conducerea partidului; la Bucureşti, Cluj, Timişoara, în regiunea autonomă maghiară, studenţii şi-au demonstrat solidaritatea cu răsculaţii maghiari cerînd, între altele, scoaterea limbii ruse din universităţi. Peste o mie de intelectuali şi studenţi au fost arestaţi după noiembrie 1956, în paralel cu reascuţirea conflictului dintre Dej şi M. Constantinescu, devenit între timp şi ministru al învăţămîntului. În condiţii încă nelămurite, dar legate probabil şi de căderea guvernului Malenkov, Dej a reuşit la plenarele din iunie-iulie 1957 să-i elimine pe posibilii hruşcioviei din conducerea partidului. Căderea lui M. Constantinescu a coincis cu un nou val de teroare, îndreptată mai ales împotriva intelectualilor şi cu un crescut dogmatism în viaţa culturală.

Cel de al treilea element al modelului stalinist, *stalinismul cultural*, a dus, îndată după proclamarea "democraţiei populare", la o radicală restructurare a vechiului sistem de valori şi a instituţiilor culturale pe care se întemeiază acestea: partidul comunist şi-a fixat, asemenea tuturor partidelor comuniste est-europene, ambiţiosul scop de construire a unui "om nou". Întrucît "Lumina vine de la răsărit" (M. Sadoveanu, 1944), modelul de imitat nu putea fi desigur decît cel sovietic: "Farul luminos care trebuie să călăuzească pe oa-

menii noştri de ştiinţă este ţara culturii celei mai înaintate, Uniunea Sovietică", declara Gheorghiu-Dej în 1951, enunţînd astfel o axiomă pe care nimeni nu va cuteza s-o pună la îndoială mai bine de un deceniu.

Construirea unui homo sovieticus român nu se putea însă realiza fără distrugerea şi rescrierea valorilor naţionale tradiţionale; a fost deci nevoie de o masivă infuzie de valori marxist-leniniste, precum şi de o campanie de activă rusificare. Primele manifestări ale noului curs au fost *Istoria României* de M. Roller (1947), o completă revizuire a trecutului ţării, a ideii naţionale şi a conceptului de patriotism, apoi studiul programatic al lui L. Răutu intitulat: *Împotriva cosmopolitismului şi obiectivismului în ştiinţele sociale* (1949), o aplicare locală a jdanovismului şi o vehementă incriminare a celor care "ascund putregaiul cosmopolit în carapacea verbiajului despre specificul naţional".

Ca şi stalinismul politic sau economic, şi cel cultural a trebuit să se impună prin forţă: legăturile intelectualilor cu Apusul au fost complet întrerupte, Academia Română a fost desfiinţată în iunie 1948 şi înlocuită cu una nouă, compusă în majoritate din academicieni obedienţi numiţi de partid, mulţi dintre ei cu îndoielnice merite ştiinţifice. În august 1948, apărea şi o nouă lege a învăţămîntului care lăsa pe dinafară toate cadrele necolaboraţioniste, reorganizînd atît învăţămîntul mediu cît şi pe cel superior conform modelului sovietic. Tot în vara anului 1948 erau desfiinţate toate vechile institute de cercetări, înlocuite cu altele noi, sub patronajul Academiei R.P.R.

Epurarea intelectualilor nu s-a mărginit la aspectul său administrativ. Un număr foarte mare de oameni de ştiinţă, artă şi cultură au ajuns la închisoare, unii şi-au dat acolo sfîrşitul (Gh. Brătianu, I. Lupaş, A. Golopenţia, M. Vulcănescu), alţii au ieşit după mulţi ani (I. Petrovici, C.C. Giurescu, N. Crainic); nume venerabile, care făcuseră renumele ştiinţei româneşti, au fost complet marginalizate, sfîrşindu-şi zilele în izolare şi mizerie (C. Rădulescu-Motru, S. Mehedinţi, D. Gusti, L. Blaga). O altă categorie de "foşti intelectuali" a fost reprezentată de cei "recuperaţi", fie imediat (M. Sadoveanu), fie după o perioadă de purificare şi reconvertire (T. Arghezi, G. Călinescu, T. Vianu, numeroşi reprezentanţi ai intelectualităţii tehnice).

Numărul autorilor şi titlurilor puse sub cenzură a crescut de

altfel necontenit: în iulie 1946 erau interzise circa 2 000 de titluri de cărţi şi reviste, în primăvara lui 1948 peste 8 000, trecute toate într-un volum de 522 pagini intitulat *Publicaţiile interzise.* Ca urmare, vreme de peste un deceniu, Iorga şi Pârvan au rămas interzişi, Eminescu a trăit aproape numai prin "Împărat şi proletar", iar Maiorescu, unul din ctitorii culturii româneşti moderne, a devenit "cosmopolitul fără patrie", "lacheul curţii ", al cărui singur scop a fost ca "libertatea şi lumina să nu pătrundă în mase". Între scriitorii şi oamenii de ştiinţă interzişi total sau parţial prin publicaţia amintită întîlnim pe Alecsandri, Grigore Alexandrescu, C. Negruzzi, P. Ispirescu, P. Istrati, L. Rebreanu, G. Coşbuc, V. Madgearu, V. Slăvescu, Rădulescu-Motru, H.H. Stahl, G. Ionescu-Siseşti, V. Vîlcovici. Pe lista neagră din 1948 figurau numeroşi paşoptişti, în primul rînd Kogălniceanu, precum şi *Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor* (1723) al lui Cantemir, prea filoroman probabil pentru o nouă concepţie slavofilă.

Punerea sub obroc a valorilor naţionale a mers în paralel cu efortul inoculării unui nou gen de patriotism, socialist şi internaţionalist, care muta accentul de pe iubirea de ţară, de tradiţii, pe dragostea pentru marxism şi pentru Uniunea Sovietică, prima ţară a "socialismului biruitor": cum scria o broşură a partidului în 1957, Uniunea Sovietică "şi-a cucerit dreptul de a învăţa şi pe alţii care sînt trăsăturile omului nou".

Pentru a ajuta închegarea acestor trăsături partidul a pornit, foarte de timpuriu, o intensă campanie de rusificare, întemeind rînd pe rînd editura şi librăria "Cartea Rusă" (1946), Institutul de Studii Româno-Sovietic (1947), Muzeul Româno-Rus (1948), Institutul de limbă rusă "Maxim Gorki" (1948); rostul editurii, librăriei şi al institutului era să popularizeze în România realizările culturii şi ştiinţei sovietice, cele mai înaintate din lume. Muzeul urma să dovedească vechimea şi caracterul prietenesc al legăturilor româno-ruse, institutul avea menirea să pregătească miile de dascăli necesari predării limbii ruse în şcoli şi universităţi. Limba rusă devenise, din 1948, limbă obligatorie, fiind predată începînd din clasa a IV-a, deci de la vîrsta de 10 ani şi pînă în anul III de facultate, fiind deci "învăţată" timp de 10 ani. Întreaga istorie naţională a fost rescrisă pentru a pune în lumină rolul slavilor, a diminua locul elementului roman şi latin şi a sublinia ajutorul constant primit de români de-a lungul veacurilor de la fratele mai mare eliberator. Un moment de

vîrf al campaniei de rusificare l-a constituit introducerea unei noi ortografii slavizate (1953), care înlătura unele elemente latine din limbă, mergînd pînă la rescrierea numelui țării, din România în Romînia. Cum scria revista "Limba română", un an mai tîrziu, reforma lingvistică fusese necesară deoarece vechea scriere devenise "intolerabilă" și "o preocupare a clasei muncitoare și o problemă de stat". Patriotismul socialist a pătruns și în imnul țării care proclama că "înfrățit fi-va veșnic al nostru popor / cu poporul sovietic eliberator / leninismul ni-e far și tărie și avînt".

Perioada anilor 1956 - 1959 a coincis cu o accentuare a dogmatismului cultural și cu o intensificare a campaniei ideologice, reflex probabil al luptelor pentru putere dinlăuntrul partidului și, în același timp, al nevoii de a-l face pe Hrușciov mai încrezător în fidelitatea grupului Dej. Campania s-a manifestat, în primul rînd, printr-un val de arestări de intelectuali neconformiști, grupul filozofului C. Noica, de pildă, și prin expunerea publică a unor "cazuri" de cosmopolitism și spirit nepartinic, cum ar fi cel al compozitorului M. Andricu (1959). În 1958 s-au organizat în universități zgomotoase ședințe publice de "demascare", în care distinși profesori au fost învinuiți de neînlăturarea influențelor burgheze, iar numeroși studenți au fost exmatriculați pe motive de dosar. Anii '50 se încheiau așadar tot precum începuseră, pe o notă de pur ortodoxism marxist. Nimeni nu putea să prevadă răsturnarea de politică și situații care, în numai cîțiva ani, avea să scoată "poporul eliberator" din imnul național, limba rusă din școli și prezența sovietică din cultură.

Anii '50, anii stalinismului cultural deplin, trebuie socotiți fără îndoială drept o perioadă extrem de dureroasă pentru spiritualitatea românească. Numeroși oameni de carte au fost exterminați fizic, mulți alții au fost sterilizați intelectualicește. Orientarea tradițională și singura firească, spre Apus, a fost înlocuită cu una nouă, forțată, spre Răsărit, o direcție de care românii se temuseră și fugiseră dintotdeauna. O întreagă structură a vieții culturale, a cercetării și învățămîntului a fost distrusă și înlocuită cu forme mai puțin evoluate, pe deasupra și pervertite. Numeroase discipline științifice, sociologia, economia, statistica, filozofia, istoria, care cunoscuseră o mare înflorire în perioada interbelică, erau acuma aduse în stare infantilă, ancilară față de politică, sau erau pur și simplu desființate.

Cu toate acestea, cercetătorul obiectiv trebuie să remarce și une-

le elemente semnificative în evoluţia vieţii culturale din perioada stalinistă a cîrmuirii lui Dej, chiar dacă aceste elemente nu au putut înrîuri caracterul general negativ al epocii; astfel, de pildă, analfabetismul — cel puţin teoretic — a dispărut; ştiinţele exacte, mai puţin periculoase decît cele sociale, s-au putut totuşi dezvolta; a crescut numărul de teatre, filarmonici, muzee; a crescut şi numărul de studenţi, de la 48 676 (1948) la 130 614 (1965/1966). Se pune desigur întrebarea dacă numărul poate înlocui calitatea, dacă alfabetizarea este de preţuit atunci cînd nu se poate citi decît cuvîntul partidului. Chiar dacă aceste obiecţii sînt îndreptăţite, progresul culturii pasive trebuie totuşi remarcat.

Regimul comunist a reuşit să-şi atragă, mai ales de la mijlocul anilor '50, un mare număr de "foşti" cărturari, grupaţi mulţi în institutele de cercetare ale Academiei, unde au fost lăsaţi să lucreze cu mai puţin amestec din partea politicii. Institutele erau conduse tot de reprezentanţi ai vechii intelectualităţi, însă dintre aceia care se raliaseră regimului, îndată după 1944; în această perioadă ei au dominat Academia, o instituţie pe care Gheorghiu-Dej a tratat-o cu mai mult respect decît succesorul său. Academicienii au făcut multe concesii, iscălind texte în care nu credeau şi de care trebuie să le fi fost multă silă: graţie acestor concesii însă, ei au putut să despartă în practică politica de ştiinţă şi cultură şi să continue, în institutele şi facultăţile lor, vechiul profesionalism antebelic. Fără ei, fără flexibilitatea lor, generaţia tinerilor intelectuali de după 1960, din anii relativei liberalizări, nu ar fi putut probabil să se formeze.

Politica externă şi începuturile liberalizării. Primii ani ai "democraţiei populare", cei care au coincis cu ultimii ani ai lui Stalin (1948-1953), s-au manifestat printr-o deplină docilitate a politicii externe, satelitizarea diplomatică a României fiind tot atît de absolută ca şi cea a celorlalte ţări comuniste "frăţeşti"; în februarie 1948, guvernul s-a legat de sovietici printr-un tratat de prietenie, colaborare şi asistenţă mutuală valabil pe douăzeci de ani, urmat de înţelegeri asemănătoare cu Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia şi Ungaria, semnate toate în cursul anului 1948. Tratatul abia încheiat cu Iugoslavia (1947) a fost, fireşte, denunţat după excluderea acesteia din Cominform — al cărui sediu era, de altfel, la Bucureşti —, Gheorghiu-Dej angajîndu-se imediat pe calea unei violente campanii de "demascare" a lui "Iuda Tito". Din punct de vedere economic, ţara era deja inclusă în sfera de interese sovietice prin tratatul din mai

1945, apoi prin aderarea la Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, întemeiat în 1949. Din punct de vedere militar, dominaţia sovietică era tot atît de deplină, manifestîndu-se atît prin ocuparea militară directă a ţării (care a durat pînă în 1958) cît şi, din 1955, prin încadrarea României în tratatul de la Varşovia.

Dispariţia dictatorului sovietic (martie 1953) a deschis o perioadă de incertitudine în întreaga Europă de răsărit care s-a exprimat, în cazul României, prin apariţia primelor simptome ale neînţelegilor româno-sovietice. Deşi multe evenimente, atitudini, iniţiative politice sînt încă neclare, contradictorii, deseori greu de explicat, ceea ce apare limpede încă de la început şi în afară de îndoială este suspiciunea şi lipsa de simpatie dintre Dej şi noul stăpîn de la Kremlin. Hruşciov a urmărit cu consecvenţă să-i înlocuiască pe vechii stalinişti est-europeni cu oamenii săi, favorabili destinderii şi coexistenţei paşnice. Această linie a izbîndit fără greutăţi în Polonia şi Cehoslovacia unde B. Bierut şi K. Gottwald au murit de moarte bună îndată după dispariţia lui Stalin, a izbîndit cu oarecare dificultăţi în Bulgaria şi Ungaria, unde Cervenkov şi Rákossi au fost în cele din urmă maziliţi (1956) la cererea Moscovei. Planul lui Hruşciov nu a reuşit însă în România unde stalinistul local a ştiut neutraliza pe toţi posibilii adversari interni, jucînd, în acelaşi timp, cartea fidelităţii absolute faţă de Kremlin. În acelaşi timp, Dej a proclamat sus şi tare că în România procesul de destalinizare avusese loc încă în anul 1952, o dată cu înlăturarea grupului Pauker-Luca.

Relaţiile cu Hruşciov par să fi fost încordate mai ales în anul 1955 cînd unele deosebiri de vederi au ieşit la iveală pe timpul vizitei la Bucureşti a liderului sovietic; ruşii erau în favoarea separării posturilor de prim-secretari şi prim-miniştri. Dej, în acel moment doar prim-ministru, a trecut peste obiecţiile ruseşti reluînd, în octombrie 1955, şi funcţia de lider al partidului. La congresul al II-lea (1955) s-a vorbit, pentru prima oară, despre calea românească de construire a socialismului, despre adaptarea marxismului la cerinţele locale şi s-a insistat pe necesitatea respectării principiilor de suveranitate, egalitate şi neamestec în treburile interne. În acelaşi an, probabilul favorit al lui Hruşciov, Miron Constantinescu, a fost scos din importanta funcţie de şef al planificării.

Evenimentele din Ungaria (octombrie-noiembrie 1956) au pus în surdină, pentru moment, aceste divergenţe de păreri, care oricum nu puneau în pericol soarta socialismului în România şi nici intere-

sele sovietice în zonă, justificînd în acelaşi timp opoziţia lui Dej faţă de destalinizare. Comuniştii români au arătat, de la bun început, multă ostilitate faţă de I. Nagy şi au secundat, cu hotărîre, represiunea sovietică. Pe de altă parte însă, în decembrie 1956, ei vorbeau din nou despre o cale românească de construire a socialismului şi cereau ajutor economic sporit din partea Moscovei; 1956 a fost, de asemenea, anul în care ultimul sovrom, Sovromcuarţul, a fost revîndut românilor, punîndu-se astfel capăt unei forme de exploatare economică directă de către ruşi.

Calea românească de construire a socialismului se deosebea, în cîteva privinţe importante, de planurile lui Hruşciov. C.A.E.R.-ul, somnolent între 1949 şi 1955, fusese reactivat de acesta din urmă cu scopul introducerii diviziunii şi specializării economice între ţările socialiste. Era, oarecum, un conflict între nord şi sud, între ţările socialiste dezvoltate, Cehoslovacia în primul rînd, şi ţările socialiste pe cale de dezvoltare. Bulgaria a acceptat repede punctul de vedere al Moscovei, dar în cazul românilor, planul Hruşciov s-a ciocnit de prevederile adoptate la congresul al II-lea al partidului (1955). Praga s-a arătat, încă din 1956, ostilă faţă de industrializarea accelerată a României, opunîndu-se ajutorării ei tehnologice şi criticînd pe faţă, în 1957 - 1958, o tendinţă pe care o socotea autarhică şi protecţionistă. Cu toate acestea, în ciuda fricţiunilor evidente, Hruşciov a acceptat, în 1958, vechea cerere a lui Dej de retragere a trupelor sovietice din România, o acţiune ale cărei origini sînt încă neclare, dar care se pare să fi avut totuşi loc la cererea comuniştilor români; ei ar fi sugerat retragerea trupelor încă din 1953. În chip destul de surprinzător, principalul, negociator al Bucureştiului a fost E. Bodnăraş, fostul agent sovietic paraşutat în România în 1944, dar care, ulterior, s-a aşezat consecvent pe o poziţie de sprijinire a politcii externe urmate de Gheorghiu-Dej. Retragerea ruşilor trebuie înţeleasă şi în contextul internaţional al acelui moment: valoarea strategică a României scăzuse considerabil după semnarea tratatului de pace cu Austria şi retragerea sovieticilor din acea ţară. Pe de altă parte, aflat în plină campanie propagandistică de cîştigare a opiniei publice occidendale, Hruşciov a socotit, probabil, că se poate dispensa de ocuparea unei ţări înconjurate şi aşa de sateliţi şi aflate, oricum, la îndemîna diviziilor ruseşti staţionate în Basarabia. Kremlinul pare să fi privit întreaga problemă a staţionării trupelor sale în România numai sub aspect militar şi diplomatic, fără să-şi

dea seama că retragerea lor îi va lipsi de un mijloc de presiune asupra comuniştilor lui Dej. La plecarea ruşilor (iulie 1958), acesta a rostit unul din cele mai linguşitoare şi servile discursuri rostite vreodată, parcă pentru a-i face pe sovietici şi mai încrezători în fidelitatea sa. În paralel însă el era, după toate probabilităţile, deja angajat pe drumul care va duce la spectaculoasa reorientare internă şi externă de după 1960.

Anul 1958 este cel în care vechile simptome ale conflictului potenţial dintre Bucureşti şi Moscova se transformă în acţiuni politice concrete, un fenomen facilitat de constituirea în România a unei noi elite conducătoare, dominată de puternica personalitate a lui I.Gh. Maurer, şef al statului între 1958 - 1961, prim-ministru după această dată.

Cu binecuvîntarea lui Dej, noua echipă a păşit repede pe calea unei politici de neconceput cu numai cîţiva ani înainte. Comerţul exterior a fost treptat reorientat spre Occident, în timp ce firmele apusene se anunţau dispuse să acorde credite României (1958); Al. Bîrlădeanu a vizitat diferite capitale occidentale, în fruntea unei importante delegaţii economice (1958), urmat, un an mai tîrziu, de primul-ministru însuşi; în 1960, România a încheiat cu principalele guverne apusene acorduri de compensare pentru bunurile naţionalizate în 1948, înlăturînd astfel o serioasă piedică juridică în calea unor legături economice normale. Ca urmare, importurile din ţările capitaliste au crescut între 1958 şi 1965 de la 21,5% din valoarea totală a importurilor la 39,9%, exporturile de la 24,1% la 32,8%. În aceeaşi perioadă, importurile din Uniunea Sovietică au scăzut de la 52,7% la 37,7%, iar exporturile româneşti în Rusia de la 50,2% la 39,8%.

Congresul al III-lea al P.M.R. (1960) a dat o formulare şi mai clară principiilor comunismului naţional, proclamînd din nou dreptul ţării de a se industrializa în mod rapid şi făcînd din construirea combinatului siderurgic de la Galaţi pionul de încercare a relaţiilor cu C.A.E.R.-ul. Un an mai tîrziu, abia întors de la Moscova, unde asistase la Congresul al XXII-lea al Partidului Comunist sovietic (octombrie 1961), Dej se angaja într-un violent atac împotriva moscoviţilor epuraţi în 1952 şi 1957, repetînd din nou vechea poziţie potrivit căreia în România destalinizarea vieţii politice avusese deja loc. De acum înainte şi pînă la moartea dictatorului român (martie 1965), relaţiile cu Kremlinul se vor înrăutăţi continuu, agravate în

primul rînd de insistenţa cu care ruşii urmăreau să transforme C.A.E.R.-ul într-un organism economic supranaţional, în cadrul căruia nordul urma să producă produse industriale, iar sudul să furnizeze materii prime şi agricole.

La insistenţele lui Hruşciov, Consiliul a adoptat în iunie 1962 "Principiile diviziunii internaţionale a muncii", liderul sovietic expunîndu-şi părerile şi într-un articol tipărit de revista "Kommunist" în luna august a aceluiaşi an. Nici unul din texte nu se potrivea cu concepţia Bucureştiului despre colaborarea economică intersocialistă, ele reafirmau principiul diviziunii între nordul industrial şi sudul agrar, insistînd de asemenea pe necesitatea transformării C.A.E.R.-ului într-un organism supranaţional, cu largi drepturi de coordonare a politicilor economice naţionale. Anii 1962 - 1963 au fost de aceea martorii unor numeroase presiuni exercitate fie direct de Hruşciov şi W. Ulbricht, fie în cadrul diferitelor consfătuiri C.A.E.R., fie la nivelul economiştilor şi al publicaţiilor economice, pentru a-i lămuri pe români asupra avantajelor integrării economice. Campania a culminat în aprilie 1964 prin publicarea planului Valev de alcătuire a unui "complex economic interstatal" în zona Dunării de jos care ar fi înglobat părţile de sud ale Uniunii Sovietice (12 000 km pătraţi), de sud-est ale României (100 000 km pătraţi), de nord ale Bulgariei (38 000 km pătraţi). Românii au răspuns în mod violent, considerînd pe bună dreptate planul ca o încercare de "dezmembrare a economiilor naţionale şi a teritoriului naţional".

Planul Valev precum şi respingerea sa în numele interesului naţional erau doar ultimele manifestări ale unui proces conflictual care, între timp, depăşise sfera economicului, pătrunzînd şi în cea a politicului. Într-adevăr, schisma chineză a introdus un element nou în relaţiile româno-sovietice, îngăduind Bucureştiului să se distanţeze de Moscova cu mai puţină teamă de reacţia acesteia. Comuniştii chinezi au ales capitala română drept loc al exprimării unui violent atac antisovietic (1960), trimiţînd apoi la Bucureşti numeroase delegaţii economice şi politice (1962, 1963). Nu putem şti dacă iniţiativa acestei apropieri a pornit de la Dej sau de la Mao, este însă interesant de remarcat faptul că, tot în 1963, liderul român a vizitat Iugoslavia, încheind acordul pentru construirea complexului hidroenergetic de la Porţile de Fier, că ambasadorul român a fost retrimis la Tirana, excomunicată în mai 1961, că legaţiile Angliei şi Franţei la Bucureşti au fost ridicate la grad de ambasadă, că, în

sfîrşit, 1963 a fost anul în care la O.N.U. România a votat pentru prima dată altfel decît Uniunea Sovietică şi aliaţii ei.

La începutul anului 1964, Gheorghiu-Dej şi-a oferit mediaţia în conflictul chino-sovietic şi l-a trimis în acest scop pe Maurer la Beijing (martie): dacă ar fi să dăm crezare "memoriilor" lui Hruşciov, misiunea primului-ministru şi întrevederea care i-a urmat la Pitsunda, între Maurer şi Hruşciov, nu au făcut decît să agraveze suspiciunea existentă între toate părţile aflate în joc. Presupusele memorii sînt extrem de aspre cu Maurer, acuzîndu-l de antisovietism şi naţionalism burghez, de iredentism în privinţa Basarabiei. Ceea ce este în orice caz limpede este faptul că la Pitsunda ruşii şi românii nu s-au putut înţelege nici măcar asupra ţinerii secrete a neînţelegerilor, dovadă publicarea în aprilie, la Moscova, a planului Valev şi, la Bucureşti, a declaraţiei numite "din aprilie", referitoare la poziţia României în conflictul chino-sovietic. O dată cu această dare pe faţă a conflictului, politica externă a României a devenit tot mai îndrăzneaţă şi diferită de cea a sateliţilor est-europeni: numeroase misiuni economice apusene au vizitat Bucureştiul, o delegaţie economică română a călătorit la Washington, Maurer a vizitat Parisul, voturile independente de la O.N.U. s-au înmulţit. Regimul lui Dej a căpătat neaşteptat de repede o respectabilitate internaţională pe care a ştiut-o lărgi cu multă abilitate.

Reorientarea politicii externe a coincis, după 1960, cu semnificative mutaţii în politica internă, în primul rînd cu relaxarea regimului poliţienesc. Închisorile politice au început să se deschidă în 1962, cînd au fost eliberaţi, după cifre oficiale, 1 304 deţinuţi, urmaţi în 1963 de alţi 2 892 şi în primele patru luni ale lui 1964 de ultimii 464, mulţi închişi după 1944, alţii — legionarii — şi mai demult, din 1941.

Un element esenţial al noului curs, menit în primul rînd a cîştiga opinia publică, a fost începerea unei campanii de derusificare care a culminat, în 1963, cu închiderea tuturor instituţiilor create între 1946 şi 1948, tocmai în vederea sprijinirii procesului de rusificare: Institutul "Maxim Gorki" şi Muzeul Româno-Rus şi-au închis porţile; au fost suprimate atît Institutul Româno-Sovietic cît şi "Analele Româno-Sovietice", precum şi revista "Timpuri Noi". Numele ruseşti de străzi, instituţii şi cinematografe au fost schimbate peste noapte; în paralel, Dej a organizat şedinţe publice la nivelul tuturor întreprinderilor în care activişti superiori de partid aruncau Moscovei incredibile acuzaţii, învinuind-o de toate păcatele şi de

toate relele ultimelor două decenii: stalinism, exploatare economică, pervertirea valorilor naţionale, izolarea ţării de restul lumii, slavizarea unei culturi latine etc. Desfiinţarea instituţiilor de rusificare a fost dublată de reîntemeierea unora din instituţiile desfiinţate în 1948, cum ar fi, de pildă, Institutul de Studii Sud-Est Europene. A crescut de asemenea rolul Academiei, care a putut alege, între membrii ei titulari şi corespondenţi, un număr de "foşti" oameni de ştiinţă şi cultură, pînă atunci ţinuţi pe linie moartă. Micşorarea rolului dosarului personal de cadre a făcut posibilă cooptarea unui mare număr de tehnocraţi, lăsaţi pînă atunci în marginea societăţii pe motive de origine socială, activităţi politice burgheze, păcate ideologice. Toate aceste schimbări, remarcabile dacă le comparăm cu situaţia din anii '50, au dus la crearea unui climat de relativă înţelegere socială şi consens naţional, cu atît mai mult cu cît speranţele eliberării de comunism păreau acum amînate, pe termen lung.

Grupul lui Dej a condus cu prudentă pricepere procesul de reabilitare a vechilor noţiuni de patrie şi naţionalism, curăţindu-le de sovietism şi internaţionalism, restituind naţiunii multe din valorile ostracizate după 1948: principalul instrument folosit în această campanie de revenire spirituală a fost istoria. Anii 1960 - 1965 au fost, din acest punct de vedere, o perioadă de antislavism, de redescoperire a originii latine, de diminuare a rolului ruşilor din istoria ţării. Faţă de anii '50, întoarcerea era de 180 de grade; chiar şi rusofilul principe Cantemir era derusificat, iar tratatul său cu Petru cel Mare (1711), care garantase integritatea Moldovei, era acum folosit pentru a aminti, în mod indirect, că anexarea Basarabiei de către ruşi nu corespundea dreptăţii istorice. Marx însuşi, cunosut pentru sentimentele sale antiruseşti, era pus să vorbească pentru români: în 1964 apărea la Bucureşti volumul *Marx despre români*, o culegere de articole exprimînd, prin gura părintelui comunismului, părerile românilor despre ruşi. Se vorbea şi de nedreptatea ocupării Basarabiei la 1812 şi despre planurile anexioniste ale Rusiei faţă de Principate şi despre antirusismul generaţiei paşoptiste şi al celei care crease statul naţional român modern.

Se poate deci socoti că, în 1965, politica externă şi internă a dictatorului român era angajată pe o direcţie nouă, autonomistă, foarte diferită de calea pe care mergeau celelalte ţări est-europene. Economic, România se opunea integraţionalismului şi specializării

cerute de C.A.E.R., încăpăţînîndu-se să continue linia de rapidă industrializare, mai ales cu ajutorul Apusului. În interior, se vădeau tendinţe de timidă liberalizare, în timp ce pe plan extern partidul refuza să secondeze Moscova în dorinţele ei de hegemonie asupra mişcării comuniste internaţionale, apropiindu-se, în acelaşi timp, de China şi de ţările industriale dezvoltate. În sfîrşit, din punct de vedere cultural, influenţa rusă era aproape cu totul dispărută, partidul îngăduind, cu prudenţă, treptata recuperare, reabilitare şi circulaţie a valorilor tradiţionale care nu-i mai ameninţau direct autoritatea.

Gheorghiu-Dej a murit pe neaşteptate, de boală, în martie 1965, fiind abia la începutul noului său drum, lăsînd istoricilor sarcina de a explica o personalitate contradictorie şi o politică ale cărei resorturi intime şi motivaţii nu pot rămîne deocamdată decît de domeniul speculaţiei şi al ipotezei. Politica lui Dej a cunoscut mai multe faze, mai multe etape de evoluţie; în ilegalitate, pînă la 23 august, el a reprezentat facţiunea naţională a mişcării comuniste, lipsit de contacte cu moscoviţii şi departe de influenţa Kremlinului. După "eliberare", el a oscilat o vreme între linia naţională şi cea moscovită, optînd însă, foarte repede, probabil din realism politic, pentru cea de a doua. Între 1948 şi 1958 el s-a identificat pe deplin cu interesele şi modelul stalinist, patronînd exterminări şi crime în masă, nemaiîntîlnite pînă atunci în istoria ţării. Nu este însă lipsit de interes să arătăm că atît Tito cît şi Kádár au trecut prin epoci sîngeroase similare. Apoi, după 1958, Dej a evoluat treptat spre o desprindere de ruşi şi către obţinerea unui statut de relativă autonomie, ale cărui trăsături au fost menţionate mai sus.

Această întortocheată evoluţie se poate explica în mai multe feluri: ea poate fi socotită mai întîi ca rezultatul unui conflict cu Hruşciov, provocat de acesta, nedorit de Gheorghiu-Dej, şi care l-a împins pe dictatorul român spre autonomie, doar pentru a-şi scăpa tronul de pe care liderul sovietic dorea să-l înlăture. Pe de altă parte, ţinînd seama de antecedente, se poate emite şi ipoteza că Dej a urmărit întotdeauna să obţină statutul autonom pe care l-a atins în 1964; a reuşit să-l împlinească numai în momentul în care condiţiile internaţionale i-au fost prielnice.

Probabil că ambele ipoteze conţin un sîmbure de adevăr, ele completîndu-se reciproc. De mare importanţă pentru impunerea noului curs a fost şi constituirea, după 1958, a unui nou nucleu conducător în sînul partidului, compus din tehnocraţii grupaţi în

jurul lui Maurer. Om simplu, fără educaţie, dar cu bune instincte politice, Dej a ştiut să asculte sfaturile acestui grup şi să împletească autonomia externă cu dezgheţul şi liberalizarea internă fără de care, pentru popor, autonomia ar fi fost doar un cuvînt gol şi un lux inutil.

În acelaşi timp însă trebuie subliniat caracterul extrem de limitat al reformismului dejist. Conflictul cu Hruşciov nu a izbucnit deoarece românii doreau să aplice un alt model de dezvoltare, ci, dimpotrivă, deoarece ruşii voiau să-i împiedice să aplice şi la ei în ţară modelul clasic marxist. Comuniştii români nu s-au gîndit nici un moment la reformarea reală a modelului economic stalinist, ci doar la aplicarea sa integrală. Ca urmare, în 1965, Dej şi grupul lui erau în conflict relativ cu Moscova în privinţa autonomiei, dar structurile interne peste care domneau nu se deosebeau în chip esenţial de cele sovietice.

Nu se poate şti cum ar fi evoluat politica internă a partidului dacă moartea primului secretar nu ar fi survenit atît de pe neaşteptate, în martie 1965, în momentul în care noul curs era abia început. În Ungaria, kádárismul a avut nevoie de peste zece ani pentru a se impune cu adevărat; Dej nu a avut la îndemînă acest răgaz, dar ipoteza cea mai atrăgătoare, sugerată mai ales de influenţa grupului Maurer asupra sa, ar fi că, autonomia odată consolidată, el ar fi fost dispus să încurajeze şi reforme interne reale, că ar fi urmat, într-un fel, calea lui Tito sau măcar a lui Kádár.

15. AUTONOMIE ŞI NEOSTALINISM (1965 - 1983)

Destinderea. Atunci cînd sînt întrebaţi, românii de astăzi răspund, aproape invariabil, că socotesc ultimii ani ai domniei lui Dej şi pe cei dintîi ai cîrmuirii lui Ceauşescu drept o perioadă de liberalism, o "epocă de aur" atît faţă de anii '50 cît şi faţă de anii '80. Se înţelege că atît liberalismul cît şi caracterul auriu al epocii sînt termeni relativi, care trebuie înţeleşi numai în contextul socialismului românesc. Cu toate acestea, ei reflectă o realitate obiectivă: Gheorghiu-Dej a lăsat succesorului său o Românie care începuse să se ridice şi un popor care se reînvăţase să spere.

Probabil că termenul care defineşte cel mai semnificativ perioada 1965 - 1974 este cel de destindere, destindere atît internă cît şi externă. Liberalism socialist, deşi se foloseşte deseori, este totuşi un concept prea generos, deoarece nici chiar în anii lor cei mai deschişi, comuniştii români nu au pus decît o relativă parte de "faţă umană" pe obrazul regimului lor, o faţă care de altfel s-a şters aproape cu totul după 1974. Alţi învăţaţi, mai ales apuseni, definesc epoca respectivă prin conceptul de independenţă; şi acest termen mi se pare exagerat, deoarece, oricît de mare ar fi dorinţa clasei conducătoare româneşti, despre o reală independenţă, pentru moment cel puţin, nu poate fi vorba.

Destindere, în schimb, este un termen mai puţin categoric. El are de asemenea avantajul de a defini cu un singur cuvînt atît noua realitate externă, dezangajarea de ruşi, apropierea de apuseni, cît şi atmosfera de relativ consens naţional care s-a prelungit, după moartea lui Dej, pînă la începutul anilor '70.

Problema succesiunii lui Gheorghiu-Dej fusese hotărîtă de acesta încă de la sfîrşitul anilor '50 cînd dictatorul român îl desemnase pe tînărul Nicolae Ceauşescu ca viitor lider al partidului. Născut în 1918 într-o familie de ţărani săraci munteni, Ceauşescu urcase toate treptele ierarhiei de partid sub pulpana lui Dej, pe care-l cunoscuse

în închisoare; şef al tineretului comunist îndată după război, general-locotenent şi şef al direcţiei politice a armatei (1950), secretar al Comitetului Central (1952), membru al Biroului Politic (1955), responsabil cu problemele de cadre. Cu toate acestea, atunci cînd a devenit prim-secretar al partidului, la 47 de ani, atribuţiile îi erau limitate de existenţa unei conduceri colective din care mai făceau parte I. Gh. Maurer, şeful guvernului, şi Chivu Stoica, preşedintele Consiliului de Stat. În 1965, Nicolae Ceauşescu era numai un *primus inter pares*, figura dominantă a troicii fiind, fără îndoială, primul-ministru. De altfel, pentru a preveni concentrarea puterii într-o singură mînă, congresul al IX-lea (1965) a interzis pe viitor cumulul funcţiilor de partid şi de stat.

"Baronii" lui Dej, Maurer, Bodnăraş, Stoica, Apostol, au crezut, fără îndoială, că îl pot controla pe tînărul Ceauşescu şi au alcătuit cu acesta o alianţă în vederea înlăturării ultimilor stalinişti, în primul rînd a lui Al. Drăghici, ministru de interne din 1952. Drăghici şi-a pierdut postul îndată după moartea lui Dej (iulie 1965), fiind ulterior înlăturat şi din secretariatul Comitetului Central (1968). O dată cu el au căzut, la congresul al IX-lea al partidului (1965), numeroşi vechi activişti de pe vremea stalinismului, înlocuiţi atît în aparatul de partid cît şi în cel de stat cu o generaţie nouă de activişti, precum G. Marin, Al. Bîrlădeanu, P. Niculescu-Mizil, I. Verdeţ, C. Mănescu, M. Florescu, V. Trofin, M. Bergheanu, activi încă din ultima parte a cîrmuirii lui Dej şi cunoscuţi pentru relativa lor înclinaţie pentru reformism şi tehnocraţie.

Grupul "baronilor", Maurer în primul rînd, nu pare să fi socotit ascensiunea lui Ceauşescu drept periculoasă pentru linia sa de treptată destindere internă şi dezangajare faţă de ruşi. A încurajat, de aceea, într-un chip încă greu de explicat, încălcarea articolului 13 din statutul abia adoptat la congresul al IX-lea care interzisese cumulul de funcţii şi a îngăduit secretarului general al Partidului Comunist Român (ambele denumiri au fost adoptate la numitul congres) să ocupe, în 1967, şi funcţia de preşedinte al Consiliului de Stat. Ceauşescu s-a folosit cu multă pricepere de această poziţie pentru a lărgi continuu atribuţiile Consiliului şi a aduce sub ascultarea sa atît Consiliul Economic, creat în 1967, cît şi pe cel al apărării, creat în 1968. Pe nesimţite, Consiliul de Stat s-a transformat dintr-un organ onorific într-unul de conducere efectivă, dublînd sau preluînd din atribuţiile guvernului condus de Maurer. Dacă adăugăm şi faptul că, în 1969, la congresul al X-lea, două treimi din

membrii Prezidiului Permanent fuseseră promovaţi după 1965 prin grija lui Ceauşescu, putem socoti că preluarea puterii de către acesta era acum desăvîrşită.

Politica internă a echipei Maurer-Ceauşescu a justificat, în mare parte, continuarea sentimentului de măsurat optimism care se răspîndise peste ţară încă de pe vremea lui Dej. Noua cîrmuire a debutat cu o seamă de măsuri simbolice, dar nu mai puţin populare, cum ar fi relatinizarea numelui ţării (România în loc de Romînia), adoptarea unei noi constituţii (1965), care nu mai dădea importanţă "fratelui eliberator", aşa cum făcuseră constituţiile din 1948 şi 1952, reabilitarea comunistului naţional L. Pătrăşcanu precum şi a numeroşi deţinuţi politici, arestaţi între 1951 şi 1958, comunişti, necomunişti, monarhişti, militari etc.

Caracterul liberal, de destindere internă, a fost imprimat şi de unele măsuri menite a încuraja iniţiativa particulară şi a modifica, într-un fel, rigidul raport stalinist dintre stat şi individ; astfel, partidul a îngăduit în iulie 1967 deschiderea de prăvălii, restaurante şi pensiuni particulare; în numai şase luni s-au deschis 183 de restaurante particulare. Tot în 1967 s-a admis şi construirea de locuinţe proprietate personală şi s-a micşorat rolul temutelor servicii de cadre. Dosarul personal avea şi el să dispară, accentul fiind pus acum nu pe originea socială şi pe biografia cetăţeanului, ci pe meritele şi calităţile sale profesionale. În sfîrşit, între 1968 şi 1970, s-au adoptat noi reglementări ale regimului paşapoartelor care au uşurat considerabil circulaţia românilor peste hotare. Supravegherea poliţienească a scăzut şi ea, în însemnată măsură, din intensitate.

Dar poate că domeniul în care noua orientare s-a făcut cel mai mult simţită a fost cel cultural. Sub influenţa unor mai luminaţi miniştri ai educaţiei (1969 - 1972), învăţămîntul a cunoscut o perioadă de progres, de modernizare şi deschidere, de scădere a importanţei marxismului şi de creştere a ponderei disciplinelor exacte şi tehnice. Limba rusă a dispărut aproape cu totul din şcoli şi universităţi, fiind înlocuită cu limbile de circulaţie internaţională, engleză, franceză, germană, pînă atunci foarte puţin predate. S-au înfiinţat chiar şi licee în care limba de predare la toate materiile era una din aceste limbi internaţionale; transformări tot atît de înnoitoare au fost îngăduite în domeniul ştiinţelor sociale; hulita sociologie a reapărut în planurile de cercetare şi între cursurile facultăţilor, creîndu-se chiar şi un centru de cercetare şi o revistă de sociologie. Istoria a cunoscut şi ea o renaştere neaşteptată, cu atît mai pro-

mițătoare cu cît partidul și secretarul său general au manifestat, vreme de cîțiva ani, un total dezinteres pentru trecutul național. Congresele din 1965 și 1969 ale partidului nu s-au ocupat deloc de problemele istoriei, în vădit contrast cu congresul din 1974, al cărui program va începe cu o sinteză a istoriei naționale, lungă de 18 pagini. Discursurile secretarului general au ignorat și ele trecutul ocupîndu-se aproape exclusiv de problemele istoriei mișcării muncitorești și comuniste. Este limpede că partidul nu descoperise încă valoarea propagandistică a naționalismului istoric și că șeful său nu se proiectase încă pe linia care, din voievod în voievod, prin daci și traci, îl va înrudi direct, după 1974, cu primul homo sapiens european.

Datorită acestui dezinteres oficial, istoriografia a putut cunoaște o epocă de rapidă înflorire; concepția de "front istoric" a fost abandonată, istoricii asociindu-se în colective și alegîndu-și teme de cercetare nu după interesele și indicațiile partidului, ci după propriile lor înclinații și inițiative. S-au tipărit în această perioadă mai multe istorii ale țării și numeroase studii în care subiecte pînă nu de mult tabu erau discutate relativ liber și în contradictoriu, fără dogmatismul marxist al perioadei precedente și fără citate din scrierile șefului partidului.

O dezvoltare similară a avut loc și în lumea literelor, artelor și muzicii; scoaterea stalinistului poet M. Beniuc de la conducerea Uniunii Scriitorilor (1965) a pus capăt pentru un timp realismului socialist în literatură, deschizînd drum liber afirmării unui număr relativ însemnat de scriitori tineri, de talent. Atît romanul cît și poezia și critica au cunoscut acum una din epocile lor de netăgăduită originalitate.

Partidul a cultivat cu mare dibăcie imaginea unei forțe politice dornice de liberalizare, de înlăturare a dogmatismului și de creare a unui consens național; el și-a deschis de altfel, încă din 1965, porțile, scurtînd perioada de stagiatură și căutînd să atragă în rîndurile sale atît pe oamenii de știință și cultură cît și intelectualitatea tehnică. Datorită acestei politici a porților deschise partidul a trecut pentru prima dată pragul celor 2 milioane de membri (2 089 085) în 1970, ceea ce reprezenta circa 10% din întreaga populație a țării.

Toate aceste fenomene, simptome ale unei destinderi interne reale, s-au manifestat în contextul unui relativ progres economic care le făceau și mai promițătoare. Politica de industrializare a cunoscut două faze distincte, despărțite de anul 1970. Planul cincinal

pe anii 1966 - 1970 (directivele fuseseră adoptate în 1965) a prevăzut şi realizat un ritm rapid de dezvoltare cu accentul pus pe industria grea, al cărei simbol a devenit combinatul siderurgic de la Galaţi, inaugurat parţial în 1968. Pe întreaga perioadă, rata de acumulare din venitul naţional a fost de 28%, rata de creştere a industriei a fost de 11,8%, partea industriei din venitul naţional crescînd de la 49% (1965) la 60% (1970). Investiţiile în industrie au fost ridicate, 48,9% din totalul investiţiilor în 1965, 47,5% în 1970, partea agriculturii fiind în schimb de numai 16,4% şi respectiv 16%. Cu toate acestea, recoltele au fost în general bune, recordul la cereale, 16 milioane tone, fiind atins în 1972. Exportul de produse alimentare a rămas scăzut pînă în 1970 - 1971 (4,1% din valoarea totală a exportului în 1970, 3,6% în 1971), ceea ce explică probabil relativa abundenţă alimentară de la începutul anilor '70, inclusiv a cărnii şi a produselor de carne, din care, de pildă, se exportau în 1971 numai 55,3 mii de tone.

Anii '60 au fost în întreaga Europă de răsărit o perioadă de căutări şi reforme, cu deosebire în domeniul economic. Comuniştii români au publicat şi ei în 1967 principiile a ceea ce considerau a fi un nou sistem de conducere şi planificare economică, în general mai conservatoare decît cele formulate în alte ţări socialiste. Teoretic, întreprinderile au căpătat mai mult drept de decizie, numărul indicatorilor centrali de plan a fost micşorat, dar centralizarea a rămas totuşi strictă, planificarea amănunţită şi în mîna partidului. Clasa conducătoare socotea în chip evident, şi Ceauşescu a repetat-o în mai multe rînduri, că modernizarea vieţii economice se poate obţine mai repede în condiţiile unui dirijism centralizat decît în cele ale descentralizării economice. Această linie s-a accentuat şi mai mult după 1970 cînd partidul a hotărît, sub influenţa lui Ceauşescu şi peste opoziţia lui Maurer, să revizuiască, mărindu-le, prevederile adoptate în 1969 pentru planul cincinal următor (1971 - 1975). Ca urmare, rata de acumulare a crescut la 34,1%, procentul investiţiilor în industrie a crescut la 49,2%, în timp ce investiţiile alocate agriculturii au scăzut la 13%, aceasta în ciuda dublării, între 1970 şi 1974, a exporturilor de produse cerealiere şi de carne. Partidul şi-a fixat ambiţioase obiective industriale, unele de îndoielnică valoare economică, cum ar fi, de pildă, canalul Dunăre-Marea Neagră; siderurgia şi petrochimia, rafinarea petrolului îndeosebi, urmau să se dezvolte cu precădere, aceasta în ciuda lipsei minereurilor autohtone de fier, a scăderii producţiei româneşti de petrol şi a iminentei

creşteri la preţul celui importat. Fără a ţine prea mult seama de condiţiile şi resursele locale, de legile economice, partidul s-a angajat fără umbră de ezitare în construirea de centrale nucleare, elicoptere, avioane, vase maritime de pînă la 100 000 de tone, inclusiv petroliere, automobile, ordinatoare, noi centre siderurgice etc.

Rezultatele negative ale acestui gigantism economic nu se vor vedea decît peste cîţiva ani; pentru moment, industrializarea rapidă crea debuşee pentru forţa de muncă ce părăsea în masă satele, urbaniza localităţile, părea să aducă bunăstare. Alături de destinderea poliţienească şi ideologică, dezvoltarea economică de după 1965 a fost, fără îndoială, unul din factorii de natură a crea o atmosferă de stabilitate internă şi de acceptare resemnată a regimului Ceauşescu.

Un alt factor cu urmări similare a fost accentuarea cursului autonom al *politicii externe*, un subiect asupra căruia specialiştii sînt în evident dezacord, unii avînd tendinţa de a nega caracterul real al "independenţei româneşti", cei mai mulţi socotindu-l drept o axiomă. În ceea ce mă priveşte, socotesc pe cei din urmă mai aproape de adevăr, cu singura adăugare că România comunistă nu are totuşi cum fi realmente independentă. Termenul de autonomie, cred, este mai potrivit. Aceasta nu înseamnă însă că actuala clasă politică nu a dorit şi nu doreşte să se dezangajeze cît mai mult de ruşi pentru a fi singură stăpînă pe deciziile şi acţiunile ei. Că aceste decizii nu corespund întotdeauna cu interesele poporului peste care stăpîneşte este o altă problemă, asupra căreia vom mai avea prilejul să mai revenim. Pentru moment, să subliniem doar că perioada 1965-1974 a fost martora unor spetaculoase iniţiative diplomatice româneşti, care au adus Bucureştiului respectabilitate în ochii comunităţii internaţionale şi un statut special, nu întotdeauna de invidiat, în cadrul comunităţii socialiste. Vizitatori prestigioşi, de Gaulle (1968), Nixon (1969), au venit în capitala română, aducînd cu ei bunăvoinţa şi ajutorul economic al Occidentului; limitele toleranţei sovietice au fost deseori puse la încercare, românii continuîndu-şi neutralitatea în conflictul ruso-chinez, apropiindu-se de Iugoslavia, apărînd pînă la capăt experimentul Dubček — pe care s-au ferit însă să-l aplice — şi dreptul comuniştilor cehoslovaci de a-şi pune în aplicare modelul dorit. România a fost de altfel singura membră a pactului de la Varşovia care nu a participat la invadarea Cehoslovaciei în august 1968.

Apropierea de Bonn şi stabilirea de relaţii diplomatice cu Republica Federală (1967) într-un moment în care nici o ţară socialistă

nu avea încă astfel de legături, precum şi menţinerea de relaţii diplomatice cu Israelul după războiul de şase zile (1967) au fost şi ele atitudini singulare, curajoase, de natură a irita Kremlinul. Comunitatea evreilor români a fost lăsată să adere la Congresul Mondial Evreiesc (1967); comuniştii români au refuzat de asemenea, cu consecvenţă, să participe la manevrele militare ale pactului de la Varşovia şi să îngăduie astfel de manevre pe teritoriul ţării, susţinînd în paralel ideea desfiinţării simultane a blocurilor militare.

Orientarea diplomatică spre Apus a fost dublată de o restructurare a legăturilor comerciale externe: primele acorduri economice cu Germania au fost semnate în 1966, urmate de altele cu principalele ţări capitaliste dezvoltate; tratativele pentru aderare la GATT au început în 1968 şi s-au încheiat în 1971; în acelaşi an începeau la Washington discuţiile privind aderarea la Fondul Monetar Internaţional şi la Banca Mondială, România devenind membra celor două organizaţii în 1972; tot acum, delegaţii români cereau şi Pieţei comune un regim comercial preferenţial care le era acordat un an mai tîrziu (1973). Pentru a atrage capital, tehnologie şi a-şi asigura desfacerea produselor pe terţe pieţe, guvernul a anunţat în 1971 înfiinţarea de societăţi mixte în care partea română urma să fie de 51%, restul, capital şi profituri, revenind partenerului occidental. Pînă în 1973 fuseseră întemeiate 20 de astfel de societăţi. Grăitoare pentru orientarea economică a comerţului exterior sînt procentele valorice ale schimburilor cu C.A.E.R.-ul, cu Uniunea Sovietică şi cu ţările capitaliste dezvoltate: în 1965, celui dintîi îi revenea 60,4% din valoarea comerţului exterior din care Uniunii Sovietice 38,8%, ţărilor capitaliste 28,9%; în 1974 procentul era de respectiv 33,9%, 15,8%, 45,1%.

Se poate pune fireşte întrebarea de ce au tolerat ruşii o asemenea politică externă, de ce nu i-au ţinut şi pe români în frîul în care îi ţineau pe unguri sau pe polonezi? Un prim răspuns ar trebui să arate că, în ciuda aparenţelor, deşi supărătoare, cicălitoare, acţiunile României nu lezau în chip esenţial interesele Moscovei, în orice caz nu într-o măsură care să justifice intervenţia directă. Lipsa unor reforme interne semnificative a fost şi ea de natură a pondera îngrijorarea sovieticilor, mult mai sensibili la transformările interne în Polonia sau Cehoslovacia decît la fronda fratelui mai mic care nu punea în primejdie interesele generale ale comunismului. Bucureştiul a păşit într-adevăr uneori în afara interesului imediat rusesc,

dar niciodată în afara interesului comunismului mondial; şi poate că nu trebuie înlăturată cu totul nici ipoteza potrivit căreia Moscova s-a putut uneori folosi de bunele oficii ale României pentru a stabili contacte şi a întreprinde acţiuni pe care nu ar fi putut să le stabilească sau întreprinde pe cont propriu. Cele cîteva afaceri de spionaj românesc în Apus, descoperite după 1969, de prea mare anvergură pentru a folosi Bucureştiului singur, ar putea indica şi ele că, în ciuda diferenţelor, au existat şi domenii în care interesele comuniştilor ruşi şi români au convers.

Politica externă românească a anilor 1965 - 1974 ridică deci în faţa cercetătorului numeroase semne de întrebare. Dorinţa de ieşire de sub tutelă nu se poate nega, dar ea trebuie înţeleasă numai în sens politic, şi nu ca o încercare de a părăsi modelul sovietic. Este, într-un fel, independenţa pe care căutau să o obţină în secolul al XVIII-lea aianii turci din Balcani faţă de sultan. Acest lucru nu a apărut însă foarte limpede în perioada respectivă, mulţi români sperînd că treptata desfacere din îmbrăţişarea rusească va duce şi la transformări de fond în politica internă. Ei au fost atraşi de naţionalismul noii conduceri, s-au înflăcărat ascultînd discursul patriotic şi antisovietic al lui Ceauşescu din 22 august 1968 şi nu au văzut acumularea de semne care indicau apropierea sfîrşitului destinderii interne şi revenirea la ortodoxia neostalinistă, după 1974.

Victoria *neostalinismului* şi avatarurile destinderii interne trebuie probabil legate de disputa dintre Ceauşescu şi Maurer asupra căilor de dezvoltare a societăţii româneşti, o dispută despre care se ştie încă foarte puţin şi pe care Maurer, din nefericire, a pierdut-o în cele din urmă. În centrul discuţiei s-a aflat problema ritmului de industrializare, un ritm pe care secretarul general al partidului l-a dorit accelerat, cu un accent şi mai sporit pe industria grea şi pe care primul-ministru l-ar fi vrut mai măsurat, fără neglijarea industriei bunurilor de consum, fără a sacrifica generaţii după generaţii pe altarul unui viitor care nu ţinea seama de resursele interne, umane, naturale şi tehnologice ale ţării.

Politica economică promovată de Nicolae Ceauşescu nu se putea însă împăca cu orientarea liberală începută de Gheorghiu-Dej; stalinismul economic presupune centralizarea absolută, concentrarea resurselor şi energiilor pe o singură direcţie, readucerea tuturor iniţiativelor în mîna grupului restrîns care socotea că deţine cheia viitorului; stalinismul economic a făcut inevitabil neostalinismul politic, a readus în prim plan pe activiştii de partid, înlăturîndu-i pe

tehnocraţi. Prima expresie a noului curs politic au fost tezele din iulie 1971, lansate de Ceauşescu la întoarcerea din China, un fel de mini-revoluţie culturală cu ajutorul căreia a căutat şi a reuşit să lovească în grupul lui Maurer şi să-i grăbească căderea. Ca şi în anii '50, tezele au incriminat cosmopolitismul, au exaltat puritanismul ideologic, au încurajat deprofesionalizarea cadrelor de conducere; au marcat începutul campaniilor de pseudonaţionalism şi patriotardism care domină pînă astăzi viaţa culturală românească şi mentalitatea clasei conducătoare.

Încrezători în zicala populară care spunea că la români o minune nu ţine decît trei zile, cetăţenii stupefiaţi de această neaşteptată manifestare de neostalinism au preferat să nu o ia în serios, socotind-o fie o mişcare strategică de cîştigare a simpatiei chineze, fie o manevră de aruncare de praf în ochii ruşilor. La numai cîteva luni însă de la plenara din noiembrie 1971, care-şi însuşise pe deplin tezele din iulie, Maurer şi linia sa economică erau criticaţi indirect dar în public de secretarul general, acuzaţi de neîncredere în politica partidului şi de defetism economic. Tot acum (aprilie 1972), Ceauşescu anunţa că rotirea cadrelor şi a funcţiilor va deveni un principiu de bază al politicii partidului; demnitarii statului şi activiştii de toate gradele au început a fi schimbaţi periodic, dependenţi tot mai mult de bunul plac al secretarului general, împiedicaţi în acest fel să-şi constituie o bază proprie de putere. În iunie 1973 intra în Comitetul Executiv şi Elena Ceauşescu, care-şi începea astfel o carieră politică ce în numai cîţiva ani avea să facă din soţia preşedintelui a doua putere în partid şi în stat.

Cercetătorul atent poate observa în perioada cuprinsă între tezele din iulie 1971 şi congresul al XI-lea din noiembrie 1974 tot mai numeroase semne de apariţie a cultului personalităţii şi de orientare spre un nou regim politic, cel prezidenţial. Secretarul general al partidului nu se mai aşază acum doar în rîndul "eroilor" clasei muncitoare, el începe să se vadă la capătul unui lung şir de principi, regi, voievozi, de la care încearcă să-şi tragă o legitimitate pînă atunci ignorată. Activiştii culturali, culturnicii, merg pînă într-acolo încît descoperă în apropierea Scorniceştilor, satul prezidenţial, rămăşiţele primului homo sapiens european, pompos intitulat Australanthropus Olteniensis; volumele omagiale care i se prezintă, tămîia cu care este acoperit de oamenii partidului, de scriitori, poeţi, pictori, de presă arată că se ţintea în chip conştient la construirea mitului unui conducător cu însuşiri aproape supraomeneşti, capabil a

găsi răspunsuri nu numai la întrebările naţiunii, dar şi la cele mai largi, ale omenirii întregi.

În acest context înlăturarea lui Maurer din fruntea guvernului (martie 1974) şi ungerea în aceeaşi lună a lui Nicolae Ceauşescu ca preşedinte apar drept urmarea firească a unei lupte pentru putere declanşată în iulie 1971; congresul al XI-lea al partidului (noiembrie 1974) va desăvîrşi căderea "baronilor" lui Dej şi victoria unui regim prezidenţial bazat pe cultul personalităţii "Conducătorului". Cu excepţia politicii externe care a cultivat, cu puţine variaţii, vechile direcţii, congresul menţionat a marcat sfîrşitul absolutismului luminat practicat după 1960, reactualizarea metodelor, scopurilor şi a sistemului de valori dominant în anii '50.

Cultul personalităţii şi socialismul dinastic. Neostalinismul românesc al anilor '70 - '80 se deosebeşte în mai multe privinţe de modelul iniţial; în primul rînd este mai puţin brutal, terorismul generalizat fiind înlocuit cu o represiune selectivă şi de multe ori, ca şi în celelalte ţări comuniste, cu expedierea peste hotare a celor recalcitranţi. Se deosebeşte apoi prin existenţa unui cult al personalităţii împins pînă la paroxism şi prin instaurarea unui socialism dinastic, de familie. Aceste trăsături au lipsit în vremea domniei lui Dej, au lipsit şi lipsesc şi astăzi în marea majoritate a statelor comuniste, mai ales în cele dependente de Moscova. Cultul personalităţii s-a dezvoltat cu deosebire în ţările socialiste autonome sau independente, cum ar fi Albania, Coreea de Nord, China lui Mao. În România el a apărut în chip destul de neaşteptat, neavînd izvoare interne nici în tradiţia politică a vechilor elite politice, nici în cea a socialismului autohton. Dimpotrivă, am putea spune că, vreme de secole, clasele conducătoare au fost mai puternice decît puterea executivă pe care au dominat-o cu autoritate. Nici voievozii, nici regii, nici oamenii politici ai României Mari, nici Antonescu nu au practicat cultul personalităţii. Singura analogie care s-ar putea face cu trecutul ar fi cultul conducătorului practicat de Legiune, un cult despre care a fost vorba într-unul din capitolele precedente.

Dincolo de aspectele sale pitoreşti, cultul personalităţii este un regim politic cu trăsături specifice, prin care o foarte restrînsă elită politică îşi exercită dictatura asupra partidului mai întîi, asupra întregii ţări mai apoi. Dacă ar fi să ne luăm după constituţie, Partidul Comunist Român, 3 260 125 de membri în decembrie 1982 sau 31% din totalul populaţiei ocupate, reprezintă forţa conducătoare a societăţii româneşti; în realitate el a devenit un fel de organizaţie de

masă, dominată de cîteva sute de activişti ataşaţi conducătorului statului şi de familia acestuia prin legături de fidelitate personală şi familială.

Ridicarea acestei noi caste politice reprezintă probabil unul din fenomenele cele mai interesante ale anilor '70; după cum am arătat, schimbarea de echipă a avut loc în anul 1974, cînd Ceauşescu a fost proclamat preşedinte, iar primul ministru I. Gh. Maurer a fost înlocuit cu M. Mănescu; la congresul al XI-lea (noiembrie 1974), Maurer şi-a pierdut şi locul din Comitetul Central. În acelaşi timp, şi-au pierdut din influenţă numeroşi membri iniţiali ai grupului Ceauşescu, cei pe care se sprijinise acesta după 1965 în lupta cu "baronii" lui Dej, dar care acum puteau primejdui poziţia noului "far călăuzitor", între ei V. Trofin, P. Niculescu-Mizil, Gh. Rădulescu, I. Iliescu, cu toţii relativ pricepuţi administratori care îndrăzniseră să discute, într-un fel sau altul, politica economică a lui Ceauşescu şi să sugereze modificarea ei. În cîţiva ani ei vor fi complet marginalizaţi, scoşi din posturile influente, înlocuiţi cu activişti şterşi, supuşi, a căror singură preocupare va deveni traducerea în viaţă a "preţioaselor indicaţii" date de Conducător. Pentru a-i ţine în frîu, preşedintele a întins pînă la ultima limită a rezonabilului principiul rotirii cadrelor, practicînd atît de frecvente şi derutante schimbări în aparatul de partid şi de stat, încît rostul lor a devenit de neînţeles, iar funcţionarea instituţiilor statului aproape cu neputinţă. Astfel de schimbări, afectînd de fiecare dată zeci de posturi, au avut loc în 1976 (iunie, iulie), 1977 (ianuarie, decembrie), 1978 (martie) — la această reorganizare şi-au schimbat funcţiile nu mai puţin de 23 de persoane —, 1979 (ianuarie, august, octombrie, noiembrie), 1980 (martie), 1981 (martie, septembrie). În 1982, rotirile, epurările, promovările sau pur şi simplu schimbările au devenit cronice: în aprilie ele au afectat ministerul educaţiei, internele şi comerţul exterior; în mai, s-au schimbat primul-ministru, 8 viceprim-miniştri, 3 membri ai Comitetului Politic Executiv; între mai şi august au fost înlocuiţi numeroşi miniştri-adjuncţi de la ministerele economice; în octombrie s-au operat schimbări în Comitetul Politic Executiv şi la Consiliul de Stat; în noiembrie au căzut capete de miniştri-adjuncţi la planificare, comerţ exterior şi agricultură.

Singura parte a castei conducătoare care nu a fost continuu epurată sau rotată şi care, dimpotrivă, a acumulat necontenit funcţii şi responsabilităţi a fost familia prezidenţială, şeful statului dînd tot mai mult impresia că nu are încredere decît în rudele sale apropiate.

Soţia preşedintelui, trei dintre fraţi, unul din feciori, un cumnat au fost puşi în poziţii cheie care conduc aparatul de partid, ministerele de interne, apărare, ministerul agriculturii, comitetul de planificare, consiliul de ştiinţă şi tehnologie, organizaţia tineretului comunist.

Acest socialism dinastic, de familie, neîntîlnit pînă acum în istoria claselor politice româneşti este întărit printr-un curios complex cultural care face din noua familie domnitoare depozitara nu numai a înţelepciunii politice, dar şi a valorilor culturale şi ştiinţifice celor mai de preţ. În mod obişnuit, dictatorii nu pretind să fie socotiţi şi intelectuali, mulţumindu-se cu ţinerea în mînă a frînelor puterii. Grupul dictatorilor români face excepţie de la această regulă: preşedintele "scrie" cărţi de filozofie, economie politică, istorie, este proclamat drept mare gînditor al contemporaneităţii; soţia sa a devenit membră a Academiei R.S.R. şi a multor altor academii, doctor în ştiinţe chimice, "savant de renume mondial", autoare de cărţi publicate în toate limbile pămîntului; doi dintre fraţii preşedintelui şi doi dintre copiii săi îi urmează exemplul acumulînd titluri şi cărţi. Întreaga clasă politică românească are de altfel complexe culturale; atunci cînd s-a întemeiat Academia de Ştiinţe Sociale şi Politice (1970), primii ei membri au fost preşedintele ţării, un viceprim-ministru, ministrul de externe, adjunctul său, ministrul chimiei, guvernatorul Băncii Naţionale, ministrul de finanţe, mai mulţi secretari de partid de pe la judeţe, cîţiva consilieri prezidenţiali etc. Cărturarii de profesie au fost lăsaţi, fireşte, mai la urmă.

Ca şi în cazul lui Stalin, Kim-Ir-Sen sau E. Hodja, personalitatea conducătorului a ieşit din realitate pentru a îmbrăca calităţi mitice; obscurul sat natal a devenit loc de pelerinaj şi legendă; adjectivele care însoţesc numele "Conducătorului" sînt numai la superlativ, biografia îi este mereu rescrisă căpătînd caracter de hagiografie. Deificarea atinge formele cele mai delirante la fiecare 26 ianuarie, cînd ţara întreagă sărbătoreşte aniversarea "fiului celui mai iubit", bucuroasă, mîndă şi recunoscătoare: "vîrstă n-are, căci epoca întreagă îi aparţine"; "el este România, noi sîntem fiii lui", scria "Scînteia" la aniversarea din 1983. Tot atunci s-a anunţat că, dovadă a impactului gîndirii preşedintelui asupra întregii lumi, cele 24 de cărţi scrise pînă acum au avut parte de 125 de ediţii, însumînd un tiraj total de 750 000 de exemplare.

Toate aceste perverse forme de cult nu s-ar fi putut probabil practica dacă cel pe care îl cîntă şi anturajul său nu le-ar lua într-adevăr în serios; ele ar avea deci în primul rînd o explicaţie psiholo-

gică ce singură lămureşte bucuria descoperirii primului homo sapiens european în apropierea Scorniceştilor sau ideea, ciudată pentru un lider socialist, de a-şi lua ca însemn al puterii prezidenţiale un sceptru.

Explicaţia psihologică a straniului şi nemodernului cult este probabil modul cel mai sigur de a-i înţelege originea şi exagerările; în mod oficios însă clasa politică îl explică într-un fel mai cinic, arătînd că a fost nevoie de crearea unui simbol în jurul căruia să se poată ralia întregul popor, într-un moment în care ţara este ameninţată de ruşi şi în care nevoile dezvoltării rapide presupun încordarea maximă a energiilor naţionale.

Dacă aceasta a fost într-adevăr intenţia iniţială a elitei politice comuniste, rezultatele au fost departe de a-şi atinge scopul. Şiretenia diplomatică nu este suficientă pentru a conduce o ţară; şi fanarioţii au fost buni diplomaţi; exaltarea naţionalistă poate da roade un număr de ani, dar nu poate totuşi ţine loc la nesfîrşit de hrană zilnică; şi apoi, ce credibilitate poate avea o clasă politică bogată în personalităţi care au absolvit universitatea fără a-şi fi terminat liceul şi care au doctorate fără a avea bacalaureate?

Personalizarea la maximum a puterii a avut probabil repercusiunile cele mai grave asupra *economiei*. Disputa Maurer-Ceauşescu se concentrase îndeosebi asupra celor două probleme, a gradului de centralizare a luării deciziilor şi a ritmului şi anvergurii procesului de modernizare. Victoria cultului personalităţii şi transformarea conducătorului într-un fel de oracol atotştiutor, investit pe deasupra cu preşedinţia tuturor comitetelor şi consiliilor posibile, au pus capăt timidului proces de descentralizare iniţiat de fostul prim-ministru. Elementul principal în luarea deciziilor a devenit după 1974 "indicaţia preţioasă", distribuită darnic în toate domeniile, de la agricultură şi industrie la ştiinţă şi artă, un fenomen care a îngreunat şi a încetinit luarea de hotărîri, anihilînd spiritul de iniţiativă şi răspundere la toate nivelurile şi care, pe deasupra, ţinînd seama de calitatea "conducerii superioare", a mărit riscul adoptării unor măsuri arbitrare sau de-a dreptul greşite din punct de vedere economic.

Căderea lui Maurer a închis, pentru moment, discuţia în jurul problemei raportului dintre fondul de acumulare şi cel de consum, preşedintele Ceauşescu impunînd, după 1974, o linie de şi mai accelerată şi diversificată industrializare. Încă din iulie 1975, el a propus creşterea prevederilor planului cincinal pe anii 1976 - 1980, alocînd

33,5% din venitul naţional fondului de dezvoltare, faţă de numai 30-32% cît prevăzuse congresul al XI- lea (1974). În iulie 1976, procentul a fost din nou ridicat, de astă dată la 34%, împreună cu cifrele de plan pentru numeroase ramuri industriale între care industria chimică, cea constructoare de maşini, precum şi pentru producţia de cereale. În februarie,octombrie şi decembrie 1977 planul a fost din nou revizuit stabilindu-se obiective şi mai ambiţioase. Prevederile cincinalului următor (1981 - 1985), adoptate în 1979, au fost şi ele revizuite "în sus", tot nerealist, în ciuda faptului că în acel an semnele crizei începuseră deja să se arate.

Cincinalul 1976 - 1980 nu a putut fi îndeplinit la majoritatea indicatorilor principali: nici la venitul naţional, nici la producţia industrială totală, nici la producţia agricolă. Ca urmare, faţă de directivele aprobate în 1979, prevederile cincinalului următor au fost, pentru prima dată în istoria comunismului român, reduse. Au rămas ridicaţi numai indicatorii pentru comerţul exterior şi agricultură; faţă de cincinalul anterior, cel dintîi urma să crească cu 11,9%, cea de a doua cu 41%.

Acest joc cu cifrele lasă impresia unui haos deplin în politica de planificare cu atît mai mult cu cît ele maschează lipsa oricărei încercări reale de reformă economică. Economia românească este, fără îndoială, cea mai strict centralizată şi rigid planificată economie din întregul lagăr socialist, o situaţie care generează ineficienţă, lipsă de flexibilitate, care descurajează iniţiativele. Accentul excesiv pus pe dezvoltarea industriei grele a creat un dezechilibru economic care face ca pe hîrtie ţara să arate bogată, dar cu preţul sărăcirii populaţiei. În mod paradoxal, fabricile industrializării socialiste, în loc de a produce bogăţie, produc sărăcie. Pe de altă parte, chiar şi dezvoltarea industrială pare să fi ajuns la un punct mort, metodele prin care a fost realizată pînă acum, transferul forţei de muncă din agricultură în industrie, creditele occidentale, acumularea forţată pe seama consumului, sleindu-se treptat. Cîteva cifre sînt semnificative în această privinţă; astfel, rata de creştere a investiţiilor a scăzut de la 15,9% (1978)) la 4,1% (1979), apoi la 3,1% (1980); rata de creştere a forţei de muncă s-a redus de la 5,1% (1976) la 2,3% (1980) şi la 1% (1981). Datele oficiale referitoare la "îndeplinirea" planului pe 1982 arată toate o accentuată scădere a ritmului de creştere planificat şi neîmplinirea planului la numeroşi indicatori: energie electrică (-7,1%), cărbune (-13,9%), petrol (-6,4%), oţel (-12,7%), automobile (-25,8%), vase maritime (-53,2%), cereale (-7%), con-

strucţii locuinţe (-14,7%). Nici populaţia ţării, care fusese "programată" să ajungă în 1982 la 22 550 000 de locuitori, nu şi-a respectat "angajamentul", crescînd numai pînă la 22 527 325 de locuitori.

Două au fost ramurile în care politica economică a partidului a fost extrem de neprevăzătoare, siderurgia şi petrochimia. În 1975, România importa 10 878 700 tone minereu de fier şi producea 449 kg oţel pe cap de locuitor; această producţie este planificată să ajungă la 1 000 kg şi ca urmare, pe lîngă giganticul combinat de la Galaţi, s-a construit încă unul, de aceeaşi mărime, la Călăraşi; în 1981 importurile de minereu de fier au crescut la 15 016 000 tone.

Cît priveşte petrochimia, deşi producţia internă de petrol a scăzut continuu după anul de vîrf 1976 (1976=14 700 000 tone, 1981= 11 600 000 tone) şi în ciuda crizei petrolului de după 1973, partidul a mărit totuşi capacitatea de rafinare, care a ajuns treptat de la 18 500 000 tone în 1973, la circa 33 000 000 tone în 1980. Aceasta înseamnă că România, şi aşa lipsită de valută forte, a fost obligată să cheltuiască tot mai mult pentru importurile de petrol, care au însumat 14 143 300 tone în 1973, 15 000 000 tone în 1980, 12 900 000 tone în 1981, 10 900 000 tone în 1982, fireşte la ruinătorul preţ al pieţei mondiale. Nepotrivirea dintre capacitatea de prelucrare a rafinăriilor şi posibilitatea de achiziţionare a petrolului face ca, în prezent, circa 35% din capacitatea de prelucrare a rafinăriilor să nu fie folosită.

Un alt rezultat al politicii de accelerată şi neprevăzătoare industrializare a fost creşterea datoriei externe care este socotită a fi în prezent (1983) între 10 şi 11 miliarde de dolari. Preşedintele Ceauşescu a promis, în februarie 1981, că întreaga datorie va fi plătită pînă în 1990 şi că nu se vor mai face alte împrumuturi externe. La numai cîteva luni însă de la discursul preşedintelui, în iunie, România împrumuta din nou 1 474 milioane de dolari de la Fondul Monetar Internaţional. În 1983, s-a anunţat că majoritatea partenerilor apuseni au acceptat să reeşaloneze plăţile datorate de România pe anii 1981, 1982 şi 1983.

Dificultăţile economiei româneşti au fost accentuate după 1974 de neputinţa soluţionării problemelor agriculturii şi de treptata transformare a României într-o ţară cu cronice crize alimentare. Politica partidului a tratat întotdeauna agricultura şi ţărănimea cu indiferenţă şi nepricepere, neputîndu-se hotărî să lase liberă iniţiativa locală şi să slăbească controlul central asupra gospodăriilor colective. În primăvara lui 1983, conducerea de partid a emis nu mai

puţin de cinci decrete privind agricultura, urmărind toate rezolvarea crizei, dar găsind "soluţia" din nou numai în întărirea controlului central; gradul de pervertire a firescului se vede din preambulul unuia din decrete care arată că creşterea vitelor de către ţărani trebuie să fie o cinste şi o datorie de onoare; din nou deci o funcţie economică naturală, care ar trebui reglementată prin mecanismul pieţei, a căpătat o valoare morală şi politică. Decretul respectiv introduce un nou sistem de achiziţii forţate de la ţărani, obligaţi să contracteze animale doar cu statul şi să le vîndă la preţul fixat de acesta. Un alt decret introduce pedepse aspre, amenzi şi închisoare pentru tăierea particulară a animalelor, precum şi obligativitatea fiecărei gospodării ţărăneşti de a înregistra, la primărie, toate animalele din ogradă. În sfîrşit, un alt decret a reglementat strict preţul de vînzare al produselor ţărăneşti, fixîndu-le un plafon foarte jos. Într-un discurs din decembrie 1982, Nicolae Ceauşescu a arătat că ţăranii trebuie lăsaţi să se îmbogăţească dacă o pot face prin munca lor; este puţin probabil că ploaia de reglementări fanariote care s-a abătut peste sate va fi de natură a-i îndemna pe ţărani să lucreze mai mult şi mai bine.

1982 a fost — pe hîrtie cel puţin — un an cu recolte bune, cea de cereale ajungînd la 22,3 milioane tone, mai puţin decît prevăzuse planul, dar totuşi suficient pentru a acoperi nevoile populaţiei; în 1983 însă, agricultura a fost lovită de secetă, un fapt care ilustrează precaritatea programului ei de modernizare. Deşi se propusese încă din 1976 irigarea a 3 200 000 de hectare, suprafaţa irigată în 1982 nu ajunsese decît la 2 380 000 de hectare. Ca urmare, producţia mărturisită de cereale a fost de numai 20 milioane tone. În privinţa forţei de muncă, agricultura română foloseşte încă un foarte mare număr de muncitori agricoli (3 milioane în 1981) sau 28,9% din totalul populaţiei ocupate. Deşi industria chimică a cunoscut mari progrese, cantitatea de îngrăşăminte livrată agriculturii este încă insuficientă, România importînd astăzi din Apus îngrăşăminte şi seminţe selecţionate.

Dificultăţile economiei, experimentele, încercările, căutările, eşecurile au avut un efect imediat asupra nivelului de trai al populaţiei, cetăţenii României socialiste trăind mai greu în anii '80 decît în anii '60 - '70 şi cu mult mai puţine speranţe de îndreptare a situaţiei decît atunci. Din 1978, preţurile pînă atunci stabile au fost constant mărite, mai întîi la alimente, servicii, transportul de persoane, articole de îmbrăcăminte, lemn şi articole de lemn, hîrtie

(1978), apoi la benzină, gaz natural, păcură, electricitate (1979). În 1980, a venit rîndul transportului de bunuri şi construcţiilor, în 1982 au crescut preţurile din nou la alimente, electricitate, păcură, lemne de foc. Astăzi, atît pentru localnici cît şi pentru vizitatorii străini, România este o ţară foarte scumpă; după datele Fondului Monetar Internaţional nivelul de trai ar fi scăzut în anul 1983 cu între 19% şi 40%.

Creşterea preţurilor şi scumpirea produselor nu au rezolvat însă problema aprovizionării. Lipsurile de tot felul, mai ales cele alimentare, au devenit acute şi cronice din toamna lui 1981, cînd partidul a fost nevoit să reintroducă cartelele pe care le desfiinţase în 1954; s-au raţionalizat astfel pîinea, laptele, uleiul, zahărul, carnea. În paralel, din iniţiativa preşedintelui Ceauşescu, s-a publicat un program de "alimentaţie raţională" în care, sub pretextul că populaţia mănîncă prea mult, că se consumă prea multe calorii, s-au fixat cantităţile alocate anual cetăţenilor pentru perioada 1982-1985. Ele sînt următoarele, socotite pe cap de locuitor: carne, 60-70 kg; peşte, 8-10 kg; lapte şi produse lactate, 210-230 kg; bucăţi ouă, 260-280; legume, 173-189 kg; fructe, 85-95 kg; zahăr şi produse zaharoase, 22-26 kg; cartofi 70-90 kg; cereale şi produse din cereale, 120- 140 kg. În acelaşi timp "programul ştiinţific" a socotit prea ridicat consumul de calorii pe cap de locuitor şi a indicat reducerea lui pînă în 1985 cu între 9% şi 15%, astfel încît el să nu depăşească 2 800-3 000 de calorii zilnic. Urmînd aceste indicaţii, planul alimentar pe anul 1984, publicat în decembrie 1983, prevede raţii individuale anuale şi mai scăzute decît cele prevăzute în "programul ştiinţific". Cîteva exemple: carne 39,12 kg; lapte şi produse lactate, 78,73 kg; legume, 66,08 kg; fructe, 27,49 kg; cartofi, 42,54 kg. Au crescut, în schimb, prevederile de plan la săpun şi detergent, documentele de partid prevăzînd ridicarea consumului de săpun pe cap de locuitor de la 1 kg (1980) la 1,9 kg (1983), iar a celui de detergent la 3,5 kg (1983). Se poate spune, fără exagerare, că în România anilor '80, calitatea vieţii s-a degradat simţitor faţă de nivelul pe care-l atinsese cu un deceniu mai înainte.

Cifrele menţionate mai sus vădesc una din obsesiile cele mai tenace ale neostalinismului românesc, centralizarea şi planificarea în amănunt a tuturor aspectelor existenţei; sînt într-adevăr puţine exemple în istorie de clase politice care să prevadă, într-un document oficial, că locuitorul ţării are dreptul la între 173 şi 189 kilograme de legume pe an sau că igiena celor 365 de zile calendaristice

se poate rezolva cu 1,9 kilograme săpun. În afara acestei forme de "conducere", comuniştii români ai preşedintelui Ceauşescu au dat puţine semne că îşi dau seama de gravitatea situaţiei în care au adus ţara sau că se preocupă de căile scoaterii ei din criză.

Dimpotrivă, în loc de reforme, ei au recurs la noi măsuri restrictive, mai apropiate de iobăgie decît de socialismul "multilateral dezvoltat", cum ar fi de pildă legarea cetăţenilor de locul de muncă şi îngreunarea mişcării populaţiei de la sat la oraş; 14 localităţi au fost declarate în anul 1976 "oraşe mari", aşezarea în ele devenind de competenţa unei comisii speciale. Doi ani mai tîrziu, mutarea din şi în localităţi, indiferent de mărime, a devenit şi mai dificilă, în paralel cu adoptarea unei legi menite a face aproape cu neputinţă transferul de la o întreprindere la alta. Problema mîinii de lucru în agricultură a fost rezolvată an de an prin scoaterea la munca cîmpului a milioane de elevi şi studenţi (2,5 în 1981, 2 în 1982), a numeroşi funcţionari, soldaţi, aceasta în ciuda faptului că aproape 30% din populaţie este încă, teoretic cel puţin, ocupată în agricultură. Din 1981, armata a primit tot mai multe sarcini economice, în timp ce numeroase departamente şi obiective economice au fost direct militarizate şi puse sub comanda unor generali (Transfăgărăşanul, canalul Dunăre-Marea Neagră, metroul din Bucureşti, Tarom-ul).

În lipsă şi căutare de fonduri, preşedintele Ceauşescu a inventat în iunie 1982 teoria "părţilor sociale", aprobată de Comitetul Central la plenara din luna noiembrie a aceluiaşi an; termenul desemnează acţiuni de întreprindere valorînd între 10 şi 50 de mii de lei pe care muncitorii le pot cumpăra de la propria instituţie. Preşedintele însuşi a anunţat că va cumpăra astfel de "părţi sociale" de la Uzinele "23 August" din Bucureşti. În teorie, pînă la 30% din fondul fix al unei întreprinderi poate trece în acest fel în proprietatea salariaţilor ei; în practică, ţinînd seama de nerentabilitatea acestora precum şi de faptul că întregul control asupra planului, producţiei şi desfacerii rămîne în mîna partidului, "părţile sociale" nu reprezintă decît un împrumut forţat care va aduce casieriei prezidenţiale suma de circa 630 milioane lei anual,pe seama pauperizării şi mai accentuate a unei clase muncitoare aflate şi aşa pe unul din ultimele locuri din Europa în privinţa puterii de cumpărare.

Victoria cultului personalităţii în anul 1974 a avut influenţe negative şi asupra evoluţiei *culturii*. Să ne amintim că perioada cuprinsă între începutul anilor '60 şi căderea tehnocraţilor lui Maurer avusese parte de numeroase inovaţii faţă de anii '50; deschiderea

spre Apus, diminuarea rolului ideologiei marxiste, cultivarea valorilor naţionale, atenuarea cenzurii, modernizarea învăţămîntului şi cercetării, o mărită libertate de creaţie în literatură şi artă. Spre deosebire de această "perioadă liberală", epoca stalinismului dinastic se caracterizează prin închiderea ferestrelor către Occident, prin dezorganizarea sistemului de învăţămînt şi cercetare, în sfîrşit prin readuçerea procesului de creaţie literară şi ştiinţifică sub controlul strict al partidului. Prin toate aceste măsuri, perioada de după 1974 se apropie mai mult de anii stalinismului integral al anilor '50 decît de epoca imediat premergătoare. Statul cheltuieşte, de altfel, tot mai puţin pentru cultură, bugetul pe anul 1984 avînd un capital cultural cu 40% mai sărac decît cel pe anul 1983 şi cu 2 milioane lei mai scăzut decît fusese în 1965.

Probabil că fenomenul cultural cel mai izbitor este revenirea în forţă a ideologiei ca principal instrument al dezvoltării sociale. A apărut ca urmare un nou tip de intelectual, activistul de partid cu diplome, titluri şi pretenţii, care tratează cultura ca pe un domeniu oarecare al vieţii administrative, de planificat, coordonat şi dirijat conform necesităţilor clasei conducătoare.În 1981, de pildă, s-a adoptat un plan de 4 ani pentru "dezvoltarea literaturii", iar preşedintele ţării, pentru a stimula probabil pe oamenii de ştiinţă, a declarat în 1976 că "sînt gata în orice moment ca pentru o descoperire genială să acord titlul de erou al muncii socialiste".

Domeniul preferat de manifestare al noilor intelectuali pare să fie istoria; începînd cu programul partidului din 1974, care are o introducere istorico-patriotico-naţionalistă de 18 pagini, toate textele programatice ulterioare îşi încep pledoariile cu dacii şi tracii, de la care partidul se reclamă acum direct. La Muzeul de Istorie a Partidului Comunist, prima sală este închinată dacilor şi este dominată de două impunătoare busturi ale lui Decebal şi Traian. Preşedintele însuşi a scris în repetate rînduri despre trecut publicînd chiar şi un volum intitulat *Pagini din istoria poporului român* (1983). Numeroşi activişti culturali, între ei şi unul din fraţii preşedintelui, au devenit peste noapte istorici oficiali, preocupaţi în egală măsură de istoria antică, contemporană, medievală. Obsesia istorică reflectă pe de o parte criza de legitimitate a regimului; pe de alta, ea are şi menirea unei diversiuni, căutînd să pună în interesul partidului firescul sentiment naţional. Modul însă foarte elementar în care se pune în practică acest naţionalism istoric, caracterul său aniversativ, patriotard, fals euforic sînt de natură a avea mai degrabă rezultate inverse.

Cît priveşte istoriografia propriu-zisă, se poate socoti că transferarea sediului ei la Academia "Ştefan Gheorghiu" şi la Institutul de Istorie al Partidului a lichidat-o practic ca ştiinţă.

Culturnicii şi-au dat, de altfel, multă osteneală pentru a neutraliza numeroase instituţii culturale pînă atunci mai mult sau mai puţin autonome, mai ales pe cele care asiguraseră continuitatea vieţii ştiinţifice şi culturale în anii '50 şi pe eforturile cărora se înălţaseră împlinirile perioadei următoare. Academia, de pildă, a fost lichidată ca instituţie de cercetare, toate instituţiile i-au fost luate, noii membri au fost aleşi aproape exclusiv din rîndul activiştilor culturali de partid în frunte cu soţia preşedintelui. Foarte prestigiosul Institut de Matematică a fost desfiinţat în 1975, Comisia Monumentelor Istorice a dispărut în 1977, Institutul de Pedagogie a avut aceeaşi soartă în 1982. Au fost de asemenea desfiinţate numeroase institute tehnice.

O atenţie specială a fost acordată reorganizării pînă la dezorganizare a învăţămîntului, aproape toate progresele perioadei precedente fiind anulate. Legea educaţiei din 1978 a introdus principiul drag preşedintelui al integrării învăţămîntului cu producţia, alungînd practic din şcoli disciplinele teoretice, cele sociale şi umane, punînd liceele şi facultăţile sub tutela unor uzine, dîndu-le planuri de producţie. Din punct de vedere practic, rezultatele acestei legături dintre învăţămînt şi producţie sînt neglijabile, greutăţile uzinelor tutelare făcînd de cele mai multe ori activitatea productivă a şcolilor şi facultăţilor irevelantă pentru economia naţională. Cît priveşte învăţămîntul, el a devenit o instituţie care trăieşte de pe azi pe mîine, în funcţie de necesităţile momentului şi de pe băncile căruia elevii şi studenţii ies cu o formaţie intelectuală redusă. Numărul studenţilor este, de altfel, în continuă scădere; a fost reintrodusă nota socială la admiterea în universităţi, precum şi obligativitatea prezentării unei recomandări din partea U.T.C. pentru intrarea în facultăţile de ştiinţe sociale. Cadrele didactice au fost epurate începînd din 1974 cînd preşedintele ţării a declarat că "nu poate lucra în învăţămîntul superior acela care se sustrage de la activitatea de educare a tinerei generaţii în spiritul concepţiei marxist-leniniste, al programului partidului nostru"; de atunci, această poziţie oficială a fost extinsă la învăţămîntul de toate gradele. Din 1975, admiterea la doctorat nu s-a mai putut face decît cu aprobarea comitetului municipal de partid, această autoritate fiind transferată ulterior unei comisii speciale a Comitetului Central. Clasa conducătoare

pare hotărîtă să îngăduie accesul la învățămîntul superior numai persoanelor care i se par de încredere și pe care nădăjduiește să le poată controla. O atare politică de "cadre", trecerea criteriului politic înaintea meritului, va fi de natură a desofistica și provincializa și mai mult viața intelectuală românească.

Unul din puținele domenii culturale în care culturnicii nu s-au putut instăpîni cu totul și care drept urmare mai dă încă dovadă de surprinzătoare vitalitate este literatura. Scriitorii, cu tot conformismul multora dintre ei, reprezintă astăzi principala forță de opoziție intelectuală și singurul grup social relativ autonom, greu de controlat, ceea ce explică recentele cereri de desființare a uniunilor de creație, în primul rînd a Uniunii Scriitorilor. Scriitorii clanului conducător n-au putut de altfel niciodată să pătrundă în conducerea acestei uniuni, care și-a manifestat în mai multe rînduri independența. Întîlnirile zise "de lucru" dintre secretarul partidului și scriitori au fost nu o dată martorele unor curajoase discuții privind politica culturală oficială.

Acumularea fenomenelor de criză internă a dus și în România, cu multă întîrziere față de Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia, la apariția fenomenului de *disidență*. Etimologic, termenul definește o atitudine diferită de cea oficială, dorința de a fi altfel, de a urma o altă cale. Față de rezistența și opoziția anilor '40 - '50, disidența prezintă cîteva deosebiri de tactică și de obiectiv. Vechii rezistenți nădăjduiseră în răsturnarea comunismului, convinși de inevitabilitatea intervenției occidentale și de prăbușirea regimului impus de Moscova prin cauze externe. În anii destinderii și ai respectabilizării regimurilor comuniste prin acordurile de la Helsinki (1975), aceste speranțe au fost lăsate la o parte, diferitele forțe sociale dornice de schimbare concentrîndu-se pe posibilitatea reformării structurii existente. Nu este însă mai puțin adevărat că reformele pot duce și ele la răsturnări; cererea de alegeri libere, de pildă, formulată de grupul lui Paul Goma, sau cea de sindicat liber, expusă de mai multe ori după 1977, sînt în realitate cereri radicale, de natură a provoca modificări sistemice, sînt deci incompatibile cu regimul socialist. Brutalitatea cu care incipientele mișcări disidente au fost reprimate arată de altfel că regimul a fost și este conștient de pericolul tacticii legaliste.

Apariția tîrzie, după 1975, a disidenței române se explică prin mai multe cauze. Ea a fost fără îndoială întîrziată de aura naționalistă cu care s-a înconjurat atît regimul lui Dej după 1960 cît și cel al

preşedintelui Ceauşescu. Inexistenţa procesului real de destalinizare a fost probabil o altă cauză. Atît în Rusia cît şi în Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia, disidenţii au apărut numai după începerea dezgheţului intern, un fenomen care în România a rămas chiar şi în anii '60 numai la suprafaţă. Lipsa de disidenţe de stînga, marxiste, în interiorul partidului — precum disidenţa atît de influentă din Polonia şi Cehoslovacia —, a îngreunat şi ea prezentarea de alternative. Singurul fapt care a stimulat probabil ieşirea la lumină a disidenţilor români a fost destinderea şi acordurile de la Helsinki (1975), care au îngăduit pe de o parte Apusului să intervină în apărarea drepturilor omului, iar, pe de alta, au înmuiat reacţiile unui preşedinte dornic să-şi menţină în lume imaginea de spirit luminat şi reformator.

Teoretic, disidenţa românilor a produs puţine texte demne de remarcat; ele se reduc mai ales la cele cîteva scrisori deschise ale lui Paul Goma şi ale grupului său (ianuarie-martie 1977) şi la cîteva studii privind comunismul român. Se pot adăuga de asemenea o seamă de scrisori deschise, cîteva zeci, precum şi textele disidenţilor religioşi, în primul rînd predicile părintelui Gh. Calciu Dumitreasa (1979). Toate aceste scrieri sînt extrem de critice la adresa cultului personalităţii, a socialismului dinastic, toate sugerează reforme de structură pe care nici un regim comunist nu le-ar putea însă accepta: libertatea ideilor şi a presei, alegeri libere, pluralism politic, drepturi cetăţeneşti democratice. Este îndoielnic ca intelectualii care au pus pe hîrtie astfel de cereri să-şi fi făcut iluzia că ele ar putea fi acceptate. Ei au fost de altfel puţini la număr, ceea ce a uşurat marginalizarea şi neutralizarea lor.

Mai periculoase au fost probabil frămîntările muncitoreşti, în primul rînd surprinzătoarea înfiinţare a unui sindicat liber (martie 1979) cu secţii în Muntenia, Banat şi Transilvania, însumînd peste 2 000 de membri; sindicatul, al cărui interesant program cerea în primul rînd acordarea dreptului de asociere, apoi tot felul de drepturi muncitoreşti inexistente în societăţile comuniste, nu a trăit decît două săptămîni, conducătorii săi precum şi mulţi dintre membri dispărînd sau sfîrşind în închisoare. Crearea S.L.O.M.R. (Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii din România) venea la numai doi ani după greva celor 35 000 de muncitori minieri din Valea Jiului (august 1977) şi conducerea partidului s-a grăbit să înăbuşe mişcarea înainte de a apuca să se întindă. De atunci încoace, grupuri izolate au anunţat în mai multe rînduri întemeierea unor noi sindicate libere, dar nici unul nu pare să fi reuşit să supravieţuiască mai mult de cîteva zile momentului ieşirii în public.

Singura disidenţă pe care regimul nu pare capabil s-o gîtuiască este cea religioasă; la ortodocşi ea s-a manifestat în primul rînd prin predicile ţinute de părintele Calciu în biserica Radu Vodă din Bucureşti (1979). Adresate mai ales tineretului, ele ocolesc cu prudenţă politica pentru a se concentra cu precădere asupra raportului dintre ateism, credinţă, marxism. Regimul le-a socotit însă suficient de periculoase pentru a-l condamna pe autorul lor, care petrecuse deja 16 ani în închisoare (1948-1964), la încă zece. Părintele Calciu, născut în 1929, pare să fie unul dintre foarte puţinii reprezentanţi ai bisericii ortodoxe pe cale de a deveni martir. Active au fost şi sînt încă şi numeroasele grupuri neoprotestante care se încăpăţînează să-şi ceară cu seriozitate drepturile, între ele dreptul la emigrare. Renaşterea religioasă, evidentă pentru orice observator al scenei româneşti, explică desigur activa şi probabil ineficienta campanie ateistă orchestrată de propaganda oficială în ultimii ani.

Din punct de vedere etnic, disidenţa din România este în mod covîrşitor românească. Germanii şi evreii — care au alternativa relativ sigură a emigrării — se feresc să şi-o primejduiască prin acţiuni politice care le-ar putea periclita plecarea. Cît priveşte pe unguri, acţiunile lor se încadrează mai degrabă în categoria apărării drepturilor unei minorităţi naţionale decît în cea mai largă a drepturilor omului. În aceste condiţii, atîta vreme cît fiecare categorie socială, religioasă sau etnică îşi urmăreşte numai scopuri individuale, directe, fără a avea în vedere şi interesele altor categorii sau grupuri, disidenţa din România va rămîne fărîmiţată, neputînd reprezenta un pericol real pentru regimul comunist.

Dincolo de cele cîteva acţiuni disidente organizate, se remarcă în România ultimilor ani o sensibilă creştere a semnelor nemulţumirii individuale; anuarul demografic al Naţiunilor Unite (1979) aşază de altfel România pe primul loc al sinuciderilor, 66,5 la o sută de mii de locuitori, înaintea Ungariei (43,1), Germaniei de Est (30,5), Finlandei (25,1) şi Austriei (24,8). Psihoza de emigrare a atins proporţii de masă; 62 533 de saşi şi şvabi au părăsit ţara între 1977 şi 1982. Comunitatea evreiască a ajuns să nu mai numere decît cca 30 000 de persoane faţă de cca 400 000 cît număra în 1945; cea armenească şi cea grecească au dispărut cu totul. Numai în anul 1982 au emigrat legal în Statele Unite, Germania Federală şi Israel cca 19 000 de cetăţeni români. Fuga peste hotare, un act disperat care a atins oameni de toate vîrstele şi profesiunile, a devenit astăzi un fenomen

generalizat, larg răspîndit, inedit în istoria unei ţări care a fost de-a lungul vremurilor ţară de imigraţie, nu de emigraţie.

Generalizării fenomenului de nemulţumire partidul i-a răspuns printr-o serie de măsuri administrative, cum ar fi adoptarea unei noi legi privind trecerea frontierei (martie 1981) prevăzînd pedepse aspre pentru aşa-zişii "frontierişti". Căutînd a opri înmulţirea cererilor de emigrare, Consiliul de Stat a instituit în noiembrie 1982 o taxă de educaţie pe care cei dornici să părăsească definitiv ţara urmau să o plătească în valută forte; unui cercetător psiholog în vîrstă de 57 de ani i s-a cerut, de pildă, în februarie 1983 suma de 23 700 dolari, 3 700 pentru liceu, 12 000 pentru facultate, 8 000 pentru doctorat. La presiunea guvernelor occidentale, aplicarea taxei a fost suspendată în iunie 1983; ca răsplată, Statele Unite au acceptat să prelungească cu încă un an clauza naţiunii celei mai favorizate acordată României, iar vest-germanii au promis noi ajutoare economice, mai ales în credite, precum şi plata a 7-8 000 de mărci pe cap de emigrant, o sumă dublă faţă de cea stabilită prin acordul Ceauşescu-Schmidt din 1978. În urma noii înţelegeri, aproximativ 12 000 de saşi şi şvabi vor putea părăsi anual România.

Au fost luate măsuri şi împotriva răspîndirii cuvîntului scris necenzurat; în martie 1983, Consiliul de Stat a hotărît înregistrarea maşinilor de scris şi multiplicat; posesiunea şi folosirea lor au fost strict reglementate, pentru a preveni utilizarea lor, spune decretul, de către persoane care "prezintă pericol pentru ordinea publică ori securitatea statului". O lege similară existase între 1948 şi 1964, dar după aceea stăpînirea şi folosirea maşinilor de scris de către particulari fusese liberă. Conform noului decret, aprobările de folosire a maşinilor de scris vor fi date de Ministerul de Interne care poate "efectua şi controlul asupra modului cum acestea sînt folosite"; o fişă cu literele, cifrele şi semnele ortografice ale fiecărei maşini urmează a fi depusă la miliţie; decretul prevede de asemenea că "închirierea maşinilor de scris ... precum şi împrumutarea acestora în afara domiciliului deţinătorului sînt interzise."

Legi şi decrete speciale au fost adoptate pentru a îngrădi şi controla contactele cetăţenilor români cu străinii; astfel, s-a decretat obligativitatea raportării oricărei convorbiri cu un cetăţean străin, iar în 1982 a fost limitat numărul convorbirilor telefonice pe care abonaţii le pot avea cu străinătatea. Toate aceste măsuri au îngreunat considerabil contactele cu lumea din afară, uşurînd în acelaşi timp reprimarea diferitelor acţiuni de disidenţă.

Caracterul din ce în ce mai represiv al politicii interne, precum şi neputinţa găsirii unor soluţii de ieşire din criza economică au împins pe planul al doilea strădaniile clasei politice româneşti de continuare a *politicii externe* autonome începute de Gheorghiu-Dej şi dezvoltate cu succes şi curaj în anii destinderii şi ai liberalismului intern.

Deşi esenţa relaţiilor româno-sovietice a rămas neschimbată, legăturile dintre N. Ceauşescu şi L. Brejnev au cunoscut o oarecare îmbunătăţire după 1974, procesul de apropiere culminînd în anul 1976 cu vizita preşedintelui român în Basarabia şi Crimeea şi cu vizita liderului sovietic la Bucureşti. Comuniştii români par să fi urmărit reducerea fricţiunilor cu Moscova, abandonînd de pildă pentru moment polemica din jurul problemei basarabene. Există de asemenea informaţii că, pentru a face pe placul Moscovei, Bucureştiul a transmis ruşilor date despre activitatea unor naţionalişti basarabeni care se adresaseră preşedintelui Ceauşescu cu speranţa de a fi ajutaţi şi sprijiniţi. Ca urmare, ei au petrecut ani mulţi în lagărele din Siberia, înainte de a li se îngădui, unora dintre ei, să emigreze definitiv dincoace de Prut.

Cu toate acestea, apropierea româno-sovietică nu a fost de durată, poziţiile celor două partide comuniste aflîndu-se în conflict în unele probleme importante, cum ar fi de pildă cea a integrării militare în cadrul tratatului de la Varşovia sau cea a integrării şi cooperării economice în cadrul C.A.E.R-ului. Divergenţe au apărut uneori şi în chestiunea Afganistanului, a Cambodgiei, a Orientului Mijlociu, deşi în ultimii ani poziţia Bucureştiului în aceste probleme a început să se apropie tot mai mult de cea a Moscovei, deosebirile în chestiunile internaţionale ţinînd mai degrabă de retorică decît de substanţă. Mai serioase par a fi deosebirile din domeniul relaţiilor bilaterale. Astfel, în privinţa tratatului de la Varşovia, conflictul a depăşit vechea dispută în jurul problemei manevrelor militare pe teritoriul naţional, România refuzînd să semneze declaraţia din noiembrie 1978 prin care pactul condamnă negocierile de pace israelo-egiptene, refuzînd de asemenea să accepte creşterea cheltuielilor militare, o poziţie pe care guvernul român s-a menţinut pînă în ziua de azi în ciuda repetatelor chemări sovietice de sporire a bugetelor militare.

Şi mai semnificative însă decît aceste divergenţe militare sînt probabil cele economice. C.A.E.R-ul şi România par să se afle din nou pe poziţiile din anii 1962 - 1964, cel dintîi susţinînd iarăşi prin-

cipiul integrării şi specializării economice a ţărilor membre, cea de pe urmă respingînd toate aceste cereri şi cerînd dezvoltarea relaţiilor economice pe bază de egalitate şi avantaj reciproc. La un moment dat se părea că greutăţile economice ale României, în primul rînd criza de energie şi de materii prime, o vor aduce mai aproape de ruşii care i-au vîndut petrol pentru prima oară abia în 1979 (400 000 tone). Aceste importuri s-au ridicat ulterior la 1 500 000 tone (1980) şi la 2 700 000 tone (1981), dar au scăzut apoi din nou la aproximativ 1 500 000 tone (1982). Speranţele de ajutor ale Bucureştiului au rămas aşadar neîmplinite, ruşii avînd puţin interes în ajutorarea industriei petrochimice româneşti. După o relativă creştere, a scăzut şi importul de minereu de fier sovietic, 80% din totalul importurilor respective în 1969, circa 60% în 1982. În prezent (1982), comerţul exterior românesc este orientat în proporţie de 36, 7% spre ţările socialiste, din care 31,6% spre C.A.E.R., în proporţie de 32,8% spre ţările capitaliste dezvoltate şi de 3o,51% spre cele în curs de dezvoltare. Creşterea cea mai spectaculoasă au înregistrat-o desigur schimburile cu acestea din urmă, care nu reprezentau în 1965 decît 6% din valoarea comerţului ţării.

Schimbarea conducerii de la Kremlin în urma morţii lui Brejnev nu a fost de natură a netezi asperităţile în relaţiile dintre cele două partide şi ţări; dimpotrivă, N. Ceauşescu pare să fi sperat în ascensiunea lui Cernenko şi nu s-a sfiit să-şi mărturisească public simpatiile lui R. Nixon. Andropov este privit la Bucureşti cu nelinişte şi din pricina presupuselor sale bune relaţii cu Budapesta. Vechilor deosebiri de vederi li s-au adăugat acum altele noi, cum ar fi de pildă problema rachetelor americane şi sovietice staţionate în Europa, faţă de care Bucureştiul, în vorbe cel puţin, arată mai multă imparţialitate decît aliaţii săi est-europeni. *

Îndată după înscăunarea lui Andropov, presa culturală din cele două ţări s-a angajat într-o prelungită dispută ideologică în jurul problemelor "construirii socialismului", al raportului dintre naţionalism şi internaţionalism, al dreptului fiecărei ţări de a urma un model propriu de dezvoltare. Pentru poporul român însă şi din punct de vedere intern, această dispută este de o semnificaţie limitată deoarece modelul preşedintelui Ceauşescu seamănă ca două picături de apă cu modelul preşedintelui Andropov.

Poziţia relativ divergentă a Bucureştiului explică în schimb înţe-

---

* *Textul a fost tipărit înainte de moartea lui I. Andropov; nu există încă indicii asupra felului în care vor evolua relaţiile cu noul secretar general, C. Cernenko.*

legerea tolerantă de care se bucură regimul cultului personalităţii în capitalele apusene, în ciuda caracterului său intern represiv, atît de nedemocratic şi antioccidental. Nu ne putem desigur aştepta la sentimentalism în domeniul relaţiilor internaţionale; urmărindu-şi propriile lor interese şi aplicînd o de înţeles politică a diversificării faţă de Europa de răsărit, americanii, vest-germanii, israelienii sprijină cu inevitabil cinism un regim care îi poate sluji uneori în contextul macropoliticii. Se poate de altminteri afirma că, deşi deschiderea internă în care a sperat Apusul nu s-a realizat, nevoia Bucureştiului de menţinere a bunelor relaţii cu ţările capitaliste i-a limitat întrucîtva abuzurile şi l-a făcut mai receptiv la presiuni de neconceput în cazul altor ţări comuniste. Dilema occidentală se poate, cred, foarte bine explica printr-un citat din Burke: "Cele mai multe decizii politice nu sînt decît o alegere între neplăcut şi intolerabil".

Astăzi apare însă tot mai limpede faptul că bunele relaţii româno-apusene au atins limitele pînă la care se poate ajunge; aceste limite sînt de mai multe feluri: economice, politice, ideologice.

Cele dintîi sînt probabil cele mai importante. Evoluţia economiei româneşti nu a urmat direcţia aşteptată, în ciuda masivului influx de capital şi tehnologie capitalistă. Industria şi agricultura socialistă se găsesc într-o prelungită criză care le face necompetitive şi neatractive pentru cercurile economice internaţionale. Încercarea de a constitui societăţi mixte a eşuat, firmele japoneze au dat cele dintîi semnalul retragerii din participare (1982), Citroën-ul caută o ieşire similară din aventura Oltcit-ului, uzina de automobile de la Craiova în care francezii au pierdut pînă acum 2 miliarde de franci şi care întîrzie să producă autoturismele planificate. Comerţul exterior al României a scăzut în 1982 cu 17% faţă de anul precedent, cel cu ţările capitaliste dezvoltate a urmat o curbă şi mai accentuată, produsele româneşti oferite la export avînd căutare limitată. Valoarea comerţului cu Statele Unite, de pildă, a scăzut de la 1,1 miliarde dolari (1981) la circa 500 milioane dolari (1982). Conform cifrelor de plan,comerţul cu lumea industrializată urmează să reprezinte o pondere de 27% pe perioada 1981-1985, o cifră mult inferioară celei de 36,7% atinsă în anul 1975. Pe de altă parte, criza financiară în care se află România şi greutăţile plăţii datoriei externe au micşorat aproape de limită capacitatea ţării de a achiziţiona produse şi tehnologie pe piaţa internaţională. Despre o nouă dezvoltare a relaţiilor economice româno-occidentale asemănătoare celei din anii '60 - '70 nu mai poate fi pentru moment vorba, cel puţin atîta vreme cît

Bucureştiul se încăpăţînează să practice un neostalinism care sterilizează economia, blocînd orice posibilitate de progres real. Limitele cooperării economice au fost deci atinse în primul rînd din pricina politicii nepricepute urmate de clasa conducătoare românească; în parte, aceasta este adevărat şi în ceea ce priveşte relaţiile politice, regimul cultului personalităţii reuşind în ultimii ani să consume o mare parte a creditului politic pe care îl avusese România în multe capitale apusene. Nebuloase afaceri de spionaj şi asasinat politic au dus legăturile româno-franceze la una din cele mai scăzute cote ale istoriei lor, mergînd pînă la nediplomatica anulare a vizitei pe care preşedintele socialist al Franţei urma să o facă la Bucureşti (1982). Nerespectarea acordurilor de la Helsinki şi încălcările flagrante ale drepturilor omului au răcit considerabil relaţiile cu americanii, în timp ce impunerea taxei de emigrare a avut un efect similar asupra legăturilor cu Bonnul, Ierusalimul şi desigur Washingtonul. Suspendarea taxei nu a corectat decît parţial această situaţie, Bucureştiul fiind tot mai mult perceput în capitalele apusene drept un regim imprevizibil, cu care se cooperează anevoie.

Această nouă imagine a fost influenţată probabil şi de scăderea importanţei capitalei române din punct de vedere diplomatic, a rolului ei mediator, fie în conflictele din Asia de sud-est, fie în cele din Orientul Mijlociu. Occidentul are astăzi mai limitată nevoie de un mediator decît a avut în trecut; chiar dacă canalele de comunicaţie româno-apusene au rămas deschise, este puţin probabil că Bucureştiul va mai juca, în viitorul previzibil, rolul diplomatic spectaculos pe care l-a avut în anii' 60 şi '70.

Există în sfîrşit o a treia explicaţie a acestei despărţiri obiective româno-occidentale, o explicaţie de natură ideologică. Comuniştii români nu au prevăzut probabil urmările interne ale destinderii, încurajarea indirectă pe care au primit-o mulţi români dornici de schimbare din lectura în "Scînteia" a actului final de la Helsinki şi din înţelegerea faptului că Apusul îi poate sprijini în unele din acţiunile lor revendicative. Fără destindere este probabil că nici diferitele mişcări de disidenţă, nici psihoza emigrării nu ar fi atins formele avansate la care au ajuns. Pentru comuniştii români însă, Occidentul este mai de temut decît ruşii, deoarece modelul său exercită o atracţie irezistibilă pentru populaţie şi o acţiune dizolvantă asupra propagandei oficiale. De aceea, oricît ar dori regimul preşedintelui Ceauşescu ajutorul economic al Apusului şi sprijinul său politic, este puţin probabil că el va accepta o revenire la sistemul mai liberal

care a fost îngăduit înainte de 1974. Liberalismul, fie şi socialist, este prea periculos pentru o clasă politică ce a făcut din putere unicul rost al existenţei sale.

Cheia ieşirii din criza generalizată în care se găseşte socialismul dinastic românesc se află numai în politica internă. Nici un succes diplomatic, nici o mediaţie, nici chiar doritul loc de lider al Lumii a treia nu poate scoate regimul preşedintelui Ceauşescu din marasmul în care se află şi care face ca, în mod paradoxal, trîmbiţata autonomie să fie inutilă pentru poporul român. Despre o restructurare radicală a instituţiilor şi a relaţiilor interne nu poate fi desigur vorba atîta vreme cît imperiul sovietic va dăinui, garantînd în mod direct sau indirect existenţa tuturor regimurilor comuniste est-europene, independente, autonome sau dependente. Aceasta înseamnă că schimbările la care putem spera pentru moment sînt numai de natură limitat reformistă. În condiţiile unui regim atît de represiv şi după eşecul diferitelor încercări de disidenţă, apare limpede că eventualele schimbări ar putea fi pornite doar dinlăuntrul clasei conducătoare. Nu este însă o posibilitate iminentă, Partidul Comunist Român fiind în mod tradiţional un organism supus, strict centralizat, cu rare cazuri de disidenţă internă. Au existat totuşi, în ultimii ani, mai multe semne ale creşterii nemulţumirii, cum ar fi fuga în Apus a unor înalţi funcţionari şi a numeroşi diplomaţi, securişti sau activişti de nivel mediu. C. Pîrvulescu la Congresul al XII-lea (1979) l-a acuzat în şedinţa plenară pe secretarul general de practici nedemocratice şi de sacrificarea binelui ţării pe altarul propriilor interese; la fel pare să fi făcut Şt. Voitec în 1980; în 1982, primul-ministru I. Verdeţ şi ministrul comerţului exterior C. Burtică şi-au pierdut posturile deoarece părerile lor în privinţa politicii economice nu mai coincideau cu cele ale preşedintelui. Tot ca o dovadă a nemulţumirii crescînde în rîndurile elitei politice de la Bucureşti trebuie interpretat şi curiosul caz al "meditaţiei transcendentale" (1982) în care au fost implicaţi numeroşi miniştri-adjuncţi, ofiţeri superiori de securitate, intelectuali în căutare de evadare spirituală. Continua rotire de cadre, marginalizarea treptată a tuturor posibililor rivali, de la V. Trofin la P. Niculescu-Mizil şi I.Iliescu, plasarea de rude în toate instituţiile cheie vădesc şi ele nesiguranţa cu care cîrmuieşte, de azi pe mîine, clanul conducător. Este însă greu de prevăzut cum se va putea transforma cîrtirea nemulţumită dar pentru moment neputincioasă a unei însemnate părţi a activului de partid într-o forţă capabilă să impună o nouă politică.

În aceste condiţii, perspectivele de viitor ale locuitorilor ţării nu sînt încurajatoare. Criza sistemică a socialismului este agravată în cazul României de criza regimului politic specific socialismului românesc, cel al cultului personalităţii. Promisiunile iniţiale au rămas în chip evident neîmplinite, societatea comunistă românească nefiind nici mai bună, nici mai dreaptă decît societatea românească burgheză, imperfectă dar perfectibilă, pe care a înlocuit-o. Industrializarea, în loc de a produce bogăţie, a generat un proces de pauperizare a populaţiei. Dezvoltarea reală a fost înlocuită cu un proces de falsă dezvoltare care a creat doar aparenţa modernizării, lăsînd sistemul de valori şi instituţiile esenţiale, în primul rînd pe cele politice, la un nivel premodern, anacronic şi neeuropean. În chip paradoxal, 40 de ani de "dezvoltare socialistă" au dus România din rîndul ţărilor în curs de dezvoltare în cel al ţărilor subdezvoltate. România este condusă astăzi de una din cele mai puţin evoluate elite politice din întreaga sa istorie, ale cărei opţiuni par neperfectibile şi incompatibile cu însăşi ideea de progres. Ea practică un desuet dar eficient reacţionarism politic, avînd drept singur scop menţinerea la putere.

Pentru orice privitor obiectiv, societatea comunistă românească prezintă toate simptomele decadenţei; economia funcţionează prost, neîndeplinindu-şi funcţiile esenţiale. Energiile sociale sînt blocate, iar structurile culturale şi politice s-au reîntors la forme mai puţin evoluate decît cele de la care plecaseră iniţial. Cu toate acestea, este puţin probabil ca blocarea mecanismelor dezvoltării să se poată prelungi la nesfîrşit, ar fi ceva nefiresc, contrar esenţei devenirii istorice. Sînt unele domenii, cel cultural mai ales, în care organismul social se manifestă viguros, dovedindu-şi o vitalitate pe care vitregia vremurilor o poate domoli, dar nu sufoca. De aceea, chiar dacă vremea adevăratelor transformări, ca de atîtea ori în trecut, nu poate veni decît din afară, în momentul restructurării relaţiilor internaţionale, schimbările interne pregătitoare, menite a corecta excesele socialismului şi a prevesti renaşterea, vor veni, probabil, în cele din urmă, din interior.

ROMÂNIA ÎN ANII '80

Cu numai patru ani în urmă, într-un discurs ţinut după o călătorie în Europa de răsărit, George Bush îl aprecia încă pe preşedintele Ceauşescu drept unul din "comuniştii buni" est- europeni. Spusele, pe vremea aceea, ale vice-preşedintelui american reprezentau un ecou întîrziat al atitudinii Occidentului faţă de România la mijlocul anilor '60: o reală încredere şi sprijin faţă de o politică externă autonomă, o voinţă de a contribui la modernizarea economiei româneşti prin intermediul creditelor, tehnologiei şi schimburilor comerciale, împreună cu speranţa că o conducere mai independentă va favoriza totodată o liberalizare pe planul politicii interne.

Dar aşteptările nu s-au materializat. Pe plan intern, autonomia comuniştilor români a rămas în continuare legată de aceleaşi vechi modele, o administrare a economiei păgubitoare şi sărăcirea uneia dintre ţările est-europene, în mod potenţial, dintre cele mai bogate. Faptul a avut drept consecinţă erodarea treptată a statutului României pe plan internaţional şi îngustarea limitelor ei de manevră în raport cu sovieticii.

Relatările care parvin în prezent din România par mesaje din altă lume: propuneri oficiale de a muta bătrînii din oraşe la ţară pe de o parte, de a distruge satele tradiţionale, pe de altă parte; familii care trăiesc săptămîni de-a rîndul în locuinţe neîncălzite; cartele pentru distribuirea pîinii; o lege care obligă la înregistrarea maşinilor de scris la miliţie; biblii "reciclate" în hîrtie igienică; biserici din secolul al XVI-lea şi sinagogi din secolul trecut demolate pentru a face loc bulevardului "Victoriei Socialismului" ş.a.m.d.

Zilele de glorie ale destinderii, cînd preşedintele Ceauşescu era primit la Buckingham Palace sau Casa Albă şi întîmpinat ca un lider curajos şi novator, au rămas undeva departe în urmă. Imaginea sa s-a schimbat complet. Presa occidentală îl numeşte mai nou "tiran" ("Wall Street Journal", noiembrie 1985; "London Times", februarie 1987), "omul bolnav al lumii comuniste" ("The Economist", octombrie 1985); regimul său este caracterizat drept un lugubru "*fin de règne*" ("L'Express", decembrie 1985) sau "*le temps du délire*" ("Le

Figaro", ianuarie 1987) şi care a transformat România într-o "Etiopie a Europei" (*Das Aethiopen Europas*; v. "Frankfurter Allgemeine Zeitung", iulie 1985). Iar aceiaşi diplomaţi care cu numai zece ani în urmă erau consideraţi mediatori internaţionali rafinaţi sînt etichetaţi acum drept "mojicii Europei de răsărit" ("PlanEcon Report", iunie 1986).

Într-un interval de timp atît de scurt, România a experimentat o gamă de consideraţie mergînd de la primirea cu braţele deschise la condamnare, de la o promisă modernizare accelerată a structurilor ei la reintroducerea raţionalizării pîinii. Fără îndoială unul din cazurile cele mai stranii de descompunere politică.

Scopul acestor concluzii este să analizeze originile fenomenului şi, pe de altă parte, perspectivele de viitor pentru acest sfîrşit de veac.

Situaţia economică

Aşa cum îi face plăcere Partidului Comunist să proclame adesea, "avem tot ceea ce este necesar pentru a depăşi obstacolele şi a continua pe calea spre ... prosperitate şi fericire". Fireşte, ţelurile sînt suficient de clare: în 1990 România ar trebui să devină ceea ce conducerea de partid numeşte "o ţară de dezvoltare medie" care, prin anul 2000, ar urma să prospere cu tilul de "ţară socialistă multilateral dezvoltată".

Pentru a atinge aceste ţeluri, Partidul Comunist Român (P.C.R.) a impus din anii '70 o politică de creştere economică forţată, concentrată cu prioritate, aşa cum o cere modelul stalinist, pe dezvoltarea industriei grele. România a devenit una din principalele ţări ale lumii producătoare de oţel, industria construcţiilor de maşini s-a extins în mod considerabil, iar industria chimică a fost dezvoltată excesiv, cu o capacitate de rafinare a petrolului mult peste mărimea producţiei de materii prime interne.

Fără să-şi asigure o piaţă internă sau internaţională pentru noile capacităţi de producţie, România a început să fabrice, la preţuri de cost înalte, dar de o calitate inferioară, avioane civile şi militare, tancuri, vase maritime, elicoptere, automobile şi ordinatoare. O dezvoltare, pentru a folosi expresia lui De Gaulle, "tous azimuts".

Potrivit statisticilor oficiale, începînd din 1970, aproximativ o treime din venitul naţional a fost alocat fondului de dezvoltare. Mai

mult de jumătate din investiţii au fost dirijate spre proiecte industriale, în timp ce agriculturii i s-a alocat doar un procentaj extrem de mic din fondurile de investiţii. [1]

Cea mai mare parte a obiectivelor acestui plan excesiv de ambiţios nu au fost niciodată realizate, venitul naţional ca şi produsul industrial brut situîndu-se în mod repetat sub nivelul scontat. În ciuda acestei realităţi, planul cincinal 1986-1990 a perpetuat rate de creştere anuală extrem de ridicate atît în privinţa venitului naţional (9,9-10,6%) cît şi pentru produsul industrial brut (între 13,3 şi 14,2%). Informaţii de dată recentă ca şi apelurile patetice ale autorităţilor de la Bucureşti pentru îndeplinirea obiectivelor de plan indicau că primul an al cincinalului s-a încheiat, după formula eufemistică a Bucureştiului, cu "lipsuri foarte serioase".

Producţia agricolă nu a atins nici ea obiectivele stabilite, în ciuda faptului că statisticile oficiale vorbesc de rate înalte de creştere şi recolte record. În ultimii ani, producţia reală pare să se fi situat mult sub cifrele raportate. La Bucureşti, vina pentru dificultăţile economice este aruncată, cel mai adesea, pe "criza economiei mondiale". Rata înaltă a dobînzilor, inflaţia intervenită în preţul petrolului după 1973, ca şi recesiunea economică mondială au jucat, fără îndoială, un rol în problemele economice ale României. Cutremurul din 1977, condiţiile atmosferice defavorabile din 1980 şi 1981, împreună cu iernile extrem de reci din 1984 şi 1985 sînt de asemenea factori de luat în considerare.

Şi totuşi recesiunea mondială a fost depăşită de o bucată de vreme, preţul petrolului a scăzut, în timp ce problemele care confruntă economia românească se acumulează în continuare. Faptul sugerează că principalele motive ale crizei sînt mai degrabă de ordin intern decît extern.

În abordarea problemelor modernizării economice, comuniştii români au urmat metodologia clasică stalinistă. Desprinderea de sovietici, care a condus în cele din urmă la declaraţia din aprilie 1964, a intervenit nu din dorinţa P.C.R.-ului de a se liberaliza. Dimpotrivă, ea a fost consecinţa tendinţei de a se menţine strict în limitele şabloanelor staliniste. Hruşciov a încercat să-i impună lui Gheorghe Gheorghiu-Dej un model de dezvoltare socialistă diluată, axată — în locul industriei grele şi al "pivotului" ei industria constructoare de maşini — pe agricultură şi industriile uşoare, producătoare de bunuri de consum.

Trei ramuri industriale reflectă în mod special opţiunile nechib-

zuite făcute în anii '60 şi cărora li s-a dat o mare amploare în următoarele două decenii: industria siderurgică, industria petrochimică şi cea constructoare de maşini. România, căreia i-au lipsit sursele de materii prime interne, a fost silită să se bazeze pe importuri adesea indisponibile sau obţinute la preţuri extrem de mari. În plus, scăderea cererii de oţel, maşini-unelte şi produse petrochimice pe piaţa mondială, în ultimul deceniu, a limitat posibilităţile de export al produselor industriale româneşti şi, implicit, a redus masiv fondurile valutare obţinute pe această cale. Lipsa de competitivitate a produselor, datorată mai ales calităţii lor slabe şi unor tehnologii puţin avansate, a obligat România să-şi vîndă mărfurile industriale la preţuri inferioare costurilor lor de producţie, în cea mai mare parte pe pieţele Lumii a treia şi deseori în cadrul unor schimburi de troc sau pe credit.

Dezvoltarea celor trei ramuri industriale amintite a determinat de asemenea marile lipsuri energetice, înregistrate de-a lungul anilor '80. Se poate spune că unul din principalele motive ale actualei crize l-a constituit tocmai decizia de a dezvolta intensiv sectoare economice care s-au dovedit nerentabile, împreună cu dirijarea masivă a investiţiilor în industrii ineficiente şi în proiecte grandioase, de prestigiu, de genul marilor canale sau al reconstrucţiei Bucureştiului.

O altă cauză majoră a crizei poate fi considerată insistenţa factorilor de decizie în utilizarea unor metode şi politici improprii modernizării reale a ţării. Economia românească este guvernată de cel mai rigid sistem de comandă din blocul sovietic. Încercările timide de descentralizare şi încurajare a unor iniţiative locale, susţinute în anii '60 de premierul Ion Gheorghe Maurer, au fost abandonate treptat în favoarea unui mecanism economic centralizat şi planificat cu stricteţe. În baza acestuia, toate deciziile, inclusiv cele de ordin minor, sînt luate la nivel superior, în mod centralizat.

Aceleaşi tendinţe centralizatoare s-au manifestat şi în administrarea agriculturii. Livrările obligatorii către stat, la care se renunţase în 1956, au fost reintroduse în 1983, pe fondul unei tendinţe generale de control centralizat al producţiei cooperativelor agricole şi restului de loturi individuale.

Măsurile coercitive, combinate cu reducerea suprafeţei terenurilor particulare şi controlul strict al preţurilor la care ţăranii individuali îşi pot vinde produsele pe piaţă, au exclus orice stimulent, dovedindu-se cauze majore ale slabei productivităţi în agricultură şi ale lipsurilor alimentare de care suferă în prezent România.

Slabele performanțe economice, datorate în primul rînd unor strategii eronate și folosirii exclusive a metodelor administrative și de comandă, au avut repercusiuni directe asupra structurii și evoluției schimburilor comerciale. Disputa româno-sovietică din anii '60 s-a situat, mai ales în faza inițială, la nivelul problemelor de independență economică. Rezultatul a fost acela că, odată obținută autonomia dorită, schimburile comerciale cu economiile de piață dezvoltate au crescut masiv în dauna acelora cu țările blocului sovietic. Așa cum o indică toate statisticile, aceasta a fost tendința dominantă a anilor '60-'70.

Strategia de modernizare economică susținută de președintele Ceaușescu s-a bazat pe masive împrumuturi externe și import de tehnologie din Occident, fără o reformă concomitentă a vechiului mecanism economic. Creditele occidentale au devenit disponibile, în special după admiterea României în GATT (1971), aderarea ei la Fondul Monetar Internațional și acordarea de către Statele Unite a clauzei națiunii celei mai favorizate (1975). Deși nu s-au înregistrat îmbunătățiri notabile pe plan economic, datoriile externe ale României au crescut constant de la 1,2 miliarde de dolari în 1971 la suma record de circa 13 miliarde în 1982. Nici societățile mixte nu au condus la transferurile de capitaluri și tehnologie scontate, astfel ca o producție de calitate superioară să permită expansiunea comercială a României pe piețele occidentale și ale Lumii a treia.

Frînată de supracentralizare și control, ineficiență și slabă productivitate, lipsuri cronice de materii prime și energie, industria românească a continuat de-a lungul anilor să producă bunuri necompetitive pe piața liberă și, în cele din urmă, a fost silită să se redirijeze spre piețele mai puțin competitive și sofisticate ale statelor socialiste. Scăderea generală a exporturilor românești a avut drept rezultat creșterea constantă a vînzărilor pe piețele țărilor socialiste (33,8% în 1980, 53% în 1983, 57% în 1985). Concomitent, comerțul cu țările dezvoltate a stagnat la o medie anuală de 27% (1981 - 1985).[2]

În acest cadru general, schimburile comerciale cu Uniunea Sovietică au crescut într-o manieră spectaculară, de la 17% în 1982 la 22% în 1984 și 26% în 1985. Potrivit unei emisiuni în limba română a postului de radio Moscova, în 1986 schimburile au atins o pondere de 33%. Exporturile românești în Uniunea Sovietică includ în principal oțel și mașini-unelte, avioane și armament produs sub licență

sovietică, vagoane de cale ferată, echipament petrolier, bunuri de larg consum şi alimente. În schimb sovieticii şi-au sporit livrările de materii prime, în special minereu de fier, gaze naturale şi petrol. [3]

Potrivit "programului româno-sovietic pe termen lung de dezvoltare a colaborării economice, tehnologice şi ştiinţifice", semnat de Ceauşescu şi Gorbaciov în mai 1986, Bucureştiul a acceptat de asemenea "o cooperare largă" pe planul politicii economice, ştiinţifice şi tehnice, în domeniul investiţiilor de capital, al standardizării produselor şi specializării industriale.

După o serie de tîrguieli şi întîrzieri, Bucureştiul s-a declarat de acord să "dezvolte legăturile directe dintre întreprinderi". O astfel de atitudine ar fi fost de neînchipuit în anii '60 -'70. Faptul a devenit posibil numai în urma unei infinit de proaste administrări a economiei şi a incapacităţii clasei aflate la conducere de a promova orice fel de reforme pe plan intern.

Nivelul de trai

În cazul poporului român, marele vis marxist al industrializării nu s-a materializat niciodată. În locul bunăstării, industrializarea socialistă a condus la sărăcie şi faptul este pus în evidenţă cel mai vizibil în decăderea nivelului de trai. Politica "simulării schimbărilor" (pentru a folosi o expresie sugestivă a lui Michael Shafir) a dat naştere la o situaţie în care apare clar că, indiferent de termenii de comparaţie folosiţi, românii trăiesc astăzi în condiţiile cele mai proaste experimentate de societatea românească în perioada postbelică sau chiar din anii '40.

În multe privinţe statul pare să fi abandonat funcţiile sale sociale. Potrivit statisticilor C.A.E.R.-ului, cheltuielile sociale sînt în declin constant din 1980; din 1985 fondurile de stat alocate anual pentru locuinţe au scăzut cu 37%, cele medicale cu 17%, iar în domeniul învăţămîntului, culturii şi ştiinţei cu un procent dramatic, estimat la 53%. [4]

În acelaşi timp, statul pare să dorească să stoarcă pînă la ultima picătură din populaţia cea mai săracă din Europa de răsărit. Românii sînt subnutriţi, trebuind să se mulţumească cu o raţie infimă de alimente. Deşi normele de lucru sînt supraîncărcate, veniturile lor continuă să scadă, în timp ce preţurile cresc constant. În ciuda declaraţiilor optimiste ale partidului despre rezolvarea pro-

blemei locuinţelor, legea continuă să aloce pe cap de locuitor o suprafaţă de numai 12 m^2. Acestor dificultăţi li se adaugă o lipsă cronică de energie electrică şi consumuri limitate pentru încălzirea locuinţelor, silind oamenii să trăiască şi să muncească în timpul iernii la temperaturi extrem de scăzute. Sub pretextul economiei de energie, autorităţile impun restricţii circulaţiei automobilelor.

Parcurgerea presei române dă impresia unei societăţi subdezvoltate. Cu binecuvîntarea oficială se asistă la un proces extrem de straniu de demodernizare. Presa de partid transmite apeluri repetate către ţărani pentru a înlocui munca mecanică prin cea manuală, prin înlocuirea camioanelor şi tractoarelor cu căruţe trase de cai. Responsabilii de magazine sînt sfătuiţi să transporte marfa pe biciclete. Folosirea frigiderelor şi a maşinilor de spălat este descurajată, în timp ce lumea e încurajată să folosească sobele cu cărbune şi lămpile cu petrol în locul aparatelor care consumă energie electrică. Într-un stat care produce automobile, dar interzice folosirea lor, construieşte apartamente lipsite însă de apă curentă şi căldură, anunţă cea mai mare recoltă de grîne din istorie, dar duce o politică de raţionalizare a pîinii, această întoarcere înapoi a ceasului demonstrează că, deşi formele externe ale modernismului sînt prezente, ele sînt total lipsite de conţinut şi funcţionalitate.

Rolul clasei conducătoare

Compoziţia, înfăţişarea şi opţiunile politice ale clasei conducătoare s-au schimbat în mod esenţial din anii '60 încoace. În calitatea sa de forţă motrice a schimbărilor, împuternicită cu o autoritate pe care clasa conducătoare din România nu a avut-o niciodată înainte, această elită s-a trezit cu toate mijloacele şi posibilităţile de a-şi impune, aproape fără restricţie, filozofia politică şi strategia de dezvoltare a ţării.

În mod contrar atitudinii sovieticilor, care percep încă partidul în termenii bolşevici de avangardă politică a clasei muncitoare, românii preferă să vorbească despre un partid de masă. Numărul membrilor de partid a crescut de la mai puţin de 1 000 în 1944 la 1,5 milioane în 1965, anul venirii la putere a lui N. Ceauşescu, ajungînd să depăşească 3,6 milioane în 1987. Cea mai mare parte a lor au intrat în partid din oportunism.

Din cei aproape 4 milioane de comunişti români, cei care repre-

zintă adevărata elită politică, "*nomenclatura* centrală', sînt estimaţi, potrivit cifrelor oficiale, la circa zece mii. Chiar dacă se ia în considerare "*nomenclatura* locală", aceleaşi surse dau o cifră totală de 194 235 de membri de partid. Astfel, actuala clasă politică conducătoare este probabil una din cele mai mici cunoscute în istoria României. [5] Este vorba, pe de altă parte, de una din cele mai provinciale şi mai simple elite: 80% din membrii de partid şi 78,5% din ceea ce la plenara C.C. din martie 1987 era denumit "aparatul de partid" sînt recrutaţi dintre muncitori şi ţărani. Educaţia acestei elite este asigurată aproape integral de şcoala de partid, iar politica de recrutare a cadrelor favorizează în mod vădit activiştii de partid şi nu tehnocraţii. [6]

În aceste circumstanţe, nu este de mirare că elita actuală este antiintelectuală, xenofobă, izolaţionistă, antitehnocratică şi ostilă schimbărilor. Din acest punct de vedere, elita cu caracter rural a anilor '80 nu se aseamănă deloc cu aceea a secolului al XIX-lea, de tip occidental, cosmopolit, factor activ de schimbare urmînd liniile generale ale modelului vest-european. Actuala clasă politică nu se aseamănă nici cu cea comunistă care a precedat-o — o elită care a pus bazele noului curs de la sfîrşitul anilor '50 şi din deceniul următor. În linii generale, aceştia din urmă erau oameni educaţi înainte de război, mulţi dintre ei de origine burgheză, parte a lor recrutaţi dintre minorităţile etnice. Succesul lor din anii '60, atît pe plan intern cît şi diplomatic, poate fi explicat prin capacitatea lor de a coopta un mare număr de tehnocraţi şi intelectuali aparţinînd vechiului regim.

O altă trăsătură particulară a noii elite este obsesia ei pentru istorie. Aceasta s-a transformat într-o formă de neonaţionalism, similar aceluia practicat de cercurile româneşti de dreapta din anii '30: accentul pe dacism, opus originilor romane, un ego naţional exaltat şi o încurajare indirectă a atitudinilor xenofobe, fals-patriotice, inclusiv a celor antisemite, antiruse sau antimaghiare.

Aceste accente, dincolo de tentativa cîştigării unei legitimităţi naţionale, reflectă totodată personalitatea "Conducătorului", care ar urma să fie perceput mai degrabă ca un lider român tradiţionalist decît ca succesor al primilor comunişti români. Scrierile preşedintelui Ceauşescu conţin numeroase referinţe istorice, discursurile lui preiau citate din Herodot şi se ocupă pe larg de istoria dacilor. Muzeul partidului expune în primele săli de expoziţie istoria regatului dac.

Nici o altă elită comunistă nu manifestă atîta plăcere deschisă pentru atîta "culoare regală". [7] Într-un studiu scris cu cîţiva ani în urmă, Mihai Botez, poate cel mai strălucit disident român al epocii, argumenta că un astfel de regim exclude de la bun început orice acţiune reuşită de modernizare, deoarece îi lipseşte capacitatea de a identifica obiectivele şi necesităţile reale, persistînd într-o lume fantezistă. În consecinţă, acţiunile sale sînt supuse unei probabilităţi de eroare mai înalte decît celelalte regimuri din ţările socialiste. [8]

Ţara este guvernată prin "indicaţiile preţioase ale preşedintelui" care dictează ţăranilor cum şi cînd să-şi culeagă recolta, inginerilor cum să construiască o centrală nucleară şi istoricilor ce să scrie despre evul mediu. Instrument al puterii de zi cu zi, cultul personalităţii tinde să genereze un centralism şi mai accentuat atunci cînd este folosit pentru formularea şi aplicarea politicii partidului. Această stare de lucruri favorizează activiştii de partid în raport cu tehnocraţii şi susţine aşa-numita mobilizare ideologică în defavoarea calculelor costurilor şi beneficiilor.

În mod inevitabil, ca şi în Albania, Coreea de Nord sau Rusia stalinistă, cultul personalităţii a dat naştere unei societăţi închise, stagnării, izolării, atitudinilor antioccidentale şi, în cele din urmă, declinului cultural. În România lui Ceauşescu neraportarea unei conversaţii cu un străin a devenit delict penal (decretul nr.408 din decembrie 1985), maşinile de scris sînt înregistrate la miliţie (decretul nr.98 din martie 1983), iar politica informaţiilor a devenit atît de restrictivă încît programele de televiziune sînt limitate la două ore pe zi.

Schimbările structurale în cadrul elitei conducătoare, împreună cu incapacitatea acesteia de a furniza un model viabil de dezvoltare internă s-au repercutat şi asupra politicii externe, odinioară, în anii '60 şi la începutul deceniului următor, una de succes. Rezistînd cu îndîrjire presiunilor politice şi militare sovietice pentru o integrare în C.A.E.R., elita conducătoare a asigurat o oarecare autonomie a ţării care i-a conferit, la început, popularitate atît pe plan intern cît şi în Occident.

La mijlocul anilor '70, nici analiştii români, nici cei occidentali nu păreau să înregistreze indiciile crescînde că aceeaşi politică aflată la originea conflictului cu sovieticii din anii '60 pregătea terenul unei reîntoarceri la matcă două decenii mai tîrziu. Aşa cum s-a menţionat deja, contenciosul principal cu Moscova privea strategia dezvoltării. Modernizarea se putea bucura însă de succes numai

dacă era bazată pe reforme pe plan intern. Acestea din urmă nu s-au produs deoarece comuniştii români au insistat asupra obţinerii unei autonomii, fără să renunţe la metodele de guvernare sovietice, bazîndu-şi strategiile de dezvoltare exclusiv pe modelul acelora staliniste.

Pe măsură ce cultul personalităţii a sporit în intensitate, falimentul economic a devenit şi el din ce în ce mai evident, punînd în lumină faptul că Fiului risipitor nu-i rămînea decît să se reîntoarcă la patronul său politic şi economic, pe care îl abandonase cu 20 de ani mai devreme.

Apropierea româno-sovietică pare să fie trăsătura dominantă a anilor'80, în aceeaşi măsură în care apropierea de Occident caracterizase anii '60. Economia a fost redirijată spre o integrare crescîndă cu aceea sovietică. Faptul a avut chiar o serie de avantaje, în măsura în care, lipsită de masiva cerere de produse pe piaţa sovietică, industria grea românească nu ar fi putut supravieţui.

Pe de altă parte, apropierea vizează în mare măsură şi sfera politică. În ciuda cîtorva crize de vanitate prezidenţială şi chiar a unor dispute restrînse pe plan ideologic, politica externă a lui N. Ceauşescu s-a aliniat poziţiilor sovietice în cea mai mare parte a problemelor majore.

Diminuarea rolului României pe plan internaţional poate fi explicată parţial de noua scenă diplomatică a anilor '80, în care utilitatea unor medieri din partea Bucureştiului şi-a pierdut acuitatea. Motivul principal rămîne însă situaţia internă a ţării: autonomia politică a românilor, din anii '60, a eşuat în privinţa transformării într-o autonomie economică şi culturală. Marile speranţe din perioada 1964 - 1968, extrema bună dispoziţie a Occidentului faţă de Bucureşti, de la mijlocul anilor '70, nu au fost capitalizate şi folosite constructiv de autorităţile române.

Rezultatul a fost că aceeaşi conducere, apreciată în urmă cu 15 ani pentru gusturile rafinate şi trăsăturile progresiste, a reuşit să se retranşeze într-o poziţie de completă izolare faţă de cei mai mulţi prieteni şi sprijinitori. Relaţiile cu China lui Deng sînt corecte, dar superficiale. Iugoslavia îşi exprimă în mod deschis criticile faţă de stadiul relaţiilor bilaterale. Vest-germanii se străduie cu disperare să salveze ce mai poate fi salvat din *Ostpolitika* românească. Relaţiile cu Franţa sînt mai mult decît reci. La Washington, politica de diferenţiere a fost pusă în mod deschis sub semnul întrebării şi atît Camera Reprezentanţilor cît şi Senatul au votat pentru suspendarea

clauzei națiunii celei mai favorizate în raporturile comerciale cu România. În cele din urmă românii au pierdut statutul preferențial în 1988.

Izolarea lui Ceaușescu îl face extrem de vulnerabil în lumina *glasnost*-ului și *perestroikăi* sovietice. Relațile sale cu Gorbaciov par să conducă spre coliziune. Evoluțiile sovietice sînt practic inexistente în relatările mijloacelor de informare românești, în timp ce mai multe discursuri prezidențiale au pus în evidență că ideea restructurării este condamnată de elita conducătoare a României. Bucureștiul a făcut cunoscut că noul curs sovietic nu reprezintă nici o noutate în context român, unde se pretinde că democratizarea, autogestiunea și socialismul creator au fost introduse deja de multă vreme.

Președintele Ceaușescu mimează dorința de a examina alte modele de dezvoltare, indicînd în același timp cu fermitate că țara sa are nevoie doar de o creștere a controlului de partid, o mai mare centralizare a planificării și o mobilizare ideologică sporită. Orice altceva, afirmă președintele, ar fi echivalent cu "anarhia, dezlănțuirea elementelor mic-burgheze". Comuniștii români resping în mod special ideea creșterii rolului proprietății private și a pieței, interzicînd, pur și simplu, orice discuție pe această temă: "deși printre noi există unii care gîndesc în acest fel... noi nu sîntem un club de dezbatere". Cuvintele, pronunțate de președinte la plenara C.C. din 13-14 martie 1985, sugerează că, în lipsa unui eveniment spectacular în relațiile sovieto-române, *glasnost*-ul și *perestroika* nu au nici o șansă de a fi aplicate în România lui Ceaușescu.

Ministrul de externe sovietic Eduard Șevarnadze a fost citat în presa occidentală cu afirmația că "nimeni nu își închipuie... că între România și Uniunea Sovietică nu există probleme". Spre deosebire de anii '60-70, cînd aceste probleme erau limitate în cea mai mare parte la sfera politicii externe, în ultimul deceniu ele se referă în primul rînd la economie și stilul de lucru al conducerii de la București. Deși liderii sovietici au evitat cu grijă exprimarea oricăror critici deschise, esența și tonul programelor transmise în limba română de Radio Moscova, ca și atitudinea lui Gorbaciov în timpul vizitei în România din mai 1987 și al celei a lui Ceaușescu la Moscova din octombrie 1988 indică în mod clar că, mai devreme sau mai tîrziu, sovieticii așteaptă ca aliații lor să urmeze noua linie a Kremlinului.

Aşa cum s-a întîmplat în majoritatea statelor europene, disidenţa românească a fost încurajată masiv de atmosfera mai tolerantă din perioada post-Helsinki. Actele individuale de disidenţă, cum au fost protestele scriitorului Dumitru Ţepeneag (în anii 1971 - 1975), şi-au găsit o expresie colectivă în mişcarea Goma din 1977, poate cea mai interesantă mişcare pentru drepturile omului din istoria recentă a României.

Tot în 1977, 35 de mii de mineri au intrat în grevă pe Valea Jiului. În 1979 aproximativ două mii de oameni ai muncii din Bucureşti şi alte cîteva oraşe au încercat să creeze primul sindicat liber. Anii 1978 - 1979 au marcat o intensificare a activităţilor disidente religioase, atît ale credincioşilor ortodocşi cît şi ale celor neoprotestanţi, ca şi apariţia primelor critici deschise la adresa preşedintelui Ceauşescu, exprimate în rîndurile elitei aflate la putere.

Activişti cu funcţii importante, reprezentînd minoritatea maghiară, şi-au exprimat nemulţumirea faţă de politica naţională a regimului. Privită retrospectiv, perioada care a urmat semnării acordurilor de la Helsinki, din 1975 pînă în 1980, apare marcată de proteste importante şi tentative de creare a unei mişcări instituţionalizate în favoarea respectării drepturilor omului. Pe de altă parte, diferitele persoane sau grupări — muncitori, intelectuali, minorităţi şi activităţi religioase — au acţionat fiecare separat, fără a încerca să formeze un front unit. *Securitatea* nu a întîmpinat dificultăţi în reprimarea succesivă, una cîte una, printr-un amestec de măsuri dure şi diplomaţie, a acestor tentative izolate de a pune sub semnul întrebării ordinea în vigoare. Unii dintre conducătorii muncitorilor au dispărut pur şi simplu, disidenţii religioşi au fost condamnaţi la închisoare pe termene lungi, cîteva persoane au fost internate în instituţii psihiatrice, în timp ce majoritatea intelectualilor neconformişti a fost încurajată să emigreze. Începînd din 1980, autorităţile păreau să fi pus capăt la ceea ce potenţial ar fi putut deveni o mişcare de disidenţă activă şi eficientă.

Şi totuşi, disidenţi individuali au continuat să apară cu regularitate, exprimîndu-şi opiniile în ciuda atmosferei extrem de represive a anilor '80. Profesorul universitar, matematicianul Mihai Botez a formulat o critică serioasă, de orientare tehnocratică, la adresa strategiilor economice ale conducerii de partid, subliniind lipsa lor de realism. Poetul Dorin Tudoran şi-a concentrat opiniile critice asupra statutului intelectualilor şi pasivităţii lor excesive.

Unul din aspectele cele mai interesante ale mişcării disidente din anii '80 îl constituie reapariţia unor militanţi ai vechilor partide politice, interzise în 1947. În timp ce liberalii s-au manifestat cu precădere prin scrisorile deschise redactate de Ion I.C. Brătianu (decedat în august 1987), foştii lideri ai Partidului Naţional Ţărănesc au reuşit să atragă elemente ale noilor generaţii, inclusiv muncitori. Aceştia au organizat o asociaţie în favoarea respectării drepturilor omului, cu membri recrutaţi în Bucureşti şi Transilvania. Militantismul politic al acestora s-a limitat la promovarea unor acţiuni în cadru strict legal, revendicînd respectarea prevederilor constituţionale şi un sprijin sporit pentru o politică de tip socialist reformator.

Disidenţa religioasă din anii '80 a fost ceva mai puţin activă. Pe de altă parte, minorităţile naţionale, confruntate cu o politică de "omogenizare" etnică, au abandonat maniera de a protesta strict legală din anii '70 şi s-au angajat în forme de rezistenţă mai active. Un grad sporit de radicalizare se observă de asemenea printre intelectualii români, ale căror opinii critice sînt exprimate din ce în ce mai deschis.

În sfîrşit, fenomenul cel mai izbitor al ultimului deceniu îl constituie radicalizarea societăţii în ansamblul ei. Relatările parvenite în Occident vorbesc despre atacarea de către ţărani a silozurilor de grîne, greve, manifeste, demonstraţii şi tulburări studenţeşti ca şi cereri de demitere a preşedintelui Ceauşescu. O serie de acţiuni inexistente la începutul anilor '70, cînd cei mai mulţi dintre români erau încă optimişti în legătură cu evoluţiile de viitor.

Note *

[1] Structura investiţiilor, potrivit surselor oficiale româneşti are aspectul următor:

	1981	1982	1983	1984 (plan)
Industrie	50,7%	46,9%	48%	51,7%
Agricultură	15,8%	15,6%	17,2%	14,9%.

Cf. "Romanian Economic Memorandum" (March, 1984), p.25. În 1985, 48,3% din totalul investiţiilor au fost alocate industriei, iar 17,7% agriculturii (v. "Anuarul statistic al R.S.R.", 1986, p.222- 223). Vezi şi Şerban Orescu, "Multilaterally deve-

* La cap. România în anii '80.

loped Romania; An Overview", în Vlad Georgescu (ed.); *Romania: 40 years, 1944 - 1984*, (New York:Praeger, 1985), p.13.

[2] "Statisticeski ejegodnik stran-cilenov Soveta ekonomiceskoi vzaimopomoşci", 1986 (Moscova: 1986), p.301; P. Gafton, "Romanian Trade, East and West", "RFE Research, Romania" SR/13, September 20, 1987, pp.2-3, and SR/4, March 25, 1986, pp.7-12; vezi de asemenea "Romanian Foreign Trade Performance in 1983", in Wharton Economic Forecasting Associates, "Centrally Planned Economies Current Analysis" 40 (June 7, 1984), pp.1-7. Pentru comerţul exterior al României şi balanţa de plăţi în 1985 şi primul trimestru al anului 1986, vezi "PlanEcon Report" 23 (June 6, 1986), pp.1-8.

[3] În mai 1987, Radio Moscova în româneşte estima procentul creşterii la "aproximativ o treime"; valoarea totală a comerţului sovieto-român în 1986 era estimată, de acelaşi post de radio, la 5,2 miliarde de ruble. Vezi "RFE, Romanian Monitoring", January 6, p.121; May 15, 1987, p.416; May 18, 1987, p.515.

[4] Sekretariat SEV, "Statisticeski ejegodnik", 1986, pp.51-53, 143-156, 289-291; Vlad Socor, "Social Hardships Reflected in CMEA Statistics", "RFE Research, Romania" SR/1, February 6, 1987, pp.11-13.

[5] Cifrele menţionate au fost furnizate la plenara Comitetului Central din 24-25 martie 1987. Elita conducătoare s-ar cifra astfel la 204 535, reprezentînd 5,6% din numărul total al membrilor de partid şi 0,88% din totalul populaţiei.

[6] Din 1950 pînă în 1985, procentajul "intelectualilor şi funcţionarilor" a scăzut de la 24% la 20,65%. Vezi "Munca de Partid" 8 (1986), p.89; "Scînteia", 26 martie 1987, p.3 şi 29 martie 1987, p.2. Însăşi alăturarea din formulare indică în mod semnificativ rolul jucat de intelectualitate; deşi nu se fac precizări numerice pentru cele două categorii, este mai mult ca probabil că funcţionarii sînt cei care domină.

[7] Dan Ionescu, "A Touch of Royalty", "RFE Research, Romania" SR/2, February 22, 1985, pp.13-19.

[8] Mihai Botez "Lumea a doua: Introducere în comunismologie structurală" (Bucureşti: mss., 1980), p.26. Aceste tendinţe au fost inaugurate o dată cu minirevoluţia culturală, declanşată în 1971, şi sînt în plină manifestare. Pentru preşedinte, activistul de partid trebuie să fie modelat după propria sa imagine: "Un activist de partid şi de stat are acea capacitate de cunoaştere care îl face să îndeplinească în bune condiţii orice fel de activitate". Vezi "Scînteia", 26 martie 1981, pp.1-3. Minirevoluţia culturală chema la o societate în care "criteriile politice trebuie să fie cele hotărîtoare şi nu cele profesionale" (cf. "Scînteia", 5 noiembrie 1971, p.5. Vezi şi Mihai Sturdza, "Reds Squeeze out the Experts", "RFE Research, Romania" SR/11, October 2, 1986, pp.37-39.

[9] La Conferinţa naţională a P.C.R. din 1972, preşedintele Ceauşescu declara că "deşi drepturile minorităţilor trebuie apărate... trebuie să avem în vedere...necesitatea...de a realiza o societate mai omogenă, atît pe plan social cît şi naţional". *Conferinţa naţională a P.C.R.* (Bucureşti, Editura Politică, 1972, p.79). Vezi şi Anneli Maier Gabany şi Dan Ionescu, "Minorities Issues", "RFE Research, Romania" SR/3, April 22, 1987, pp.3-22. Pentru o privire de ansamblu a activităţilor disidente religioase din anii '80, vezi Vlad Socor, "Mounting Religious Repression in Romania", "RFE Research", *Background Report*, August 30, 1985, pp.1-16; and "Romania", "RFE Research", *Background Report* (Eastern Europe), October 1, 1986, pp.49-53.

ESEU BIBLIOGRAFIC

LUCRĂRI GENERALE

Vechile sinteze, A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, I-XII (1925 - 1930), N. Iorga, *Istoria românilor*, I-X (1936 - 1939), C.C. Giurescu *Istoria românilor*, I - III (1938 - 1946), îşi păstrează încă în întregime valoarea, ca de altfel şi istoriile într-un volum ale lui R. Seton-Watson, *A history of the Romanians* (1934, 1963) şi C.C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri şi pînă la moartea regelui Ferdinand* (1943). Cea dintîi scriere marxistă, M. Roller, *Istoria României* (1947), reeditată vreme de zece ani în mai multe ediţii, nu este de folosit decît ca subiect de analiză istoriografică; sintezele apărute însă în perioada de relativă liberalizare, *Istoria României*, I-IV (1960 - 1964), M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Şt. Pascu, *Istoria României* (1969), A. Oţetea, M. Berza, I. Nestor, *Istoria poporului român* (1970), C.C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria românilor* (1971), sînt lucrări valoroase deşi inegale. Ca şi scrierea lui D.C. Giurescu, *Illustrated history of the Romanian people* (1981), ele se pot consulta cu folos numai pentru perioadele mai vechi, fiind de necitit pentru vremurile mai noi în care nu fac decît să urmeze linia oficială. Se impune de aceea consultarea unor manuale sau bibliografii occidentale precum P. Horecky, *Southeastern Europe: a guide to basic publications.* (1969), St. Fischer-Galaţi, *Romania, a bibliographic guide* (1968), E. Keefe (redactor responsabil), *Area handbook for Romania* (1972), K.D. Grothusen, *Rumänien*, în "Sudosteuropa Handbuch", I (1978).

De utilitate pentru înţelegerea scrisului istoric la români este *Enciclopedia istoriografiei româneşti* (1978), editată sub îngrijirea lui St. Ştefănescu.

Există de asemenea cîteva lucrări generale pe provincii istorice, a căror consultare completează informaţiile cuprinse în sintezele amintite. Pentru Transilvania cele mai utile sînt C. Daicoviciu, Şt. Pascu (red. resp.), *Din istoria Transilvaniei*, I-II (1960 - 1961), C.C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român* (1967), Şt. Pascu,

Voievodatul Transilvaniei, I (1971); L. Makkai, *Histoire de la Transylvanie* (1946) exprimă punctul de vedere al istoriografiei maghiare. Cît priveşte Basarabia, lucrările mai vechi, precum Z. Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea* (1889), Al. Boldur, *La Bessarabie,* (1927), au fost completate de scrieri recente, tipărite în afara graniţelor româneşti, precum N. Dima, *Bessarabia and Bukovina, The Soviet-Romanian territorial dispute* (1982), M. Manoliu-Manea (red. resp.), *The tragic plight of a border area: Bessarabia and Bukovina* (1983), G. Ciorănescu, *Bessarabia, Disputed Land between East and West* (1984). Poziţia sovietică a fost între alţii expusă de A. Lazarev, *Moldavskaia sovetskaia gosudarstvennost i bessarabski vopros* (1974).

Există încă foarte puţine lucrări generale de istorie socială, economică şi instituţională; lipseşte de pildă o istorie a boierimii şi a clasei moşiereşti. Pentru burghezie, Şt. Zeletin, *Burghezia românească, originea şi rolul ei istoric* (1925) şi M. Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti* (1942) sînt interesante mai degrabă sub aspect teoretic. Date utile la C.C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burgheziei româneşti* (1973). Nici ţărănimea nu are parte de o istorie generală; în lipsa ei sînt încă de folosit serioasele studii scrise îndată după răscoala din 1907, R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova* (1907) şi *Pentru ce s-au răsculat ţăranii* (1908), G.D. Creangă, *Proprietatea rurală în România* (1907).

Capitole închinate României din J. Lampe, M. Jackson, *Balkan economic history, 1550 - 1950* (1982) reprezintă probabil cea mai interesantă prezentare de ansamblu a istoriei economice româneşti. Pentru anumite ramuri economice mai sînt de consultat : *Istoricul dezvoltării tehnice în România,* I-II (1931), *Contribuţii la istoricul industriei miniere în România* (1931), N. Maghiar, Şt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România* (1971), Gh. Răvaş, *Din istoria petrolului românesc* (1957), M. Pearton, *Oil and the Romanian state* (1971), C. Boncu, *Contribuţii la istoria petrolului românesc* (1971); O. Iliescu, *Moneda în România* (1970); N. Iorga. *Istoria comerţului românesc,* I-II (1925).

Pentru istoria instituţiilor sînt de folosit: I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român,* I-III (1926 - 1931), D. Ionescu, Gh. Ţuţui, Gh. Matei, *Dezvoltarea constituţională a statului român* (1957), utile reprezentări ale evoluţiei structurilor statale. Pentru istoria bisericii române vezi M. Păcurariu, *Istoria bisericii române şi a vieţii religioase*

a românilor, I-II (1908-1909), *Istoria bisericii române*, I-II (1957), D. Păcurariu, *Istoria bisericii române*, I-III (1980-1981). Pentru istoria armatei vezi N. Iorga, *Istoria armatei româneşti*, I-II (1929 - 1930) şi R. Rosetti, *Essai sur l'art militaire des roumains* (1935).

Există mai multe studii generale de istoria culturii şi civilizaţiei româneşti. Pentru înţelegerea psihologiei, a mentalităţii poporului român, de mare interes, cu atît mai mult cu cît se aşază pe o poziţie critică, sînt D. Drăghicescu, *Din psihologia poporului român* (1907), G. Rădulescu-Motru, *Psihologia ciocoismului. Psihologia industriaşului* (1911) şi *Etnicul românesc* (1942), G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească* (1909, 1922). Mult mai puţin utile sînt recentele studii de istoria filozofiei cum ar fi *Istoria gîndirii sociale şi filozofice din România* (1965) sau *Istoria filozofiei româneşti*, I-II (1972-1980), prea dogmatice şi necritice. Cercetările de istorie literară au dat în schimb rezultate mai serioase, deşi vechile istorii, N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I-II (1925 - 1926) şi G. Călinescu, *Istoria literaturii române* (1941), sînt încă de neînlocuit; dintre scrierile recente vezi mai ales tratatul colectiv *Istoria literaturii române*, I-III (1964 - 1973) şi Al. Piru, *Istoria literaturii române* (1981). Pentru alte aspecte ale dezvoltării culturale vezi G. Ionescu, *Histoire de l'architecture en Roumanie* (1970), M. Tomescu, *Istoria cărţii româneşti* (1968), Al. Rosetti, *Istoria limbii române* (1978), precum şi volumele colective *Istoria artelor plastice în România*, I-II (1968-1970) şi *Pictura românească* (1976).

IZVOARE

Semnalăm în continuare unele culegeri de documente care acoperă mai multe secole de istorie românească şi fără de cercetarea cărora nici politica internă, nici cea externă nu pot fi înţelese: Th. Codrescu, *Uricariul*, I-XXIV (1852 - 1895), *Documente privitoare la istoria românilor. Colecţia E. de Hurmuzaki*, 45 de volume apărute între 1876 şi 1942, acoperind perioada 1199 - 1851, A.D. Sturdza, D. Sturdza-Scheianu, G. Petrescu, *Acte şi documente relative la istoria renaşterii României*, I-X (1888 - 1909), N. Iorga, *Acte şi fragmente*, I-III (1895-1897) şi *Studii şi documente*, I-XXIX (1901 - 1916), D. Sturdza-Scheianu, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească*, I-IV (1907 - 1910), Gh. Ghibănescu, *Surete şi Izvoare*, I-XXV (1906-1933) şi *Ispisoace şi zapise*, I-VI (1906 - 1933). Tratatele şi convenţii-

le internaţionale ale României, din secolul al XIV-lea şi pînă în veacul al XX-lea au fost adunate şi publicate de T. Djuvara, *Tratate, convenţiuni şi învoiri internaţionale ale României* (1888), F.C. Nanu, *Condica tratatelor şi a altor legăminte ale României, 1354 - 1937*, I-III, I. Ionaşcu (red. resp.), *Tratatele internaţionale ale României, 1354-1920* (1975). Istoria instituţiilor nu se poate urmări fără consultarea impunătorului *Cod general al României*, editat de C. Hamangiu şi colaboratorii săi între 1899 şi 1944 în 38 de volume acoperind anii 1393 - 1942; pentru istoria culturii vezi I. Bianu, N. Hodoş, R. Caracaş, G. Nicolaiasa, Gh. Strempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, I- IV (1907 - 1967). Inventarierea presei, începută de N. Hodoş şi S.Al. Ionescu, *Publicaţiile periodice româneşti* (1913), a continuat cu cele pînă în prezent cinci volume ale impresionantei *Bibliografia analitică a periodicelor româneşti* (1966 - 1972), acoperind anii 1790-1858). Informaţiile călătorilor străini despre români la N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I-IV (1928 - 1929) şi mai ales M. Holban (red. resp.), *Călători români despre Ţările Române*, I-VIII (1968 - 1983).

I. ANTICHITATEA

Deşi depăşite ca informaţie, I. Andrieşescu, *Contribuţie la Dacia înainte de romani* (1912), V. Pârvan, *Getica* (1926) şi *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (1937), R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (1938), C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* (1945) sînt încă scrieri de referinţă. Izvoarele scrise ale epocii, inclusiv cele ale "mileniului întunecat" au fost adunate cu migală în *Fontes Historiae Daco-romaniae*, I-IV (1964-1983), de către un colectiv condus de H. Mihăescu.

Contribuţiile noi au fost aduse mai ales de arheologi: D. Berciu, *Contribuţii la problema neoliticului în România* (1961) şi *Zorile istoriei în Carpaţi şi la Dunăre* (1966), M. Petrescu-Dîmboviţa, *Scurtă istorie a Daciei preromane* (1978); pentru traci vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica* (1976) şi S. Morintz, *Contribuţii la istoria tracilor timpurii*, I (1978); pentru daci şi epoca romană, I.H. Crişan, *Burebista şi epoca sa* (1975), H. Daicoviciu, *Dacii* (1965, 1972) şi *Studii dacice*, (1981), R. Vulpe, I. Barnea, *Romanii la Dunărea de jos* (1968), M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană* (1969). Excelente, studiile lingvistice ale lui I.I. Russu, *Limba traco-dacilor* (1959, 1967), *Elemente autohtone în limba română* (1970) şi *Etnogeneza românilor* (1981).

Problema continuităţii şi a formării poporului român rămîne piatra de încercare a specialiştilor în istorie veche, aşa cum a fost de altfel încă de la apariţia cărţii lui R. Roesler, *Romänische Studien* (1871) şi a răspunsului lui A.D. Xenopol, *Teoria lui Roesler* (1884). Gh. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (1937), o excelentă trecere în revistă a tuturor punctelor de vedere precum şi a faptelor istorice, îşi păstrează întreaga actualitate; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică* (1980) şi S. Schwerthoffer, *Die Romanität der Rumänen. Probleme der rumänischen Ethnogenese in der Discussion der rumänischen Geschichtsforschung der Nachkriegzeit in* "Münchener Zeitschrift für Balkankunde" (1980) sînt excelente studii de istoriografie a problemei. În lipsa descoperirii unor izvoare scrise, diferitele aspecte ale continuităţii şi etnogenezei româneşti au fost cel mai convingător lămurite de arheologi: K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IX- XIII* (1958), I. Nestor, *Les données archeologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în "R.R.H." (1964), E.Zaharia, *Săpăturile de la Dridu* (1967), D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii* (1966) şi *Autohtonii în Dacia*, I (1980), L. Bârzu, *Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în secolele IV-V* (1973), Şt. Pascu, P. Diaconu (red. resp.), *Relations between the autochtonous populations and the migratory populations on the territory of Romania* (1975), D.Gh. Teodor, *Romanitatea carpato- dunăreană şi Bizanţul în veacurile V-XI* (1981).

II. EVUL DE MIJLOC

Izvoare. Documentele interne din secolele XIV-XVII, cele cunoscute desigur, sînt toate repertoriate şi publicate: I.R. Mircea, *Catalogul documentelor Ţării Româneşti, 1369 - 1600 (1947)* şi lucrarea colectivă *Catalogul documentelor moldoveneşti, 1387 - 1700*, cinci volume (1957 - 1975), sînt repertoriile cele mai utile. Academia R.P.R. a publicat între 1951 şi 1960 32 de volume de documente interne sub titlul *Documente privind istoria României*, acoperind perioada 1251 - 1625, dar numai în traducere. Planul a fost reluat cu ceva mai multă acribie ştiinţifică în 1966, prevăzîndu-se editarea tuturor documentelor interne din secolele XIII-XVI în serii separa-

te pentru Moldova, Ţara Românească şi Transilvania, sub titlul *Documenta Roumanie Historica*; pînă în prezent, 1983, au fost publicate 28 de volume, acoperind secolele XIII-XVII. În ciuda acestui efort editorial considerabil, vechile ediţii de documente se cer totuşi cercetate: I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I-II (1913), M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I-II (1931 - 1932) şi *Documentele moldoveneşti de la Ştefan cel Mare* (1933), P.P. Panaitescu, *Documentele Ţării Româneşti, I. Documente interne, 1369-1490* (1938). Pentru Transilvania vezi A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I-III (1931 - 1935) şi *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, I-IX (1929 - 1939), I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, 1599 - 1699 (1940).

Istorie social-economică. Instituţii, I. Donat, *Aşezările omeneşti în Ţara Românească în secolele XIII-XVI* în "Studii", 6, 1965, Şt. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX* (1971, 1977) şi Şt. Ştefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei* (1974) sînt excelente studii de demografie istorică. Pentru economia medievală vezi mai ales: Şt. Meteş, *Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea* (1921) şi *Viaţa agrară, economică a românilor din Ardeal şi Ungaria. Documente contemporane*, I, 1508-1820 (1921), Gh. Brătianu, *Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au XIIIe siècle* (1929) şi *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (1969), Şt. Pascu, *Meşteşugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea* (1954), R. Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul în secolele XIV-XVI* (1965), Şt. Olteanu, C. Şerban, *Meşteşugurile din Ţara românească şi Moldova în Evul Mediu* (1965), V. Neamţu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle* (1975).

Există încă puţine studii de istorie socială, fapt ciudat dacă ne gîndim că istoriografia română se consideră marxistă de aproape patru decenii. Dintre lucrările antebelice sînt încă fundamentale cele două studii ale lui C. Giurescu, *Despre boieri* (1920) şi *Studii de istorie socială. Vechimea rumâniei în Ţara Românească şi legătura lui Mihai Viteazul* (1943). D. Prodan, *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului în secolele XVI-XVII*, în "Anuarul", Cluj, VI (1963) şi *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I-III (1967 - 1968), P.P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova* (1964) sînt probabil cele mai serioase studii de istorie socială scrise în ultimele decenii. O excelentă discutare a problemelor teoretice ale feudalismului la F. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc. Încadra-*

re tipologică în "Revista de istorie", 7, 1978. Pentru oraşul medieval vezi C.C. Giurescu, *Tîrguri sau oraşe şi cetăţi moldoveneşti din secolul al X-lea şi pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (1967), M. Matei, *Studii de istorie orăşenească medievală. Moldova, secolele XIV-XVI* (1970), Şt. Olteanu, *Premizele majore ale procesului de constituire a oraşelor medievale la est şi sud de Carpaţi*, în "Studii", 5, 1972.

Pentru istoria instituţiilor, lucrarea postumă a lui Gh. Brătianu, *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în Principatele Române* (1977) este, fără îndoială, o carte de căpătîi. Diferite aspecte particulare au fost tratate de P.P. Panaitescu, *Marea Adunare a Ţării*, în "Studii", 3, 1957, E. Vîrtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova pînă în secolul al XVI-lea* (1960), N. Stoicescu, *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova. Secolele XIV-XVII* (1968) şi *Dicţionar al marilor dregători în Ţara Românească şi Moldova. Secolele XIV-XVII* (1971), N. Grigoraş, *Instituţii feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII- lea* (1971), M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale româneşti Moldova şi Ţara Românească* (1976); *Istoria dreptului românesc*, I (1980), volum colectiv editat sub îngrijirea lui Vl. Hanga, acoperă perioada medievală.

Lucrările generale de istoria bisericii au fost deja amintite. Pentru secolele perioadei de mijloc este extrem de util studiul lui Al.I. Elian şi I. Rămureanu, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de la Constantinopol şi celelalte biserici ortodoxe* în "B.O.R.", 7-10, 1959. Actul unirii cu Roma a fost în profunzime şi contradictoriu analizat de S. Dragomir, *Românii din Transilvania şi unirea cu biserica Romei* (1963) şi O. Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und Westlicher Katolizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727* (1966).

Politica internă. Gh. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti* (1945), S. Papacostea, *Moldova în epoca reformei*, în "Studii", 4, 1958, şi *La formation de la Valachie et de la Moldavie et les roumains de Transylvanie* în "R.R.H.", 3, 1978, R. Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea* (1970), Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I (1971), Şt. Ştefănescu, *Ţara Românească de la Basarab I Întemeietorul pînă la Mihai Viteazul* (1971), D.C. Giurescu, *Ţara Românească în secolele XIV-XV* (1973), N. Grigoraş, *Ţara Românească a Moldovei pînă la Ştefan cel Mare* (1978), V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV* (1982), A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre şi mare: Dobrogea* (1979), sînt lucrările

generale cele mai utile. Trebuie adăugate, pentru înţelegerea unor domnii mai semnificative, următoarele monografii şi studii: P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn* (1944), C. Mureşan, *Iancu de la Hunedoara şi vremea sa* (1957, 1968), N. Stoicescu, *Vlad Ţepeş* (1976), Şt. Andreescu, *Vlad Ţepeş* (1976), I. Ursu, *Ştefan cel Mare* (1925), Şt. Gorovei, *Petru Rareş* (1982), M. Neagoe, *Neagoe Basarab* (1971), D.C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz* (1966), N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I-II (1936), P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul* (1936), Şt. Olteanu, *Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave* (1975), N. Iorga, *Viaţa şi domnia lui C. Brâncoveanu* (1914), Al.A.C. Sturdza, *C. Brâncoveanu, prince de Valachie* (1915), Şt. Ionescu, *Epoca brîncovenească* (1981), P.P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir* (1958), A. Pippidi, *Politică şi istorie în proclamaţia lui D. Cantemir din 1711*, în "Studii", 5, 1973.

Politica externă. Numeroase informaţii privind relaţiile internaţionale ale românilor pot fi găsite în monografiile şi lucrările generale, deja amintite. Pentru date suplimentare sînt de consultat: C. Giurescu, *Capitulaţiile Moldovei cu Poarta Otomană* (1908), I. Hudiţă, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle* (1927), M. Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele XV-XIX*, în "Studii şi materiale de istorie medie", II (1957) şi *Variaţiile exploatării Ţării Româneşti de către Poarta Otomană în secolele XVI-XVIII* în "Studii", 2 (1958), G. Lebel, *La France et les Principautés danubiennes du XVIe siècle à la chute de Napoleon Ier* (1955), M. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în "Studii", 5 (1960), G. Bezviconi, *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse* (1962), *Relaţiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. şi România în veacurile XV — începutul celui de al XVIII-lea*, I-III (1965 - 1970), S. Papacostea, *De la Calomeea la Codrul Cosminului. Poziţia internaţională a Moldovei la sfîrşitul secolului al XV-lea*, în "Romanoslavica", XVII (1970), H. Ursu, *Moldova în contextul politic european*, 1517 - 1527 (1972), M. Berza (red. resp.), *România în sud-estul Europei* (1979), V. Ciobanu, *Relaţiile politice româno-polone între 1699 şi 1848* (1980), M. Holban, *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV* (1981).

Cultura medievală. Să menţionăm mai întîi cîteva indispensabile instrumente de lucru: G. Strempel, *Copişti de manuscrise româneşti pînă la 1800*, I (1959), P.P.Panaitescu, *Cronici slavo-române din secolele XV-XVI, publicate de I. Bogdan* (1959), M. Gregorian, *Croni-*

cari munteni, I-II (1961), cu o excelentă introducere istorică de E. Stănescu, intitulată *Valoarea istorică şi literară a cronicilor muntene*, I. Crăciun, A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, secolele XV-XVIII* (1963). Pentru problemele generale ale culturii medievale vezi M. Berza (red. resp.), *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare* (1964), P.P. Panaitescu, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română* (1969) şi *Introducere în istoria culturii româneşti* (1969); N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, I-III (1940-1945) rămîne încă, după peste 40 de ani de la publicare, o scriere de referinţă. C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans* (1948) şi cele două studii ale lui V. Cândea, *L'humanisme d'Udrişte Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie* în "R.E.S.E.E.", 2, (1968) şi *Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle*, "ibidem", 2, 4 (1970) se ocupă de unele probleme importante pentru mişcarea de idei a veacului al XVII-lea. Dintre monografiile închinate principilor gînditori ai vremii remarcăm îndeosebi studiul lui D. Zamfirescu despre *Neagoe Basarab şi Învăţăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate* (1973) şi două cărţi închinate lui Cantemir, D. Bădărău, *Filozofia lui Cantemir* (1964) şi P. Vaida, *D. Cantemir şi umanismul* (1972).

Pentru istoria cărţii şi circulaţia ei semnalăm foarte interesantele articole ale lui B. Theodorescu, *Cartea Românească veche, 1508-1830*, în "Mitropolia Olteniei", 9-12 (1959) şi *Repertoriul cărţii vechi româneşti* în "B.O.R.", 3-4 (1960). Utile informaţii şi la C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român: C. Cantacuzino-Stolnicul* (1967) şi *Biblioteci umaniste româneşti* (1974). Pentru istoria artei, vezi îndeosebi V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, I (1959), tratatul publicat de Academie sub titlul *Istoria artelor plastice în România*, I-II (1968 - 1970), V. Drăguţ, *Arta Românească* (1982). De constant interes sînt şi lucrările lui S. Ulea, *Originea şi semnificaţia ideologică a picturii exterioare moldoveneşti*, în "S.C.I.A." 1 (1972), E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana şi rolul său în cultura română veche*, în "Romanoslavica", XI (1965), C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Ţările Române* (1971) şi *Case, conace şi palate vechi româneşti* (1979), I.D. Ştefănescu, *Iconografia artei bizantine şi a picturii feudale româneşti* (1973), R. Theodorescu, *Bizanţ, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti, secolele X-XIV* (1974) şi *Un mileniu de artă la Dunărea de jos, 400 - 1400* (1975), Al. Alexianu, *Mode şi veşminte din trecut*, I-II (1971), P. Chihaia, *Din*

cetățile de scaun ale Țării Românești (1974) și *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească* (1983).

Problema originilor medievale ale conștiinței naționale este un subiect de cercetare relativ recent. Studiile lui E. Stănescu, *Premizele medievale ale conștiinței naționale românești* în "Studii", 5, 1964, S. Papacostea, *Les roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Age*, în "R.H.R.", 1 (1965) și A. Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (1972) sînt fără îndoială cele mai interesante și utile de consultat.

III. DESPOTISM ȘI ILUMINISM (1716 - 1831)

Puține subiecte și epoci ale istoriei românești au avut parte de mai contradictorii interpretări decît secolul fanariot. Antifanariotismul tradițional, M. P. Zallony, *Essai sur les phanariotes* (1824), A.D. Xenopol, *Epoca fanariotă, 1711 - 1821* (1892), a fost oarecum amendat de N. Iorga, vezi mai ales *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în "Bulletin of the International Committee of Historical Sciences", I (1937 și de unii istorici contemporani, precum Fl. Constantiniu, S. Papacostea, *Les reformes des premiers princes phanariotes en Moldavie et en Valachie; essai d'interpretation*, în "Balkan Studies", I (1973). Interesante opinii la S. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă*, 1718 - 1739 (1971); un punct de vedere diferit, mai critic față de fanarioți la Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de reforme dans les principautés roumaines*, 1769-1831 (1970) și *Political ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750 - 1831* (1971).

Pentru înțelegerea politicii interne și a evoluției instituțiilor sînt de consultat: V.A. Urechia, *Istoria românilor*, I-XIII (1891 - 1901), D.V. Barnovski, *Originile democrației române. "Cărvunarii" și constituția Moldovei din 1822* (1922), N. Iorga, *Francmasoni și conspiratori în Moldova în secolul al XVIII-lea* (1928), P.P. Panaitescu, *Medaliile francmasonilor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în "Revista istorică", 10-12 (1928) și *Corespondența lui C. Ipsilanti cu guvernul rusesc*, 1806 - 1810 (1933), G. Vîntu, *Primele proiecte de organizare a țărilor române* (1941), E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-democraticești în Moldova la 1802* (1946) și *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, în "Studii", 4 (1962), N. Grigoraș, *Frămîntări sociale și politice în Moldova și Țara*

Românească între 1750 - 1760, în "Anuarul", Iaşi, II (1965), V.Al. Georgescu, M. Popescu, *Legislaţia agrară a Ţării Româneşti, 1775-1784* (1970) şi *Legislaţia urbană a Ţării Româneşti, 1761 - 1782* (1975), V. Sotropa, *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile de drepturi din ţările române în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea* (1976).

Din bogata bibliografie a mişcării de la 1821 amintim îndeosebi studiile lui A. Oţetea, *T. Vladimirescu şi mişcarea eteristă în ţările române, 1821 - 1822* (1945, 1971) şi D. Berindei, *L'année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains* (1973). Documentele revoluţiei au fost publicate recent în *Documente privind istoria României, Răscoala din 1821*, I-V (1959 - 1962). Pentru epoca postrevoluţionară vezi I.C. Filitti, *Frămîntările sociale şi politice în Principatele Române de la 1821 la 1828* (1932) şi *Les Principautés Roumaines sous l'occupation russe, 1828 - 1834* (1904), A. Oţetea, *Geneza Regulamentului Organic*, în "Studii şi articole de istorie", II (1957).

Istorie social-economică. Există cîteva excelente studii privind agricultura şi relaţiile agrare, precum I.C. Ciobotaru, *Aşezămintele agrare din Ţara Românească, 1766 - 1832*, în "Anuarul", Iaşi, V (1968), V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle* (1971), Fl. Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea* (1972), S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valchie au XVIIIe siècle* (1974). Meşteşugurile şi industria începătoare au fost în schimb mai puţin cercetate, ca de altfel şi istoria comerţului; vezi, mai ales, E. Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova* (1939), G. Penelea, *Les foires de Valachie pendant la période 1774 - 1848* (1937), A. Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional* (1977).

Politica externă. I.C. Filitti, *Rôle diplomatique des phanariotes de 1700 à 1821* (1901) şi A. Oţetea, *Influenţa Moldovei şi Ţării Româneşti asupra politicii Porţii* în "Revista arhivelor", I (1960) sînt bune studii generale asupra rolului şi caracterului politicii externe purtate de fanarioţi. De mare interes pentru definirea raporturilor cu Poarta sînt studiile lui I.D. Condurachi, *Cîteva cuvinte asupra condiţiei juridice a străinilor în Moldova şi Ţara Românească* (1918), M. Alexandrescu- Dersca, *Rolul hatişerifelor de privilegii în limitarea obligaţiilor către Poartă, 1774 - 1802*, în "Studii", 6 (1958) şi *Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie, 1711 - 1829*, în "Studia et Acta Orientalia", V-VI (1967), Tr. Ionescu, *Hatişeriful din 1802 şi începuturile luptei pentru asigurarea pieţei interne a Ţării*

Româneşti, în "Studii şi articole de istorie", I (1956), A. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainargi cu privire la Moldova şi Ţara Românească, 1775 - 1783*, în "Studii", 5 (1960). Pentru alte aspecte privind diplomaţia epocii fanariote vezi N. Iorga, *Les Roumains et Napoleon Ier*, în "Revue historique du Sud-Est Européen", 4-6 (1932), A. Oţetea, *Înfiinţarea consulatului francez în Ţările Române*, în "Revista istorică", XVIII (1932), Al. Vianu, *Acţiuni diplomatice ale Ţării Româneşti în Rusia în anii 1736 - 1739*, în "Romanoslavia", VIII (1963), Al. Duţu, *L'image de la France dans les pays roumains pendant les campagnes napoléoniennes et le Congrès de Vienne*, în "Nouvelles Études d'histoire, III (1965).

Pentru evenimentele politice şi militare care au dus la anexarea Basarabiei de către ruşi, vezi mai ales S. Columbeanu, *Contribuţii privind situaţia internaţională a ţărilor române între 1806 - 1812*, în "Revista de istorie", 5 (1976) şi G. Jewsbury, *The Russian annexation of Bessarabia* (1976); istoria diplomatică a primilor domni pămînteni de după fanarioţi la Vlad Georgescu, *Din corespondenţa diplomatică a Ţării Româneşti, 1823 - 1828* (1962).

Iluminismul. Scrierile mai vechi asupra mişcării de idei din veacul al XVII-lea, N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea*, I-II (1901), D. Popovici, *La littérature roumaine à l'epoque des Lumières* (1945), sînt încă scrieri de referinţă. Dintre lucrările generale mai noi sînt de remarcat îndeosebi contribuţiile lui P. Teodor, între ele *Fragmentariu iluminist* (1972), scris împreună cu D. Ghişe, şi *Ou en sont les études sur les Lumières roumaines*, în "Cahiers roumains d'études litteraires", 2 (1977); sub îngrijirea aceluiaşi istoric a apărut volumul colectiv *Enlightenment and Romanian Society* (1980); alte importante studii asupra iluminismului românesc se datoresc lui Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în veacul al XVIII-lea* (1968) şi *Cărţile de înţelepciune în cultura română* (1972), O. Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc* (1975), R. Munteanu (red. resp.), *La culture roumaine à l'époque des Lumieres*, I (1982).

De mare însemnătate pentru dezvoltarea iluminismului românesc au fost legăturile cu Franţa; studiile lui N. Camariano, *Influenţa franceză în Principatele române prin filiera neogreacă*, în "Revista Fundaţiilor Regale", IX (1942) şi A. Camariano-Cioran, *Spiritul filozofic şi revoluţionar francez combătut de patriarhia ecumenică şi Sublima Poartă* (1941) şi *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limbile greacă şi română* (1946) sînt un model de cercetare

comparată. Pentru legăturile cu alte culturi iluministe vezi mai ales I. Bianu, *Întîii bursieri români în străinătate, Scrisori ale lui E. Poteca, 1822 - 1828*, în "Revista nouă", I (1888), C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă sau cărţile greceşti imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă* (1903), D.C. Amzăr, *Studenţi români în străinătate. Date şi interpretări statistice*, în "Convorbiri literare", IV (1940), V.A. Georgescu, *Contribuţii la studiul culturii juridice româneşti în veacul al XVIII-lea*, în "Anuarul", Iaşi, III (1966), A. Camariano-Cioran, *L'oeuvre de Beccaria "Dei delitti e delle pene" et ses traductions en langues grecque et roumaine*, în "R.E.S.E.E.", 1-2 (1967) şi *Academiile domneşti din Bucureşti şi Iaşi* (1971); R. Rosetti, *Despre cenzura în Moldova*, I-IV (1907) şi V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor* (1940) sînt utile studii privind circulaţia cărţii. În sfîrşit, cîteva titluri referitoare la dezvoltarea conştiinţei naţionale: N. Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental* (1934) şi *Penseurs révolutionaires roumains de 1804 à 1830* (1934), A. Raduţiu, P. Teodor, *Ideea de unitate politică la români* (1968), V.Al. Georgescu, *La philosophie des Lumières et la formation de la conscience nationale dans le sud-est de l'Europe*, în "Association Internationale d'Etudes Sud-Est Europèennes", Bulletin, 1-2 (1969).

Transilvania. Disputatele probleme demografice ale veacului al XVIII-lea sînt prezentate de D. Prodan, *Teoria imigraţiei românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea* (1944); A. Treboniu-Laurian, *Die Rumänen der Österreichischen Monarchie*, I-III (1849 - 1852) şi T. Păcăţian, *Cartea de Aur sau luptele naţionale ale românilor de sub coroana maghiară, I-VIII* (1904 -1915), ambele depăşind limitele epocii luminilor, sînt încă de neînlocuit pentru bogăţia de informaţii şi documente pe care le conţin. Pentru istoria religioasă a acestui frămîntat veac vezi S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, I-II (1929 - 1930). Dintre evenimentele politice semnificative, răscoala lui Horia şi Supplex-ul din 1791 sînt desigur cele mai importante; ambele şi-au găsit în S. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (1948, 1967) şi *Răscoala lui Horia*, I-II (1979), un strălucit cercetător. Pentru atît de importanta problemă a regimentelor de graniţă, vezi C. Gollner, *Regimentele grănicereşti din Transilvania, 1764 - 1851* (1974) şi V. Şotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean* (1975).

Există încă puţine lucrări de sinteză asupra Şcolii Ardelene şi a

mişcării de idei româneşti din Transilvania veacului al XVIII- lea; cele mai semnificative sînt probabil L. Blaga, *Gîndirea românească din Transilvania în secolul al XVIII-lea* (1966), scriere importantă şi pentru înţelegerea epocii episcopului Clain, apoi I. Lungu, *Şcoala Ardeleană* (1978). Informaţii şi interpretări interesante asupra vieţii culturale cît şi asupra dezvoltării conştiinţei naţionale în veacurile XVIII-XIX la E. Prokopowitch, *Die Nationalbewegung in der Bukovina und der Dako-Romanismus* (1965), K. Hitchins, *The Romanian national movement in Transylvania, 1780 - 1849* (1969) şi *Cultură şi naţionalitate în Transilvania* (1972), M. Bernath, *Habsburg und die Anfänge der Rumänischen Nationsbildung* (1972, Em. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte des Serbischen and Rumänischen Nationsbildung* (1976).

Există de asemenea numeroase şi utile studii privind istoria învăţămîntului, din care menţionăm: N. Comşa, *Dascălii Blajului* (1940), N. Albu, *Istoria învăţămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800* (1944), L. Protopopescu, *Contribuţii la istoria învăţămîntului românesc din Banat, 1780 - 1918* (1970), I.V. Goraş, *Învăţămîntul românesc din ţinutul Sucevei, 1775 - 1918* (1975).

IV. VREMEA RENAŞTERII (1831 - 1918)

O excelentă culegere de articole privind procesul de modernizare a ţării a fost recent publicată de K. Jowitt, *Social change in Romania, 1860 - 1960* (1978); interesante puncte de vedere şi în volumul colectiv *Progresul economic în România, 1877 - 1977* (1977). Informaţii statistice preţioase la L. Colescu, *La population de la Roumanie* (1903) şi *Recensămîntul general al României din 1899* (1905), G. Retegan, *Evoluţia populaţiei urbane a României*, în "Revista de statistică", 7 (1965); N. Bălcescu, *Question économiques des Principautés Danubiennes* (1850) şi G.D. Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'etranger de 1860 à 1915* (1928) sînt, în ciuda trecerii anilor, scrieri încă foarte utile înţelegerii fenomenului economic din veacul al XIX-lea. Pentru diferitele ramuri economice sînt de consultat: C. Mănescu, *Istoricul căilor ferate în România*, I - II (1906), G. Zane, *Un veac de luptă pentru cucerirea pieţii româneşti* (1926) şi *Economia de schimb în Principatele Române* (1930), G. Paşcanu, *Istoria uzinelor electrice din România* (1929), Şt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Tran-*

silvania în prima jumătate a veacului al XIX-lea (1955), *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 şi 1864. Contribuţii* (1963), Al. Cebuc, C. Mocanu, *Din istoria transportului de călători în România* (1967), I. Corfus, *Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XIX -lea* (1969), G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (1970), V. Jinga, *Principii şi orientări ale comerţului exterior al României, 1859 - 1916* (1975), G. Buşe, *Galaţii sub regimul de porto franco, 1837 - 1883* (1976), Vl. Dinculescu (red. resp.), *Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu peninsula Balcanică, 1829 - 1858* (1970), C. Botez (red. resp.), *Epopeea feroviară românească* (1977).

Problemele monetare, financiare şi bancare ale epocii au fost tratate în numeroase studii dintre care menţionăm: C.I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale şi comerciale de la Regulamentele Organice şi pînă în prezent*, I - II (1904) şi *Istoria politicii noastre monetare şi Băncii Naţionale*, I - IV (1932), Th.C. Aslan, *Finanţele României de la Regulamentele Organice şi pînă astăzi* (1905), N. Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat* (1936), C.C. Kiriţescu, *Sistemul bancar al leului şi precursorii lui*, I - III (1964 - 1971), M. Dreciu, *Banca "Albina" din Sibiu, instituţie naţională a românilor transilvăneni, 1871 - 1918* (1982).

Istoria socială a fost mai puţin cercetată decît cea economică, lipsesc încă monografii asupra claselor sociale, de pildă. Pentru ţărănime şi relaţiile agrare vezi mai ales M. Emerit, *Les Paysans roumains depuis le traité d'Adrianopole jusqu'à la libération des terres, 1829 - 1864* (1927), N. Adăniloaie, D. Berindei, *Reforma agrară din 1864* (1967), H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste* (1969), Gh. Platon, *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluţiei de la 1848* (1973), Ph. Eidelberg, *The great Romanian peasant revolt of 1907* (1974). Excelente, studiile lui I. Kovacz, *Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania* (1973) şi A. Egyed, *Ţărănimea din Transilvania la sfîrşitul secolului XX* (1975).

Cele mai multe din aceste studii se ocupă şi de problema proprietarilor de moşii; pentru prima jumătate a veacului, cînd aceştia erau încă boieri, nu moşieri, este de consultat contribuţia lui I.C. Filitti, *Catagrafie de toţi boierii Ţării Româneşti la 1829* (1929). Interesante date acoperind atît veacul al XIX-lea cît şi cele premergătoare la O.G. Lecca, *Familiile boiereşti române* (1899), G. Sion, *Arhondologia Moldovei* (1892), Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut*

şi Nistru, I - II (1940 - 1943), D. Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România* (1977).

Pentru studiul clasei de mijloc rămîn încă neîntrecute cărţile lui Şt. Zeletin, *Burghezia românească. Originea şi rolul ei istoric* (1925) şi M. Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti* (1942); pentru puncte de vedere mai puţin filozofice vezi G. Retegan, *Structura social-economică a burgheziei româneşti din Transilvania în anii regimului liberal*, în "Acta Musei Napocensis", VIII (1971) şi C.C. Giurescu, *Contribuţii la istoria, originile şi dezvoltarea burgheziei româneşti pînă la 1848* (1973).

Istoria muncitorimii nu poate fi urmărită decît cu foarte multă greutate; cercetătorii mai vechi i-au ignorat în general existenţa, cei noi, marxiştii, au exagerat-o în aşa măsură încît numeroasele lor studii şi volume de documente nu se pot folosi decît cu extrem de multă prudenţă. Cîteva din scrierile mai puţin euforice: L. Fodor, L. Vaida, *Contribuţii la istoria mişcării sindicale din Transilvania, 1848 - 1917* (1957). N.N. Constantinescu (red. resp.), *Din istoria formării şi dezvoltării clasei muncitoreşti din România pînă la primul război mondial* (1959), I. Popescu-Puţuri (red. resp.), *Mişcarea muncitorească din România*, 1893 - 1900 (1965), volumul colectiv *Mişcarea muncitorească şi legislaţia muncii în România, 1864 - 1944* (1972), I. Cicală, *Mişcarea muncitorească şi socialistă din Transilvania,* 1901 - 1921 (1976).

Bibliografia istoriei politice a perioadei 1831 - 1918 este foarte bogată. De mare utilitate pentru înţelegerea funcţionării mecanismului politic sînt G. Nicolaescu, *Parlamentul Român, 1866 - 1901*, I-III (1903), L. Colescu, *Statistica electorală* (1913), A. Stan, V. Stan, P. Câncea (red. resp.), *Istoria parlamentului şi a vieţii parlamentare din România pînă la 1918* (1983). Pentru perioada regulamentară, I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic,* 1834 - 1848 (1915) este încă, în ciuda trecerii timpului, un studiu de referinţă. Frămîntările sociale şi naţionale au fost analizate în numeroase studii, din care semnalăm: P.P. Panaitescu, *Planurile lui I. Cîmpineanu pentru unitatea naţională a românilor* în "Anuarul", Cluj, III (1924 - 1925), Gh. Zane, *Le mouvement révolutionnaire de 1840* (1964), C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate naţională, 1834 - 1849* (1967), C. Vlăduţ, *Ion Cîmpineanu* (1973); E. Stănescu, Roumanie. *Historie d'un mot,* în "Balkan Studies", I (1969) este o interesantă analiză a evoluţiei conştiinţei naţionale, văzută prin prisma numelui ţării.

Cele mai multe din studiile şi ediţiile recente de documente pri-

vind revoluţia de la 1848 sînt de folosit cu prudenţă; pentru izvoare, cercetătorul trebuie să se bizuie tot pe culegerile mai vechi de documente, precum *Anul 1848 în Principatele Române. Acte şi documente*, I - VI (1902 - 1910), S. Dragomir, *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anul 1848 - 1849*, I - V (1946). Excepţie de la caracterizarea de mai sus face C. Bodea, *1848 la români*, I - II (1982), o serioasă culegere de documente, precum şi următoarele studii generale: V. Cheresteşiu, *Adunarea naţională de la Blaj* (1966), I.D. Suciu, *Revoluţia de la 1848 - 1849 în Banat* (1868), N. Adăniloaie, D. Berindei (red. resp.), *Revoluţia de la 1848 în ţările române, culegere de studii* (1974), Şt. Pascu, V. Cheresteşiu, *Revoluţia de la 1848 - 1849 din Transilvania*, I (1977). Pentru evenimentele din Transilvania şi legătura lor cu revoluţia maghiară este de semnalat şi cartea cu totul remarcabilă a lui I. Deak, *The lawful revolution, L. Kossuth and the Hungarians, 1848 - 1849* (1979).

Problema unirii Principatelor a fost cercetată cu multă diligenţă de D. Berindei, *L'Union des Principautés Roumaines* (1967) şi *Epoca unirii* (1978), scrieri interesante ca documentare, dar păcătuind printr-o viziune marxistă excesivă; o expunere mai detaşată la G. Bobango, *The emergence of the Romanian national state* (1979); cea mai completă biografie a domnului unirii aparţine lui C.C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza - Vodă*, (1966, 1970); pentru cadrul internaţional care a făcut posibilă unirea vezi W.T. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaţionale, 1856 - 1866* (1944).

Lunga şi rodnica domnie a lui Carol I este încă lipsită de o monografie pe măsura însemnătăţii sale. Dintre studiile mai vechi, D.A. Sturdza, *Charles Ier, roi de Roumanie*, I - II (1899 - 1904) este încă de utilitate. Dintre cele mai noi semnalăm: P. Câncea, *Viaţa politică din România la sfîrşitul secolului al XIX- lea, 1888 - 1899* (1968), M. Iosa, Tr. Lungu, *Viaţa politică în România, 1899 - 1910* (1977), A. Iordache, *Viaţa politică în România, 1910 - 1914* (1972); aceste studii acoperă cu multă seriozitate, deceniu de deceniu, întreaga domnie a lui Carol. Pentru războiul de independenţă sînt de adăugat: N. Iorga, *Războiul pentru independenţa României* (1927); D. Berindei, Cucerirea independenţei României (1967), *The independence of Romania* (1977), L. Maior, *Transilvania şi războiul pentru independenţă, 1877 - 1878* (1977), N. Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenţei* (1977).

Lucrările mai vechi de istorie diplomatică, N. Iorga, *Politica ex-*

ternă a regelui Carol I (1923), R. Bossy, *Agenţia diplomatică a României la Paris şi legăturile franco-române sub Cuza - Vodă* (1931) şi *l'Autriche et les Principautés Unies* (1938), îşi păstrează încă întreaga actualitate. Ele au fost completate de unele lucrări mai noi, datorate unor cercetători de la institutele de istorie din Bucureşti şi Iaşi: D. Berindei, *Din începuturile diplomaţiei româneşti moderne* (1965), L. Boicu, *Austria şi Principatele Române în vremea războiului Crimeii* (1972) şi *Geneza chestiunii române ca problemă internaţională* (1975), S. Rădulescu - Zoner, *România şi Tripla Alianţă la începutul secolului al XX-lea, 1900 - 1914* (1977).

Pentru istoria Transilvaniei veacului al XIX-lea este de menţionat în primul rînd *Cartea de Aur* a lui Păcăţian, deja amintită, apoi E. Brote, *Chestiunea română în Transilvania şi Ungaria* (1895). Scrierile noi păcătuiesc, din păcate, prin lipsă de seninătate şi măsură, ceea ce le diminuează credibilitatea. Bune sinteze de istorie politică a scris V. Netea, *Istoria memorandumului românilor din Transilvania şi Banat* (1947) şi *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate naţională*, 1848 - 1881 (1974). Împreună cu Gh. Marinescu, V. Netea a mai publicat *Liga culturală şi unirea Transilvaniei cu România* (1979); date utile şi în volumul colectiv *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar* (1978); foarte bună, cartea lui K. Hitchins, *Orthodoxy and nationality: A. Saguna and the Romanians of Transilvania, 1846 - 1873* (1977).

Bibliografia primului război mondial şi a formării României Mari este extrem de bogată; pentru anii neutralităţii este de consultat C. Nuţu, *România în anii neutralităţii, 1914 - 1916* (1972). Aspectele militare ale participării româneşti la război sînt prezentate de C. Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916 - 1918*, I - III (1925 - 1927) şi în cele zece volume publicate de ministerul apărării între 1934 şi 1946 sub titlul *România în războiul mondial, 1916 - 1919*; pentru negocierile şi tratatele de pace vezi S. Spectator, *Romania at the Paris peace conference* (1962); C. Daicoviciu, M. Constantinescu, *Destrămarea monarhiei austro-ungare* (1964) se ocupă îndeosebi de problema unirii Transilvaniei cu regatul.

Unele dintre lucrările de sinteză privind cultura şi civilizaţia epocii renaşterii naţionale au fost menţionate şi la capitolul precedent; pentru epoca renaşterii mai sînt de semnalat: P. Eliade, *Histoire de l'esprit publique en Roumanie au XIXème siecle*, I - II (1905 - 1914), E. Lovinescu, *Istoria civilizaţiei române moderne*, I - III (1924 - 1925), V. Jinga, *Gîndirea economică românească în secolul al XIX-*

lea (1938), Şt. Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusească* (1944), V. Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der österreichischen Monarchie* (1966), D. Păcurariu, *Clasicismul românesc* (1971), P. Cornea, *Originile romantismului românesc* (1972), aceasta din urmă unul din cele mai bune studii de istorie a ideilor din istoriografia ultimelor decenii; meritorii şi cele cîteva lucrări dedicate de Z. Ornea unor curente literare şi politice ale vremii, cum ar fi *Junimea şi junimismul* (1975), *Curentul cultural de la Contemporanul* (1977), *Semănătorismul* (1971). O interesantă privire generală asupra literelor române din preajma primului război mondial la C. Ciopraga, *Literatura română între 1900 şi 1918*, I (1970); excelente, studiile sociologice şi statistice ale lui D. Grăsoiu, *O cercetare sociologică asupra stratificării publicului românesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea,* în "Revista de istorie şi teorie literară", 2 (1974), şi E. Siupiur, *L'écrivain roumain au XIXème siècle: typologie sociale et intellectuelle*, în "Cahiers roumains d'études litteraires", 2 (1980).

Din bibliografia învăţămîntului semnalăm: V.A. Urechia, *Istoria şcoalelor, 1800 - 1864,* I - IV (1892 - 1901), E. Vîrtosu, *Chirilicale II. Note despre introducerea oficială a alfabetului latin în Principatele Române,* în "Arhiva românească", VIII (1947), S. Polverejan, *Contribuţii statistice privind şcolile româneşti din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea,* în "Cumidava", II (1968), N. Grigoraş, *Introducerea alfabetului latin în şcolile din Moldova,* în "Revista arhivelor", 1 (1960), *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi, 1860 - 1960,* I - II (1960), G. Retegan, *Contribuţii la istoria statisticii învăţămîntului în România, 1830 - 1940,* în "Revista de statistică", 9 (1936), V. Grozav, *Ştiri privitoare la bursierii români în străinătate, 1820 - 1877,* în "Revista arhivelor", 1 (1970), V. Popeangă, *Şcoala românească din Transilvania în perioada 1867 - 1918* (1974).

Pentru diferite alte aspecte ale evoluţiei societăţii româneşti în perioada modernizării sînt de consultat: I. Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea şi starea ei la începutul secolului al XX-lea,* I - II (1901 - 1903), E. Ghibu, *Sportul românesc de-a lungul anilor* (1971), I. Cantacuzino (red. resp.), *Contribuţii la istoria cinematografului în România, 1896 - 1948* (1971).

V. DE LA ROMÂNIA MARE LA DEMOCRAŢIA POPULARĂ (1918-1947)

Perioada 1918 - 1938

Societatea. Nu există încă nici o lucrare care să înlocuiască sinteza lui V. Madgearu, *Evoluţia economiei româneşti după primul război mondial* (1940) sau studiile demografice ale lui S. Mănuilă, *Populaţia României* (1937) şi *Structure de l'évolution de la population rurale* (1940). Volumele colective *La Roumanie agricole* (1929), *Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul, 1918 - 1928*, I-III (1929) şi *La Roumanie. Guide économique* (1936) reprezintă o bogată sursă de informaţii pentru istoria social- economică a epocii. Pentru diferitele aspecte ale problemei agrare sînt de consultat: G. Ionescu-Siseşti, N.D. Cornăţeanu, *La réforme agraire en Roumanie* (1940), D. Gusti (red. resp.), *La vie rurale en Roumanie* (1940), M. Popa-Vereş, *Producţia şi exportul de cereale în ultimii 10 ani* (1939), O.Parpală, *Aspecte din agricultura României, 1920 - 1940* (1966), D. Şandru, *Reforma agrară din 1921* (1975); N.P. Arkadiàn, *Industrializarea României* (1936) şi Gh. Dobrovici, *Evoluţia economică şi financiară a României în perioada 1934-1943* (1943) sînt lucrări esenţiale pentru înţelegerea procesului de dezvoltare industrială; puncte de vedere utile asupra aceleiaşi problematici la M.F. Iovanelli, *Industria românească, 1934 - 1938* (1975) şi I. Saizu, *Politica economică a României între 1922 şi 1928* (1982). Pentru structura şi direcţiile comerţului exterior vezi I. Puia, *Relaţiile economice externe ale României în perioada interbelică* (1982)

Cercetătorii dintre cele două războaie mondiale au arătat mult interes şi pentru problemele de alimentaţie, asistenţă medicală, habitat. Iată cîteva dintre titlurile mai reprezentative: G. Banu, *Sănătatea poporului român* (1935), I. Claudian, *Alimentaţia poporului român* (1939), D.C. Georgescu, *L'alimentation de la population rurale en Roumanie* (1940).

Viaţa politică. Excelentă, sinteza lui H.L. Roberts, *Rumania: political problems of an agrarian state,* (1951), acoperind de altfel şi primii ani postbelici; Al. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919-1940* (1976) este o bună carte, ca aproape tot ce a scris acest serios cercetător; o interesantă viziune de ansamblu asupra epocii la P. Shapiro, *Romania's past as challenge for the future: a developmental approach to interwar politics,* în D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981); *Politics and political parties in Roma-*

nia (1936) este o detaşată şi obiectivă privire asupra spectrului politic interbelic văzut de observatori apuseni. Cît priveşte sintezele recente, F. Nedelcu, *Viaţa politică din România în preajma dictaturii regale* (1973) şi *De la restauraţie la dictatura regală* (1981) şi E. Sonea, G. Sonea, *Viaţa economică şi politică în România*, 1933 - 1938 (1978), M. Muşat, I. Ardeleanu, *Political life in Romania*, 1918 - 1921 (1982), ele păcătuiesc prin parţialitate, în ciuda unor capitole bine scrise.

Nu există încă nici o istorie generală a partidelor politice; P. Şeicaru, *Istoria partidelor naţional, ţărănist şi naţional-ţărănist*, I-II (1963) este mai de grabă o interesantă dar subiectivă trecere în revistă a istoriei politice contemporane decît istoria partidelor enunţate în titlu; temeinice, studiile lui I. Scurtu, *Din viaţa politică a României. Întemeierea şi activitatea partidului ţărănesc, 1918-1926 (1975) şi Din viaţa politică a României, 1926 - 1947, studiu critic privind istoria partidului naţional-ţărănesc* (1983), acesta din urmă cu excepţia capitolelor referitoare la evenimentele de după 1944, prea părtinitoare; volumul colectiv *Doctrinele partidelor politice* (1924), înmănunchează un şir de prelegeri în care reprezentanţii partidelor vremii îşi expun crezul programatic.

Greu de urmărit sînt încă istoria mişcării legionare şi a partidului comunist; Al. Fătu, I. Spălăţelu, *Garda de Fier, organizaţie teroristă de tip fascist* (1971) este prea pătimaşă pentru a putea fi citită cu vreun folos. Acelaşi careacter partizan şi la sinteza lui H. Sima, *Histoire du mouvement legionnaire* (1972). Memoriile fostului comandant al Legiunii, *Sfîrşitul unei domnii sîngeroase* (1977) şi *Era libertăţii* (1982), aceasta din urmă cu un titlu din cale afară de nepotrivit, sînt mai mult pledoarii în favoarea propriei cauze decît scrieri ştiinţifice. Interesante date şi interpretări la N. Nagy-Talavera, *The green shirts and others: a history of fascism in Hungary and Romania* (1970); dintre toate studiile privind legionarismul cel mai temeinic a rămas capitolul *Romania* al profesorului E.Weber, din culegerea H. Rogger, E. Weber (red. resp.), *The European Right* (1966).

Cît priveşte istoria comunismului român, ea se află de peste 40 de ani în rescriere continuă, astfel încît sutele de volume care îi sînt consacrate prezintă interes mai mult din punctul de vedere al felului în care şi-au înţeles comuniştii istoria de-a lungul vremurilor decît din cel al faptelor înseşi. În aceste condiţii, singurele studii de luat în seamă sînt cele apărute în afara României, cum ar fi R. King, *History of the Romanian Communist Party*, (1980), o scriere utilă în

ciuda caracterului său incomplet şi pe alocuri necritic, T. Gilberg, *The communist party of Romania*, în Şt. Fischer-Galaţi (red. resp.), *The communist parties of Eastern Europe* (1979); pentru studiul mişcării socialiste vezi cartea lui C.T. Petrescu, *Socialismul în România*, apărută la sfîrşitul anilor '30.

Politica externă. Cărţile Elizei Campus, *Mica Înţelegere* (1968), *Înţelegerea balcanică* (1972) şi *Din politica externă a României, 1913-1947* (1980), reprezintă probabil cea mai completă privire asupra politicii externe a României Mari. Puncte de vedere mai oficiale în volumul colectiv *Probleme de politică externă a României, 1919 - 1940,* I-II (1971-1977); M. Oprea, *N. Titulescu* (1967) este probabil cea mai utilă monografie asupra principalului diplomat român din perioada interbelică. Pentru activitatea ţării la Liga Naţiunilor vezi P. Bărbulescu, *România la Societatea Naţiunilor, 1929 - 1939* (1975); tratatele şi actele internaţionale ale ţării la Al. Vianu (red. resp.), *Relaţiile internaţionale în acte şi documente, 1917 - 1939,* I-II (1974-1976) şi Gh. Gheorghe, *Tratatele internaţionale ale României, 1939-1965* (1983), aceasta din urmă utilă şi pentru epoca următoare.

Cultura. Pentru evoluţia literelor interbelice vezi mai ales E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane,* I-IV (1926 - 1929), Ş. Cioculescu, Al. Streinu, T. Vianu, *Istoria literaturii române moderne* (1944), Ov.S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale,* I-III (1972 - 1975). Util, studiul lui D. Micu, *Gîndirea şi gîndirismul* (1975).

Perioada 1938 - 1947

P. Quinlan, *Clash over Rumania. British and American policies towards Romania, 1938 - 1947* (1977) şi N. Penescu, *La Roumanie de la démocratie au totalitarisme, 1938 - 1948* (1981), sînt probabil cele mai interesante lucrări generale asupra deceniului cuprins între proclamarea dictaturii regale şi instaurarea celei comuniste. Pentru cei doi ani de dictatură regală sînt de consultat Al. Savu, *Dictatura regală, 1938-1940* (1970), A. Simion, *Dictatul de la Viena* (1972), apoi primul volum, deja amintit, al amintirilor lui H. Sima, apărut în 1978, toate trei scrieri partizane, ca de altfel aproape tot ce s-a scris asupra epocii. Pentru scurta istorie a statului naţional-legionar vezi mai întîi punctul de vedere oficial al generalului Antonescu, expus în *Pe marginea prăpastiei,* I-II (1942), apoi, pentru punctul de vedere contrar, cel de al doilea volum de amintiri ale lui H. Sima, *Era libertăţii. Statul naţional-legionar,* I (1982). Punctul de vedere

comunist la Al. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940 - ianuarie 1941* (1976). După aceste lecturi, cititorul se va întoarce probabil cu uşurare la expunerea senină a articolului deja menţionat al profesorului E. Weber.

Aspectele militare ale războiului românesc din răsărit reprezintă un subiect tratat rar şi cu puţină competenţă; face oarecare excepţie volumul generalului P. Chirnoagă, *Istoria politică şi militară a războiului României contra Rusiei Sovietice* (1965); pentru aspectele politice, diplomatice, precum şi pentru înţelegerea controversatei personalităţi a mareşalului Antonescu, vezi: Gr. Gafencu, *Préliminaires de la guerre à l'Est* (1944), G. Barbul, *Mémorial Antonescu, Le troisième homme de l'Axe* (1950), Al. Cretzianu, *The Romanian armistice negociations, Cairo 1944,* în "Journal of Central European Affairs", 3 (1951), F.C. Nanu, *The first Soviet double cross,* "ibidem", 3 (1953), I. Gheorghe, *Rumäniens Weg zum Satelliten Staat* (1952), Al.Creţianu, *The lost opportunity* (1957), A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Die deutsche-rumänischen Be-ziehungen, 1938-1944* (1954, 1965).

Istoriografia marxistă asupra epocii este în general ilizibilă; pentru excepţii parţiale vezi A. Simion, *Preliminarii ale actului de la 23 August* (1979) şi Gh.Buzatu, Th.I. Florea, I.Saizu, D. Sandru, *Din istoria unei zile. Contribuţii la cronologia insurecţiei române din august 1944,* în "Anuarul", Iaşi,XVII (1979). Pentru războiul din vest, date, necontrolabile, la E. Bantea (red. resp.), *La Roumanie dans la guerre anti-hitlerienne, Août 1944 - Mai 1945* (1970).

Istoria ultimilor patru ani ai vechii Românii a fost cel mai interesant şi obiectiv expusă de A. Gould-Lee, *Crown against sickle. The story of king Michael of Romania* (1950) şi N. Franck, *La Roumanie dans l'engrenage, 1944 - 1947* (1977); pentru conferinţa de pace de la Paris vezi mai ales E. Ciurea, *La traité de paix avec la Roumanie* (1954). O excelentă tratare jurnalistică a dramaticelor evenimente la R. Markham, *Rumania under the Soviet yoke* (1949).

Istoria evreilor români nu are încă parte de o tratare corespunzătoare; M. Carp, *Cartea neagră. Fapte şi documente. Suferinţele evreilor din România,* I-III (1946-1948) este prea prosovietică pentru a inspira încredere, în ciuda bogatului material documentar pe care îl conţine. Neştiinţific este şi studiul lui I. Fischer, *Transnistria: the forgotten cemetery* (1966). Date interesante la B. Vago, *The shadow of the Swastika, the rise of fascism and anti-semitism in the Danube basin, 1936 - 1939* (1975) şi în revista "Toladot", editată sporadic

începînd din 1972 de "Institutul dr. I. Niemirower" din Ierusalim, un centru de cercetări închinat evreimii românești. Din mulțimea de date statistice contradictorii care circulă în literatura de specialitate, cele mai de încredere par a fi cele expuse în studiul lui S. Manuilă și W. Filderman, *Regional development of the Jewish population in Romania* (1957).

VI. COMUNISMUL ÎN ROMÂNIA (1948 - 1983)

Există mai multe studii privitoare la funcția politică a istoriei în societatea românească contemporană și la felul în care trecutul este scris și rescris în raport cu necesitățile prezentului. Între ele amintim: M. Rura, *Reinterpretation of history as a method for furthering communism in Romania* (1961), D. Ghermani, *Die kommunistische Umbeutung der rumänischen Geschichte* (1967), Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1948-1977* (1981, 1982), Șt. Fischer-Galați, *Myths in Romanian history,* în "East European Quarterly", 3 (1981). Ancilizarea istoriei față de politică a îmbrăcat formele cele mai agravante după 1974, în primul rînd datorită interesului arătat de N. Ceaușescu pentru istoria țării, pe care a înfățișat-o, de altfel, în propria sa viziune ciudată, într-o sumedenie de articole, grupate cele mai multe în scrierea *Istoria poporului român. Culegere de texte* (1983). Ca urmare, istoricii români contemporani pornesc astăzi, indiferent de subiect, domeniu sau specializare, de la "strălucita sa viziune asupra cursului vremurilor", care definește "coordonatele dezvoltării poporului român", cum scrie un adept al cultului personalității și în istoriografie.

Permanenta manipulare a istoriei de către politică face ca marea majoritate a scrierilor de istorie contemporană să nu poată fi consultate decît cu maximă prudență. Volumele de izvoare și reeditările au și ele numeroase paranteze drepte sau puncte, puncte; statisticile sînt cu neputință de verificat, după cum arată și. M. Jackson, *Assessments of economic information from Bulgaria and Romania,* Arizona State University, f. a. Toate acestea fac scrierea istoriei românești contemporane o întreprindere hazardată, descurajatoare; nu este de mirare deci că bibliografia serioasă a ultimilor 40 de ani este atît de săracă.

Dintre lucrările de sinteză apărute în afara granițelor țării semnalăm: Al. Cretzianu, *Captive Rumania* (1956), Gh. Ionescu, *Com-*

munism in Romania, 1944-1964 (1964), Şt. Fischer-Galaţi, *The new Romania: from people's democracy to socialist republic* (1967) şi *Twentieth Century Romania* (1970), J. Montias, *Economic development in communist Romania* (1967), K. Jowitt, *Revolutionary breakthrough and national development: the case of Romania. 1944-1965* (1971), J. Spingler, *Economic reform in Romanian industry* (1973), T. Gilberg, *Modernization in Romania since World War II* (1975), I. Raţiu, *Contemporany Romania* (1975).

Scrise în general în perioada de relativă liberalizare şi deschidere către Occident, cele mai multe din aceste scrieri privesc cu relativă îngăduinţă modelul socialist românesc schiţat în anii '60 şi aplicat în parte pînă la începutul anilor '70; optica s-a schimbat în ultimii ani, după cum se vede şi din articolele publicate în culegerea lui D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981); pentru problema cultului personalităţii vezi mai ales articolul lui M.E. Fischer din respectivul volum; pentru ultimele evoluţii ale situaţiei economice, articolele lui M. Jackson: *Perspectives on Romania's economic development in the 1980s,* in D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981) şi *Romania's economy at the end of the 1970s: turning the corner on intensive development, in East European Economic Assessment. A compendium of papers submitted to the Joint Economic Committee, Congress of the United States*, Washington, D. C. (1981), sînt esenţiale.

Dintre lucrările româneşti marxiste închinate problemelor economice semnalăm: N. Giosan, *Agricultura României, 1944-1964* (1964), M. Biji (red. resp.), *Dezvoltarea economică a României, 1944-1964* (1964) şi *Dezvoltarea agriculturii României socialiste în cifre* (1965), volumul colectiv *Industria României,* 1944-1964 (1964), Vl. Trebici, *Populaţia României şi creşterea economică* (1971), C. Moisuc, *Coordonate principale ale dezvoltării economice, 1971-1990* (1972). Publicaţiile apărute după 1974, în epoca cultului personalităţii, prezintă interes doar din punct de vedere istoriografic, spiritul critic, acribia ştiinţifică fiind cu totul sacrificate pe altarul mitologiei politice.

Cercetătorii apuseni au arătat în chip constant interes pentru politica externă românească, subliniindu-i, nu întotdeauna cu suficient spirit critic, caracterul activ şi autonomist. Vezi, mai ales, F. David, *Rumania: Russia's dissident ally* (1965), A. Braun, *Romanian foreign policy since 1965; the political and military limits of autonomy* (1978), G. Linden, *Bear and foxes: the international relations of the*

East-European Communist states (1979). Interesante puncte de vedere şi la I. Volgyes, *The political reliability of the Warsaw Pact armies. The Southern tier* (1982); pentru interpretări mai critice la adresa "independenţei" româneşti, vezi culegerea *Aspects des relations russo-roumaines*, I-II (1967 - 1971) şi articolul lui Vl. Socor, *The limits of national independence in the Soviet bloc; Romania's foreign policy reconsidered*, în "Orbis", 3 (1976).

Istoria diferitelor forme de opoziţie faţă de comunism nu a fost încă scrisă; pentru primele reacţii precum şi pentru descrierea "gulagului" românesc sînt de menţionat: S. Crăciunaş, *The lost footsteps* (1961), D. Bacu, *Piteşti, centru de reeducare studenţească* (1963), I. Cârja, *Canalul morţii, 1949 - 1954* (1974), Gr. Dumitrescu, *Demascarea* (1978), V. Ierunca, *Piteşti* (1981). Textele mişcării lui Paul Goma au fost publicate în revista "Limite" din Paris, 24-25 (1977); pentru descrierea acelor evenimente, vezi şi P. Goma, *Le tremblement des hommes* (1979). Interesante grupaje de documente şi studii privind disidenţa română în revistele "L'Alternative", 20 ianuarie 1983, şi "Limite", 26-27 (1978). Interpretări mai generale ale întregului fenomen la T. Gilberg, *Social devience in Romania*, în I. Volgyes, *Social devience in Eastern Europe* (1978), V. Frunză, *Pentru drepturile omului în România* (1982), Vlad Georgescu, *Romanian dissident: his ideas*, în J. Curry, *Dissident in Eastern Europe* (1983), M. Shafir, *Political culture, intellectual dissent and intellectual consent. The case of Romania*, în "Orbis", 3 (1983).

În sfîrşit, cîteva titluri privind fenomenul literar de după 1944: I. Negoiţescu, *Scriitori români* (1966), Al. Piru, *Panorama deceniului literar românesc, 1940 - 1950* (1968), E. Simion, *Scriitori români de azi*, I-II (1976 - 1978), Gh. Grigurcu, *Poeţi români de azi* (1979) şi *Critici români de azi* (1981), N. Manolescu, *Arca lui Noe*, I-III (1980 - 1983), scrieri valoroase în ciuda condiţiilor în care au fost scrise; puncte de vedere neinhibate la A.U. Gabanyi, *Partei und Literatur in Rumänien seit 1945* (1975) şi M. Lovinescu, *Unde scurte* (1978).

LISTĂ DE PRESCURTĂRI

Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Cluj-Napoca: Anuarul, Cluj.
Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie " A.D. Xenopol": Anuarul, Iaşi.
Biserica Ortodoxă Română: B.O.R.
Revue des Etudes Sud-Est Européennes: R.E.S.E.E.
Revue Roumaine d'Histoire: R.R.H.
Studii şi Cercetări de Istoria Artei: S.C.I.A.

INDICE DE NUME

CUPRINS

Format 16/54×84; Coli tipo 22,5
Apărut 1992

Culegere şi paginare pe calculator: Adisan S.R.L.

Regia autonomă a imprimeriilor
Imprimeria „CORESI", Bucureşti
România

HUMANITAS

"Am simţit nevoia unei cărţi simple, oneste, scurte şi clare care să trateze istoria românilor obiectiv, într-o perspectivă lungă şi în afara pasiunilor de moment."

VLAD GEORGESCU

ISBN 973-28-0265-0

Lei 350

